Tanzimat ve Sonrası

OSMANLI MAHKEMELERİ

DOÇ. DR. EKREM BUĞRA EKİNCİ

ARI SANAT

OSMANLI MAHKEMELERİ

Devlet, hukuk demektir.
Hukukun tezâhürü de mahkemelerdir.
Osmanlı adliyesini ve bunun Tanzimat Fermanı sonrasında aldığı biçimi tasvir eden bu eser, aynı zamanda,

Tanzimat'ı hazırlayan sebepleri,
Batı'nın baskı ve dayatmalarını,
adliye ıslahatına neden ihtiyaç duyulduğunu,
bu ıslahatta alınan modeli,
bunun İslâm hukukuna ne derece uyduğunu,
karşılaşılan güçlük ve reaksiyonları

gözler önüne sermektedir.
Bu arada Avrupa devletleriyle de çarpıcı mukayeseler yapılmaktadır. Böylece Osmanlı Devleti tarihinin çok önemli bir devresine de ışık tutulmuş olmaktadır.

ISBN 975-8525-48-4
ARI SANAT

OSMANLI MAHKEMELERİ

(Tanzimat ve Sonrası)

Doç. Dr. Ekrem Buğra Ekinci
M. Ü. Hukuk Fakültesi Hukuk Tarihi Kürsüsü

ARI SANAT

Doç. Dr. EKREM BUĞRA EKİNCİ

1966 yılında Ankara'da doğdu. İlk, orta ve lise tahsilini bu şehirde tamamladı. 1987 yılında Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ni bitirdi. 1988'de avukatlık stajını, 1991 yılında yüksek lisansını tamamladıktan sonra doktorasını İstanbul Üniversitesi'nde yaparak "Tanzimat Sonrası Osmanlı Hukukunda Kanun Yolları" teziyle 1996 yılında hukuk doktoru, 1999 yılında da hukuk tarihi doçenti oldu. 1992-1993 yıllarında Amman'daki Ürdün Üniversitesi'nde ilmî araştırmalarda bulundu. Ankara ve Erzincan Hukuk Fakültelerinde görev yaptı. 2000 yılında askerlik görevini yerine getirdi. Halen Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde öğretim üyesidir ve Türk Hukuk Tarihi dersleri vermektedir. İngilizce ve Arapça bilir. Evli ve iki çocuk babasıdır.

Neşredilmiş eserleri:

Kitaplar: *Ateş İstidâsı (Filiz Kitabevi-İstanbul 2001) *İslâmi Hukuku ve Önceki Şeriatler (Arı Sanat Yayınevi-İstanbul 2003) *Osmanlı Mahkemeleri (Tanzimat ve Sonrası)

Makaleler: *Machiavelli ve Hukuk Tarihindeki Yeri-*Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: 1-3, Yıl: 1996, Sayfa: 213-252; *İslâm-Osmanlı Hukukunda Vasiyetin Şekli-*Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1, Haziran 1997, Sayfa: 229-240; *İslâmi-Osmanlı Hukukunda Vasiyetin İsbatı-*Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi-Naci Kuneralp'e Armağan*, Cilt: 1, Sayı: 2, Aralık 1997, Sayfa: 105-120; *Lübnan'ın Esas Teşkilat Tarihçesi-*Amme İdaresi Dergisi*, Cilt: 31, Sayı: 3, Eylül 1998, Sayfa: 17-35; *Kanun-u Esasî'nin İlânını Hazırlayan Şartlar-*Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi-Süleyman Arslan'a Armağan*, Cilt: 6, Sayı: 1-2, Yıl: 1998, Sayfa: 509-554; *Eski Hukukumuzda Ölüm Hastasının Tasarrufları-*Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi S. Sulhi Tekinay'ın Hatırasına Armağan*, İstanbul 1999, Sayfa 189-220; *İslâm Hukukunda Sigorta ve Fâiz Hakkında Bir Risâle. (Tercüme), *Erzincan Hukuk Fakültesi Dergisi*, C: IV, S: 1-2, Erzincan 2000, Sayfa: 597-615; *Mecelle'de Kanun Yolları. *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi-Argumentum*; Ocak-Aralık 2000, Yıl: 9-11, Sayı: 58, Sayfa: 483-488; *Tanzimat Devri Osmanlı Mahkemeleri, *Yeni Türkiye*, Ocak-Şubat 2000, Yıl: 6, Sayı: 31, Sayfa: 764-773; *İslâmi Hukukunda Mahkeme Kararlarının Kontrolü, *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*; Cilt: 9, Yıl: 2001, Sayı: 1-2, sayfa: 65-158; *Osmanlı Hukukunda Mahkeme Kararlarının Kontrolü, *Türk Tarih Kurumu-Belleten* Cilt: LXV, Sayı: 244, Aralık 2001, Sayfa: 959-1005; *Köleleri Evlat Sayan Medeniyet, *Tarih ve Medeniyet*, S: 11, Ocak 1995, s: 20-25; *Hukuk Tarihimizin Abide Eseri: Mecelle, *Tarih ve Medeniyet*, S: 38, Mayıs 1997, s: 54-56; *Osmanlı Âile Kanunu. *Tarih ve Medeniyet*, S: 43, Ekim 1997, s: 50-52; *İstanbul'a Vize mi?, *Tarih ve Medeniyet*, S: 54, Eylül 1998, s: 28-32; *Konya Hukuk Mektebi ve Osmanlılar'da Hukuk Öğretimi, *Tarih ve Medeniyet*, S: 58, Ocak 1999, s: 50-52; *Kâğıt Üzerinde Bir Macera: Kanun-u Esasî. *Tarih ve Medeniyet*, S: 59, Şubat 1999, s: 34-38; *Bir Hükümdarın Ardından, *Tarih ve Medeniyet*, S: 60, Mart 1999, s: 26-31; *Def-i mefâsid için.. Şehzade Katli Meselesi, *Tarih ve Düşünce*, S: 7, Temmuz 2000, 32-38.

Âileme....

KISALTMALAR

Ank.: Ankara
AÜHFD: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi
AÜSBFD: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi
b: Baskı
bkz: Bakınız
BOA: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C: Cilt
Ders.: Derseadet
dp: dipnot
DEÜHFD: Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi
DHFM: Darülfünun Hukuk Fakültesi Mecmuası
Edt.: Editör
Hz: Hazırlayan
İBD: İstanbul Barosu Dergisi
İHİD: İdare Hukuku ve İlimleri Dergisi
İst.: İstanbul
İÜEF: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
İÜHFM: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası
İÜK: İstanbul Üniversitesi Kütüphânesi
İÜSBF: İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi
İÜSBE: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Karş.: Karşılaştırınız
Kos.: Kostantiniye
m.: madde
Nşr: Neşreden
OTDTS: Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü
S: Sayı
s: sayfa
SÜHF: Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi
t: tarih
TCTA: Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi
Trc: Tercüme
TV: Takvim-i Vekayi'
tsz: baskı tarihi yok
vd: ve devamı
y: yıl

İÇİNDEKİLER

TAKDİM 13
ÖNSÖZ 15

GİRİŞ

I KONUNUN TAKDİMİ 19
II. KLASİK DEVİRDE MAHKEMELER 23

BİRİNCİ BÖLÜM
TANZİMAT SONRASI ADLİYE REFORMLARININ SEBEPLERİ, MEŞRULUK TEMELLERİ VE MODEL ALINAN SİSTEM

I. ADLİYE REFORMLARININ SEBEPLERİ 27
1. Dış Baskılar 28
2. Hukukî Sebepler 41
3. Islahata Duyulan İhtiyaç 43
4. Merkezî Otoriteyi Güçlendirme Eğilimi 46
5. Ticarî Gelişmeler 49

II. ADLİYE REFORMLARINDA İZLENEN MODEL
1. Neden Avrupa? Neden Fransa? 51
2. Seçim İsabetli miydi? 61
3. Fransız Adliyesi 63
A. Eski Rejim Devri 63
B. Büyük İhtilâl Devri 71
C. Napoléon Devri 75

III. ADLİYE REFORMLARININ MEŞRULUK TEMELLERİ 80
1. Ticaret Meclisleri ve Tahkim 85
2. Fetvâ İle Kazanın Birleşmesi 86
3. İki Ayrı Mahkeme 87
4. İstinaf ve Temyiz Mahkemeleri 92
5. Toplu Hâkim 94
6. Gayrımüslim Hâkim ve Şâhidler 94

İKİNCİ BÖLÜM
İlk Adlî Reform:
KARMA MAHKEMELER

I. TİCARET MECLİSLERİ
1. Klasik Devir 97
2. Tanzimat'ın İlk Zamanları 100

II. TİCARET MAHKEMELERİ
1. Ticaret Mahkemelerinin Kuruluşu 105
2. Ticaret Mahkemesinin Hükümlerine İtiraz 107
3. Taşra Teşkilâtı 109
4. İstanbul Ticaret Mahkemesi 110
5. Ticaret Mahkemelerindeki Üyeler 112
6. Ticaret Mahkemelerinde Tercüman 115
7. Karma Ticaret Mahkemelerinin Sonu 116

III. KARMA CEZA MAHKEMELERİ 118
1. Aynı Tâbiyetteki Ecnebiler Arasında 118
2. Ayrı Tâbiyetteki Ecnebiler Arasında 118
3. Osmanlı Teb'ası İle Ecnebiler Arasında 120

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
NİZÂMİYE MAHKEMELERİ

I. TANZİMAT'IN İLK DEVRESİ (1840-1856) 125
1. Taşra Meclisleri 126
A. 1840-1842 Devresi 126
B. 1842-1849 Devresi 132
C. 1849 Düzenlemeleri 133
D. Taşra Meclislerinin Hükümleri 136
2. Adliye İle İdarenin Ayrılışına Doğru: Tahkik Meclisleri 138
3. Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye 142
A. Kuruluş ve Tarihçe 142
B. Meclis-i Vâlâ Teşkilâtı 145
C. Meclis-i Vâlâ'nın İşleyişi 147
D. Mahkeme Olarak Meclis-i Vâlâ 151
E. Meclis-i Vâlâ ve Meclis-i Âli-yi Umumî 157
F. Meclis-i Vâlâ ve Padişah 157

II. TANZİMAT'IN İKİNCİ DEVRESİ (1856-1876) 159
1. Adliye İle İdarenin Birbirinden Ayrılışı:
Vilâyet Nizamnâmesi 161
A. Vilâyet Nizamnâmesi'ne Giden Yol: Lübnan Reformları 161
B. Vilâyet Nizamnâmesi ve Yeni Yargı Teşkilâtı 163
a. Sulh Meclisleri 164
b. Kazâ Mahkemeleri 165
c. Sancak Mahkemeleri 165
d. Vilâyet Mahkemeleri 166
e. Üyelerin Seçimi 168
C. Vilâyet Nizamnâmesi'nin Adlî Özellikleri 172
2. Girit Reformları ve Divan-ı Ahkâm-ı Adliye 174
A. Girit Reformları 174
B. Divan-ı Ahkâm-ı Adliye 178
C. Adliye Nezâreti'nin Kuruluşu 184
3. İstanbul Mahkemeleri Reformu 185
A. 1870 Tarihli Düzenleme 185
B. 1871 Tarihli Düzenleme 187
4. 1872- 1879 Arası Nizâmiye Mahkemeleri 189

III. BİRİNCİ MEŞRUTİYET DEVRİ 191
1. Cevdet Paşa ve Adliyede Düalite 193
2. Adliye ve Mezâhib Nezâreti'nin Kuruluşu 202
3. Yeni Nizâmî Mahkemeler Teşkilâtı 203
A. Sulh Mercileri 204
B. Bidâyet Mahkemeleri 205
a. Kazâ Bidâyet Mahkemeleri 205
aa. Kuruluşu 205
bb. Görevleri 206
b. Livâ Bidâyet Mahkemeleri 208
c. Vilâyet Bidâyet Mahkemeleri 209
C. İstinaf Mahkemeleri 210
a. Kuruluşu 210
b. Görevleri 210
D. Temyiz Mahkemesi 213
a. Teşkilât 213
b. Mahkeme-i Temyiz Hâkimleri 217
c. Mahkeme-i Temyiz'in Sonu 217
4. Nizâmiye Mahkemelerindeki Görevliler 218

A. Toplu Hâkim Sistemi 218
B. Hâkim Olabilme Şartları 221
C. Hâkimlerin Tâyin Usulü 221
D. Hâkimlerin Öğrenimi 225
E. Gayrımüslim Azınlık Üyeleri 227
F. Hâkimlerin Teftişi 228
G. Müddeî-yi Umumîler (Savcılar) 228
H. Heyet-i İthamiyye 230
İ. Mukavelât Muharrirleri (Noterler) 231
J. Avukatlar (Dâvâ Vekilleri, Muhâmîler) 232
5. **Teşkilât Kanununun Yürürlüğü** 233

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
ŞER'İYYE MAHKEMELERİ

I. TANZİMAT'IN İLÂNI SIRALARINDA 237
1. Şeyhülislâmlığa Yargı Görevi Verilmesi 237
2. Kadıların Yetkilerinin Daraltılması 240
3. Kadılarla İlgili Diğer Düzenlemeler 241
4. Çavuşbaşılık'tan Divan-ı Deâvi Nezâreti'ne 245
5. Huzur Mürâfaaları 246
6. Tanzimat'ın İlânı Sırasında Diğer Özel Mahkemeler 249

II. TANZİMAT'IN İLÂNINDAN SONRA 251
1. Kadılarla İlgili Reformlar 256
2. Şer'î Mahkemelerin Görevleri 267
3. Şer'iyye Mahkemelerine Kararlarına Karşı Kanun Yolu Mercilerinin Kurulması 270
A. Meclis-i Tedkikat-ı Şer'iyye'nin Kurulması 270
B. Fetvâhâne 272
4. Şer'î Mahkemelerde Kanun Yolları 273

III. İKİNCİ MEŞRUTİYET'TEN SONRA 277
1. 1331/1913 tarihli Hükkâm-ı Şer' ve Memurîn-i Şer'iyye Kanun-ı Muvakkati 277
A. Şer'iyye Mahkemelerinin Bulunduğu Yerler 280
B. Kadıların Rütbeleri 281
C. Kadılarda Aranan Nitelikler 281
D. Kadıların Azledilememesi 282

E. Kadıların Terfii 283
F. Kadıların Sorumluluğu 283
G. Kadıların Yardımcıları 285
a. Müftüler 285
b. Mahkeme Kâtipleri 285
c. Nâhiye Nâipleri 285
H. Encümen-i İmtihab 286
2. Şer'iyye Mahkemelerinin Adliye Nezâreti'ne Bağlanması 286
3. Şer'iyye Mahkemelerinin Tekrar Meşîhat'e Bağlanması 295
4. Şer'iyye Mahkemelerinin Kaldırılması 297

BEŞİNCİ BÖLÜM
İMTİYAZLI VİLÂYETLERDEKİ REFORMLAR

1. Mısır 299
A. Karma Mahkemeler 300
B. Nizâmî Mahkemeler 303
C. Şer'î Mahkemeler 304
2. Sudan 306
3. Trablusgarb 307
4. Şarkî Rumeli 307
5. Yemen 309

ALTINCI BÖLÜM
ÖZEL MAHKEMELER

I. CEMAAT MAHKEMELERİ 313
1. Millet Sistemi 313
A. Rum Cemaati 315
B. Ermenî Cemaati 319
C. Musevî Cemaati 320
D. Katolik ve Latin Cemaati 321
E. Katolik Ermenî Cemaati 321
E. Protestan Cemaati 323
2. Cemaat Mahkemelerinin Hükümleri 323
3. Cemaat Mahkemelerinin Sonu 327

II. KONSOLOSLUK MAHKEMELERİ 328

III. İDARE MAHKEMELERİ 329

1. Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye Devri 329
2. Taşra İdare Mahkemeleri 331
3. Şûrâ-yı Devlet 333

IV. ASKERÎ MAHKEMELER 338
1. Klasik Dönem 338
2. Tanzimat'ın İlk Devresi 339
A. 1253/1838 Tarihli Kanun Devri 339
B. 1286/1870 Tarihli Kanun Devri 341
3. II. Meşrutiyet'ten Sonra 345
A. 1332/1914 Tarihli Kanun Devri 345
B. 1334/1916 Tarihli Kanun Devri 345
4. Son Devir 346

ÖZET VE SONSÖZ 349
KAYNAKÇA 359
İNDEKS 374

TAKDİM .

Osmanlı hukuk tarihinde Tanzimatın ilanıyla başlayan dönem önemli bir kırılma noktasıdır. Bu zamana gelinceye kadar gerek mahkemeler, gerekse uygulanan kurallar açısından İslam hukuku merkezli olma özelliğini sürdüren Osmanlı hukuku, bu tarihten itibaren gerek mahkemeler ve gerekse hazırlanan kanunlar bakımından bu özelliğinden önemli ölçüde ayrılmıştır.

Tanzimat öncesi dönemde tek hâkimli ve tek dereceli olan Osmanlı mahkemesi, yerini görev alanı büyük ölçüde daralmış bulunan şer'iyye mahkemeleriyle ve hukuk ve ceza dâvâlarına bakan toplu hâkimli nizâmiye mahkemelerini, kezâ sonraları nizâmiye mahkemeleri içinde bütünleşen toplu hâkimli ticaret mahkemelerine bırakmıştır. Yine Tanzimat öncesi dönemde bir üst mahkeme niteliği olan Divan-ı Hümâyun'un bu alanlardaki yerini Divan-ı Ahkâm-ı Adliye, Şûrâ-yı Devlet ve Meclis-i Tedkikat-ı Şer'iyye almıştır. Açıkça görülmektedir ki Tanzimat dönemi mahkemeler yapısı bakımından önemli bir istihâle dönemidir.

Ancak bu istihâle döneminin millî ihtiyaçlarla ve dönemin imkanları göz önüne alınarak yapıldığını söylemek zordur. Bu köklü değişimde rol oynayan esas âmil Batı'nın kendi ticarî ve siyasî menfaatleri açısından uygun gördüğü şeklin Osmanlı devletine dayatılmasıdır. Ne yazık ki, döneme damgasını vuran Osmanlı bürokrasisi, böyle köklü bir değişimin doğuracağı hukukî problemleri, Osmanlı kimliğinde ve özgüven duygusunda yapacağı tahribatı dikkate almadan Batı'nın bütün telkinlerine kulak vermişlerdir. Osmanlı modernleşmesinin aldığı şekli ve bugüne yansımalarını anlayabilmek için Tanzimat dönemi hu-

kuk hareketlerini iyi bilmek gerekir. Dönemin bilinmesi sadece Türk hukuk tarihi bakımından değil, genel olarak İslâm hukuk tarihi bakımından da önem taşımaktadır. Zira Osmanlı devletinde görülen değişiklikler şu veya bu şekilde diğer İslâm ülkelerinde de gözlemlenmektedir.

İşte elinizde bulunan bu kitap döneme ışık tutmakta, Tanzimat sonrasının adlî yapısını ve geçirdiği değişimleri bir bütün olarak ele almaktadır. Tanzimat, I. Meşrutiyet ve II. Meşrutiyet dönemlerinde kurulan, şekil değiştiren mahkemeleri teker teker inceleyen Doç. Dr. Ekrem Buğra Ekinci hem arşiv belgelerini hem konu ile ilgili diğer birinci el kaynakları tam bir liyâkatla kullanmış, bu alanda yapılmış araştırmaları titizlikle gözden geçirmiştir. Zengin bibliyoğrafyası ve bunları etkinlikle kullanması çalışmanın nasıl bir emek mahsulü olduğunu gözler önüne sermektedir. Dr. Ekinci'nin bugüne kadar sergilediği ilmî performans gelecekte ortaya koyacağı hukuk tarihi çalışmaları için bize büyük ümit vermektedir. Sizleri daha fazla kitaptan alıkoymak istemiyor ve onunla başbaşa bırakıyorum efendim.

Prof. Dr. Mehmed Akif AYDIN

ÖNSÖZ

Yıllar önce, ilkokul bitirme müsâmeresinde İbnürrefik Ahmed Nuri Sekizinci'nin *Şer'iyye Mahkemeleri* adlı piyesini oynamıştık. İki arsa arasına çekilmiş duvarın masrafının kime ait olacağına dair bir dâvâ, mübaşirin büyük gayretleri sayesinde tarafların baş-göz edilmesiyle tatlıya bağlanıyordu. Benim de bizzat rol aldığım bu piyes, meğerse yıllar sonra hukukçuluk mesleğini seçeceğimin, ve üstelik Osmanlı mahkemelerine dair de kitap kaleme alacağımın bir bakıma habercisiymiş.

Günümüzde yaşadığımız problemlerin çoğunun temelleri birkaç yüzyıl öncesine dayanıyor. Tanzimat Fermânı, işte bu problemlerin çözümünde bir dönüm noktası. Bu fermânla açılan devir, belki de tarihimizin en önemli safhalarından birini teşkil ediyor. Bundan itibarendir ki o zamana kadar eşine rastlanmayan esaslı reformlara girişildi. Tanzimat devrinin işte bu hususiyeti, onu üzerinde en çok durulan ve hakkında belki de en çok kitap yazılan hâdise haline getirdi. Bu devirdeki en mühim reformlar belki de hukuk ve adliye alanında yapıldı. Osmanlı reformcuları hukuk hayatındaki sıkıntıların farkında ve bunun öncelikle mahkemeleri ıslah yoluyla aşılacağının şuurundaydı.

Hal böyleyken dikkat çekicidir ki, bu konuda yazılmış pek fazla ilmî esere rastlanamıyor. Osmanlı adliyesinin klasik devri hakkında da durum bundan farklı değil. Tanzimat devrinden önce adliye nasıldı? Tanzimat devrinde hangi mahkemeler aynen devam etti, hangi mahkemeler kuruldu? Bunların üzerinde pek durulmuyor. Halbuki hukuk, bir cemiyet için ne kadar önemliyse, mahkemeler de hukukun varlığının neticesidir. Hukukun uygulanması gerektiğinde mahkemelere ihtiyaç vardır.

Mahkemeler insanlar arasında hukuku tatbikle vazifeli otoritenin bir tezâhürüdür. Yani mahkeme olmaksızın hukukun tatbiki bir şey ifade etmiyor.

Mahkemelerin gelişimi de tam mânâsıyla bir hukuk tarihi konusu. Ancak hukuk tarihi çalışmaları arasında bu konuyla ilgili birkaç makâleden başka bir esere rastlanmıyor; onlar da ne yazık ki kısıtlı bilgileri tekrar etmekten ileri geçemiyor. Bunun sebebi belki de hukuk reformu konusunun ülkemizde biraz mayınlı bir saha olmasından ileri geliyor. Belki de zülf-i yare dokunmak endişesi insanları bu sahadan uzak tutuyor.

Halbuki günümüz adliyesi, Tanzimat devri adliyesinin bir bakıma devamından başka bir şey değil. Bugün karşılaşılan sorunların pek çoğunun arkasında bu devirde yaşananlar var. İşte hâlâ istinaf mahkemelere ihtiyaç duyulup duyulmadığı üzerinde konuşuluyor. Bu mahkemeler cumhuriyetten önce vardı. Neden konuldu? Nasıl işledi? Neden kaldırıldı? Bunlar, üzerinde durulması gereken konular. Sadece Türk adliyesi değil, bugün hemen hemen bütün Ortadoğu ülkelerinde Tanzimat devri Osmanlı adliye teşkilatı aynen yaşıyor. Bilhassa Ürdün, gördüğüm kadarıyla, adliye teşkilatı, Osmanlı adliyesine en çok benzeyen devlet.

İşte bütün bu sebepler beni Tanzimat Devri Osmanlı Mahkemeleri üzerinde çalışmaya sevketti. İtiraf etmek gerekir ki bu, yorucu bir çalışmaydı. Ancak o nisbette de zevkliydi. Zira o zamana kadar bilinmeyen (ya da benim bilmediğim), üzerinde pek durulmayan bazı hususlar ortaya çıktı. Arşiv vesikaları, hâtıratlar, kronikler, kanun metin ve şerhleri bu çalışmanın esas kaynaklarıydı. En büyük sıkıntılardan birisi de tarihî kelimelerin imlâsı meselesiydi. Kâdî, kâdiyül-asker, sadr-ı a'zâm gibi kullanmaktan kaçınamadığımız teknik kelimeleri aslına en yakın imlâ ile yazmanın doğru anlamaya yardımcı olduğunu düşünmekteyim. Bunun için bilhassa doğru anlaşılması ve iltibaslara mahal vermemek için bir takım eski kelimeleri eski imlâyla yazmak mecburiyetinde kaldım. Ancak maksad geniş bir kitleye ulaşmak olunca, ekseriyetle daha sade bir lisan ve imlâyı tercih ettim.

Bu kitap nihayet benim elimden gelebilendir. Tenkid edilebilir, noksanları vardır. Nitekim **"her bilenden, daha çok bir bilen vardır"** sözü meşhurdur. İnsan hergün yepyeni şeyler öğreniyor. Bundan dolayı, ilim dünyasında dün söylediği sözün altına bugün imzâsını atabilme imtiyazına kimsenin sahip olmadığını düşünüyorum. Yine de kitabın bu sahada bir boşluk dolduracağını ümid ediyor, noksanlar için de okuyucuların engin müsâmahasına sığınıyorum. Belki bu kitabın şevkiyle daha sonra Osmanlı mahkemelerinin klasik devrini kaleme almak müyesser olur. Umulur ki böylece iki kitap birbirini tamamlar. Bu kitabın hazırlanmasında ve basılmasında emeği geçen, yardımını gördüğüm herkese şükranlarımı sunmayı bir borç bilirim.*

Doç. Dr. Ekrem Buğra Ekinci

* (Not: Bu kitap 2002 yılında Başbakanlık Atatürk Araştırma Merkezi yayını olarak çıkacaktı. Raportörün müsbet raporuna rağmen, kolayca tahmin edilebilecek idarî, malî ve teknik aksaklıklar sebebiyle basımı gecikti. Bundan dolayı kitabın geri çekilmesi zarureti hâsıl oldu. Bilahare aktüelleştirilerek basılması imkânı doğdu.)

GİRİŞ

I. KONUNUN TAKDİMİ

Osmanlı Devleti'nin yaklaşık altı yüz yıllık ömrünü genellikle iki devreye ayırmak âdet olmuştur. Bir yanda beş yüz yılı geçen klasik devir; öte yanda yüz yıl bile sürmemiş Tanzimat devri. Bu ikinci devir süre itibariyle çok kısa olmasına rağmen, geçirdiği evreler ve şâhit olduğu olaylar bakımından klasik devre göre daha dolu dolu yaşanmıştır. Bu sebeple olsa gerek, İlber Ortaylı, on dokuzuncu yüzyılı "imparatorluğun en uzun yüzyılı" olarak adlandırıyor. Bu yüzyılda Osmanlı Devleti'ndeki çözülmenin su yüzüne çıktığı ve bu durumdan kurtulmak için bir değişim yaşamanın gerektiği kabul edilmiştir. Bir yandan dış baskılar, bir yandan iç huzursuzluklar, diğer yandan devlet cihazının artık bozulmaya başlaması bu değişim ihtiyacını hızlandırmıştır. Ancak bu değişme kolay olmamıştır. Devletin esasını teşkil eden adalet sistemi bozulunca başka unsurların bozulmasına gerek kalmıyor. Osmanlı Devleti'nde de böyle oldu. Dolayısıyla Tanzimat devrindeki ıslahatın büyük bir kısmı hukuk alanında gerçekleştirildi. Bu da iki yönde oldu: Kanunlaştırma ve yeni mahkemelerin kurulması. Bu alandaki reformların etraflıca ve derli toplu bir biçimde ortaya konulmasının diğer Tanzimat reformlarının incelenmesinde de önemli ölçüde yardımcı olacağı âşikârdır.

Tanzimat devri ve bu devirde gerçekleştirilen reformlar hakkında hayli eser kaleme alınmıştır. Ancak hukukî reformlar böylesine önemli olmasına rağmen her nedense şimdiye kadar üzerinde fazla durulmuş değildir. Kanunlaştırma hareketi bu bakımdan daha şanslıdır. Îlânının yüzüncü yıldönümünde Tanzi-

mat'ın çeşitli yönleriyle incelendiği ünlü derlemede Hıfzı Veldet'in "*Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat*" adında bir makâlesi yayınlanmıştı. Yıllar sonra aynı konuda bazı eserler kaleme alınabilmiştir. Osman Öztürk ve Osman Kaşıkçı Mecelle, Halil Cin Arazi Kanunnâmesi, M. Akif Aydın da Hukuk-ı Âile Kararnâmesi üzerinde çalışmışlardır. Ancak Kanun-ı Esasî ile hukukî yönden ve müstakil olarak ilgilenen -bilindiği kadarıyla- hiç olmamıştır. Gülnihal Bozkurt ise resepsiyon üzerinde çalışmıştır. Bu konuda kaleme aldığı "*Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi*" adlı eserinde yargı örgütündeki gelişmelere de değinmektedir. Tanzimatın yüzüncü yıldönümünde çıkarılan söz konusu derlemede Mustafa Reşit Belgesay'ın "*Tanzimat ve Adliye Teşkilâtı*" adlı makâlesi sahasında tek olmakla beraber, kısa ve hayli eksiktir. Bu makâle, sonraları yayınlanan eserlerde Tanzimat adliyesiyle ilgili yegâne referans kaynağıdır. Tanzimat devri adliye teşkilâtı üzerinde çalışmak her nedense ihmâl edildiği için ne yazık ki konuyla ilgili bilgiler, tek tük, bölük pörçük, öte yandan eksik ve hatâlı değerlendirmelerden ibâret kalmıştır. Dolayısıyla hukuk tarihimiz açısından çok önem taşıyan bu konuyla ilgili derli toplu bir çalışma yapmak yararlı görülmüş ve bu devre ilişkin araştırmalara bir nebze olsun katkı sağlayacağı ümidiyle bu eser kaleme alınmıştır.

Tanzimat devrinde yapılan adliye reformları etkisini sonraki yıllarda da sürdürmüştür. Gerek cumhuriyet idaresi ve gerekse bağımsızlık kazanan eski Osmanlı vilâyetleri bu sistemi kendilerine örnek almışlardır. Cumhuriyet devri adliyesi Tanzimat reformlarıyla başlayan bir sürecin sonucudur ve bu devirde kurulan nizâmiye mahkemeleri üzerine oturtulmuş bir sistemdir. Dolayısıyla Tanzimat devri adliyesi hakkında yeterince bilgi sahibi olmadan cumhuriyet adliyesinin meseleleri üzerinde söz söylemek kolay değildir.

Tanzimat devrini 1839 yılında îlân edilen Gülhâne Hatt-ı Hümâyun'u ile başlatmak âdet ise de, bunun çok daha eskilere giden kökleri olduğu bilinen bir gerçektir. Bu sebeple Tanzimat reformları denildi mi hiç değilse Sultan II. Mahmud saltanatını da içine alan bir periyodu göz önünde tutmak gerekmektedir.

Tanzimat'ın başlangıcı hakkında tam bir belirlilik olmadığı gibi, sonu hakkında da ittifak yoktur. Kimileri Tanzimat'ı Islahat Fermânı'nın îlân edildiği 1856 yılında bitirir, kimileri ise Meşrutiyet'in îlân edildiği 1876 yılına kadar götürür. Ancak çok kimseye göre Birinci Meşrutiyet'ten İkinci Meşrutiyet'e kadar süren otuz yıllık devrenin (bir başka deyişle Sultan II. Abdülhamid saltanatının) Tanzimat'tan ayrı tutulacak bir tarafı yoktur. Bu devir Tanzimat reformlarına var güçle devam edildiği bir devirdir. İkinci Meşrutiyet ve Mütâreke devirleri siyasî tarih itibariyle gerçi hiç bir zaman Tanzimat devrinden sayılmamıştır ama, adliye reformları bakımından Tanzimat'la başlayan hareketten ayrı tutulması da imkânsızdır. Kanun-ı Esasî'nin Tanzimat devri fermânlarında olduğu gibi hükümdarın atıfeti olmaması bakımından iki devir belki farklılık arz eder ama adliye konusunda İkinci Meşrutiyet ve Mütâreke devirlerinde gerçekleştirilen icraat, Tanzimat devrinin ve zihniyetinin uzantısından başka bir şey değildir. Dolayısıyla bu çalışmada Tanzimat'ın îlânıyla başlayan ve devletin sonuna kadar süren zaman periyodundaki adliye reformları üzerinde durulmuştur. Bu devir yeni mahkemelerin kurulduğu ve mevcut olanların da yeniden yapılandırılmaya çalışıldığı bir devirdir. Eskiyle yeni, hemen her zaman yan yanadır.

Tanzimat'tan sonra Osmanlı Devleti'nin hayatında açılan yeni safha bir inkılâb, bir devrim sayılmaz. Niyazi Berkes, o zamanki Osmanlı toplumunda hâkim olan anlayışa göre, hayatın kanunu inkılâb (değişme) değil, nizam (düzen), ideal olan da evrim değil dengedir, diyor. Tanzimat'ın getirdikleri daha çok *batılılaşma* veya *reform* olarak tanımlanmaktadır. Batılılaşma tâbiri belki doğrudur ama, reform tâbiri bu devri daha iyi anlatmaktadır. Reform, yeniden yapılanma demektir ve Türkçedeki *ıslah* sözünün karşılığıdır. Zâten bu devirde yapılanların daha çok ıslahat olarak adlandırılması boşuna değildir. *Tanzimat* sözü de az-çok bu paraleldedir; hattâ o zaman için ıslahat kelimesinden daha sevimli gelmiştir herkese. Üstelik en gerekli görülen kanun yapma ve düzen kurma kavramlarını da ifade etmektedir. Nitekim tanzimat nizâmdan gelir. Nizam da düzen, reor-

ganizâsyon karşılığıdır. Avrupalılar Tanzimat için *legislation* (taknin) sözünü kullanmayı tercih etmişlerdir. Bu reformları adlandırırken, tanzimat, nizam gibi sözcüklerin tercih edilmesi akla şunu getiriyor: "eski sistem iyiydi, bu sistemden uzaklaştıkça işler bozuldu, şimdi tekrar o düzeni ihya etmek gerekmektedir, böylece sıkıntılar aşılabilir!" Tanzimat sonrasına hep bu zihniyet hâkim olmuştur. Tanzimat reformları belki bir yenilik arayışını gösterir ama bu devirde eski siyaset, hukuk ve sosyal hayat anlayışlarının da aynen devam ettiği görülür. Devre "Tanzimat" adının verilmesi de bundandır. Fransa'da Birinci İmparatorluk yıkıldıktan sonra krallık ihya edilerek eski Bourbon hânedanının tekrar başa getirildiği devre *restorasyon* devri denilmişti. Tanzimat ricâli bundan bir adım ileri giderek reformu benimsemiştir. Ancak muhafazakâr niteliği sebebiyle hiçbir zaman bir inkılâb olamamıştır.

Bu çalışma Tanzimat reformlarının en önemli sahasını teşkil eden mahkemeler üzerinedir. Öncelikle bu devirde mahkemelerle ilgili getirilen her düzenlemenin arkasındaki sebepler, bunların pozitif hukukla uyuşup uyuşmadığı, öte yandan da model alınan sistem üzerinde durulmuştur. Yeni kurulan mahkemeler, bunların teşkilât yapıları, özellikleri, bu mahkemelerdeki görevliler, mahkemelerin birbirleriyle olan ilişkileri incelenmiştir Konu, mahkemeler ve daha ziyâde de teşkilât yapısındaki gelişmeler olduğu için muhakeme usulü, hükümlerin icrâsı, hukuk eğitimi, avukatlık gibi her biri müstakil bir araştırmaya esas teşkil edebilecek konular dışarıda bırakılmıştır. Sadece reformların ne olduğu ve adliye sisteminin aldığı şekil üzerinde durulmuştur. Muhakeme usullerindeki yenilikler çok önem taşıdığı halde, bu çalışmayı tamamlayıcı bir başka araştırmanın konusu olabileceği düşünülmüştür. Böylece çalışmanın çok geniş boyutlara ulaşmasından kaçınılmıştır.

Çalışmanın konusu Tanzimat devri ile yakından ilgili olduğu için bu devre âit genel eserlerden geniş biçimde istifade edilmiştir. Zamanın vak'a-nüvisi olan Ahmed Lûtfî Efendi'nin kaleme aldığı tarihin muhtelif ciltleri, öte yandan zamanın en önde gelen hukuk ve devlet adamlarından, ayrıca bu devir huku-

kî reformlarının babası sayılabilecek olan Ahmed Cevdet Paşa'nın eserleri, özellikle Tezâkir'den çok yararlanılmıştır. Bu devri yerinde yaşayıp gözlemlemiş bir Fransız olan Ubicini'nin değerli ve nisbeten objektif düşüncelerinin yer aldığı, Türkçeye de çevrilen *Lettres sur la Turquie* (Türkiye 1850) ve *La Turquie actuelle* (1855'de Türkiye) kitapları, yine bir Fransız, Engelhardt'ın bu devri bir Avrupalı gözüyle belki de en iyi anlatan ve teknik bakımdan oldukça düzenli Tanzimat adındaki ölümsüz eseri, Roderic Davison'un yakında Türkçeye de çevrilen *Reform in the Ottaman Empire* kitabı, İlber Ortaylı'nın bütün eserleri özellikle *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, ayrıca Musa Çadırcı'nın çalışmaları Tanzimat devrini konu alan genel eserlerin en iyi örnekleridir. Adından da anlaşılacağı üzere Tanzimat demek kanun ve nizam demekti. Reformlar sayısız kanun çıkarılarak gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Bu sebeple bunların yer aldığı *Düstur* ve devletin resmî gazetesi olan *Takvim-i Vekâyi'* en çok başvurulan kaynakların başında gelmektedir. Bunlarda rastlanamayan mevzuat Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve Serkiz Karakoç'un çok kıymetli arşiv derlemesi olan *Külliyat-ı Kavânin* taranarak elde edilmeye çalışılmıştır.

II. KLASİK DEVİRDE MAHKEMELER

Eski hukukumuzda monarşiyle yönetilen devletlerin hepsinde olduğu gibi yasama, yürütme ve yargı fonksiyonlarını adı ne olursa olsun (halife, sultan, emir, padişah vs.) devlet başkanının uhdesindeydi. Ancak devlet başkanı bu fonksiyonlarını vekilleri vâsıtasıyla kullanır; yargı fonksiyonunu da devlet başkanı adına onun tâyin ettiği hâkimler yerine getirirdi.

İslâm dünyasında kadı adı verilen hâkimleri belli yargı çevrelerinde dâvâ görüp çözümlemek üzere devlet başkanı tâyin ederdi. Hz. Peygamber bizzat dâvâ dinleyip hüküm verdiği gibi, kadılar da tâyin etmiş; O'ndan sonraki halifeler de bu yolda hareket etmişlerdi. Abbasîler zamanında kâdiyülkudatlık adlı bir makam ihdâs edilerek İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'nin gözde öğrencisi, büyük hukukçu Ebû Yusuf bu makama getirilmişti. Gü-

nümüzdeki adalet bakanlığı ile temyiz mahkemesi ve yüksek idare mahkemesi başkanlıkları gibi görevlere karşılık gelen bu makam artık kadıları tâyin etmeye ve halifenin yargı yetkisini onun adına bu makam kullanmaya başladı.

Osmanlı Devleti'nde de ilk olarak Osman Gâzi tarafından kadılar tâyin edilmiş; Sultan I. Murad zamanında da önceki İslâm devletlerindeki kâdiyülkudatlığın benzeri kazaskerlik kurumu ihdâs edilmiş, kadıları artık bu makam tâyin etmeye başlamıştır. Daha sonra bu makam Rumeli ve Anadolu kazaskerliği olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Bunlar Osmanlı Devleti'nde ilmiye sınıfı adı verilen ve kazâ, fetvâ ve öğretim işleriyle uğraşan sınıfın başıydı. Osmanlı ülkesi kazâ adını taşıyan yargı çevrelerine taksim edilmişti. Bunların her birine medreselerin yüksek sınıflarından mezun olmuş üstün ahlâk ve ilmî ehliyet sahibi kimselerden iki yıllığına kadılar tâyin edilirdi. Mekke, Medine gibi mutenâ yerlerde bu süre bir yıldı. (Günümüzde noterlikte olduğu gibi) sırada bekleyen herkesin göreve tâyin edilebilmesi ve kadıların gittikleri yerlerde halkla içli-dışlı olmalarına yol açmamak gibi maksadlarla tesbit edilen bu bir veya iki yıllık süre sonunda kadılar merkeze gelerek yeni bir göreve atanmalarını beklerlerdi. Bu bekleme süresinde de medreselerde müderrislik yaparak nazarî bilgilerini geliştirebilirlerdi. Kadıları önceleri bulundukları bölgelere göre kazaskerler tâyin ederken XVI. asırdan sonra giderek kazaskerliğin önüne geçerek ilmiye sınıfının başı durumuna gelen şeyhülislâmlık makamı bir takım üst rütbeli kadıları tâyin etme yetkisini kazanmıştır.

İşleri yoğun olan yerlerde kadılar kendilerine kadılık vasıflarını hâiz kimselerden vekiller seçebilirlerdi. Bunlara nâib denirdi. Kimi zaman uzak yerlere tâyin edilen kadılar görev yerlerine gitmeyerek merkezde kalır ve yerlerine nâib tâyin ederlerdi. Önceleri kadıların muayyen maaşları yoktu, vakıf veya mahkeme gelirleriyle geçinirler, yanlarındaki nâib, kâtib, muhzır ve mübâşir gibi görevlilerin maaşlarını da kendileri karşılarlardı. Kadılar, dâvâ görmenin yanısıra, bulundukları yerin idare, mâliye ve belediye işleriyle de görevliydiler O devirde muayyen mahkeme binâları yoktu. Kadılar ya evlerinde veya câmilerde

dâvâ dinlerlerdi. Hattâ bâzen yolda giderken bile kadıya başvurup dâvâsını arzedenler olur, hemen ayak üzeri dâvâ görülüp karar verildiği olurdu. Kadılar birbirlerinden rütbe ve gelir bakımından ayrılırlardı. Bunun dışında aralarında bir hiyerarşi söz konusu değildi. Mülkî âmirlerin de kadılar üzerinde denetim yetkisi bulunmuyordu. Kadılar merkezden tâyin edilir ve doğrudan merkezle yaşımalarını yürütürdü. Mahkemelerde İslâm hukuku uygulanır ve verilen hükümler derhal kolluk görevlileri (merkezde çavuşbaşı, taşrada subaşı vs.) tarafından yerine getirilirdi. Verilen karara itirâzı olan bunu başşehirde bulunan Divan-ı Hümâyun'a götürebilirdi. Divan hükmü inceler, hukuka aykırılık görürse dâvâyı yeniden görülmek üzere ya hükmü veren veya başka bir mahkemeye gönderir, yahud da dâvâya bizzat kendisi bakarak neticelendirirdi. Divan'ın kararına karşı da herkesin padişaha başvurma hakkı vardı.

Bu devirde Osmanlı Devleti'nde her kazâ çevresinde bulunan ve kadıların başkanlık ettiği şer'iyye mahkemeleri dışında merkezde bulunan Divan-ı Hümâyun, Veziriâzam Divanları ile kazaskerlerin, ayrıca esnaf üzerinde lonca ve benzeri meslek teşekkülleri ile muhtesiblerin, mâlî konularda defterdarların, askerler üzerinde Yeniçeri Ağası ve Kaptan-ı Derya'nın, tarikat mensupları üzerinde şeyhlerin, Hazret-i Muhammed soyundan gelenler üzerinde nakîbüleşrafların, öte yandan taşralarda beylerbeyi ve sancakbeyleri divanlarının da bir takım yargı yetkileri vardı. Gayrimüslim teb'a ahvâl-i şahsiyye denilen şahıs, âile ve miras hukukuyla ilgili dâvâlarını kendi ruhânî meclislerinde; ecnebîler de kendi aralarındaki ihtilafları konsolosluklarında çözdürürlerdi.

BİRİNCİ BÖLÜM

TANZİMAT SONRASI ADLİYE REFORMLARININ SEBEPLERİ, MEŞRULUK TEMELLERİ VE MODEL ALINAN SİSTEM

I. ADLİYE REFORMLARININ SEBEPLERİ

Osmanlı Devleti XV, XVI ve hattâ XVII. yüzyıllarda tâbir yerindeyse dünyanın süper gücüydü. Girdiği savaşların tamamına yakınını kazanmış, bilinen dünyanın en geniş topraklarına sahip olmuştu. Buna paralel olarak siyasî, sosyal ve ekonomik alanda da güçlü kurumlar oluşturmuştu. Ancak XVIII. yüzyıla gelindiğinde ibre Avrupa'nın lehine dönmüştü. Öncelikle rönesans ve reformu gerçekleştirip bilim ve teknikte önemli gelişmeler kaydederek, bir yandan da mezhep savaşlarını bitiren Avrupa devletleri arasında ittifaklar kurulmuştu. Osmanlı Devleti ise öncelikle askerî gücünden çok şeyler kaybetmişti. Tımar sistemi bozulmaya yüz tutmuştu, orduda tam bir düzensizlik hâkimdi. Peş peşe yenilgiler hem toprak kaybına, hem mâliyenin bozulmasına, hem de moral çöküntüsüne sebebiyet vermişti İçeride ayaklanmalar genel güvenliği ve buna paralel olarak nüfus yapısı ve ekonomiyi zedelemişti. Merkezî otorite zayıflamış, gerek mahallî yöneticiler, gerek ulemâ, gerekse taşra ileri gelenleri bulundukları yerde îcâbında merkeze kafa tutabilen birer otorite durumuna gelmişlerdi. Bütün bunların sonucu olarak da siyasî düzen bozulmuş, adalet fikri zayıflamıştı. Teknik bakımdan birkaç yüzyıl öncesinin seviyesinde kalan Osmanlı Dev-

leti'nin artık Avrupa ile baş etmesi düşünülemezdi elbette.

Devlet adamları bunun farkına çabuk vardılar ve reform çareleri aramaya başladılar. Ancak çökmeye yüz tutmuş bir ülkede reform yapmanın güçlüğü, hattâ bâzen imkânsızlığı ortadaydı. Bu çöküntüden geçinen zümreler yeniliklere karşı çıkmış; peşpeşe hükûmet darbeleri kararlı ve radikal bir reforma girişilmesine imkân vermemiştir. Bilhassa Sultan II. Osman, Sultan III. Ahmed ve Sultan III. Selim devirleri çok mühim birer fırsattı; ancak kanlı birer biçimde son bulmasıyla fırsat iyiden iyiye elden kaçmıştır. Bu arada sanâyi devrimini de yapan Avrupa aradaki mesâfeyi iyice açmıştır. Islahat işinin kaçınılmazlığını gören devlet ricâli işe ordudan başlamışlardır. Avrupa'dan uzmanlar getirtilerek ordu ıslaha çalışılmıştır. Ardından yurt dışına öğrenci gönderilmiştir. Avrupa'ya giden öğrenciler buradaki başarının sadece askerî alanda olmadığını fark etmişler; ülkelerindeki müesseselerin de ıslah edilmesi gerektiğini anlamışlardır. Esasen zamanın hükümdarları da durumun farkına varmıştı. Bu arada ticaret sebebiyle Avrupa ile Osmanlı Devlet'nin ilişkileri artmış, pek çok yabancı tüccar bu ülkeyle ticarete başlamıştı. Avrupa, Osmanlı Devleti'ne bu haliyle devam etmek istiyorsa bir takım reformlar yapması gerektiğini biraz tazyik yollu telkin ve tavsiye etmişlerdir. Artık her şey kararlı bir biçimde işe girişmekten ibâretti. Allah'tan başta kararlı ve güçlü bir hükümdar vardı. Askerî reformların yanı sıra ülkenin siyasî ve adlî yapısı da ele alındı. Meşveret esasına dayalı meclisler kuruldu. Bozulan adliye sistemi ıslaha teşebbüs edildi. Bu bozulmanın sebepleri araştırılarak giderilmeye çalışıldı.

1. Dış Baskılar

Osmanlı topraklarında farklı din ve ırka mensup çok sayıda azınlık yaşamaktaydı. Bunlar Osmanlı hukukunun kendilerine tanıdığı hukukî otonomiye sahip ve belli bir takım hukukî ihtilaflarını kendi yargı mercilerine götürmekte serbesttiler. Ancak devlet yönetiminde bu azınlığın bir söz hakkı bulunmamaktaydı. Gayrımüslim vatandaşlar (zimmîler) Osmanlı Devleti'nde

her türlü hak ve hürriyete sahip oldukları halde kamu görevlerine gelemezlerdi. Hâkim sınıf hangi ırktan olursa olsun müslümanlardı. Bunun dışında kalanlar ikinci sınıf statüsünde görülmüşlerdir. Bir başka deyişle müslümanların üstünlüğü, gayrımüslimlerin kendi hallerine bırakılması söz konusudur[1]. Ancak İslâm hukuk telâkkisine göre, zimmîlik zâten gayrımüslimlerin müslümanların hâkimiyetindeki topraklarda ikinci sınıf statüsünde yaşamaya râzı olarak kaldıklarına delâlet ederdi. İslâm hukuku bunların her türlü temel hak ve hürriyetini teminat altına almıştı. Öyle ki zimmî ile müslüman arasında siyasî hâkimiyet sürecine girebilme hakkı dışında bir fark yoktu. Bu sebeple son zamanlarda bağımsızlığını kazanan ülkelerden Osmanlı ülkesine göç eden gayrımüslimlere sıkça rastlanmaktaydı[2]. Dolayısıyla zimmîlerin bu durumlarından şikâyete hakları teorik olarak yoktu. Oysa Fransız ihtilâlinden sonra durum değişmiştir.

Gelgelelim, Tanzimat döneminde Osmanlı hükûmetine azınlıklara daha fazla imtiyaz tanıması ve devlet kurumlarını, bu arada adlî mercileri ıslah etmesi konusunda baskı yapan yabancı devletlerdeki durum hiç de iç açıcı değildi. İngiltere ve İsveç'de Katolikler, İtalya ve İspanya'da Katolik olmayanlar tâkibat altındaydı. Yahudî ve ateistlerin ise hiç bir yerde söz hakkı bulunmuyordu. Avusturya ve Rusya'da durum çok daha feciydi. Ruslar Polonyalılara, İngilizler İrlandalılara, Amerikalılar ise Zencilere göz açtırmıyorlardı. Fransa'da hâkimlik para ile alınıp satıldığı gibi vârislere intikâl ediyor; Birleşik Amerika ve Kanada'da rüşvetsiz (bahşiş!) yargı kararı elde etme imkânı bulunmuyordu. Öte yandan bu yüzyılda hiçbir devlette hâkim dinin mensupları dışındakilerin Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi geniş biçimde devlet hizmetine alındığına rastlanamamaktadır. Burada yabancı baskının yanında devletin resmî ideolojisi olan Osmanlılık da şüphesiz rol oynamıştır[3]. Yeni Osmanlıların gü-

1- Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu: **"Tanzimatta İçtimaî Hayat"**, Tanzimat I, İstanbul 1940, 629.

2- Roderic Davison: **Osmanlı İmparatorluğunda Reform**, Trc: O. Akınhay. İst. 1997. 1/57.

3- Ed. Engelhardt: **Tanzimat**, Trc: A. Düz, İst. 1976, 87-88; Davison, 1/62, 139; İlber Ortaylı: **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, 3. b, İst. 1995, 82, 126.

zide temsilcilerinden olup bilahare kendisine mülkî vazifeler verilen Ziya Paşa, 1869 tarihli bir makâlesinde diyor ki: "...*Şimdi Avrupalıların şeriat-i islâmiye hakkında ol kadar suizanları vardır ki mâdem ki müslümanlarda şeriatle hüküm ve amel etmek usul ve itikadı câridir, bunlar için terakkiyat-ı asriyeden behreyâb olmak kâbil değildir ve müslümanları dâire-i insaniyet ve medeniyete getirmek mutlaka şeriatin mahv-u-ibtaliyle Avrupa'da cereyan eden kavânin ve nizâmâtın idhal ve istimaline mevkuftur zu'mundalar ve delil olarak Bâb-ı Fetvâ devâirinde ve mehâkim-i şer'iyyede câri olan fesadat ve irtikâbatı ta'dad ederler. Kendi mahkemelerinde beher gün vukua gelen ve gazeteleri adalet deyu bar bar bağırtan fesadları hiç saymazlar...*"[4].

1789 yılından itibaren Fransız ihtilâlinin beslediği milliyetçilik akımı tüm dünyaya, bu arada Balkanlara da yayılmaya başladı. Osmanlı hâkimiyetindeki milletler, daha doğrusu halklardan bir kısmı bağımsızlık isteğiyle ayaklandılar ve bu teşebbüslerinde de başarılı oldular. Osmanlı ülkesinde yaşayan diğer gayrımüslim halklar da daha fazla otonomi isteğiyle huzursuzlanıyorlardı. Çıkarları Osmanlı Devleti'nin zayıflaması üzerine kurulmuş olan Avrupa devletleri için bu kaçırılmaz bir fırsattı. Nitekim bu fırsatı kaçırmayarak azınlıkları kışkırtmaya başladılar. Gayrımüslimler, artık müslümanlarla aynı statüde, onlarla aynı imkânlardan yararlanmak, kısacası devlet yönetiminde söz sahibi olmak istiyorlardı[5].

Osmanlı ülkesinde müslümanlar yönetici-hâkim sınıf sayıldığı için, gayrımüslim Osmanlı vatandaşları devlet memurluğu ve askerlik gibi işlere giremezlerdi. Bu sebeple genellikle sanat ve ticaret alanında söz sahibi olmuşlardı. XIX. yüzyıl başlarında Avrupa devletlerinin Osmanlı ülkesindeki ticaretlerine de bunlar aracı olmaktaydılar. Bu sebeple Avrupa devletleri bunla-

4- İhsan Sungu: **"Yeni Osmanlılar"**, Tanzimat I. İst. 1940, 801.

5- Bununla beraber Balkanlardaki millî uyanışı doğrudan Fransız ihtilâlinin eseri olarak görmenin pek doğru olmadığını düşünenler de vardır. Buna göre Balkan milletlerinde kökleri Rönesans'a kadar uzanan bir etnik şuur vardı ve Rum Ortodoks Patrikliği'nin kontrolüne girmek bunların hoşnutsuzluk ve tepkisini arttırmıştır. Ortaylı, En Uzun Yüzyıl, 52.

rı himâye etmek lüzumunu duymuşlardır.

Kendi ülkesinde laiklik prensibini benimseyen ve bütün dinlere eşit uzaklıkta durmaya özen gösteren Fransa, bu defa söz konusu prensibi bir kenara iterek Katoliklerin birinci hâmisi rolünü üstlendi ve daha çok Orta Doğu'da yaşayan Katoliklere sahip çıktı. Balkanlarda yaşayan halkın çoğunluğu Ortodokstu. Orta Doğu ve Anadolu'da da bu mezhepten halklar yaşamaktaydı. Bunlara himâye elini uzatmak da en çok aynı mezhepteki Rusya'ya yaraşırdı. Zâten 1833 tarihli Hünkâr İskelesi Antlaşması Rusya'ya Ortodoks teb'a üzerinde bir himâye hakkı vermişti. Bunun üzerine Protestanlar ile diğer din ve mezheptekilere sahip çıkma görevi de İngiltere'ye kaldı.

Sultan II. Mahmud, saltanatının ikinci yarısında ülkede bir dizi reform yapmaya teşebbüs etmişti. Ancak bu arada Mısır Vâlisi Mehmed Ali Paşa ayaklanarak Anadolu içlerine kadar geldi. Devlet bununla baş edemeyince Rusya'dan yardım istedi. Bunun üzerine Osmanlı Devleti'nin Rusya ile yakınlaşmasından endişelenen İngiltere devreye girerek ileride bir takım tâvizler koparmak pahasına Osmanlı Devleti'ne yardım etti. Lord Stratford Canning, birkaç defa elçi olarak İstanbul'a gönderildi. Çok usta bir hâriciyeci olan Lord Canning, Osmanlı Devleti'nin batılılaşma teşebbüslerine samimî destek verdi. Bu konuda ilk elçiliği sırasında yakın dostu Mustafa Reşid Paşa'ya telkin ve tavsiyelerde bulunarak Tanzimat Fermânı'nın îlân edilmesinde önemli rol oynadı. Reşid Paşa zeki ve ileri görüşlü bir devlet adamı olarak önce Paris, sonra Londra'da elçilik görevi yapmıştı. Her iki ülkenin de dilini ve kültürünü yakından öğrenme fırsatı bulmuş, burada yakın dostlar edinmişti. Bu sırada İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Palmerston Reşid Paşa aracılığıyla Osmanlı hükûmetine reform tavsiyesinde bulunmuş, karşılığında İngiliz dostluk ve ittifakını teklif etmiştir[6]. Avrupa'nın baskı ve telkinleri yanında Reşid Paşa da ıslahata yürekten inanmıştı. Fransa kralı Louis Philippe'in oğlu Prens de Joinville ile görüşmesinde Tanzimat Fermânı mâhiyetinde bir beyannâmenin ya-

6- Reşat Kaynar: **Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat**. 3. b, Ank. 1991, 83 vd.

kında îlân edileceği hususunda teminat vermişse de Prens buna inanamamıştır[7]. Lord Stratford' ile Reşid Paşa'nın arası çok iyiydi. Reşid Paşa zâten her alanda İngiliz taraftarı bir siyaset izlenmesini doğru buluyordu[8]. Bu sıralarda ileride önemli bir yargı merci niteliği kazanacak olan Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye kurulmuştur. Mısır isyanı sebebiyle hem Rusya'nın ve hem de İngiltere'nin destekleri Osmanlı ülkesindeki gayrımüslimlerin durumlarının iyileştirilmesi, daha doğrusu imtiyazlarının arttırılması karşılığındaydı. Sultan II. Mahmud hukukun genel prensiplerine aykırı bulmadığı bu tâvizi vermekte tereddüt etmedi, hiç değilse kendisini mecbur hissetti. İşte bu padişahın her mânâya gelebilen "*Ben teb'amdan müslümanları ancak câmide, hıristiyanları kilisede, musevileri havrada tanımak isterim. Aralarında başka gûna bir fark yoktur. Cümlesi hakkındaki muhabbet ve adaletim kâvidir ve hepsi hakikî evlâdımdır*" sözü bu sıralarda söylenmiştir. Sultan II. Mahmud muhafazakâr devlet adamlarının telkinleriyle yenileşmeyi bir fermânla resmen îlâna yanaşmamıştır. Ancak İngiltere gayrımüslimlerin himâyesi yanında kendisi için bir takım ticarî imtiyazlar peşindeydi ve bunu da 1838 tarihli Baltalimanı Ticaret Anlaşması ile sağlama imkânını buldu. Bunu diğer Avrupa devletleriyle imzâlanan ticaret anlaşmaları tâkib etti. Sultan II. Mahmud'un ölümü, yerine de genç ve yumuşak tabiatlı Sultan Abdülmecid'in geçişiyle bu sıralarda Hâriciye Nâzırı bulunan Reşid Paşa Gülhâne Hatt-ı Hümâyunu'nu îlâna muvaffak olmuştur[9]. Gerek ticaret anlaşmaları ve gerekse Tanzimat Fermânı açıkça adlî reformlardan söz etmemekle birlikte, ihtivâ ettikleri prensipler sebebiyle dolaylı olarak ülkede yeni yargı mercilerinin teşkilini zaruri kılıyordu. Bu sebeple ticaret meclisleri ve hemen ardından da gayrımüslimlerin üye olarak yer aldığı merkezî ve mahallî meclisler kurulmaya başlandı.

Bu arada Mısır Vâlisi Mehmed Ali Paşa, Fransa'nın el altından tahrikleriyle ayaklanmış; hükûmet Kütahya'ya kadar

7- Ali Rıza-Mehmed Galib: **Onüçüncü Asr-ı Hicrîde Osmanlı Ricâli**, İst. 1977, I/16.
8- Cavit Baysun: **"Mustafa Reşit Paşa"**. Tanzimat I, İst. 1940. 731-733.
9- Bu konuda bkz. Enver Ziya Karal: **"Gülhâne Hatt-ı Hümâyununda Batının Etkisi"**. Belleten, C: XXVIII, S: 112. Ekim 1964, 581-601.

gelen âsilerle baş edemeyince Rusya'dan yardım istemişti. Rusya'nın işe müdahalesinden tedirgin olan İngiltere devreye girerek barışın sağlanmasına yardım etti. Tanzimat Fermânı'nın îlânında işte bu yardımın da rolü vardır. Denilebilir ki, Mısır isyanı dolaylı da olsa Tanzimat Fermânı ve bunu izleyen reformlara sebebiyet veren hâdiselerden biridir[10].

Lord Canning, Reşid Paşa üzerindeki etkisini görerek Tanzimat Fermânı'ndan sonra da yeni reformlar hususunda telkinlerini sürdürmüştür. İngiltere, Rusya faktörünü de göz önüne alarak, Osmanlı Devleti'nin bu hâliyle varlığını sürdürmesini çıkarları açısından faydalı görmekteydi. Sert ve kararlı padişah Sultan II. Mahmud'un yerine geçen genç ve yumuşak mizaçlı Sultan Abdülmecid zamanında Lord Stratford sözünü daha çok dinletme imkânını bulmuştur[11]. Osmanlı mahkemelerinde gayrımüslimlerin şâhitliklerinin dinlenilmesi ve din değiştirmenin suç olmaktan çıkarılması hususundaki baskılarını ise kabul ettirememiştir. O zamanlar Fransa'nın İstanbul elçisi bulunan Thouvenel ise Fransa politikasını kabul ettirmek için Lord Canning ile rekâbet halindeydi. Ancak Reşid Paşa'nın İngiliz sempatizanı ve bu ülke elçisinin dostu olmasından dolayı bu devirde ibre İngiltere tarafındaydı. O'na göre, İngiltere Fransa'dan daha güçlüydü ve İngiltere'nin dostluğu kalıcı, Fransız dostluğu ise ülkenin karakteri ve hükûmetlerinin devamlılıkta gösterdiği kararsızlık gibi sağlamlıktan uzaktı. Reşid Paşa ve hattâ Sultan Abdülmecid Fransa aleyhtarı değildi belki ama İngiltere'nin gücünden de çekiniliyordu[12]. Reşid Paşa, Avrupa'ya, özellikle İngilte-

10- Baysun, 734.

11- Stanley Lane Poole: **Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları**, Trc: C. Yücel, 2.b, Ank. 1988, 84. Fuad Paşa bu durumu şöyle tasvir etmişti: "Ekânim-i selâse (üç ukuum) bizde de mevcuddur, Reşid Paşa baba, Ali Gâlib oğul ve Lord Stratford Canning de ruhü'l-kudstür!". İbnülemin M. Kemal İnal: **Son Sadrazamlar**, 3.b, İst. 1982, 1/188. Devrin şairlerinden Kâzım Paşa da bu durumu:

"Zemânenin şu tabîb-i Reşîd'ini gör kim
Revac vemek için kendi kâr u san'atına
Vücud-ı nâzik-i devlet rehin-i sıhhat iken
Düşürdü rey-i sakîmi frengi illetine" dörtlüğüyle terennüm etmiştir. A.Rıza/M. Galib. 1/24.

12- La Baronne Durand de Fontmagne: **Kırım Harbi Sonrasında İstanbul**, Trc: G. Soytürk, İst. 1977, 91, 154.

re'ye karşı aşırı teslimiyetçi olmakla tanınmıştır. Bu teslimiyet biraz da Avrupa'nın, özellikle İngiltere'nin reformların gerçekleştirilmesi yolunda baskı yaparak padişahı râzı etmeleri emeline dayanıyordu. Gerçekten de İngiliz elçisi padişaha gerek tavsiye, gerekse telkin yoluyla hulûl ederek Reşid Paşa'nın defalarca sadrıâzamlığa getirilmesini, Tanzimat'ın îlânını ve bunu tâkip eden yıllardaki reformların gerçekleştirilmesini sağlamıştır[13]. Bununla beraber İlber Ortaylı, Reşid Paşa ve taraftarlarının çağdaş Avrupa'nın devlet ve cemiyet sisteminden etkilendiklerini, ama bunun doğrudan İngiliz telkinine kapıldıkları mânâsına gelmediğini belirtir[14].

Avrupa'da 1830, 1848 ve 1863 ihtilâllerinden sonra Polonya ve Macaristan'daki vatanseverler Avusturya ve Rusya hâkimiyetine karşı ayaklanmışlardı. Sert bir biçimde bastırılan bu ayaklanmalara katılanlar Osmanlı Devleti'ne iltica etmiş, Avusturya ve Rusya'nın ısrarlı taleplerine rağmen Osmanlı Devleti bunları iade etmemişti. Bu mültecilerin büyük çoğunluğu müslüman olarak devlet hizmetine girmişlerdi. Tanzimat reformlarında bunların da büyük rolü olmuş, etnik orijinleri itibariyle Tanzimat reformlarına batılı bir karakter vermiştir[15].

Osmanlı Devleti'nin Reşid Paşa'nın sadrıâzamlığı sırasında girdiği Kırım Savaşı'nda İngiltere, Fransa ve Sardinya müttefik olarak çarpışmış, Rusya yenilmişti. Bu savaş sonunda toplanan Paris Konferansı'nda Avrupa devletleri Osmanlı hükûmetinin hukuk alanında reform yapması gerektiğini ilk defa açıkça bildirmişlerdir. Bu sırada sadrıâzamlığa Reşid Paşa'nın yetiştirmelerinden Âli Paşa geçmişti. 1856 yılında çıkarılan Islahat Fermânı'nda adliye alanında yapılması tasarlanan reformlar açıkça zikredilmiş, gerek müslüman ve gayrımüslim teb'a arasındaki, gerekse çeşitli mezheplere mensup gayrımüslim teb'anın birbiri arasındaki ticaret ve ceza dâvâları için karma

13- Bayram Kodaman: **"Mustafa Reşid Paşa'nın Paris Sefirlikleri Esnasında Tâkip Ettiği Genel Politikası"**. Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri. Türk Tarih Kurumu, Ank. 1994. 74.

14- Ortaylı. En Uzun Yüzyıl, 86.

15- Davison. 1/88; Ortaylı. En Uzun Yüzyıl. 24. 218-219.

mahkemeler kurulması, bu mahkemelerde uygulanmak üzere ceza ve ceza usul kanunlarının hazırlanması taahhüt edilmişti. Bu fermân Avrupa'nın beklediğinden de fazlasını içermekteydi. Öyle ki İngiliz, Fransız ve Avusturya elçilerinin "*Vükelâ-yı sâlife her hususda tas'ib-i maslahat ederlerdi. İşte vükelâ-yı hâzıra matlub ve me'mulümüzün önüne geçdiler*" [16] şeklinde konuştukları ve Fransız elçisinin "*Devlet-i Aliyye'den bu kadar fedâkârlık edeceğini me'mul etmez idik (ummazdık). Canning ne dediyse vükelâ-yı Devlet-i Aliyye kabul etti. Eğer biraz dayanmış olsaydı ben bazı mertebe kendilerine yardım ederdim*" dediği rivâyet olunur[17]. Tanzimat Fermânı'nı îlân ederek ülkede esaslı reformlar gerçekleştirmiş bulunan eski sadrıâzam Reşid Paşa bile bu fermânı yabancı müdahalesine yol açacağı sebebiyle eleştirmiştir. Ancak daha önce Gülhâne Hatt-ı Hümâyunu'nu îlân ederek bu yolu açan ve İngilizlerle imzâladığı Baltalimanı Ticaret Anlaşması'yla tâviz bakımından Islahat Fermânı'nı gölgede bırakan eski sadrıâzamın bu sert tepkisinin altında muhtemelen baştaki Âli ve Fuad Paşa'ların Fransız sempatizanı oluşu ve bunların yapacağı reformlarda da Fransız örneğine ağırlık verileceği endişesi yatmaktaydı[18].

Büyük ölçüde yabancı devletlerin baskıları sonucunda îlân edilen bu fermân Osmanlı Devleti'nin hükümranlık haklarını hiç değilse şeklen muhafazasını sağladıysa da kısa bir süre sonra imzâlanan Paris Anlaşması'nda kendisine atıf yapılınca Osmanlı Devleti'ndeki her türlü ıslahat, bu arada hukuk ve özellikle adliye alanında yapılması kabul edilen yenilikler Avrupa'nın teminatı altına girmiş oldu. Islahat Fermânı'nın hükümlerinin büyük çoğunluğu esasen câri hukukta var olan ve Osmanlı padişahlarının gayrımüslim teb'aya önceden bahşetmiş bulundukları hak ve imtiyazlardı. Zamanın hükûmeti bunları sanki yeni verilmiş gibi göstererek içte ve dışta sempati uyandırmayı düşünmüştü. Ancak fermânın devletlerarası teminat al-

16- "Yani eskiden Osmanlı devlet adamları işleri zorlaştırırlardı. Şimdikiler arzumuzun ve umduğumuzun da ötesinde kolaşlaştırıyorlar."

17- Ahmed Cevdet Paşa. Tezâkir. 1. Ank. 1991. 70.

18- Engelhardt. 94; Bayram Kodaman-Ahmet Turan Alkan: "Tanzimatın Öncüsü Mustafa Reşid Paşa". 150. Yılında Tanzimat. Türk Tarih Kurumu, Ank. 1992. 9.

tına sokulması millî hâkimiyeti zedelemiş, bundan sonra Avrupa'nın baskısı artarak sürmüştür. Bu sebeple müslüman teb'a bu fermâna çok tepki göstermiş ve o zamana kadar meylettiği İngiltere'ye karşı antipati duymaya başlamıştır. Öte yandan bu fermândaki esaslar Avrupa tarafından yeterli görülmediği gibi, gayrımüslim teb'ayı da hoşnud etmekten uzak kalmıştır.Âli Paşa üstadının aksine Fransız taraftarıydı, ancak bu fermânın hazırlanmasında Fransa'dan çok Lord Canning'in etkisi olmuştur. Buna rağmen Bâbıâli'nin Avrupa baskısından şikâyet bile etmemesi de ilginçtir. Nitekim Âli Paşa fermân hükümlerini harâretle savunmaktaydı[19]. Fuad Paşa'nın yabancı elçilere "*Bize süflörlük ediniz, fakat sahneyi ve rollerin îfâsını bize bırakınız*" dediği rivâyet edilir. Islahat Fermânı'nın, o zamana kadar tereddütle, ağır aksak yürütülen reformlara, bu arada adliye reformlarına geriye dönülmez bir nitelik ve istikâmet kazandırdığı söylenebilir[20]. Bu konferans sonucunda imzâlanan anlaşmayla Osmanlı Devleti'nin bir Avrupa devleti olduğu ve onun genel hukukuna tâbi bulunduğu esası benimsenmişti. Osmanlı Devleti'nde ecnebilere tanınmış olan adlî imtiyazların kaldırmasına imkân verecek bu hükümden faydalanılamamıştır. Konferans sırasında Âli Paşa'ya "*Siz mahkemelerinizi emniyetbahş olacak bir hâle getirdiğiniz gibi biz de ecnebi tercümanlarının umûr-ı mehâkime müdahalesini ilgâ ederiz!*" îkâzında bulunulmuştur. Buradaki *emniyetbahş* (güvenilir) sözünden murad, muhtemelen mahkemelerde gayrımüslimlerin üye olarak bulunmaları ve şâhitliklerinin kabul edilmesiydi. İşte bu yönde adliye teşkilâtında yenilikler yapılmış, tarihte görülmediği üzere, gayrımüslimler, merkezî ve mahallî meclislere üye olarak kabul edilmiştir[21].

Yabancılar "*Kanunumuz ne ise meydana koyunuz. Biz de görelim ve teb'anıza bildirelim*" diyorlardı. O zaman Fransız taraftarı Âli Paşa başta bulunduğundan bu sıralarda İstanbul'daki en nüfuzlu elçi bu ülkenin elçisi Bourée idi. Bourée, Fransız ka-

19- Cevdet Paşa. Tezâkir. I/ 74.

20- Bilal Eryılmaz: **Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme**. İst. 1992, 146.

21- Ahmed Cevdet Paşa: **Maruzat**. Hz: Yusuf Halaçoğlu. İst. 1980, 198. Aynı mealde sözlere, kapitülasyonlarla mücadele eden adliye nâzırı Fazıl Paşa da muhatap olmuştur. Engelhardt, 235.

nunlarının kabulü konusunda hükûmete baskı yapmaktaydı. Âli Paşa bu baskılara boyun eğmek üzereyken Ahmed Cevdet Paşa millî orijinli kanunlar yapılması yolundaki mücâdelesini kazandı ve bunu gerçekleştirmeye de bizzat muvaffak oldu. Böylece Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye adıyla bir medenî kanun hazırlandı[22].

Tanzimat döneminde yapılan reformlarda Avrupa'nın İstanbul'daki elçileri aracılığıyla yaptıkları baskısını müşâhade etmek mümkün olduğu gibi, bu devir ricâlinden her birinin açıkça İngiltere, Fransa veya Rusya'dan birinin siyasetini tâkip ettiği bilinen bir gerçektir. Bunu Cevdet Paşa şu satırlarla anlatıyor: "*Ol esnada umur-ı devleti müşkilata düşüren başlıca bir sebeb dahi İngiliz ve Fransız sefâretlerinin Derseadet'te müfrit yarışına çıkmaları hususu idi. Şöyle ki İngiliz elçisi Canning öteden beri Bâbıâli'nin icraatına müdahale eylerdi. Fransızlar ise bu muharebede hayli şan kazanıp bu cihetle Fransa sefâreti müfrizca ana tefevvuk dâiyesine düşmüş idi. Reşid Paşa öteden beri İngiltere politikasına mâil olup anın mekteb-i terbiyesinden çıkıp da sonra ana rakıyb olan Âli Paşa ve Fuad Paşa ise bütün bütün Fransa politikasına bağlandılar. Serdar-ı ekrem Ömer Paşa İngilizlere mâil olup Serasker-i esbak Rıza Paşa ise herkesden ziyâde Fransa sefâreti ile hem-râz idi. Reşid Paşa Fransa sefâretini okşamak ve rakıyblerine karşı bir kuvvet almak üzere Rıza Paşa'yı serasker ve anınla lâzım ve melzum kabilinden olan Darb-hor Paşa'yı Hassa müşiri ettirmiş....*"[23].

Islahat Fermânı'nın ilânı ve Paris Konferansı'nın hemen ardından ülkenin bazı yörelerinde fermân ve anlaşmanın gayrımüslimlere serbesti içeren hükümlerinden de cesâret alarak isyanlar patlak verdi. Yabancı devletler ise fermânın uygulanmasında isteksiz ve yetersiz buldukları Bâbıâli'ye bu konuda baskı yapıyorlardı. Bâbıâli her zaman Avrupa'yı dinler, ama her istediğini yapmaz ve zorda kaldığında da oyalama politikası izlerdi. Islahat Fermânı da böyle oyalama niyetiyle çıkarılmıştı[24]. Zâten bu fermân derhal uygulanabilecek bir kanun metin de değildi.

22- Cevdet Paşa, Tezâkir, I/ 63.
23- Cevdet Paşa, Tezâkir, I/ 26.
24- Ortaylı, En Uzun Yüzyıl, 98-99.

İleride yapılacak düzenlemelerin üzerine kurulacağı prensipleri tesbit etmekteydi. 5 Ekim 1859 tarihinde garantör devletler Bâbıâli'ye bir memorandum vererek fermân hükümlerini uygulamaya geçmesi hususunda îkazda bulundu. Bâbıâli'nin isteksizliğini ve işi ağırdan aldığını gören Rusya'nın bu konuda devletlerarası bir soruşturma yapılması yönündeki teklifini reddeden İngiltere, bir adım ileri geçerek elçisi Sir H. Bulwer tarafından 1861 yılında hazırlanıp Bâbıâli'ye verilen bir raporda Meclis-i Âli-yi Tanzimat ile Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'nin tekrar tek çatı altına toplanması, eyâlet meclislerinin adlî fonksiyonlarının kaldırılarak medenî hukuk, ticaret ve ceza dâvâları için ayrı mahkemelerin kurulması, bu mahkemelerde her dinden üyenin bulunması, bütün teb'anın şâhitliğinin kabul edilmesi hususlarına dikkat çekmişti[25]. Bu rapor Rus projesinden bile daha sertti. Tanzimat'ın ilk devresinde henüz idare ve adliye tam olarak birbirinden ayrılmış değildi. Devlet organları, bu arada meclisler hem idarî ve hem de adlî işlere bakmaktaydılar. Bu da pek çok sıkıntılara yol açmakta, yargı işleri sürüncemede kalmaktaydı. Tanzimat ricâli arasında rekâbet ve çekişmeler de buna eklenince Tanzimat meclislerinin adlî yetkilerinden sıyrılmaları gündeme gelmiş, bu yolda ilk adım olarak 1854'de Meclis-i Âli-yi Tanzimat adlı bir kurul oluşturularak Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin teşrîî, idarî ve mâlî yetkileri bu kurula verilmiş, Meclis-i Vâlâ'da sadece adlî yetki bırakılmıştı. 1861 yılında ise yabancı devletlerin baskısıyla eski duruma dönüldü. Oysa uzun bir süredir taşra meclislerinin adlî fonksiyonlarının kaldırılarak medenî hukuk, ticaret ve ceza dâvâları için müslüman ve gayrımüslim üyelerden oluşan ayrı mahkemeler kurulmasını isteyen yabancı devletlerin bu talebi mâkul ve mantıklı değildi. Bu rapordan Bâbıâli'nin hâlâ gayrımüslim teb'anın mahkemelerde üyelik ve şâhitlik yapabilmesi işini savsakladığı anlaşılmaktadır. Ancak bu raporlardan sonradır ki Bâbıâli 1856 Islahat Fermânı hükümlerinin uygulanması hususunda 1859 tarihinde yabancı devletlerce verilen kolektif memoranduma uymak zorunluluğunu hissederek derhal istenilen istikâmette, bu arada adlî sahada ıslahat

25- Engelhardt, 104, 107, 113-114.

çalışmalarına ciddî şekilde başlamıştır.

Bu arada tam garantör devletlerin istediği bir ortam doğdu. Lübnan ve arkasından da Girit'te farklı dinden vatandaşlar arasında çatışmalar çıkmıştı. İngiltere, Fransa ve Rusya hemen kendilerinin mensup olduğu mezhepteki gayrımüslimlerin yanında yerlerini alarak Bâbıâli'ye yeni baskı imkânı buldular. Bâbıâli, Lübnan ve ardından Girit'te, idarî ve adlî organlarında her dinden vatandaşların eşit biçimde temsilini öngören reformlar yapmak zorunda kaldı. Yabancı elçilerin de hazır bulunduğu devletlerarası bir konferans sonucunda esasları tesbit edilen bu reformlar, 1864 tarihli Vilâyet Nizamnâmesi'ne ve dolayısıyla devletin diğer yörelerindeki idarî ve adlî yapıya örnek teşkil etti. Fransa'dan ilham alınan bu düzenlemelerle taşra meclislerinde yalnızca idarî fonksiyon kalıyor, bunların yanında sadece dâvâlara bakmakla görevli nizâmiye mahkemeleri kuruluyordu. Yine bu arada gayrımüslimlerin hukukî statüleri düzenlenerek ruhânî mahkemeleri yeniden yapılandırılmıştır.

Davison, Âli Paşa'nın samimi bir reformcu olduğunu; öte yandan Avusturyalı diplomat Metternich gibi incelik ve entrikaya, sözgelişi yabancı elçilikleri padişaha, ulemâyı yabancı elçiliklere ve bir memuru bir diğerine karşı kullanmaya tutkun olduğunu; duygularını saklama yeteneği sebebiyle tutucu kamuoyunun tepkilerini savuşturabilmek için reformları Avrupa'nın kendisine dayattığı görüntüsünü vermeyi başarabildiğini söyler[26]. Aynı durum başta Reşid Paşa olmak üzere diğer Tanzimat reformcuları için de söylenebilir.

Bu dönemde Âli Paşa'nın despotik idaresine karşı yurt dışında amansız bir muhalefet yürüten Yeni Osmanlılar, Bâbıâli'yi yabancı devletlerin baskısına büyük bir teslimiyet göstermekle itham etmişlerdir. Bunlardan Namık Kemal diyor ki: "*...Mısır idaresi hânedân-ı hükûmetin âzâsını bile li Paşa gibi bir Haccac-ı zemânenin havze-i tasarrufunda olan yerlere kaçıracak kadar zâlim iken, Avrupalıların mehâkim-i mahalliyede terâfuunu dâvâ etti. Devletler kâffeten kabul ettiler. Yalnız*

26- Davison, I/105-106.

Fransa hükûmeti Mısır mahkemelerinin intizamsızlığından bahisle muvafakat göstermedi..."[27]. Zamanın İngiliz elçisi H. Elliot, Âli Paşa'nın ölümünü ülkesine bildirirken, "*Kendisinin yapmaya teşne olduklarından ziyâde benim arzularımın tahakkukuna gayret edişinden dolayı tekrar tekrar teşekkürlerimi arzetme durumunda kaldığım halde, ona vaad ettiğimi anlamış bulunduğum şeylerin sürüncemede bırakılmasından dolayı kederlenmeye de asla mecbur kalmadım*" demekten kendisini alamamıştır[28].

1867 yılında Rusya ve Fransa Osmanlı Devleti'nde ıslahatla ilgili olmak üzere birer proje hazırlayarak bu konudaki resmî görüşlerini açıkladılar. Fransız projesi Osmanlı teb'ası arasında idarî, hukukî ve siyasî bakımdan mutlak eşitliği; Rus projesi ise farklı dinlerdeki vatandaşların hepsine ayrı ayrı özel garantiler verilmesi gerektiğini, kısaca adem-i merkeziyetçiliği ön plana alıyordu. Bunlara İngiltere ile Avusturya da katıldı ve Bâbıâli'nin 1856 fermânıyla taahhüt ettikleri hususunda neler yaptığını yakından inceleyerek her biri ayrı ayrı raporlar hazırladılar. Buna göre, mahkemelerde gayrımüslimler az sayıda temsil edilmekteydiler, şâhitlikleri de çoğu zaman kabul olunmamakta, dolayısıyla çoğunluğu elde tutan müslümanların dediği olmaktaydı. Meclis-i Vâlâ ise çok az toplanabilmekteydi[29]. Bunun yanı sıra yargılamanın aleniyeti prensibine tam mânâsıyla uyulması, mahkemelerde uygulanacak kanunların bir an önce hazırlanması, ayrıca gayrımüslimlerin de kabul edilecekleri hukuk okullarının kurulması öngörülüyordu[30]. Bunun üzerine Bâbıâli ertesi yıl adliye sahasında yeniden ıslahata girişti. Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye, Fransız örneğine göre Şurâ-yı Devlet ve Divan-ı Ahkâm-ı Adliye adına iki organa ayrıldı. Birincisi danışma ve yasama görevi yanında idarî dâvâlara bakacak, ikincisi ise temyiz mahkemesi olarak çalışacaktı. Yine yeni kurulan

27- Sungu, 786-794.

28- Carter V. Findley: **Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform**, Tre: L. Boyacı/İ. Akyol, İst.1994, 134.

29- Engelhardt, 142 vd; 153 vd.

30- Engelhardt, 170-171. Gerçekten gayrımüslim üyelerin çoğu hukuk nosyonundan mahrum, hattâ okur-yazar bile olmayan kimselerdi. Sırf kontenjanı doldurmak üzere mahkemelerde bulunuyorlardı. Bu da reformlarda zevâhiri kurtarmak gayesinin ne derece hâkim olduğunu göstermektedir.

Galatasaray Sultanîsi'nde gayrımüslimlerin de öğrenci olarak kabul edileceği bir hukuk şubesi açıldı. Bu arada Avrupa'nın ısrarla üzerinde durduğu bir tâviz verilerek ecnebilere Osmanlı ülkesinde mülk edinebilme hakkı tanındı.

1875 yılında Hersek hıristiyanları mâlî sebeplerle ayaklandılar. Bâbıâli büyük devletlere tarafsız kalmalarını ihtar ettiyse de Avusturya, Almanya ve Rusya, ardından da İngiltere Bâbıâli'ye başvurarak derhal adliye ve mâliye alanında ıslahat yapmasını istedi. Bunun üzerine Fermân-ı Adâlet adıyla bilinen ve Tanzimat ve Islahat fermânlarındaki hükümleri teyid edici mâhiyette bir metin îlân edildi. Fermânda Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'nin, istinaf ve bidâyet mahkemelerinin reorganizasyonu, İstanbul'da hukuk ve ticaret dâvâlarına bakmaya yetkili bir temyiz mahkemesinin kurulması, gayrımüslim teb'anın her kademede memur olarak istihdamı ve halkın hâkimlerle idare memurlarını serbestçe seçebilmeleri esası yer alıyordu[31]. Bu fermân Osmanlı Devleti'nde meşrutiyetin îlânı sürecini hızlandırmış, birkaç sene sonra patlak veren Osmanlı-Rus savaşı (93 harbi) sonucunda imzâlanan Berlin Antlaşması ile de bu hükümler teyid edilerek Avrupa'nın teminatı altına alınmıştır. Bu yönde ertesi yıl (1879) hem teşkilât kanunu yapılarak adliye teşkilâtı köklü bir biçimde yeniden düzenlenmiş, hem de uzun yıllardır sürüncemede kalan ceza ve hukuk muhakeme usulü kanunları çıkarılmıştır. Avrupa'nın baskı ve müdahaleleri bu tarihten sonra da yer yer devam etmiştir.

2. Hukukî Sebepler

Klasik dönemde Osmanlı hukuku denince akla önce İslâm hukukunun Hanefî yorumu ve bu yolda kaleme alınmış eserler gelmektedir. Yine zaman zaman bu hukukun düzenlemediği ve düzenlenme yetkisini devlet başkanına tanıdığı alanlarda kurallar getiren kanunnâmeler çıkarılmıştır. Bunlara da örfî hukuk denilmektedir. Bunlar, yani fıkıh kitapları ve kanunnâ-

31- Engelhardt, 258-260.

meler ikisi birden Osmanlı hukukunun kaynaklarını oluşturmaktaydı. Şu kadar ki kanunnâmeler bu hukukun çok cüz'i bir parçasını teşkil ederdi, esas ağırlık fıkıh hükümlerindeydi. Kadıların görev yaptığı genel mahkemeler her iki gruba giren ihtilaflara da bakıp karar verirlerdi. Bir başka deyişle kadılar örfî hukuka ilişkin dâvâlarda da görevli ve yetkiliydiler. Merkezdeki Divan-ı Hümâyun ise bazı önemli dâvâlarla, kadıların bakamadığı bir takım dâvâlara bakar, kadıların verdiği kararları bir üst mahkeme sıfatıyla denetleyerek gerekirse yeniden yargılama yapardı. Divan-ı Hümâyun İslâm tarihindeki divan-ı mezâlimlerin bir örneğiydi. Bu mahkemelerde genellikle halkın birbirinden veya memurlardan şikâyetlerine bakılır, daha çok ceza ve haksız fiil dâvâları görülürdü. Divan-ı mezâlimler âdetâ örfî hukuk uyuşmazlıklarının çözümlendiği birer merciydi. Divan-ı Hümâyun da bu gelenekten nasibini almıştır. Taşralarda beylerbeyi ve sancakbeylerinin teşkil ettiği divanlar da Divan-ı Hümâyun'un küçük birer modeliydi. Buralarda da ekserisi örfî mahiyette bir takım dâvâlar görülürdü.

On dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında ülkede yaygın bir hal alan zulüm, rüşvet gibi hukuka aykırılıkların önlenmesi için bazı tedbirler getirilmiş ve bu yolda kanunnâme geleneğine uyularak ceza kanunları çıkarılmıştır. Reformların önemli bir göstergesini teşkil eden bu kanunların uygulanması da yeni kurulan meclislere verilmiştir. Burada da klasik dönemde rastlanan ve örfî hukuk niteliğindeki dâvâlara kadı mahkemeleri yanında bu işle görevli mahkemelerin bakması geleneğine paralel bir uygulama vardır. Tanzimat sonrası kurulan mahkemeler divan-ı mezâlimlerin mevkiindeydi. Divan-ı Hümâyun ve taşra meclislerinin yerini alarak kanunnâmelerle tesbit edilmiş kaideler çerçevesinde yargılama yapmakla görevlendirilmişlerdi. Demek ki farklı vasıftaki dâvâlara farklı yargı mercilerinin bakması esası Osmanlı hukukuna aykırı değildi. Bu yüzyılın ikinci yarısında da İslâm hukuku hükümlerinin kısmen kanunlaştırıldığı görülmektedir. Bu kanunların uygulanması görevi de geleneksel kadı mahkemelerine değil, öncelikle Avrupaî tarzda yeni kurulan mahkemelere yüklenmiştir.

Kadılar, Tanzimat'tan önceki devirde (klasik devir) halkın mütegallibe ve devlet adamlarının zulümlerinden şikâyetlerine dair dâvâlara bakmaya çekinirlerdi. Çünki bu dâvâlar mahallî nüfuz ve etkilerden çoğunlukla masun kalamazdı. Bu gibi dâvâları merkezdeki Divan-ı Hümâyun veya bunun taşralardaki örneğini teşkil eden paşa divanlarına hâvâle ederlerdi. Bunlar her türlü etki ve nüfuzdan sâlim olarak karar verilen ve bu kararların tâvizsiz icrâ edilebildiği mercilerdi. Onun için Tanzimat sonrasında öncelikle zulüm suçlarının önlenmesine yönelik mevzuatın uygulanması işi, kadılara değil, Divan-ı Hümâyun ve paşa divanlarının yerine geçmek üzere yeni kurulan meclislere verilmiştir.

3. Islahata Duyulan İhtiyaç

Klasik devirde en mükemmel hâliyle işleyen ve yabancı devletler örnek teşkil eden adalet düzeni Tanzimat'a gelindiğinde eski durumundan çok şey kaybetmişti. Yine de ülkede en iyi işleyen kurum adliye idi. İlmiye sınıfının durumu diğerlerine nisbetle daha iyiydi. Ulemâ ilme, hukuka âşinaydı; yine de hiç değilse söz anlayabilecek durumdaydı.

Bunun yanında kadıların çoğu ilmiye sınıfının diğer mensupları gibi siyasete yakından bulaşmıştı. Mahallî yöneticilerle dirsek teması ve işbirliği içine girmişler, onların pek de hukuka uygun sayılmayacak icraatlarına bir bakımdan göz yumar hâle gelmişlerdi. Kadıların çoğu uzak olduğu veya mahkeme hâsılâtını düşük buldukları için tâyin edildikleri yere gitmeyerek merkezde kalmayı tercih etmekteydiler. Akademik çalışma yoluyla manevî tatmine önem veren bazıları, zahmetli ve mesuliyetli buldukları kadılık mesleğine girmektense, geliri az ama sâbit olan, fazla tehlike ve sıkıntısı bulunmayan, töhmet ve iftiradan uzak, halkın da daha hürmet ve itibar gösterdiği müderrisliği tercih etmekteydi. Kötüye kullanılmaya çok elverişli olan kadılık mesleğine, namusuna çok düşkün, hassas ve perhizkâr kimseler itibar etmemeye başlamıştı. Kaldı ki kadılık bir veya iki senelik süreli bir görevdi. Bu sürenin sonunda merkeze gelinir ve yeni

bir mahkemenin boşalması için maaş almadan beklenirdi. Yargı çevresi belli, tâyin bekleyen kadı sayısı ise çoktu. Oysa devletin son zamanlarında bunlardan ehliyetli olanlarının sayısı mahkeme sayısından yine de azdı. Biraz da bu sebepten zamanla hâkimliğe ehil kimse bulunamamaya başlamıştı. İlmen kifayetli olmayan kimseler nâiplikle bu yargı çevrelerine gönderiliyor, bu da pek çok sıkıntılara yol açıyordu. Öte yandan cemiyet nizamı eskisinden çok farklıydı. Emniyet ve âsâyiş zayıflamış, dâvâ sayısı artmıştı.

Klasik devirde kadıların belli bir maaşları yoktu. Vakıf gelirleriyle veya tâyin olundukları mahkemenin hâsılâtıyla geçinirlerdi. Mahkemedeki görevliler de buradan maaş alırlardı. Vakıf gelirleri Osmanlı ülkelerinin elden çıkmasıyla zayıflamıştı. Önceleri dâvâ sayısı çok az olduğu için mahkeme hâsılâtları da düşüktü. Bir de görev süreleri bitip de merkeze döndüklerinde bundan da mahrum kalıyorlardı. Bu da kadıların maddî bakımdan sıkıntı çekmelerine sebep oluyordu. Bu sebeple bazı kadılar hukuka aykırı yoldan gelir temin etmek mecburiyetinde kalmaya başlamışlardı. Öte yandan doğu dünyasında hediyeleşme çok yaygın ve devlet görevlilerine de hediye götürmek âdet olduğundan hediye ile rüşvet arasında çoğu zaman bir sınır çizilemiyordu[32]. Bu da kadıların töhmet altında kalmasına, adalet ve emniyet duygusunun zayıflamasına sebep olmaktaydı.

Klasik dönemde Koçi Bey'in Risâlesi, Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın Nesâyihü'l-Vüzerâ ve'l-ümerâ'sı gibi nasihatnâme türü eserlerde, öte yandan padişahların îlân ettiği adaletnâmelerde, ayrıca on sekizinci yüzyıl sonlarında kaleme alınan reform lâyihalarında ve sefâretnâmelerde devlet müesseselerinin içinde bulunduğu vaziyet ele alınmış, bu arada adalet hayatının düştüğü içler acısı durum da dile getirilmiştir. Sultan III. Selim ve Sultan II. Mahmud'un topladığı meşveret meclislerinde bu hususlar tekrar tekrar gözler önüne serilmiş ve memleket idaresinin her kademesinde ıslahat ihtiyacı kaçınılmaz olarak kabul edilmişti.

32- Davison, I/45.

Tanzimat sonrasında ıslahata ihtiyaç duyulduğunun iyice hissedilmesi biraz da tercüme odası sâyesinde olmuştur. Yunan isyanından sonra, o zamana kadar bu işi yürüten Rum tercümanlara karşı güvensizlik duyulmaya başlanması üzerine kurulan tercüme odası Âli, Fuad, Ahmed Vefik, Münif, Mehmed Reşid, Safvet Paşalarla Nâmık Kemal gibi on dokuzuncu yüzyılın önde gelen bürokratlarının yetiştiği bir mektep olmuştu[33]. İleride ıslahat işini üstlenecek Osmanlı ricâlinin çoğunun buradan yetişmesi tesadüfî değildir. Bunlar burada Fransızca öğrendikleri gibi, Avrupa'yı da yakından takip edebilme imkânı buluyorlardı. Büyük ihtimalle ülkenin reforma olan ihtiyacını ve hiç değilse Avrupa'nın bu yoldaki düşüncelerini bunlar zamanında hissedebilmişlerdir. Bu devirdeki reformlarda Hâriciye Nezâreti'nin de önemli bir rolü olmuştur. Tanzimat reformcuları genellikle bu makamda görev yapmışlardır. Ayrıca Avrupa ile temas doğrudan bu makam aracılığıyla yürütüldüğü için yabancı devletlerin Osmanlı müesseseleri hakkındaki düşünceleri ve reformlar konusundaki baskıları ile hep Hâriciye Nezâreti muhatap olmuş, Avrupa siyasî ve sosyal yapısı üzerinde en fazla bilgiyi burası edinmiştir. Bu sebeple çoğu zaman Sadrıâzamlık ile Hâriciye Nezâreti -Reşid ve Âli Paşalarda olduğu gibi- aynı kişinin uhdesinde birleşmiştir. Zâten klasik devirde hâriciye nâzırının işlerini sadrıâzama bağlı bulunan reisülküttab yapardı. Reisülküttab hâriciye nâzırına dönüştü ama, sadrıâzamlık bünyesinden bir süre dışarı çıkamadı[34].

Dolayısıyla adliye teşkilâtındaki ıslahatın bütünüyle Avrupa devletlerinin eseri olduğu söylenemez. Osmanlı Devletini bu düzenlemelere iten bir sebep de çağdaş bir adalet sistemi kurulması gerekliliğine inanmış olmasıdır. Böylece dışarıdan adalet sistemine, dolayısıyla devletin istiklaline müdahale edilmesi önlenmeye çalışılmıştır. Nitekim İlber Ortaylı, Tanzimat reformlarının bir dış baskıdan çok bir iç kararın sonucu olduğunu vurgular; bunların Avrupa baskısının eseri olduğu yolundaki *hüsnü kuruntu*ya yabancı diplomat ve seyyahların rapor ve eser-

33- Findley, 113 vd; Davison, I/40; Ortaylı, En Uzun Yüzyıl, 111-112.
34- Ortaylı, En Uzun Yüzyıl, 112-113.

lerinde rastlandığını, günümüz yazarlarının da bunu gereksiz bir şekilde aynen tekrarladığını belirtir[35]. Ancak dış baskının Osmanlı Devletini yeni bir sistem kurmaya iten birinci ve en mühim âmil olduğu inkâr edilemeyeceği gibi, muhafazakâr Osmanlı yöneticilerinin kendiliğinden böyle bir reforma kalkışacağını düşünmek oldukça zordur. Bununla beraber bilhassa Âli Paşa ve Cevdet Paşa gibi ileri görüşlü Tanzimat ricâli, devlet müesseselerindeki bozuklukları görmekte, bunların düzeltilmesi için bir takım çalışmalar ve reform programları hazırlamaktaydılar. Avrupa'nın müdahaleleri, bu programların uygulamaya geçirilmesine müsâit zemin hazırlamış, hattâ reformlara sürat kazandırmıştır.

4. Merkezî Otoriteyi Güçlendirme Eğilimi

Osmanlı Devleti -istisnaları bir yana- XV. yüzyıldan itibaren merkeziyetçiliği ön planda tutan bir devletti. Baştan beri kurumların oluşumunda merkezî yönetimin güçlendirilmesi amacı hâkim olmuş, bu yolda ieraatlarda bulunulmuştur. Ordu mensupları ve devlet adamlarının kul ve devşirme kökenli kimselerden oluşması, kadıların tâyin ve denetiminin kazaskere - sonraları şeyhülislâma- bağlı olması bunu sağlamaya yönelik uygulamalardı. Aneak bu merkeziyetçilik hiç bir zaman katı bir biçimde devam etmemiştir. Mahallî hânedanların varlığını sürdürmesi ve yarı bağımsız birer yönetici-âyân haline gelişi, ulemâ sınıfının cemiyet içinde güçlü bir mevkiye sahip oluşu, timar sistemi ve vergi toplama usulleri bu merkeziyetçi anlayışı yumuşatmaktaydı. On sekizinci yüzyıldan itibaren merkezî otoritenin zayıflamasıyla merkezî yönetim her fırsatta bunu tekrar güçlendirmeye teşebbüs etmiştir. Sultan II. Mahmud ve Tanzimat reformlarının arkasında da bu maksat yatmaktadır[36]. Ahmed Cevdet Paşa bu anlayışın hiç bir zaman bir istikrar üzere olmamasını tenkid etmektedir: Buna göre Tanzimat'tan sonra eski

35- Ortaylı, En Uzun Yüzyıl, 19, 131, 161-162.

36- Bkz. Yaşar Yücel: "Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona Dâir Genel Gözlemler". Belleten C: XXXVIII, S: 152, Y: 1974, s: 657-708.

adem-i merkeziyetçi anlayış terk edilerek, koyu merkeziyetçi bir siyaset tâkip edilmiş, arkasından mahzurlu bulunan bu usul bırakılarak, yine adem-i merkeziyetçiliğe dönülmüştür. Bunda da sebat olunmayıp tekrar merkeziyetçiliğe meyledilmiş, devletin sonuna kadar böyle devam etmiştir[37]. Davison ise bu tenkidi mükemmeliyetçi bir bakış açısı olarak değerlendirip, merkeziyetçilikte esnek olunmasını daha uygun bulmaktadır[38]. Öte yandan Tanzimat'tan sonra çoğunlukla merkeziyetçi bir idareyi benimseyen Osmanlı bürokrasisinin böyle bir idarenin gereği olarak standart ve derlenmiş bir mevzuata sahip olması zorunluydu[39]. Bu sebeple kanunlaştırma hareketine girişilmiş, bu da adliye teşkilâtını doğrudan etkilemiştir.

Kadıların mensubu bulunduğu ulemâ sınıfı nitelikleri sebebiyle eskiden beri devlet içinde imtiyazlı bir mevkide yer almıştır. Bu sınıf, idareyi denetleyebilen başlıca otoriteydi. İdarenin her türlü tasarrufu meşruluk bakımından bu sınıfın tasdikine muhtaçtı. Hükümdarlar tahtta kalabilmek, devlet adamları icraat yapabilmek için ulemânın desteğine ihtiyaç duyardı. Kadılar her ne kadar merkezî idare tarafından tâyin ediliyorsa da yargılama ve hükümlerinde tamamen bağımsızdı. Öyle ki kendilerini tâyin etme ve görevden alma yetkisini elinde bulunduran padişah, usulüne uygun olarak bakılmış bir dâvânın hükmünün değiştirilmesi yönünde emir verse, kadı bu emri yerine getirmeye mecbur değildi. Öte yandan kadıların gelirlerini mahkeme harçları oluştururdu. Görevden alınsalar bile mensubu oldukları ilmiye sınıfının himâyesi altında müftülük veya müderrislik yapabilir ve bunun için tesbit edilen vakıf gelirlerinden maîşetlerini karşılayabilirlerdi. Bu da onları ekonomik bakımdan merkezden bağımsız duruma getirmekteydi. Ayrıca kadılar mahallî yöneticilerden tamamen bağımsız, doğrudan merkezle yazışabilme imkânına sahipti. Buna karşılık mahallî yöneticiler kadıların kararı olmaksızın ceza veremeyecekleri gibi, icraatlarında kadıların adlî denetimi altındaydılar. Öte yandan kadıların da bir takım

37- Ebûlûla Mardin: **Medeni Hukuk Cephesinden Ahmed Cevdet Paşa**. İst. 1946. 348.
38- Davison. I/183.
39- Ortaylı, En Uzun Yüzyıl, 159.

idarî görevleri vardı. Bir bakıma çoğu zaman idare adliye ile bir arada ve ikincisi birincisinin kontrolü altındaydı.

İlmiye sınıfının, bu arada kadıların konumları merkeziyetçiliği zedeler görünse bile yargı bağımsızlığı bakımından olumlu bir nitelik taşımaktaydı. Ancak zamanla söz konusu sınıfta da çözülmenin baş göstermesiyle bu husus tabiî olarak değişmeye yüz tutmuştur. Kadılar arasında zulüm ve rüşvetin yaygınlaşmasının ne derece vahim bir netice doğuracağı ortadadır. Ulemâ, özellikle son devirlerdeki siyasî darbelerde pek de sevimli olmayan roller oynamıştı. Hattâ merkezî yönetime neredeyse alternatif bir nüfuzu vardı. Bu hususlar göz önüne alınarak ulemânın gücünün zayıflatılması düşünülmüştür. İşte bu sebeple Tanzimat'ın hemen öncesinde kadılardan adlî vasıfta olmayan görevler alınmış; ardından adlî otoriteleri de belli dâvâlara inhisar ettirilmek suretiyle daraltılmıştır. Kadılardan alınan bir takım adlî işler, ilmiye sınıfı dışından merkezce tâyin edilen görevlilerin yer aldığı yeni mahkemelere verilmiştir.

Sadece kadıların değil, mahallî yöneticilerin de klasik devirde hem yönetim, hem yargı, hem askerlik ve hem de mâliyeyle ilgili yetkileri vardı. Belli devirlerden itibaren merkeziyetçiliği zedelemeye başlayan bu duruma Sultan II. Mahmud zamanında son verilerek askerlikle ilgili işler müşir ve feriklere, vergi toplama işleri merkezden tâyin edilen muhassıllara, ceza kanunu çerçevesindeki yargı işleri taşra meclislerine verilerek vâli ve diğer yöneticilerde yalnızca mülkî yetkiler kalmıştır[40]. Bu deirde vâliler, taşra meclislerine danışmadan hiç bir iş yapamamaya başlamıştır. Bu durum onların da işine gelmiştir. Çünki çoğu zaman konsoloslar vâlilere isteklerinin yerine getirilmesi hususunda baskı yaparlar, vâliler de ellerinde bir yetki olmadığını, tek yetkili idare merciinin söz konusu meclisler olduğunu bahâne ederek kenara sıyrılmaya başlamışlardır[41].

Tanzimat Fermânı her ne kadar teb'anın eşitliği, hukuk

40- Halil İnalcık: "Tanzimatın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler", Belleten, C: LI, 1988, 625.

41- Eryılmaz. Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme. 194.

kurallarına saygı gibi prensipleri içeriyorsa da, müsâdere ve siyaseten katl kurumlarını kaldırmak bakımından öncelikle ve esas itibariyle devlet adamlarına yaramıştı. Böylece ilmiyeye karşı bürokrasi güç kazanıyordu. Halk temel hak ve hürriyetleri açısından zâten pozitif hukuk tarafından korunmaktaydı. Bu zamana kadar fiilen Saray, sivil bürokrasi, Yeniçeri Ocağı ve ulemâ arasında paylaşılan ve Sarayın bu sac ayağı arasında dengeyi temin ettiği devlet yönetimi, Tanzimat'tan sonra tamamen bürokratların eline geçmiştir. Artık bürokratlar -ordu ve ulemânın arada bir parlayan sınırlı nüfuzları göz önüne alınmazsa- devletin yegâne hâkimiydiler. Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesinin arkasında biraz da bürokrasi-ordu-ulemâ üçlüsünün, hâkim mevkilerini, son zamanlarda tekrar sivrilmeye çalışan Saray'a karşı koruma endişesi yatmaktaydı. Sultan II. Abdülhamid zamanında da ülke yönetiminde Saray'ın hâkimiyeti yanında bürokrasinin nüfuzu da sürmüş; ancak halifelik fonksiyonunun parladığı bu devre zarfında ulemâ tekrar eski nüfuzunu kazanma yolunda önemli mesâfe almıştı. İkinci Meşrutiyet'in îlânından sonra hâkimiyet ordunun eline geçmiş, bürokrasinin nüfuzu neredeyse sıfırlanmış, ulemânın nüfuzu da geçmiştekinden daha köklü bir biçimde kırılmaya çalışılmıştır.

5. Ticarî Gelişmeler

Sanâyi devrimini tâkip eden yıllarda, XIX. yüzyılın başından itibaren Avrupa, ürettiği bol miktarda mallarına pazar arama endişesiyle Osmanlı ülkesine yönelmiş ve pek çok Avrupalı tüccar Osmanlı ülkesinde ticaret yapmaya başlamıştı. Tanzimat'a tekaddüm eden günlerde Osmanlı Devleti ile başta İngiltere olmak üzere Avrupa Devletlerinden bazıları arasında büyük ölçüde bunların lehine hükümler içeren bir takım ticaret anlaşmaları imzâlandı. Yabancı malların düşük gümrüklerle Osmanlı ülkesinde satılmasına imkân veren ve ecnebi tüccara büyük kolaylıklar sağlayan bu anlaşmalardan sonra dış ticaret daha da canlandı. Birçok ecnebi tüccar Osmanlı ülkesine akın etmeye, hattâ yerleşmeye başladı. Bir süre sonra bunlarla yerli

tüccar arasında çıkan özellikle ticarî ihtilaflara hangi mercilerin ve nasıl bakacağı problemi doğdu.

Osmanlı Devleti'nde taraflardan birinin Osmanlı vatandaşı olduğu dâvâlara bakma yetkisi münhasıran Osmanlı mahkemelerine âitti. Kadılar bu dâvâlara İslâm hukuku çerçevesinde bakardı. Ancak ticarî dâvâlarda işin mâhiyeti gereği bir takım örf ve âdet kurallarına başvurulması ve hükmün buna görev verilmesi söz konusuydu. İslâm hukuku buna elverişliydi. Ancak bahsi geçen dönemde kadılar, hızla gelişen ticarî hayatın getirdiği bu zorunluluklara ayak uyduracak durumda değildi. Çok sayıda devlete âit, çok sayıda ticarî örf ve âdet kuralını bilmek ve bunları gerektiğinde uygulamak kadılar için mümkün bulunmamaktaydı. Tüccarlar bu sebeple kadı mahkemelerinden kaçmaya ve dâvâlarını hakemler mârifetiyle gördürmeye başladılar. Bu da başka zorlukları doğurmaya başladı. Hakeme müracaat ihtiyarî olduğu için, taraflar işlerine gelmediği zaman bunların kararlarını kabule yanaşmıyorlardı. Kaldı ki müslüman tüccar da çoğu kez yabancı örfleri bilmediği için zarara uğramaktaydı. Bunun için yabancı unsurlu ticarî dâvâlara bakmak için özel yargı mercilerine gerek duyuldu. İşte Tanzimat'tan sonra adliye alanındaki ilk reform sayılan ticaret mahkemeleri bu ihtiyaçtan doğmuştur[42].

42- Sâbit: **Usul-i Muhakeme-i Hukukiyye**, İst. 1302, 159-160; Cevdet Paşa, Tezâkir, I/ 62-63.

II. ADLİYE REFORMLARINDA İZLENEN MODEL

1. Neden Avrupa? Neden Fransa?

XIX. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti asırlardır sürdürdüğü dışa kapalı hayat tarzını değiştirmek zorunda kalmıştı. Türkiye, sanâyi devrimini gerçekleştiren Avrupa'nın ucuz sanâyi ürünleri için en elverişli pazar olarak görünmekteydi. Bu sebeple Avrupalı tüccarlar Osmanlı ülkesine yayılmaya başlamıştı. Bu arada peşpeşe gelen mağlubiyetler Osmanlı hükûmetini askerî konuda başarılı görünen Avrupa ülkeleriyle temasa zorladı. Buradan uzmanlar getirtilerek ordu eğitilmeye çalışıldı. Yurt dışına öğrenciler gönderildi; dönüşlerinde bunlara devletin üst kademelerinde görev verildi.

Bozulduğu düşünülen müesseselerin ıslahı için her zaman bir ilham kaynağına ihtiyaç vardır. Burada umumiyetle daha üstün olduğu düşünülen bir sistem örnek alınır. Tanzimat reformları için de aynı durum söz konusu olmuştur. Avrupa daha iyi olduğu için değil, güçlü olduğu için örnek alınmıştır. Yine İlber Ortaylı'nın tâbiriyle Batı, hayranlık değil, zorunluluk sebebiyle taklit edilmiştir. Nitekim Tanzimat devrinin muhafazakârlığı tartışmasız ismi Cevdet Paşa'nın bu devir reformlarında baş rolü oynaması dikkat çekicidir[43]. Tanzimat'a tekaddüm eden yıllarda Kaptan-ı Deryâ Halil Paşa'ya atfolunan "*Eğer Avrupa'yı taklitte isti'câl etmezsek, Asya'ya çekilmeğe mecbur olacağız!*" sözü de bu mecburiyeti ifâde eden bir başka örnektir[44]. Bâzı işlerin düzgün gitmediğini gören ve bunların ıslah edilmesi gerektiğini düşünen, öte yandan bu yolda dış baskıya mâruz kalan Tanzimat ricâlinin önünde örnek olarak Avrupa'nın en güçlü dört devleti vardı: İngiltere, Fransa, Avusturya ve Rusya. Bunlardan Fransa tercih edildi ve bundan sonra ardı arkası kesilmeyecek reformlarda, bu arada adlî yeniliklerde bu ülke sistemi ör-

43- Ortaylı, En Uzun Yüzyıl, 19.
44- Yavuz Abadan: "Tanzimat Fermânının Tahlili", Tanzimat I, İst. 1940, 32.

nek alındı. Aynı şey Mısır için de söz konusu oldu. Mısır da bu devirde yaptığı ve Osmanlı Devleti için de teşvikçi rol oynayan reformlarda Fransa'yı örnek aldı. Neden acaba farklı halkları bünyesinde barındıran imparatorluklar olmak itibariyle Osmanlı Devleti'ne daha çok benzeyen Avusturya, Rusya veya İngiltere değil de millî bir devlet sayılan Fransa tercih edildi?

Osmanlı Devleti ile Fransa arasındaki ilişkilerin çok eskilere dayandığı ve oldukça dostâne devam ettiği bilinir. Kanuni Sultan Süleyman devrinde Fransa kralı I. François'nın Alman imparatoru Charles-Quint'e karşı desteklenmesiyle başlayan bu ilişkiler, Osmanlı Devleti'nin Fransa'ya bir takım imtiyazlar tanımasıyla daha da vasıflı hal almıştır Fransa, Osmanlı Devleti'nin de düşmanı olan Habsburg Avusturyası ile düşmandı. "Düşmanımın düşmanı dostumdur!" prensibi, iki ülke arasında yakınlık meydana getirmekteydi. Kral XIV ve XV. Louis devirlerinde bu ülkeye elçiler gönderilmiş, iki ülke arasındaki ilişkiler daha da gelişmişti. Sultan III. Selim zamanında yapılan reformların ağırlığını askerî reformlar oluşturuyordu ve bunlarda Fransa'dan ilham alınmıştı. Bunun sebebi de padişahın o zamanlar Fransa'nın askerî başarılarından oldukça etkilenmiş olmasıydı. Daha şehzâdeliğinde Fransa kralı ile mektuplaştığı ve Fransız monarşisine hayran olduğu söylenir. Bununla beraber Fransa ile ilişkiler ihtilâlden sonra da devam etmiştir. Yeni kurulmaya çalışan Osmanlı ordusunu Avrupa usullerine göre eğitmek üzere bu ülkeden öğretmen subaylar getirtildi[45]. Hâlâ monarşiyle yönetilen ve ihtilâlin kendi ülkelerine de sıçrayacağından korkan diğer Avrupa devlet temsilciliklerinin tepkilerine rağmen Bâbıâli ihtilâl hükûmetini tanımıştı. Şüphesiz Fransa'da ihtilâl ve monarşinin yıkılması Avrupa devletlerini parçalayacağı için -hiç değilse kısa vâdede- Osmanlı Devleti'nin işine geliyordu. Ancak muhafazakâr Osmanlı ricâlinin, din aleyhtarı tutumu sebebiyle Fransız ihtilâlini tasvip ettiği söylenemez ve ihtilâlin yaydığı düşüncelerden etkilenmesi beklenemezdi[46]. Bununla beraber Gülhâne Hatt-ı Hümâyunu'nda öngörülen vatan-

45- Bernard Lewis: **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Trc. M. Kıratlı, Ank. 1993, 57-58.
46- Davison, I/35.

daşların eşitliği prensibinin Fransız ihtilâliyle yayılan düşüncelerden biri olduğu düşünülürse, Tanzimat'ın bu yoldaki reformlarında Fransa'dan ilham aldığı sonucuna varılabilir[47]. Kaldı ki Tanzimat reformlarını Türkiye'de laiklik yolunda atılan adımlar olarak görenler vardır. Bu görüşü benimseyenlere göre, laiklik Fransız ihtilâli ile revaç bulmuş bir sistem olduğuna göre Fransız örneğinin Tanzimat reformlarına model teşkil etmesi tabiî görünmektedir.

İhtilâl sonrası Fransa'da, ihtilâlin yetiştirdiği General Napoléon Bonaparte zaferden zafere koşuyordu. Ülkesindeki isyanları bastırmış, arkasından İtalya'yı fethetmişti 1798 yılında İngilizlerin Mısır'daki ağırlığını kırmak maksadıyla buraya yaptığı çıkartma fiyaskoyla sonuçlanmıştı ama, Osmanlı hükûmetine karşı dostâne hisler beslediğini, yegâne niyetinin İngilizleri sindirmek olduğunu, bunun Osmanlı Devleti için de hizmet olacağını her fırsatta dile getiriyordu. Hattâ Napoléon'un gizlice müslüman olduğu iddiası bile yayılmıştı. Bu göstermelik durum da Osmanlı kamuoyunun Fransa aleyhine dönmesine engeldi. 1795 yılında Sultan III. Selim'in talebi üzerine Fransa'dan Osmanlı ülkesine gönderilecek askerî müşâvirlerin arasında yer almak için başvurduğu, ancak son anda kralcıların isyanını bastırmak maksadıyla geri kaldığı bilinen General Bonaparte, sırasıyla konsül ve daha sonra imparator olarak Fransa'nın başına geçmişti. İngiltere'yi sindirmiş, Avusturya ve Rusya'yı yenerek neredeyse bütün Avrupa'ya hâkim olmuştu. Bu eski müttefikin Avrupa hâkimiyeti, muhtemelen Osmanlı Devleti'ni de etkilemişti. Bu arada Napoléon ülkesinde bir dizi reforma girişmiş, bundan hukuk ve adliye de nasibini almıştı. Mahkemeler yeniden düzenleniyor, yeni adlî merciler kuruluyordu. *Code Napoléon* diye de bilinen Fransız medenî kanunu da bu devirde hazırlandı. İmparator'un reformlarında Mısır'da görüp incelediği adlî ve hukukî yapıdan etkilendiği söyleniyordu. Bu iddia daha çok Fransız adlî kurumlarının kendi ülkelerinde de kabul edilmesini isteyen doğulu aydınlar tarafından dile getiriliyor ve böylece ka-

47- Ercüment Kuran: "Osmanlı İmparatorluğu'na Yenileşme Hareketleri". Türk Dünyası El Kitabı. C: 1. 2.b. Ank. 1992. 497.

muoyu etki altında bırakılmak isteniyordu. Nitekim öyle de oldu. Mâdem ki Fransız modeli İslâm orijinliydi, Osmanlı Devleti ve daha sonra bundan ayrılan bütün müslüman devletler, bu arada Mısır, adlî reformlarında Fransız sistemini model aldılar. Ne de olsa "hikmet müminin, yitik malıydı, nerede bulsa alırdı!"

Klasik devirde Fransa ile diplomatik ilişkiler de oldukça sıkı fıkıydı. Fransız elçiler Osmanlı ülkesine gelir, Osmanlı elçileri de Fransa'da büyük ilgi görürdü. Sultan III. Selim zamanında Osmanlı Devleti Avrupa'da dâimî elçiler bulundurmaya başladı. Eski dost Fransa'da da bir temsilcilik kuruldu. Bu temsilciliklerde çalışan memurlar öncelikle o zamanın diplomasi dili olan Fransızcayı, Avrupa kültürünü, sosyal ve siyasî kurumlarını öğrendiler. Batı'yı yakından tanıma fırsatı bulan bu temsilciler vatanlarına döndüklerinde yapılan reformlarda önemli rol oynamışlardır[48].

XVIII. yüzyılın sonlarında Avrupa ile ticaretin artması üzerine çok sayıda Avrupalı tüccar Osmanlı ülkesine yerleşmişti. Bunlar genellikle Selânik, İzmir, Beyrut gibi liman şehirlerinde otururlar ve kendilerine *Levanten* denirdi. (Levent, Doğu Akdeniz sahillerine verilen isimdir.) Halk bunları *Tatlı Su Frengi* olarak anmaktaydı. Bu ecnebi tüccarın çoğunluğu Osmanlı Devleti'nin en çok dostâne ilişkiler içinde bulunduğu Fransa'dandı. Bunlar da yakın bir gelecekte gerçekleştirilecek reformlarda Fransa'nın model alınmasına etki etmiş olabilirler.

Sultan III. Selim ülkesinde merkeziyetçi bir yönetim oluşturmak istiyordu. Bunun için de en güzel örnek Fransa'ydı[49]. Sultan II. Mahmud da bu yolda yürümüş, Tanzimat ricâli de aynı endişeyle hareket etmiştir. Fransız sistemi, ihtilâl sonrası kurulmuş olmasına rağmen, devrimci (revolutionist) olmaktan ziyâde evrimci (evolutionist) bir yasıftaydı. Krallık dö-

48- Lewis, 62-63; Kuran, 494. Söz gelişi ilk dışişleri görevi Paris elçiliği olan Reşid Paşa Fransa'da tahsil ve terbiye gördüğü için, önayak olduğu bütün düzenlemelerde Fransız sisteminden ilham aldığı açıkça müşahede edilir. 1852 idarî/adlî reformları buna tipik bir örnektir. Engelhardt, 75. Kural, Gülhâne Hatt-ı Hümâyununda Batının Etkisi, 591-594.

49- Kuran, 494.

neminin kurumları, belli nisbetlerde düzenlenerek yeni bir sistem haline getirilmişti. Bu muhafazakâr yapısıyla da Osmanlı reformlarına en uygun örnek sayılması doğaldı. Dolayısıyla İlber Ortaylı'ya göre Tanzimat reformcularının gönlünde Fransa'nın özel bir yeri yoktu ve Fransız hukukî ve siyasî düşüneesi pratik sebeplerle kabul edilen hukukî mevzuatla Osmanlı ülkesine girmiştir[50].

Sultan II. Mahmud, yurt dışından öğretmen getirmektense, Mısır vâlisi Mehmed Ali Paşa'nın yaptığı gibi, buraya öğrenci göndermeyi tercih etmişti. 1827 yılında gönderilmeye başlanan bu öğrencilerin de büyük ekserisi için Fransa seçilmişti. Dolayısıyla bu ülkenin dilini, kültürünü iyice öğrenmiş, siyasî ve sosyal kurumlarını tanımışlardı. Ülkelerine dönüşte Tanzimat reformlarında önemli roller oynayacak olan kişiler, tabiî olarak yakından tanıdıkları ve bildikleri Fransız örneğine göre hareket edeceklerdi. Öte yandan Fransız devlet adamları da bunları ülkelerindeyken tanıdığı için onlara baskı yapmış ve hattâ kolayca hulûl edebilmişlerdir.

Bu arada Tanzimat'ın ikinci devresinde mutlak söz sahibi olan Âli ve Fuad Paşaların müfrid Fransız hayranlığına da dikkat çekmek yerinde olur[51]. Öyle ki bunların söz sahibi oldukları devre -ki Sultan Abdülaziz saltanatının büyük bir kısmını tutar- Tanzimat'ın Fransız devresi diye adlandırılmıştır[52]. Bu devrede İngiltere belki çok güçlüydü ama Fransa da ondan geride değildi. Kaldı ki İmparator III. Napoléon zamanın en parlak hükümdarlarından birisiydi. Güçlü olanın örnek alınması ise oldukça doğaldı[53]. Âli ve Fuad Paşa'ların selefi olan Reşid Paşa'da da - her ne kadar İngiliz taraftarı ise de- Fransız etkisinin izlerini görmek mümkündür. Reşid Paşa'nın Fransa'dayken Fransa kralı Louis Philippe'in oğlu Prens de Joinville ile ülkesinde gerçekleştirmeyi düşündüğü reformlar konusunda görüştüğü bilinir[54].

50- Ortaylı, En Uzun Yüzyıl, 109-110.
51- Abdurrahman Şeref: Tarih Musahabeleri, Ank. 1985, 76-77; Cevdet Paşa, Tezâkir, I/39.
52- Engelhardt, 194.
53- Davison, II/8.
54- A. Rıza-M. Galib, I/16.

Yine Reşid Paşa Fransa'da görevli bulunduğu sırada pek çok Fransız entelektüeli (veya öyle geçinenleri) ile ahbaplık kurmuş, hükûmete geçince bunları ülkesine çağırtıp görüşlerinden yararlanmayı ihmâl etmemişti. Barachin adında Fransız ihtilâli hayranı bir doktorun başlarını çektiği doktor, avukat, gazeteci, fen ve edebiyatçılardan oluşan bu mâcerâperestler, Fransa'da bedâvâ politikacılık yaparken, Türkiye'de yüksek maaşlarla ıslahat işlerinde müşâvir olarak görevlendirilmişlerdi. Bunlar çeşitli nezâretlere karşılık bir takım komiteler kurarak lâyihalar düzenlediler. Fransız elçisinin destek olduğu, hiç değilse ses çıkarmadığı bu kimselerin işlerine, zamanın padişahı önce gülmüş, sonra kızmış, bunun üzerine hepsi ülkelerine geri gönderilmişti[55]. Bu grup ülkede kayda değer bir şey yapmamakla beraber Tanzimat reformlarında Fransız etkisinin derecesini göstermesi bakımından kayda değer.

1867 yılında Sultan Abdülaziz dâvet üzerine Fransa ve İngiltere'ye kısa süreli bir seyahatte bulunmuştu. Bu seyahat, bir Osmanlı hükümdarının sefer maksadıyla olmaksızın ilk defa yurt dışına çıkışıydı ve geleceğin hükümdarları iki şehzâde Murad ve Abdülhamid Efendiler de refakat ediyordu. Seyahatin gâyesi siyasîydi ve hükûmetin Girit meselesi sebebiyle bozulan itibarını güçlendirmek, öte yandan Avrupa'daki güçler dengesini Osmanlı Devleti lehine değiştirerek muhtemel Fransız-Alman ve Fransız-Rus ittifakını önlemekti. Padişahın bu seyahati oldukça parlak geçti. Gezdiği ülkelerin parlak askerî durumu ile eğitim ve ulaşımdaki yenilikler, Sultan Abdülaziz'i oldukça etkilediği gibi, bu ülkelerdeki siyasî ve idarî müesseseler de dikkatini çekmişti. Siyasî sistem olarak iki uç teşkil eden despotik monark Alman imparatorları ile meşrutî monark İngiliz kraliçesinin arasında liberal bir hükümdar niteliği taşıyan Fransa imparatorunun mevkii, muhtemelen padişah üzerinde daha mühim bir tesir uyandırmıştı. Bu sebeple padişahın dönüşüyle, bilhassa adlî sahada yapılan reformlarda Fransız sisteminin ciddî tesiri olduğu söylenebilir. Hattâ Meclis-i Ahkâm-ı Adliye iki organa

55- Sabri Esat Siyavuşgil: "Tanzimatın Fransız Efkâr-ı Umumiyyesinde Uyandırdığı Akisler", Tanzimat I, İst. 1940, 751-752

ayrılarak bunlardan birisi Fransa'daki *Conseil d'Etat* örneği doğrultusunda Şurâ-yı Devlet adıyla kanunları hazırlamak ve danışma meclisi fonksiyonu icrâ etmek üzere; Fransız temyiz mahkemesine (*Cour Cassation*) benzeyen ikincisi ise Divan-ı Ahkâm-ı Adliye adıyla temyiz mahkemesi olarak görevlendirilmişti[56]

1856 tarihli Islahat Fermânı'nın îlânından sonra ülkenin bazı yerlerinde, bu arada Cebel-i Lübnan sancağında etnik çatışmalar meydana gelmişti. Burada Dürzî ve Marunîler çatışmıştı. İngilizlerin desteklediği Dürzîlere karşılık Marunîlere Fransa sahip çıkıyordu, çünki Marunîler Fransa ile aynı mezhepten, Katolik mezhebindendi. Kaldı ki Fransa bu bölgede ta Haçlı seferlerinden kalma bir hakkı olduğu iddiasındaydı. Sonuçta 1861 yılında devletlerarası bir konferans toplanarak Lübnan'a Marunîlerin ağırlıkta olduğu bir otonomi tanınmış, bu arada idarî ve adlî kurumları da yeniden düzenlenmişti. Görünüşte halkın çoğunluğunu oluşturan Marunîler ve dolayısıyla Fransa zafer kazanmış olduğu için bölgenin adliyesi de ister istemez Fransız örneğine göre düzenlendi[57]. Lübnan adlî ve idarî reformları daha sonra ülke çapında yaygınlaştırılınca, Osmanlı adlî sistemi bir anlamda Fransa'dakinin bir kopyası durumunu almıştır.

Nitekim 1864 yılında Vilâyet Nizamnâmesi çıkarılmış ve ülkenin idarî teşkilâtı Fransız örneğine göre düzenlenmişti. Öyle ki ülke Fransa'daki *department*'ların karşılığı olarak vilâyet, *arrondissement*'ların karşılığı olarak livâ ve *canton*'ların karşılığı olarak kazâlara ayrılmıştı[58]. Osmanlı Devleti'nde klasik devirde ve Tanzimat'ın ilk yarısında adliye hep idareyle paralellik taşıdığı için Tanzimat reformları da hep bu yönde devam etmişti. Bu sebeple idarî reformlarda Fransız sistemi örnek alınınca, adlî reformların da bu örneğe göre yapılması gerektiğinde şüphe yoktu.

İkinci Meşrutiyet'in îlânından hemen sonra Kont Léon

56- Engelhardt, 180; Davison, II/10-11; Ortaylı, En Uzun Yüzyıl, 124.

57- Ekrem Buğra Ekinci: **"Lübnan'ın Esas Teşkilat Tarihçesi"**, Amme İdaresi Dergisi, Cilt: 31, Sayı: 3, Eylül 1998, Sayfa: 19-22.

58- Engelhardt, 127-128.

Ostrorog (1867-1932) adında bir gayrımüslim hukukçu Adliye Nezâreti hukuk müşâvirliğine getirilmişti. Polonya asıllı bir Fransız olan Kont, Paris'te hukuk doktorasını tamamladıktan sonra 1894 yılında Düyun-ı Umumiyye idaresinde çalışmak üzere Fransa hükûmeti tarafından İstanbul'a gönderilmişti. Bu kimse İslâm-Osmanlı hukukuna da biraz âşinaydı. Bu göreve getirildikten sonra Osmanlı hukukunun ve özellikle adliye teşkilâtının ıslahına dâir projeler hazırlamış ve 1914 yılında Adliye Nâzırı Necmeddin Molla ile anlaşamayarak bu görevinden istifa etmiştir. Bu zamana kadar adliye örgütü alanında yapılan reformlarda, özellikle sulh mahkemeleri adıyla yeni yargı mercilerinin kuruluşunda büyük rolü olmuştur[59]. Bu sebeple sözü edilen devirde de adliye reformlarının Fransız ilhamıyla gerçekleştiğini söylemek bu bakımdan da yanlış olmayacaktır.

O sıralarda İngiltere de en az Fransa kadar güçlü ve dünya siyasetine hâkimdi. Bu sebeple Tanzimatçıların İngiliz sistemini örnek almaları beklenirdi. Tanzimat'ın babası sayılan Reşid Paşa burada uzun zaman kalmıştı ve İngiltere'ye aşırı sempati besleyen bir devlet adamıydı. Öte yandan klasik dönem Osmanlı siyasî, idarî ve adlî sistemiyle daha yakın benzerlikler taşımaktaydı. Kral VIII. Henry'nin Kanunî Sultan Süleyman döneminde Osmanlı ülkesine bir heyet göndererek adlî ve idarî sistemi incelettirdiği, bunların verdiği raporlar doğrultusunda ülkesinde reformlara girişti̇ği düşünülürse[60], İngiliz sisteminin örnek alınması belki daha uygun bir çözüm olabilirdi. Ancak Tanzimat ricâli, siyasî rejimi meşrutî monarşi olduğu için İngiltere'den uzak durmuşlardı. Halbuki Osmanlı Devleti zâten o yola girmişti ve sonuçta meşrutiyet kaçınılmazdı. Öte yandan Fransız ihtilâli hürriyetçi vasfıyla Tanzimat entelektüellerini belki etkilemişti, ama ihtilâl sonrasında Fransa'nın başında bulunanların hemen hepsi, hürriyetçi olmak şöyle dursun, oldukça despot kimselerdi. İngiltere ise öyle değildi. Burada devlet idaresinde halka dayanan hükûmetin ağırlığı vardı. Tanzimat devrinde ise

59- Dr. Count Léon Ostrorog: **Ankara Reformu**, Trc. Y. Z. Kavakçı, İst. 1972, 10-13.
60- Fairfax Downey: **Kanuni Sultan Süleyman**, Trc: Enis Behiç Koryürek, İst. 1975. 101.

Osmanlı Devleti'nin yönetimi bürokratların elindeydi, bunların arkasında da bir halk desteğinden söz etmek mümkün değildi. İngiltere zâten hiçbir zaman -sömürgelerinde bile- kendi adlî ve idarî sisteminin kabul edilmesi yönünde bir empozede bulunmamıştı. Çünki bu ülkede Fransa'nın ihtilâl sonrası idealizminden eser yoktu. İngiltere bu devirde koyu bir emperyalist siyaset tâkip ediyordu. Hiçbir ülkeye siyasî, idarî ve adlî sistemini ihraç etmek, kültür empozesinde bulunmak gibi bir endişe taşımamaktaydı. Kaldı ki meşrutî yönetimin köklülüğü dışında Fransa gibi empoze edecek bir şeyi yoktu. Hukukî kurumlar halkın ihtiyaçlarına cevap veremeyecek kadar köhneleşmişti. Ülkesinde azınlıklar, özellikle Yahudi ve Katolikler hemen hiçbir hakka sahip değildi. Sömürgeleri daha da kötü durumdaydı. Tam mânâsıyla iktibasa elverişli yazılı bir hukuk sistemi bulunmamaktaydı. Öte yandan ülkede meşrutî gelenek iyice yerleşmişti ve bu sebeple mutlakiyetten tâviz vermek niyetinde olmayan Osmanlı ricâli için İngiliz sistemi ideal bir örnek teşkil edemezdi. Kaldı ki İngiltere merkeziyetçi bir devlet de değildi. Halbuki Tanzimat devri Osmanlı reformlarının sebeplerinden birini ve esas özelliğini merkezî otoritenin güçlendirilme temâyülü teşkil eder[61].

Bu dönemde adlî ve idarî reformlar bakımından Osmanlı Devleti için en uygun örnek belki de Avusturya idi. Avusturya ile Osmanlı Devleti arasında bir çok bakımdan benzerlikler söz konusuydu. Daha Sultan III. Selim devrinde Viyana'ya elçi olarak gönderilen Ebû Bekir Râtib Efendi buradan bir seyahatnâme ile dönmüş, Avusturya'nın bütün siyasî, sosyal ve bu arada adlî kurumlarını mufassal şekilde gözler önüne sermişti. Avusturya bir bakımdan Avrupalı sayılmakla beraber, ne de olsa Doğu'ya ve Osmanlı Devleti'ne daha yakındı. Her ikisi de çeşitli din ve ırklardan halkı bünyesinde barındıran mutlak birer monarşiydi. En önemlisi de Avusturya modern merkeziyetçi bir anlayışla yönetiliyordu ki bu Tanzimat dönemi Osmanlı reformlarının en önemli sâiklerinden biriydi. Ancak Avusturya uzun yıllar Osmanlı Devleti'nin düşmanıydı. Pek çok eski Osmanlı toprağı

61- Engelhardt, 89-90; Davison, II/10; Ortaylı, En Uzun Yüzyıl, 124.

Avusturya hâkimiyeti altında bulunuyordu. Koca Macaristan, yüz elli yıllık Osmanlı vilâyeti bugün Avusturya'nın elindeydi. Avusturya, bu da yetmezmiş gibi dört yüz yıllık Türk toprağı ve halkı da Müslüman olan Bosna-Hersek'e önce göz dikmiş, sonra da işgal etmişti. Bu sebeple gerek hükûmette ve gerekse kamuoyunda bu devlete karşı nefrete varan bir antipati vardı. 1854 Kırım Savaşı'nda da Avusturya müttefikler arasında yer almamıştı. Kaldı ki Avusturya'nın merkeziyetçiliği zayıftı, Osmanlı ricâlinin kafasındaki merkeziyetçilik imajıyla her bakımdan örtüşmüyordu. Avusturya ne de olsa bir Orta Avrupa ülkesiydi. Batı medeniyet ve kültürünün beşiği sayılan Fransa dururken, örnek alınmaya lâyık sayılamazdı. Avusturya'nın dünya çapında ünlü ve başarılı devlet adamı Şansölye Prens von Metternich, zâten Osmanlı Devleti'ne yapacağı reformlarda hiç bir ülkeyi örnek almadan, kendi millî bünyesine göre hareket etmesini tavsiye ediyordu[62]. Bununla beraber Tanzimat reformlarının Avusturya'dan hiç etkilenmediği de söylenemez. Tanzimat ricâlinin fikir yapısı ile Metternich'inki arasında pek fark yoktu. Nitekim Sadık Rifat Paşa'nın ünlü reform lâyihasında Metternich'ten ve O'nun aydınlanma despotizmi görüşünden etkilendiği görülmektedir[63]. Reşid Paşa'nın da, Tanzimat Fermânı ve onu izleyen reformlarda liberal Lord Canning'in yanısıra, Yunan meselesinde Osmanlı Devleti'ni destekleyen tutucu Prens von Metternich'den de etkilendiği ileri sürülür[64]. Gerçekten kendisinin Viyana'da Avusturya şansölyesiyle görüştüğü bilinmektedir. Tanzimat ricâli bakımından bu dönemin revaçta görüşü Osmanlıcılıktı. Bu da hangi dinen ve ırktan olursa olsun bütün Osmanlı teb'asının kanun önünde eşitliği prensibiydi. Avusturya'da bu görüşe paralel olarak *Kaiserreich nationalismus* hâkimdi[65].

62- Metternich'in görüşlerinin yer aldığı mektup için bkz. **"Metternich'den İstanbul'da Baron Von Stürmer'e-Türkiyede Abdülmecid'in Islahatı Hakkında"**. Trc. H. Tınıur, Tanzimat I, İst. 1940, 703-708. Engelhardt, Metternich'in bu davranışının altında Osmanlı Devleti'nin Fransa'yı örnek almasından duyulan kıskançlığın yattığını belirtirse de, bu tavsiyeler Osmanlı reformlarında henüz bâriz bir Fransız etkisinden söz edilemeyecek kadar erken bir zamanda, hattâ daha Tanzimat Fermânı ilân edilmeden önce ortaya atılmıştı. Engelhardt, 38-39.

63- Şerif Mardin: **"Fransız Devriminin Osmanlı İmparatorluğu Üzerindeki Etkisi"**. Trc. K. Berkarda, İHİD, S: 1-3, Y: 10, 1989, s: 67.

64- Ortaylı, En Uzun Yüzyıl, 214.

65- Ortaylı, En Uzun Yüzyıl, 99, 143.

Rusya ise zâten ezelî Osmanlı düşmanıydı. Bu yüzden Tanzimat ricâli için örnek teşkil etmesi aslâ düşünülemezdi. Modernleşme çalışmalarına radikal biçimde yüz elli yıl önce başlayan Rusya, Osmanlı Devleti için kaba-saba bir doğuluydu. Öte yandan Rusya'nın Osmanlı reformları için öne sürdüğü tez adem-i merkeziyetçiliğe dayanıyordu ki, bu da zâten o dönem Tanzimat zihniyeti için en son kabul edilebilecek görüştü[66].

2. Seçim İsabetli miydi?

Fransız adlî ve idarî sistemi zamanının en mükemmel sistemi sayılabilirdi. Bu sistem Fransa da pek problem doğurmadan uygulanmaktaydı. 17 Haziran 1879 tarihli Osmanlı adlî teşkilât kanunu, âdetâ 24 Ağustos 1790 tarihli Fransa teşkilât kanununun kopyası gibiydi. Nitekim Fransa'da *arrondisement*lardaki birinci derece mahkemesi mukabilinde, Osmanlı Devleti'nde her kazâda böyle bir mahkeme kurulmuştu. Fransa'da yargı iki dereceli olup vilâyetlerdeki eski *parlament*ların yerine, yargı çevresi birkaç *departmenti* içine alacak şekilde istinaf mahkemeleri vardı. Osmanlı sisteminde de bunların karşılığı her vilâyette bir istinaf mahkemesi oluşturulmuştu. Fransa'nın başşehrinde bir temyiz mahkemesi bulunduğu gibi, Osmanlı başşehrinde de bir temyiz mahkemesi kurulmuştu. Aynı yıl Usul-i Muhakemat-ı Cezaiye Kanunu Fransız örneğinden iktibas edilmiş, Usul-i Muhakeme-i Hukukiye Kanunu'nda da Fransız mevzuatından yararlanılmıştır.

Birbirinin neredeyse aynısı olan bu iki sistem, Fransa'da gayet iyi yürüdüğü halde, daha sonra uygulandığı Osmanlı Devleti için ne yazık ki aynı şey söylenemez. Aynı sistem iki ayrı ülkede çok farklı sonuçlar doğurmuştur. Fransa'da adaletin dağıtılması konusunda kimse şikâyetçi değilken, Osmanlı adliyesinden -içte ve de dışta- memnun olan yoktu. Öncelikle işaret edilmelidir ki, Fransa'da yeteri sayıda ehil hâkim yetiştirilmesine ve hâkimlik mesleğinin iyileştirilmesine çok önem verilmişti. Hâkimlerin seçilmesi, maaşları, terfileri hakkında Birinci İm-

66- Engelhardt, 148.

paratorluk devrinden itibaren çok önemli tedbirler alınmış, bunlar istikrarlı bir şekilde sonra da devam etmişti. Osmanlı hükûmeti ise bu konuda oldukça ihmalkâr davranmıştı. Yeterince ehil hâkim bulunmazsa, en iyi adlî sistem kurulsa bile bunun bir değeri olmadığı âşikârdır. Osmanlı Devleti'ndeki yargı çevreleri Fransa'dakilerden kat kat fazlaydı. Buna karşılık Fransız hukuk fakültelerinde binlerce öğrenci okumaktaydı. Fransa'nın ekonomik durumunda bilhassa imparatorluk dönemi fetihleriyle sağlanan rahatlık da gözden uzak tutulmamalıdır. Adaletin iyi işlemesi ile ekonomik refah arasında yakın ilişki olduğu inkâr edilemez. Ayrıca iki kanun arasında bir asırlık zaman farkı da zikre değer. Fransız teşkilât kanunu oldukça eski bir kanundu. Fransa'da sık sık yapılan değişikliklerle sistem zamana uydurulabilmişti. Ancak Osmanlı Devleti için bu söz konusu olamamış, Osmanlı adlî sistemi yüz yıl öncesine âit bir modelin taklidinden öteye geçememiştir. Fransız sisteminin uzun bir tecrübe dönemi yaşadığı, Osmanlı adliyesinin ise bundan mahrum olduğu, Fransız örneğini yüz yıl geriden izlediği söylenebilir. Öte yandan iki ülke arasındaki siyasî ve diğer birçok farklılık, iki sistemin aynı derecede başarıyla uygulanmasına engel olmuştur. Fransız sistemi bir yandan ihtilâlin doğurduğu bir sistemdi ve oldukça hürriyetçi esaslar ihtiva etmekteydi. Diğer yandan da getirilen bütün kurumların eski Fransız hukukî ve adlî geleneklerine dayalı bir temeli vardı. Osmanlı ülkesi için bunlar son derece yeniydi.

İkinci Meşrutiyet devri sadrıâzamlarından ve İslâmcılık cereyanının önde gelen temsilcisi kabul edilen Mısırlı prens Said Halim Paşa 1919 yılında yazdığı bir eserinde diyor ki: "*Adalet sistemimizi ıslâh etmek için Fransa adalet sistemini esas aldık. Halbuki Fransız cemiyeti, bizimkine aslâ benzemeyen, aslı ve menşei, ruh hâli, âdetleri ve gelenekleri, irfânı ve medeniyet seviyesi ile bizden pek farklı olan, ihtiyaçları ise çok ve çeşitli bulunan bir cemiyetti. Fransız adalet sistemi mükemmel oluşu ile bizi cezbetti. Bu da, bizce kabul olunması için kâfi görüldü. Halbuki kimse, Fransa'ya hiçbir şekilde benzemeyen bizimki gibi bir memleket için bu sistemin uygun olup olmadığını düşün-*

medi. Bu tarzda icrâ eylediğimiz adliye ıslâhatının da bunca seneler çalıştıktan sonra mâlûm şekilde ve hiç derecesinde neticeler vermesi şaşılacak bir şey değildir." [67] Yine Said Halim Paşa diyor ki: "*..Bu yeni kurulanlar (mahkemeler) ise, Fransız mahkemelerinden üstünkörü alınmış olduklarından, getirildikleri muhit ile hiç ilgisi yoktu. Memleketimize Fransa'nın kendisi kadar yabancı idiler.*" [68] O halde, madem ki Tanzimat reformları kaçınılmazdı, o halde şu veya bu devletin numune alınmasının veya millî karakterde olmasının esasen pek önemi yoktur. Hele reformcuların bu işi kerhen yaptıkları düşünülürse. Ancak şu kadar ki, daha önce de geçtiği üzere Osmanlı sistemine yakınlığı sebebiyle, İngiltere modelinin seçilmesi, belki uzun vadeli bir fayda temin edebilirdi.

3. Fransız Adliyesi

A. Eski Rejim Devri

Roma hâkimiyeti sırasında Fransa'da Roma adlî sistemi uygulanıyordu. Barbarların istilâsından sonra ülkede Cermen etkisi yayıldı. Yargılama, *mallum* adı verilen mahkemelerde yapılır, halk da dinleyici olarak duruşmalara katılabilirdi. Bu arada Frank kralları da bulundukları yerlerde kurdukları divanlarla bizzat yargılama yaparlardı. Bunlar hâkimlerin verdikleri kararların da istinafen görüldüğü mercilerdi[69]. Osmanlı Devleti'ndeki Divan-ı Hümâyun'a benzeyen bu divanlar sonraları kurulan krallık divanlarının da temelini teşkil eder.

Feodalitenin yayılmasından sonra yargı fonksiyonu, kral, feodalite, şehir ve kilise mahkemeleri arasında paylaşılmış haldeydi. Derebeyinin başkanlığındaki feodal mahkemeler hür vatandaşların dışında kalan halkı muhakeme edebilmekteydi ve en önemli delil de düelloydu. Hür vatandaşların dâvâlarına ise küçük taşra şehirlerinde kral tarafından atanan ve *prevât* denilen

67- Said Halim Paşa: **Buhranlarımız**, Tercüman 1010 Temel Eser, 53.
68- Said Halim Paşa, 220.
69- Y. Ziya Özer: **"Adliye Teşkilatının Tarihî Tekâmülü"**. Adliye Ceridesi. Y: 1936, 1402.

hâkimler bakardı[70]. Feodal mahkemeler de aşağı, orta ve yüksek olmak üzere üç derece olup aşağı ve orta derecede verilen kararlara karşı yüksek dereceli feodal mahkemeye itiraz edilebilirdi[71]. Bu dönemde kilisenin de dâvâ görme yetkisi bulunmaktaydı. Ruhban sınıfının dâvâlarına burada bakılırdı. *Eveque*'in başkanlık ettiği ruhânî mahkemeler daha sonra yargı yetkilerinin sınırını genişleterek ruhban sınıfının dışında kalan halkın evlilik ve vasiyetle ilgili dâvâlarına da bakmaya başladılar. Yine bu devirde kendi içlerinde serbestileri bulunan şehirlerde, derebeylerin yargı yetkisini sınırlamak maksadıyla kralların desteğiyle kurulan şehir mahkemelerinde *échevin* ve *juré* denilen hâkimler dâvâ görme hakkını elde etmişlerdir[72]. Feodal mahkemeler yerine kral mahkemelerine bidâyeten veya istinafen müracaat edebilme imkânını ilk kez Kral Philippe Auguste vermiştir. Daha ileri giderek feodal mahkeme kararlarına karşı kral mahkemesine istinafen başvurabilme imkânını getiren Kral Saint Louis, böylece feodal yargı yetkisini zayıflatmayı düşünmüştür. Senyörler tabiatiyle buna râzı olmamış ve şiddetle muhalefet etmişlerdir. Ancak bunların muhalefeti, istinaf usulünün iyice yerleşmesi ve Krallık Divanı'nın nüfuzunun artmasından, dolayısıyla merkezî otoritenin güçlenmesinden başka bir işe yaramamıştır[73]. Bu arada şehirlerin gelişmesiyle beraber ticaret de gelişmiş; bunun neticesi olarak şehirli tüccar ve esnaf derebeyleriyle uzlaşıp şehir hayatının sürdürülmesini sağlayacak bir takım imtiyazlar elde etmişlerdi. Bu imtiyazlardan biri de kendi mahkemelerini kurmak ve şehir surları içinde kendi kurallarının uygulanmasını sağlamaktı. Şehir mahkemeleri de böyle doğmuştu[74].

Ortaçağ'daki Krallık Divanı, Frank krallarının divan kurma geleneğinin bir devamıydı. Bunun yanında bir de kralın başkanlık ettiği krallık feodal mahkemesi vardı. Her ikisine birden Krallık Mahkemesi *(Curia Regis)* denirdi. İki mahkemede de râ-

70- Marcel Rousselet: **Adalet Tarihi**, Trc: Adnan Cemgil, İstanbul 1963, 26-27.
71- Mahmud Esad: **Usul-i Muhakeme-i Hukukiyye**, İstanbul 1306, 26.
72- Rousselet, 27-28.
73- Sâbit, 25-28; M. Esad, 19-20.
74- Şerif Mardin: **"Sivil Toplum"**, Türkiye'de Toplum ve Siyaset, İst. 1990, 10.

hip, saray subayı ve baronlar üye olarak bulunurdu. Krallık Divanı'nın üyeleri sonradan meslekten hukukçulardan ve devamlı statüde atanmaya başlandı. Bu arada Kral Philippe Auguste tarafından *prévôt* denilen mahallî hâkimlerin üzerinde, *bailliage* (ve Güney Fransa'daki ismiyle *sénéchaussée*) adı verilen mahkemeler oluşturulmuştur. Bunlar, derebey ve *prévôt* mahkemelerinin kararlarına karşı gidilebilecek istinaf mercileri olmanın yanı sıra, kralın yargı otoritesine giren dâvâlara bidâyeten de bakmaya yetkiliydi. Bir anlamda derebey ve prevât mahkemeleriyle parlemanlar arasında bir derece teşkil ederlerdi. Önceleri dört tane iken sonra sayıları arttırılarak ülkenin her yerine yaygınlaştırılmıştır. Kralın yanı sıra derebeylerin de kendileriyle ilgili hukukî işlere bakan *bailliage*leri vardı. Bu mahkemelerde dâvâlara bakanlar *bailly* ve *sénéchal* değil, bunların tâyin ve azledebildiği yardımcılardı (*lieutetant*), sonradan bunları krallar tâyin etmeye başlayınca *bailly* ve *sénéchal* kuru birer ünvandan ibâret kalmıştır. Esasen derebeylerin yargı yetkisiyle kralın yargı yetkisinin sahası tam olarak belirlenemediği için kral mahkemeleri giderek derebey mahkemelerinin nüfuzunu kırmaya hizmet etmiştir. Bunların kararları da Krallık Divanı'nda denetlenirdi[75]. *Prevât* denilen hâkimlerin klasik Osmanlı kadılarının muadili olduğu anlaşılmaktadır. Onun da adlî işlerinin yanısıra mâlî ve idarî yetkileri bulunmaktaydı[76].

Önceleri yılda dört kez yortu günlerinde toplanan Krallık Divanı 1344 yılında Paris Parlamentosu'na dönüşmüştür[77]. Burada Kral Saint Louis, muhalefetlerinden çekindiği baronları sürekli bir işle meşgul ederek kendi tahtını emniyet altına alma maksadını gütmüştür. Parlamento, yılda iki kez Paskalya ve Azizler yortularında toplanıyor ve bu, ikişer ay kadar sürüyordu. Daha sonra XIV. yüzyılın ikinci yarısında sürekli toplanmaya başlamıştır[78]. Krallık Divanı'nda prensler ve baronların yanı

75- Özer, 1403; M. Esad, 24; Rousselet. 34-35.

76- Özer, 1403. *Bailly* ve *sénéchal*'in başında bulunduğu mahkemeler de Osmanlı Devleti'nde eyâlet ve sancaklarda beylerbeyi ve sancakbeyi başkanlığında kurulan ve kadıların yargılama yaptığı paşa divanlarına benzemektedir.

77- Rousselet, 28-29.

78- Sâbit, 31-33.

sıra "Uzun Elbiseliler" denen hukukçular da üye olarak yer alırdı. Gitgide senyörler toplantılara katılmamaya başlamış ve yargı yetkisi de tamamen hukukçu üyelere intikâl etmiştir. Üyelere müşâvir mânâsında "*conseilles*" denirdi. Bu parlamento, beklenen vermiş, krala bağlı olmayan senyörler de bağlılık bildirerek parlamentoya girmişlerdir[79]. Parlamentonun başında bulunan kral da artık yerini başvekile bırakmıştır. (Aynı durum Osmanlı Devleti'ndeki Divan-ı Hümâyun'da da söz konusu olmuştur. Krallık Divanı ile Divan-ı Hümâyun birbirine oldukça benzemektedir. Nitekim bu devirde Fransız ve Osmanlı adlî teşkilâtının pek çok bakımdan benzerliğine işaret eden yazarlar vardır[80].)

1467 yılında Kral XI. Louis'nin fermânıyla ömür boyu bir görev durumuna getirilen hâkimliğe atanabilmek için yirmi beş yaşını doldurmak ve yapılan imtihanı başarmış olmak gerekmekteydi. Ancak bu yirmi beş yaş şartına çoğu zaman uyulmayarak hâkimler küçük yaştaki oğullarını hâkimliğe geçiriverirdi. Öte yandan söz konusu imtihan da pek ciddî sayılamazdı. Bu arada Kral I. François zamanında her türlü krallık mahkemesi hâkimliğinin ömür boyu olmak üzere bu iş için kurulmuş resmî bürolar aracılığıyla açık arttırmayla alınıp satıldığını; IV. Henri devrinde daha da ileri gidilerek -halk arasında ilk tahsildarının adıyla *Paulette vergisi* diye anılan bir yıllık vergi ödemek şartıyla- vârislere intikâl etmeye başladığını, ölen bir hâkimin vârislerine para ödeyerek de hâkimliğin elde edilebileceğini eklemek gerekir. Paris Parlamentosunda bu fiyat beş yüz bin, taşra parlamentosunda otuz-elli bin, müşâvirlik için merkezde seksen-yüz elli bin, taşrada ise otuz bin altın frank civarındaydı (O zaman frankın değeri günümüzden dört misli fazlaydı). Yine bu dönemde halkın hâkimlere hediye vermesi âdetti, bu hediyelere *épices* adı verilirdi. Önceleri badem şekeri, baharat gibi ufak-tefek şeylerden ibâretken sonraları paraya dönüştü ve hâkim gelirlerinin önemli bir kısmını oluşturan bu hediyelerin verilmesi 1402 tarihli bir fermânla mecburî hale getirildi. Taşra hâkimle-

79- M. Esad. 21-22.
80- Özer,1403; M. A. Ubicini: **1855'de Türkiye**. Trc: Aydın Düz., İst. 1977, I/24.

rinin yıllık geliri çoğunlukla iki bin altın frangı geçmediği için, hâkim olabilmek için ödenen paranın yanında bu miktarlar çok az kalırdı. Bu sebeple genellikle arâzi sahibi zenginler hâkimlik yapar; bu işi biraz da fahrî olarak görürlerdi[81]. Klasik devir Fransız adlî sisteminin hâkimliğin parayla alınıp satılması ve hâkimlere *épices* adıyla resmen hediye verilmesi usulü yanında üçüncü bir tipik hususiyeti daha vardı ki, bu da bazı topluluk veya fertlere tanınmış *committimus* denilen imtiyazlardı. Onlara aleyhlerinde açılmış dâvâları istedikleri mahkemeye götürebilme imkânı sağlayan bu imtiyaz, 1789 yılında ihtilâlle beraber kaldırılmıştır[82].

Bu devirde Fransa'da bir takım hususî ve istisnaî mahkemeler de vardı. Kara ve deniz ticaretine bakan mahkemeler yanında, çoğunlukla kişilerle hükûmet arasındaki ihtilaflara bakan çeşitli yargı mercileri bulunuyordu. Kilise mahkemeleri de iki kısımdan ibâretti. Bunlardan sırf ruhânî olan birinci kısmı bugün de mevcuttur. İkinci kısmı ruhban sınıfının işleriyle halkın nikâh, vasiyet, adak gibi dinî nitelikteki dâvâlarına bakardı. Bunların yetkileri istinaf usulünün de yardımıyla giderek daralmış, ihtilâlden sonra da tamamen kaldırılmıştır[83]. Fransa adliye tarihinin başından beri kral bizzat dâvâ dinleyip hüküm verebilirdi. Kralın, esasen bütün monarşilerde de rastlanan bu yetkisini XVII. yüzyılda bile hâlâ koruduğu ve kullandığı görülmektedir. Kralın önemli (ve daha çok politik) dâvâlarda olağanüstü ceza

81- Sâbit, 42-47; M. Esad, 29-30; Rousselet, 30-34. Klasik devir Osmanlı adliyesiyle bu bakımdan da bir benzerlik olduğu görülmektedir. İslâm hukuku, hâkimin taraflardan hediye almasını, dâvetlerine gitmesini şiddetle yasaklamakta, ancak her zaman hediye aldığı veya dâvetine gittiği kimseler için istisna getirmekte, hattâ bazı hukukçular bunu bile hoş görmemekteydi. Ancak hediye ile rüşvet arasındaki sınırın pek açık olmadığı şark cemiyetlerinde, hâkimlere hediye geleneği hele hâkimin geliri de az ise- adalet sistemini gitgide bozmuş. Osmanlı adliyesi de bundan masun kalamamıştır. İlk zamanlar Osmanlılarda da zengin ve itibarlı kimseler sırf şeref ve dinî bir ödevi yerine getirmek maksadıyla hâkimlik yaparlardı. Sonraları böyle kimse bulunmamaya başlamış, ilim yolunu tercih edenler ise umumiyetle cemiyetin fakir kesiminden çıkmıştır. Hâkimlere maaş verme yerine mahkeme gelirleriyle geçinmeleri esası getirilmiş, esasen hâkim bağımsızlığı için çok elverişli olan bu usul, mahkemelere fazla hukukî ihtilaf intikâl etmediği için hâkimleri maddî sıkıntıya düşürmüştür. Bu da rüşvet ve hediyenin yaygınlaşmasına sebebiyet vermiştir.

82- M. Esad, 29.

83- Sâbit, 40-41; M. Esad, 28-29.

komisyonları da kurduğu olurdu[84].

Bulunduğu yerden dolayı *Châtelet* denilen Paris'teki *prevôt* mahkemesi gerçekte *bailliage* fonksiyonunu da hâiz olup doğrudan parlamentoya bağlıydı. Burada hukuk dâvâlarına bakan *bailly* yardımcısı (*lieutetant civil*) bugünki Seine Mahkemesi'nin görevini yapmaktaydı ve çok itibarlı bir kişiydi. Krallık Divanı'nın istinafen baktığı dâvâların sayısı o kadar artmış ve bazı yerlerde uzaklık sebebiyle tarafların başvurusu çok zor ve masraflı olmaya başlamıştır ki, 1551 yılında *présidaux* adıyla yeni bir yüksek mahkeme teşkil edilerek (daha doğrusu bazı *bailliage*lar bu kuruma dönüştürülerek) *bailliage* ve *sénéchaussée* adlı mahkemelerin 250 livr değer ve 10 livr gelir üzerindeki hükümlerini istinafen görmekle görevlendirilmiştir. (Livr, frankın o zamanki adıdır). Burada iki amaç söz konusuydu. Birincisi temyiz başvurularını azaltmak (tabiî bundan hediyeleri azalacak olan parlamentolar memnun olmadılar), ikincisi de yeni hâkimlikler oluşturarak o zamana kadar sınırlı olan kadroları genişletmek[85].

Paris Parlamentosu'nun bağımsız başkanı vardı ve bu, yüksek rütbeli bir hâkimdi. Krallar, yüksek mahkeme hâkimleriyle iyi geçinmeye çok itina gösterirdi. Birinci başkanın yanı sıra *president mortier* denilen hâkimler ile laik ve râhip danışmanlar, ayrıca şeref üyesi olarak da prensler, yüksek saray adamları ve fahrî müşâvirlerin bulunduğu parlamento birçok dâireye ayrılmıştı, bunlar bâzen krala arîza gönderileceğinde bir araya gelerek genel kurulu (*assambleé générale*) oluştururdu. Daha ziyâde genç üyelerin bulunduğu sorgu dâiresinde savunmalar yapılır, büyük dâirede (*grande chambre*) hüküm verilirdi. Sorgu dâiresi üyeleri biraz kıdem aldıktan sonra büyük dâireye geçerlerdi. Parlamento'nun *chambre des requtes* denilen dâiresi imtiyazlıların dâvâlarına, *tournelle* denilen dâire de ceza dâvâlarına bakardı. 1515 yılında kurulan bu dâirenin müstakil üyeleri yoktu, *grand chambre* ile *chambre des requtes* üyeleri nöbetle-

84- Rousselet, 43.

85- Sâbit, 36; M. Esad. 24-25,31; Amil Artus: **"Fransız Adalet Teşkilatına Bir Bakış"**, AD. Y:1, Ocak 1950, S:1, 5; Rousselet, 35-36.

şe burada görev yaparlar (aynen Tanzimat sonrası nizâmiye mahkemelerindeki mürettep üyeler gibi); insanları cezaya mahkûm etmenin kalp yumuşaklığını giderdiği düşünüldüğü için bu görevde üç aydan fazla kalamazlardı. Râhipler, kilisenin kan dökmeye karşı tavrı sebebiyle zâten ceza dâvâlarına katılmazlardı. Daha sonra Paris'de geçici dâireler, taşrada da Bordeaux ve Grenoble'da Protestanların işlerine bakan dâireler kuruldu. Bu ikincilerini XIV. Louis 1669 yılında kaldırmıştır[86].

Fransız adliyesinde XIV. yüzyıldan beri savcılara rastlanır. Bunlar kral adına bütün suçları izlemekle görevliydi. Zâten her bir tarafın mahkemede kendisini temsil için savcısı, savunmak için de avukatı vardı. Kralın savcı ve avukatları da giderek bütün mahkemelerde amme menfaatini temsil etmeye başladılar. Bunlar önceleri kürsüde değil, tarafların yanında hazır bulunurlardı[87]. Fransız mahkemelerinde tarafları savunan avukatlar da itibarlı bir meslek sınıfıydı ve baro çatısı altında örgütlenmişlerdi. 1344 yılında çıkarılmış bir emirnâme avukatlarla ilgili bilinen ilk düzenlemeydi ve avukatların staj yapması şartını getiriyordu[88]. Önceleri hemen her mahkemenin bünyesinde görev yapan noterler vardı ve düzenledikleri belgeler îlâm gücündeydi. Kral Güzel Philippe, ilk defa mübâşirliği örgütlemişti. Bu mahkemelerde mevzuat olarak, ancak XV. yüzyılda çeşitli emirnâmelerle yazılı hale getirilmiş Paris âdetleri, Roma hukuku kuralları, derebeylik kuralları, krallık emirnâmeleri ve parlamento içtihatları uygulanıyordu. Dolayısıyla hukuk, bölgeden bölgeye değişmekteydi[89]. Önceleri bizzat kralın ilgilendiği adliye işleri, özellikle VII. Louis'den itibaren kral tarafından atanan başbakana (*chancelier*) devredilmiştir.

Merkezî otorite feodalite aleyhine güçlendikçe XIV. yüzyıldan itibaren (Güzel Philippe'in 1302 fermânıyla) taşralarda da (Rouen, Toulouse, Troyes gibi) parlamentolar oluşturulmaya başlandı. Kral artık yegâne müstakil yargı otoritesiydi, gerek

86- Rousselet, 36-39.
87- Rousselet, 40-41.
88- Rousselet, 48.
89- Rousselet, 53-54.

bidâyeten bir dâvâyı görür, gerekse bir mahkeme hükmünü Krallık Divanı'nın bir kısmı olan *Conseil des Parties*'de (diğerleri hususî şûrâ ve devlet şûrâsı idi ve yargıdan çok siyasî ve idarî görevleri vardı) değiştirebilirdi. Burada izlenecek usul, sonradan bugün bile bazı hükümleri yürürlükte olan 1738 tarihli kararnâmeyle belirlenmişti[90]. Avrupa'da İngiltere hariç hemen her yerde krallar, kilisenin ve derebeylerin mahkemelerini doğrudan doğruya ortadan kaldıramamakla beraber bunları iki usulle zayıflatmayı başardılar: Birincisi önemli dâvâları kendi mahkemelerinde gördürüyor, ikinci olarak da kilise ve derebeylik mahkemelerinin kararlarını temyiz ve istinaf yoluyla inceliyorlardı[91]. Nitekim giderek XIX. yüzyılın başına gelindiğinde her iki mahkemenin de ortadan kalktığı görülmektedir.

Conseil des Parties'nin kuruluş amacı politikti. Mahallî parlamentoların krallık emirnâmelerine aykırı davranmalarına engel olmak ve böylece merkezî otoriteyi güçlendirmek için kurulmuştu. Parlamentoların kral emirnâmelerine aykırı kararlarının iptali, Krallık Divanı'ndan (*Conseil du Roi*) istenebilmekteydi. Giderek bu divan bünyesinde bu talepleri inceleyecek *Conseil des Parties* adlı özel bir bölüm oluşturulmuştur. Görülüyor ki burada hukuk birliğini sağlamaktan önce, merkezî otoritenin güçlendirilip hâkim kılınması amacı göze çarpmaktadır[92].

Fransa'da temyiz baştan beri ancak kralın kullanabildiği bir yol idi. Çünki temyiz kralların diğer mahkemeleri zaafa düşürerek ortadan kaldırmak için kullandığı bir usul olarak doğmuştu. Taraflara başvuru hakkı XVI. yüzyılda verilmiştir. Temyiz sebepleri ise önceleri usul kurallarına aykırılıktan ibâret iken, örf-âdet hukuku ve kral emirnâmeleriyle Roma hukukuna

90- Sâbit, 33; M. Esad, 26-27; Artus, 5; Rousselet, 43-44. Söz gelişi bugün bile buna göre divan kararları elle yazılmaktadır.

91- Charles Seignobos: **Avrupa Milletlerinin Mukayeseli Tarihi**. Trc: S. Tiryakioğlu. İst. 1960, 186.

92- Nejat Özoğuz: **Temyiz Mahkemesi**. Ank. 1944, s: 19; Selçuk Öztek: **"HUMK m. 427'deki Kesinlik Sınırının Temyiz Konun Yolunun Amacı Bakımından Değerlendirilmesi ve Anayasa Mahkemesinin 20.1.1986 Tarihli Kararı"**. Hukuk Araştırmaları MÜHF C:2, S: 2; Mayıs- Ağustos 1987 65. Bununla birlikte istinaf müessesesinin Fransa'da kabulünde Roma hukuku ve kanonik hukukun da etkili olduğu ileri sürülmüştür. Naci Şensoy: **İstinaf**, İÜHFM. Y 1946, 1064.

hattâ âile hukuku ve kamu düzeni sahasında yerleşik içtihatlara aykırılık da temyiz sebebi sayılmaya başlanmıştır[93]. 1670 tarihli emirnâme ile istinaf usulü düzenlenmiş ve tahkik sistemi getirilmiştir[94].

Présidaux denilen yüksek yargı mercileri, 1774 yılından itibaren 2000 livr değer ve 800 livr gelir üzerindeki dâvâlara ikinci derecede ve kesin olarak bakan mahkemeler durumuna gelmiştir. Böylece mahkeme örgütü feodal mahkeme+*bailliage* ve *sénéchaussée+présidaux* olmak üzere üç dereceli bir mâhiyet kazanmıştır. Bunların üzerinde parlamento vardı. 1788 yılında iki emirnâme yayınlandı. Bunlardan birincisi ile *bailliage* ve *sénéchaussée* adlı mahkemeler kaldırılarak derebey mahkemelerinin adından başka bir şey kalmadı, *présidaux* mahkemelerinin üzerinde *Grand Présidaux* denilen mahkemeler kuruldu. Bunlar 20000 livre kadar olan dâvâlara son derecede, temyiz ve istinaf olunmamak üzere bakacaktı. İkinci emirnâme ile ülkedeki fevkalâde ve istisnaî mahkemeler kaldırılıyordu. Faydaları besbelli olan bu istinaf usulünün çok geçmeden mahzurları da doğmuştur. Öyle ki en önemsiz bir dâvâ bile önce derebey mahkemesinde görülüyor, ikinci derecede *bailliage* veya *sénéchaussée* adlı mahkemelere, üçüncü derece olarak da *présidaux* mahkemesine gelebiliyor, hattâ sonra -önemli bir dâvâysa- Krallık Divanı'nda incelenebiliyordu. Derebey mahkemesinin üç dereceli olduğu yerler de göz önüne alınırsa bir dâvâ bâzen altı-yedi derecede incelenebilmekteydi. Bunun da adaletin tecellisini ne kadar uzatacağı açıktı. 1627'de ölen Lyon'lu ünlü hukukçu Lavoisier'nin sakıncalarına uzun uzadıya dikkat çektiği bu usule dâir şikâyetler büyük ihtilâle kadar sürüp gitti[95].

B. Büyük İhtilâl Devri

İhtilâlden hemen sonra Fransız adliye teşkilâtında kayda

93- Ömer Sivrihisarlı: **Hukuk Yargılamasında Maddi Hukuka İlişkin Temyiz Nedenleri ve Yargıtay Denetiminin Kapsamı**, İst. 1978, 8.
94- Feridun Yenisey: **İstinaf**, İst. 1979. 23.
95- Sâbit. 36-38; M Esad, 25-27.

değer değişiklikler yapıldığı görülür. Millet Meclisi (*Assemblée Nationale*) ilk önce feodal ve ruhânî mahkemelerle parlemanları kaldırmıştır. *Commitimus* imtiyazları ve *épices* denilen hâkimlere hediye verme âdeti de lağvedilmiştir[96]. Ardından Kurucu Meclis (*Constituante*) tarafından 1790 tarihinde bugünki sistemin de esasını oluşturan teşkilât kanunları çıkarılmış, bununla 1670 emirnâmesi kaldırılarak geleneğe dayanan İngiliz adlî sistemine benzer bir usul konulmaya çalışılmıştır. Cinâyet mahkemelerinde jüri usulü kabul edilerek istinaf kaldırılmış ve bunlara ancak temyiz imkânı verilmişken cünha ve kabahatlerde istinaf yer almıştı[97]. Adliye teşkilâtının en altında İngiltere'de olduğu gibi sulh mahkemeleri (*justices de paix*) kuruldu. *Bailliage* ve *sénéchaussée* mahkemelerinin fonksiyonlarını yerine getirmek üzere seçimle gelen bir başkan ve bir savcı ile jürilerden seçilmiş üç üyeden oluşan *tribunaux de district* (ilçe mahkemeleri) teşkil edildi. Hâkimliğin parayla satılması ve soy yoluyla intikâl etmesi usulü de kaldırıldı. Adliye ile idare de kesin olarak birbirinden ayrılarak, adlî yargıdan farklı bir idarî yargı sistemi kuruldu[98]. Paris müstesna olmak üzere, ilçe (district) mahkemelerinde hâkimlerin sayısı üçten on ikiye kadar değişebiliyordu. Her mahkemede ayrıca bir üyeye vekâlet etmedikçe oy hakkı olmayan, ancak istişarî görüşüne başvurulabilen üç ile altı arasında stajyer hâkim (*juge suppléant*) bulunmaktaydı. (Bu sayı mahkemenin iş ve önemine göre sonraki yıllarda artmıştır.) Hâkim sayısı yediden az olan mahkemelerde bir, yedi ile on arasında olan mahkemelerde iki ve ondan çok olanlarında üç dâire (*chambre*) bulunurdu. Birden çok dâirelerden birisi bidâyeten ceza, diğerleri hukuk dâvâlarına bakardı. Her mahkemede bir başkan ve birden çok dâire varsa her dâirenin başında birer ikin-

96- M. Esad, 33.

97- Faruk Erem: "**İstinaf Mahkemeleri**", AÜHFD, Y: 1950, 11; Artus, 6. 1841 tarihinde, istimlâk bedel ve tazminatının tâyin için hukukî meseleler bakımından da jüri esası getirilmiştir. Sâbit, 56.

98- Sâbit, 54, 60; M. Esad, 33; Artus, 6; Rousselet, 61. 22 Aralık 1789 tarihli kanunla Fransa idarî bakımdan eyâletlere (*département*), bunlar da ilçelere (*district*) ayrılmış, adliye için de bu taksim esas olmuştur. İlçe (*district*) mahkemelerine daha sonra *des tribunaux d'arrondissement* adı verilmiştir. 1790 tarihli kanun hangi ilçelerde mahkeme kurulacağını belirlemiştir. Nitekim bugün her ilçe merkezinde bu mahkemeler bulunmamaktadır. Sâbit, 65-66.

ci başkan bulunurdu. Bu mahkemelere hâkimlik yapabilmek için otuz yaşını doldurmuş ve en az beş yıl kanun işlerinde (savcılık, avukatlık gibi) çalışmış olmak gerekmekteydi. Hâkimleri kral (sonraları cumhurbaşkanı) tâyin ederdi. Seine eyâletinin adliye örgütü bu eyâletin nüfus ve coğrafya özellikleri sebebiyle diğerlerinden farklıydı[99].

Bidâyeten dâvâ görmekle yetkilendirilen kazâ (*district, arrondissement*) mahkemeleri anaparası 1500 frankı ve akara ilişkinse geliri 60 frankı geçmeyen dâvâlara kesin olarak, ayrıca mikdarı ne olursa olsun sulh mahkemesi hükümlerine istinafen bakardı. Eski devri hatırlatacak her şeyden ürküntü duyulması, parlamentoların yerine istinaf mahkemelerinin kurulmasını engellemişti. Aslında 1790 tarihli kanun istinaf usulünü öngörmekteydi. Her dâvâ kaideten tek dereceli görülecek, gerekirse bir derece daha bakılabilecek ve her halde iki dereceden fazla görülemeyecekti. Bunun için ayrıca istinaf mahkemeleri kurmak yerine ilçe mahkemeleri birbirlerinin kararlarını istinafen görmekle görevlendirildiler. Burada istinafen gidilecek mahkeme tarafların üzerinde anlaştıkları ilçe mahkemesiydi. Aksi takdirde ilk hükmü veren ilçe mahkemesine en yakın yedi ilçe mahkemesinden birine gidilecekti. Bunlardan üçünü istinaf dâvâcısı, üçünü de dâvâlı kabul etmeme hakkına sahipti, dolayısıyla en son geriye kalan bir tanesi istinaf merciiydi. Bu durum, mahkemeler arasında rekâbet doğurdu ve iyi sonuç vermedi. *Directoire* devrinde ilçe (*district*) mahkemeleri kaldırılarak eyâlet mahkemeleri kuruldu ve bunlar da birbirleri için istinaf mercii olarak kabul edildi. İstinaf merciini seçme usulü eski ilçe mahkemelerindeki usuldü, ancak burada yedi değil üç mahkeme vardı. Bu da uzun sürmemiş, 1799 yılında kurulan Konsüllük zamanında yeniden eski usule dönülmüştür[100].

Fransız adliyesinde idare mahkemelerinin yanı sıra, sulh ve ticaret mahkemelerinin teşkil ettiği fevkalade mahkemeler de vardı. Her ilçede bir tane olmak üzere kurulan sulh mahkemelerinin hâkimi olabilmek için yalnızca otuz yaşını doldurmuş ol-

99- Sâbit, 71-74.
100- Sâbit, 77-81; Artus, 6; Rousselet, 59-60.

mak yeterliydi. Bunlar iki yıl için seçilirdi. Sulh mahkemeleri basit hukuk ve kabahat cinsinden ceza dâvâlarına bakardı[101]. Öte yandan Fransız adlî sisteminde kökenleri 1349 yılına kadar ulaşan ticaret mahkemeleri vardı. Bunlar kara ve deniz tieareti işlerine bakan iki ayrı mahkemeden oluşuyordu. İhtilâl hükûmeti bu ikisini tek çatı altında toplamış (*tribunaux de commerce*), bu düzenleme zamanımıza kadar ufak tefek değişikliklerle süregelmiştir. Bunların kararları, yargı çevresinde bulunduğu istinaf divanında istinafen görülebilirdi[102]. Öte yandan ihtilâlden sonra idare ile adliye birbirinden ayrılarak bir idarî yargı sistemi oluşturulmuş, idare ile fertler arasındaki uyuşmazlıklara bakmak üzere bir bidâyet mahkemesi (*conseil de précture*) kurulmuştur[103].

Kanuna aykırı kararları bozmak ve ülkede yargı birliğini kurmak üzere *conseil des parties* örneğine göre 1790 yılında meclis nezdinde, bir yargı mercii olmaktan çok yasama mereii gibi çalışacak, bir başka deyişle kanunların koruyucusu niteliği taşıyacak bir *tribunal de cassation* (temyiz mahkemesi) kuruldu, temyiz sebebi olarak da kanun metnine açık aykırılık esas alındı. Kısa bir süre sonra kanunlara ve akitlere aykırılık temyiz sebebi olarak belirlendi. Burada amaç krallık devrinde olduğu gibi, ihtilâl hükûmetlerinin çıkardığı kanunlara mahallî mahkemelerin aykırı davranması imkânını ortadan kaldırmaktı[104]. Bu yüksek mahkeme üyeleri otuz yaşını doldurmuş ve en az on yıl kanun hizmetinde çalışmış kimselerden dört yıl süre için genel seçimle belirleneeekti[105]. Temyiz mahkemesi, yasama merciinin yanında ve onun bir tamamlayıcısı mâhiyetindeydi. Bir başka deyişle bu mahkeme yasamayı yargıya karşı korumak için kurulmuştu. Zâten ihtilâl hükûmetleri, hâkimlerin mubakeme sırasında rahat hareket edip yoruma başvurmalarına engel olmak endişesiyle kazuistik kanunlar hazırlamışlardır. Ancak 1837 yılındadır ki, hâkimlerin yargılama sırasında yorum yapabilmelerine

101- Sâbit, 88 vd.
102- Sâbit, 92 vd.
103- Sâbit, 99 vd.
104- Özoğuz, 120; Sivrihisarlı, 9-11.
105- Sâbit, 107; Rousselet, 63.

izin verilerek *Cour de Cassation* tam bir yargı mercii durumuna getirilmiştir[106]. Ayrıca bu devirde eyâlet meclisleri idare mahkemesi olarak kabul edilmiş, *Conseil d'Etat* (Devlet Şûrâsı) da bunların istinaf mercii olmuştur[107]. Bu arada Terör döneminde beş hâkim, bir savcı ve iki de yardımcıdan oluşan pek çok fevkalâde mahkeme kurularak eski rejime bağlılıkla suçlanan kimseler basit ve özel usullerle yargılanarak cezalandırılmışlardır[108].

C. Napoléon Devri

Napoléon'un konsül ünvanıyla iktidara gelmesinden sonra 1800 yılında yapılan düzenlemelerle adliye teşkilâtı bugünki hâlini almıştır. Bu arada sulh mahkemeleri dışında halkın hâkimleri seçme imkânı kaldırılmıştır. Temyiz üyelerini Senato seçecek, diğer hâkimleri birinci konsül tâyin edecekti. Sulh mahkemelerinin kararları üç hâkimden oluşan ve hukuk-ceza dâvâlarına bakan ilçe mahkemelerinde, bunların 1500 frank değer ve 60 frank gelir üzerindeki kararları da eski parlamentolara benzeyen, hattâ bunlarla aynı şehirlerde kurulan ve yargı yetkisi birkaç eyâleti içine alan istinaf mahkemelerinde (*cours d'appel*) yeniden görülebilecekti. Bunlar ilk önce 29 tane iken bu sayı kimi zaman fetih ve ilhaklarla artmış, kimi zaman da toprak kayıplarıyla azalmıştır. İstinaf mahkemeleri üyelerine monarşi devrindeki geleneğe uyarak *conseiller* (müsteşar) denilmiştir. Bunların sayısı 40 ile 60 arasında değişmekteydi. Müsteşar olabilmek için en az 27 ve başkan olabilmek için de en az 30 yaşında bulunmak gerekirdi. İstinaf mahkemeleri hukuk, ceza (kabahat ve cünha) ve heyet-i ithamiyye olmak üzere üç dâireye ayrılmıştı. Büyük mahkemelerde hukuk dâireleri iki taneydi. Her

106- Öztek, 65.

107- Sâbit, 64; Celal Erkut: "Fransa'da Conseil d'Etat'nın Sosyolojik ve Tarihsel Gelişimi", İHİD, C:4, S:1-3, Y: 1983, 45,47. Fransızların, Endülüs'de yer alan adliye bakanı (*le ministre juge*) ve yüksek mahkeme başkanı mevkiindeki kadıyül-cema'ayı örnek aldıklarını, böylece bilhassa Fransız idarî yargısının, İslâm hukukundan etkilendiği, bu sebeple iki hukuk sisteminin bu yönden büyük benzerlik ve paralellik gösterdiğini söyleyenler vardır. Abdülhamid er-Rifâî: **el-Kadâü'l-İdârî**, Dımaşk 1989, 64.

108- Rousselet, 66-67.

dâirede karar verilebilmesi için en az yedişer müsteşar muhakeme boyunca hazır bulunmalıydı. Çok nadir hallerde istinaf mahkemesi ilk ve son derecede karar verirlerdi. Bazı dâvâlarda ise iki dâire bir araya gelerek muhakeme yapardı[109].

1804 yılında temyiz mahkemesi Temyiz Divanı *(Cour de Cassation)* konumuna getirildi. 1810 yılında ise istinaf divanları İmparatorluk Divanı ismini aldı. Böylece monarşi ile ihtilâl devri müesseseleri birbiriyle kaynaştırılarak yeni bir adlî teşkilât kurulmuştur[110]. 1806 yılında hukuk usulü kanunu ve 1808 yılında da ceza sorgu kanunu çıkarılmış ve bunlar yakın zamana kadar uygulanmıştır. Fransız ceza usul kanunu 1959 yılında yerini yeni bir kanuna bırakmışsa da bugünki Türk ceza usul kanununun mehazı olan Alman ceza usul kanununa bilhassa kanun yollarının düzenlenmesi bakımından önemli bir etkisi olduğu bilinmektedir[111].

Napoléon devrinde oluşturulan temyiz divanı bir birinci başkan ile üç ikinci başkan da dâhil olmak üzere 49 üyeden meydana gelir ve istidâ, hukuk ve ceza dâireleri olmak üzere üç dâireye ayrılırdı. Her dâirede 15 üye ve bir başkan bulunur, birinci başkan uygun gördüğü dâirede yer alır ve her yıl bir dâireden diğerine kur'ayla dörder üye transfer edilirdi[112]. Eskiden olduğu gibi, İmparatorluk dönemi ve sonrasında da hâkimler genellikle zengin ve nüfuzlu âilelere mensuptu. Biraz da buna imkân sağlamak amacıyla bu devirde hâkimlere oldukça düşük maaşlar verilmekteydi. Hâkimler hükûmet tarafından tâyin edilmeye ve bu mesleğe giriş için hukuk lisansı yapma ve iki yıl avukat stajyerliğinde bulunma şartı aranmaya başlanmıştır. Hâkim olabilmek için giriş imtihanında başarılı olma şartı ancak 1906 yılından sonra getirilmiş ve kadınların hâkim olabilme imkânı da 1946'dan sonra verilmiştir. Birinci İmparatorluk döneminde hâkimlerin azledilmezliği prensibi fiilen hep var olmakla beraber zaman zaman daraltılmış, İkinci İmparatorluk döneminde de hâkimlik için yaş

109- Sâbit, 68-69,82-86; M. Esad. 21; Artus, 7; Rousselet, 72.
110- Sâbit, 82-83; Artus, 7; Rousselet, 73; Seignobos, 313.
111- Rousselet, 79-80.
112- Sâbit, 107-108.

haddi getirilmiştir. 1883 yılında Yüksek Temyiz Mahkemesi'ne disiplin suçu işleyen hâkimleri görevden çıkarabilme yetkisi verildi. Öte yandan 1810 yılından itibaren hâkimler maaş bakımından beş ve mahkemeler de yedi sınıfa ayrılmıştır[113].

Bu adlî teşkilât ve muhakeme usulü düzenlemelerinde, Napoléon'un Mısır'ın işgali sırasında, buradaki hukuk ve adliye sistemi üzerinde yapmış olduğu incelemelerden faydalandığı söylenir. Son devir Osmanlı hukuk mektebi hocalarından, aynı zamanda Şûrâ-yı Devlet Tanzimat Dâiresi Reisi Kemalpaşazâde Said Bey'in *"Hukuk-u Siyâsiyye-i Osmaniyye"* derslerinde verdiği bu bilgiyi öğrencileri de çeşitli eserlerinde tekrar etmektedir. Said Bey diyor ki: *"Bu adam (yani Napoléon) Mısır'a gitti, hattâ bu günki günde Fransa'da mevcud olan kanun-ı medenî - ki ismine Kod Napolyon derler- onun eseridir. O eser de kendisinin Mısır'a olan istilâsının eseridir. Çünki o vakitler Mısır'da pek çok ulemâ-yı islâmiyye var idi, onların yapmış oldukları âsârdan kendisi pek çok istifâde etti. Bir takım kitablar terceme etdirdi ve o sâyede kanun-ı medenî yaptırdı. Hattâ teşkilât-ı mehâkim hususunda Mısır ulemâsı İmam-ı Azam'ın vaktiyle ittihaz etmiş oldukları bir kâideyi ittihaz etmişler idi. Şöyle ki: mehâkimden sâdır olan ilâmları diğer bir heyet-i ulemâ muayene eder ve o ilâm aleyhinde müştekiler var ise onları dinler ve tarafeyni söyletir idi. Eğer birinci kadı yani bidâyet kadısı hatâ etmiş ise anun hatâsını tashih eder ve bu vechile ilâmı ber-nehc-i şer'î ıslah ederler idi. Bu derece-i tedkikatdan sonra İmam-ı Azam hazretleri mahkeme-i kübrâ-yı hasmiyye namiyle bir heyet-i yapmışlar idi burada ise gerek o heyet-i tedkikiyyeden verilen hükm ile ibtidaki ilâm beyninde tenakuz var ise veyahud pek büyük şeylerde müsamaha edilmiş ise onu hasm ve fasl ederler idi, yani ilâmı seyf-i adaletle keserler idi. İşte Mısır'da bu usul icrâ olunmakda idi."* Fransa'da bu yönde birinci derecede bidâyet mahkemeleri *(première instance)*, ikinci derecede istinaf mahkemeleri *(cour d'appel)* kurulmuş, bunların üzerinde de temyiz mahkemesi *(Cour de Cassation)* teşkil edilmiştir[114].

113- Rousselet, 82-95.

114- M. Esad, 37; Abdurrahman Âdil: **Mahkeme-i Temyiz**, Kostantiniyye 1312, 51-52;

Hattâ Said Bey daha da ileri giderek şu tekliflerde bulunmaktadır: *"Temyiz, dâvânın her derecesinde edilecek tedkikata atlak olmabileceğinden böyle iki heyet tarafından verilen ilâmları tedkik eden heyete ya İmam-ı Azam hazretlerinin ta'birleri üzere "Mahkeme-i Hasmiyye" veyahud Napolyon'un ta'biri vechiyle "Mahkeme-i Nakziyye" denilmek lazım gelir. Bunu "Mahkeme-i Temyiz" ta'biri ağyârının gayrımâni' bir ta'bir-i bâtıldır."* Abdurrahman Âdil de bu mahkemeye Mısır'da *"Mahkeme-i Nakz ve'l-İbram"* denildiğini bildiriyor[115].

Günümüzde, bu iddiayı kabul ederek, bunun mahkemesinin İslâm hukukundaki temeli olarak gösterenler olduğu gibi[116]; başka kaynaklarda bulunmadığı ve rivâyete dayandığı için bu iddiayı şüpheyle karşılayanlar da vardır[117]. Şu kadar ki başka bazı kaynaklarda da bu iddiaya ilişkin bir takım ipuçlarına rastlanmaktadır. Öyle ki İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'nin, öğrencilerini toplayarak, bulundukları beldedeki kadıların verdikleri hükümleri burada görüşüp vardıkları sonuçları îlân ettiği bilinmektedir. Hattâ bunun üzerine zamanın halifesi tarafından kendisine kâdiyülkudatlık, yani başhâkimlik görevi teklif olunmuşsa da, bu görevi hakkıyla yerine getiremeyeceği endişesiyle kabul etmediği kaynaklarda geçmektedir[118].

Bu usulün ne vesileyle Mısır'a girdiği doğrusu merak konusudur. Çünki Osmanlı fethinden önce uzun yıllar Mısır'da Hanefî mezhebi değil, Şâfi'î mezhebi hâkimdi. Bu tarihten itibaren ülkede ağırlıklı olarak Hanefî mezhebi uygulanmıştır. Nitekim merkezden Mısır'a tâyin edilen kadı bu mezheptendi. Ancak bunun emri altında dört mezhebe mensup nâib ve müftüler bulun-

---

Cemaleddin, **"Mukayese-i Kavanîn-i Medeniyye: Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye-Fransa Kanun-ı Medenîsi"**. İlm-i Hukuk ve Mukayese-i Kavanîn Mecmuası. Sene: 1. C: 1. İst. 1325, s: 22-32; Osman Nuri Ergin: **Türkiye Maarif Tarihi**. İst. 1977. I/264-265.

115- Âdil, Mahkeme-i Temyiz, 54.

116- Recai Seçkin: **Yargıtay**. Ank. 1967, 51-52.

117- Ahmet Mumcu: **Hukuksal ve Siyasal Bir Karar Organı Olarak Divan-ı Hümâyun**, Ank. 1976, 95

118- Ebû Bekr Ahmed bin Ali el-Hatîbü'l-Bağdadî: **Tarihu'l-Bağdad**, Matbaatu's-Saade Kâhire 1349/1931. XIII/351; M. Ebû Zehra: **Ebû Hanîfe**, Trc: Osman Keskioğlu. İst. 1981. 54, 56.

durulmuştur. Herkes bağlı bulunduğu mezhebin kadı veya nâibine giderek hüküm çıkarttırabilirdi. Bu nâiplerin verdikleri hükümler, altı ayda bir Hanefî mezhebindeki Mısır kadısının başkanlık ettiği *Mahkeme-i Kübrâ* adlı merciye arzedilirdi. Yukarıda kastedilen ve İmam-ı Azam'dan geldiği bildirilen usul bu olsa gerek. Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın vâliliğinden sonra, 1805 yılında artık tamamen Hanefî mezhebi hâkim kılınmıştır[119].

Napoléon'un İslâm hukukuna, özellikle Şâfi'î ve Mâlikî fıkhına dâir bir takım eserleri Fransızca'ya çevirttirerek bunlardan kanunlaştırma hareketinde, bilhassa Code Civile'in hazırlanmasında faydalandığı söylenir. Bu söylenti, Mecelle yerine *Code Civile*'in iktibas edilmesi düşüncesini destekler mâhiyette görüldüğünden geçen yüzyılda yalnızca bu görüşteki Osmanlı entelektüelleri arasında arasında değil, Arap dünyasında da oldukça kabul görmüştür. Öyle ki *Code Civile*'in İslâm hukuku, bilhassa Şâfi'î fıkhı ile olan benzerliklerini tesbit eden eserler kaleme alınmıştır. Mâdem ki Code Napoléon İslâm hukukundan alınmıştır; o halde yeni bir kanun hazırlamak yerine bunun aynen kabulü en uygun iş olacaktı. Ancak bilindiği gibi bunun yerine muhafazakârların görüşü gâlip gelmiş, orijinal bir medenî kanun, Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye meydana getirilerek yürürlüğe sokulmuştur. Ancak bugün Mısır ve bundan ilham alan diğer bazı Arap ülkelerindeki medenî kanunlar hep *Code Civile*'den muktebestir[120]. Gerçekte Roma hukuku, Paris örf ve âdetleri ile eski kral emirnâmelerinin hükümlerinin bir araya getirilmesiyle hazırlanan Code Napoléon'a, belki bunların yanı sıra İslâm hukukunun da ilham kaynağı olduğu söylenebilir. İmparatorluk döneminde mahkeme örgütünde yapılan yenilikler esas itibariyle eski kurumların ıslah edilmesi şeklinde olmuşsa da, bunlarda Mısır ve dolayısıyla İslâm-Osmanlı adlî sistemlerinin ilham kaynağı teşkil etmesi de uzak olmayan bir ihtimal sayılabilir.

119- Subhi Mahmasânî: **el-Evda'u-t-Teşriyye fi'd-Düveli'l-Arabiyye**, 2.b. Beyrut 1962, 232; Ahmed Akgündüz: **Osmanlı Kanunnâmeleri**, İst. 1993, VI/68; M. Akif Aydın: **Türk Hukuk Tarihi**, 2.b. İst. 1996, 101.

120- Abdurrahman Âdil: **"Mecelle mi, Kod Napolyon mu?"**. İkdam, 16 Rebiülâhir 1342/25 Teşrinisâni 1339; Hulûsi Yavuz: **"Mecelle'nin Tedvîni ve Cevdet Paşa'nın Hizmetleri"**, Ahmed Cevdet Paşa Semineri, İÜEF. İst. 1986, 56-57.

III. ADLİYE REFORMLARININ MEŞRULUK TEMELLERİ

Osmanlı tarihinde reformlar şöyle dursun, siyasî ve idarî bütün kararlar yerine getirilebilmek için şeriate uygun olmak durumundaydı, dolayısıyla da ulemânın onay ve desteğine muhtaçtı. Hukuken bağlayıcı olmamasına rağmen her türlü devlet işinde öncelikle şeyhülislâmın fetvâsına başvurulup bu yolda icraat yapılması bunu göstermektedir. Tanzimat reformlarında da bundan farklı davranılmış değildir. Her ne kadar Tanzimat ricâli ileri görüşlü, hattâ tutucu çevrelerce "frenkmeşreb" diye adlandırılsalar bile yapacakları bütün işlerde bu inceliği gözetmişler, terim yerindeyse "işi kitabına uydurmaya" çok dikkat etmişlerdir. Tanzimat reformcularının bu kimliklerinin yanı sıra eski terbiye ile yetişmiş oldukları, hâlâ eski hayat tarzı ve geleneklerin etkisinde yaşadıkları unutulmamalıdır. Öte yandan pratik ve gerçekçi kimseler olduğu da bilinmektedir. Osmanlı reform geleneğinde ulemânın rolünü iyi anlamışlardı. Bu sebeplerle atılan her adımda ulemânın desteğini sağlamaya dikkat etmişler; her yeni müessesede ulemâ temsilcilerinin bulunmasına ihtimam göstermişlerdir. Nitekim Reşid Paşa'nın, Gülhâne Hatt-ı Hümâyunu'nu îlân etmeden önce işi sağlama almak maksadıyla bunun şeriate uygun olup olmadığını Bâbıâli'de Meclis-i Vükelâ ile ileri gelen kimselere padişah emriyle inceletmesi, uygun olduğuna dâir mazbata çıktıktan sonra icraata girişmesi de buna delalet etmektedir. Bu devirde ulemânın giderek siyasî ve sosyal gücünden mahrum bırakılması, Tanzimat reformlarında varlığı öne sürülen laik nitelikten değil, büyük ölçüde merkezîleşme endişesinden kaynaklanmıştır. Şeyhülislâm artık reformların görüşülüp kararlaştırıldığı kabinenin bir üyesiydi ve bir bakıma bunların hukukun genel prensiplerine (İslâm hukukuna) uygun olup olmadığını denetlerdi. Klasik devirde de böyleydi, şu farkla ki, eskiden şeyhülislâmın ve kendisine sorulan siyasî renkteki suallere verdiği fetvâların rolü -hiç değilse şeklen- istişarî mâhiyetteydi. Şeyhülislâmın devlet yönetimine karışması ancak

ihtilâl gibi fevkalâde hallere hastı. Tanzimat'tan sonra ise şeyhülislâmlık artık daha müessir bir makam hâline getirilmişti. Ancak pratikte hâlâ ne derece söz sahibi olduğu münakaşa götürür. Nitekim bir defasında görüşülen bir konu için nâzırlardan birisi "*Bir kere de şeriat bakımından gereği için Bâb-ı Fetvâ'dan sorulsun!*" dediğinde zamanın şeyhülislâmı Meşrebzâde Ârif Efendi'nin "*Efendim, her şeyi bize sormayınız, sormadan yaptığınız şeylere karışıyor muyuz, bizim bir ölçümüz vardır, sorulan şeyleri o ölçüye vurunuz, uyarsa ne âlâ, ya uymazsa?*" şeklindeki nükteli cevabı câlib-i dikkattir[121]. Yine Reşid Paşa hâriciye nâzırıyken 1841 yılında Fransız kanununa dayanan bir ticaret kanunu projesini Meclis-i Vâlâ'ya getirdiğinde bunun şeriate uygun olup olmadığı meselesi gündeme gelmişti. Şeriatin bu konuda diyecek bir şeyi olmadığını söyleyince meclisteki ulemâ bu talihsiz sözü -biraz da yersiz te'vil ederek- küfr saymış; Reşid Paşa da görevinden azledilerek Paris elçiliğine gönderilmişti[122].

Bernard Lewis, ticaret kanununun kabulüyle şeriat çerçevesi dışındaki konularla uğraşan ulemâdan bağımsız bir hukuk ve yargı sisteminin Türkiye'de resmen ilk defa tanındığını, böyle bir tanımanın İslâmiyette hiç de yeni olmadığını, ancak daha önceki Osmanlı uygulamasından köklü bir ayrılış ve tam bir hukukî ve sosyal devrimin habercisi olduğunu söylemektedir[123]. Müellifin tesbitleri isâbetlidir. Klasik devirde örfî hukukun tesbit ve tatbikinde ulemâya vazife verilirdi. Nitekim bu işle memur dâirenin başı olan nişancı (tevkiî, tuğrakeş), ilmiye sınıfına mensup bir hukukçuydu. Tanzimat devrinde ise artık bürokrasi güçlenmiş ve devlet idaresini eline geçirmişti. Dolayısıyla reformlarda da bunlar söz sahibiydi. Ancak bütün bunlar bizi, Tanzimat reformlarının laik vasıf kazandığı neticesine götürmez; çünki İslâm dünyası ve Osmanlı Devleti laik olarak tavsif için lazım gelen unsurlardan mahrumdu. Öncelikle bir ruhban sınıfı yoktu. Böyle olunca ruhban sınıfıyla ilgili kurumlar bu sis-

121- A. Şeref, 244.
122- Lewis, 110.
123- Lewis, 114.

teme yabancıydı. İlmiye sınıfı, ruhban sayılmadığı gibi; şeyhülislâm, papadan ve kadı mahkemeleri de kilise ruhânî meclislerinden çok farklıydı. Hıristiyan ülkelerinde kilise dışında hükûmetin kurduğu mahkemeler laik olarak vasıflandırılabilir ama, Osmanlı mahkemeleri "Allah'ın yer yüzündeki gölgesi ve Peygamber'in vekili olduğuna inanılan bir hükümdarın ilahî hukuku uygulama yetkisini vekâleten icrâ ettiği" sürece laik sayılamazdı.

Tarihçiler Tanzimat reformlarını, özellikle hukuk ve adliye alanındaki yenilikleri laiklik yolunda atılmış adımlar olarak görme eğilimindedirler[124]. Buna göre mahkemelerin heyet hâlinde çalışması ve temyiz safhasının kabulü İslâm yargılama hukukundaki monizme aykırıydı. Yine savcılık ve avukatlık kurumlarının ihdâsını bu meyanda ele almışlar ve Avrupa'dan geldiğine hükmetmişlerdir[125]. Oysa bunların İslâm hukukuna aykırı olup olmadığı söz götürür, belki tarih boyunca bazılarının örneklerine rastlanmamıştı ama bu hukuken meşru olmadığı mânâsına da gelmemektedir. Vekâlet ve temyiz ise zâten asırlar boyu İslâm adliye sisteminde var olan ve uygulana gelen kurumlardı. Yine bizzat bu tarihçiler Osmanlı Devleti'nde dinî toleransın en üst düzeyde mevcut bulunduğunu, ancak bunun laiklik için yeterli olmadığını açıkça belirtmektedirler[126].

Tanzimat sonrasında da bir farklılık görülemez. Gerçekten ne Tanzimat ricâlinin, ne de Tanzimat aydınının böyle bir endişesi olmuştur. Tanzimat reformlarının hep dinî gerekçe ve meşruluk temellerine dayandırılması da o zaman için laiklik gibi bir endişenin bulunmadığını göstermektedir. Bizzat Tanzimat Fermânı bile şeriate uyulmadığı için başa gelen sıkıntılardan söz etmekte ve bunların çözümünü yine şeriate uymakta aramaktadır. Teb'a arasında eşitlik kurulmaya çalışılmış ama bu sözde kalmış, müslümanlar yine de birinci sınıf teb'a sayılmıştır. Bu devirde her millet yine eskiden olduğu gibi farklı hukuk kural-

124- Davison, II/36; İlber Ortaylı: "**Osmanlı Devletinde Lâiklik Hareketleri Üzerine**", Ümit Yaşar Doğanay'ın Anısına Armağan, İÜSBF, 1982, 504; Ortaylı, En Uzun Yüzyıl, 164.

125- Ortaylı, En Uzun Yüzyıl, 161.

126- Ortaylı, En Uzun Yüzyıl, 156.

larına tâbiydi. Kadın ve erkek arasındaki eşitsizlik de varlığını koruyordu. Teb'a arasında fark gözetilmediği iddiası da söz götürür. Sultan II. Mahmud'un *"Ben teb'amdan müslümanları ancak câmide, hıristiyanları kilisede, musevileri havrada tanımak isterim. Aralarında başka gûna bir fark yoktur. Cümlesi hakkındaki mahabbet ve adaletim kavidir ve hepsi hakiki evladımdır!"* mealindeki ünlü sözü bile aslında müslümanları birinci sınıf sayıp diğer teb'ayı baba şefkatiyle kanatları altına alan, öte yandan her din mensubunun yekdiğerine karışmadan farklı bir biçimde ibâdet edip yaşamalarını öngören bir telakkinin tezahürüydü.

Tanzimat devrini anlatan kaynaklarda, bu devirde kurulan mahkemelerden laik mahkemeler, çıkarılan kanunlardan da laik kanunlar diye bahsedildiği görülüyor[127]. Buradaki laik sözü muhtemelen klasik devir için daha çok sözü edilen örfî sözünün karşılığıdır. "Şer'î olmayan, sırf beşer irâdesinden kaynaklanan" demektir. Şer'î hukukun düzenlemediği alanlarda kanun yapmak zâten İslâm hukukunun devlet başkanına verdiği bir yetkiydi ve dolayısıyla bu kanunlar da meşruluk temeli açısından şeriatin dışında sayılmamaktaydı. Bir Kur'an âyetinde geçen *"...sizden olan ulü'l-emre, yani emir sahiplerine itaat edin!"* hitâbı buna delâlet ederdi. Klasik İslâm siyaset biliminde bu husus *"Emirülmü'minîn şeriatin hüküm koymadığı bir şeyi emrederse buna uymak vâcib olur"* şeklinde formüle edilmiştir. Aksi takdirde bu devirde, hem de hukuk reformlarının en yoğun olduğu bir sırada çıkarılan Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye veya Arâzi Kanunnâmesi gibi doğrudan ve sırf şer'î hukuk prensiplerine dayanan düzenlemelerin yorumu zorlaşır.

Öte yandan teb'a arasında eşitliğin sağlanması yolundaki reformların hiç de istekle yapıldığı söylenemez. Bunlar daha çok Avrupa baskısıyla ve kerhen gerçekleştirilmişti. Bu devirde yapılan her reform, ne sebeple yapılırsa yapılsın, hep bir meşruluk temeline oturtulmaya çalışılmıştır. 1814 yılında İngiliz elçisi Lord Canning, Osmanlı Devleti'nin Avrupa'da kalmak isti-

127- Söz gelişi: Erik Jan Zürcher: **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**. 2.b, İst. 1996. 95.

yorsa irtidat edenlerin öldürülmesini öngören şer'î prensibin kaldırılması gerektiğini söylemiş, Sadık Rifat Paşa da bu teklife "*Siyaset sahasında Avrupa'nın nasihatlarını daima saygıyla karşılayacağız, fakat din konusunda serbestimizi muhafazaya kararlıyız. Din, kanunlarımızın temeli, hükûmetimizin düsturudur. Değil biz, padişah bile bu sahada en ufak değişiklik yapamaz. Vicdanımızı sızlatan tasarrufları engelleyeceğimize dâir size özel olarak söz vermek isteriz ve veririz; fakat hukukumuzun aksiyomlarından birini lağveden bir emirnâme isterseniz, iktidarımızı kökünden baltalamış olursunuz; halkımızdaki itaat hissini yok edersiniz; huzurunuzu istiyoruz derken imparatorlukta ayaklanmaların çıkmasına yol açarsınız.*" mealinde cevap vermiştir[128]. Bu sözler Tanzimat ricâlinin reformları bir meşruluk temeline oturtmakta gösterdikleri hassasiyet ve bu reformların temel özelliğini açıkça belli etmektedir. Üstelik Sadık Rifat Paşa gelenekçi ekole mensup birisi değil, reformlara -zamanın diğer bazı devlet adamları gibi- şeklen değil samimî olarak inanmış, ancak temkinli ve dürüst bir diplomattı.

Bununla beraber Avrupa'nın gayrımüslim vatandaşlardan askerlik yapmamaları karşılığında alınan *cizye* adlı baş vergisinin kaldırılması yolundaki baskılarına boyun eğilerek cizye kaldırılmış, ancak bu defa *bedel-i nakdî-yi askerî* adında bir vergi konulmuş, neticede cizye uygulaması başka adla sürdürülmüştür. Bir başka deyişle teoride eşitlik, pratikte ayırım![129].

Tanzimat'ın ilk devresini başlatan Gülhâne Hatt-ı Hümâyunu ile ikinci devresini başlatan Islahat Fermânı'nın getirdiği reformlar arasında İslâm hukukuna uygunluk bakımından fark vardır. Gülhâne Hatt-ı Hümâyunu, kanun nezdinde ve mahkemeler önünde müslümanlarla gayrımüslimler arası eşitlik prensibine uyulmasını teyid ettiği halde, Islahat Fermânı ile açılan devrede artık gayrımüslimlere verilen imtiyazlarda İslâm hukuku sınırlarının hayli zorlandığı söylenebilir. Hattâ bu ikinci devrenin önde gelen simâsı Âli Paşa'nın müstebit idaresine muha-

128- Engelhardt, 88.

129- Davison, I/112. Kaldı ki gayrımüslimlerin de bu işe pek gönüllü oldukları söylenemez Davison, I/53.

lefetleriyle tanınan Yeni Osmanlılar'dan Ziya Paşa, 1869 yılında yayınladığı bir makâlesinde "*...Ve ticaret ve eyâlet ve temyiz hukuk ve idare meclislerinin kiişadı ve zâten mehâkim-i şer'iyyeye âit olan ahkâm-ı hukukiyyenin takım takım ayrılarak bunlara tahsisi ile şeriat mahkemelerine yalnız karı koca kavgasıyle talâk ve nikâh gibi sırf umur-ı mezhebiyyeye dâir hususatın bırakılması bilcümle şer'-i şerifin vücudünü kaldırmak ve bu teşebbüslerle Avrupa'ya karşı dirâyetli görünmek maksadından başka bir mânâya hamloluınmaz.*" demektedir[130].

Bu şartlarda Tanzimat sonrası Osmanlı Devleti'nin laiklik yolunda büyük adımlar attığını söylemek pek de kolay olmasa gerek. Nitekim Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar da laiklik için gereken asgari şartlar bile kabul edilmiş değildi. Siyasî ve sosyal alanda en köklü değişimlerin yaşandığı İkinci Meşrutiyet döneminde ve hattâ artık yeni bir devletin doğum sancılarının yaşandığı Ankara Hükûmeti devrinde bile yapılan her icraatın şer'î hukukla bağdaştırılmaya çalışılması ve hâlâ bu sistemden meşruluk temelleri aranması dikkat çekicidir.

1. Ticaret Meclisleri ve Tahkim

Tanzimat'a tekaddüm eden yıllarda Avrupa ile ticarî ilişkilerin önemli ölçüde artması, bu vesileyle bir takım ticarî örf ve âdetlerin hukuk hayatına girip yaygınlaşması, bu alandaki ihtilaflara bakacak şer'î hâkimlerin söz konusu örf ve âdetleri bilmesinin güç, hattâ imkânsız oluşu sebebiyle 1215/1800-1801 tarihinde ecnebi ve Osmanlı tüccarları arasında meydana gelen (muhtelit=karma) ticaret dâvâlarına bakmak üzere istisnaî bir komisyon kurulmuştu. Gümrük Emîni'nin başkanlığında ecnebi ve Osmanlı tüccarlarından teşekkül eden bu komisyon, ticarî örf ve âdetleri bilmek bakımından, ticaret dâvâlarını görmeye şer'î hâkimlerden ve Divan-ı Hümâyun'dan daha ehil sayılmış, ticaret dâvâlarında daha çok Avrupa'da geçerli usul ve kurallar söz konusu ve yerlilerin de bu hususlardaki bilgileri eksik olduğundan buralara ecnebi tüccarların kabul edilmesi uygun bulunmuş-

130- Sungu, 801.

tu. Böylece Osmanlı tarihinde ilk defa şer'iyye mahkemelerinin görev alanını daraltan bu uygulama, tahkim olarak değerlendirilmişti[131]. Örf ve âdetlerin dâvâlarda esas alınması şer'î hukukun usul prensiplerinden olduğu gibi hukukî ihtilafların hakeme götürülmesi de İslâm hukukuna aykırı değildi. Buna göre taraflar hukukî ihtilafları çözmesi için üçüncü bir kişiye başvurabilirlerdi. Bunun hukuka uygun olarak verdiği hüküm, kâdı'nın hükmü mesâbesinde olduğu için bozulamazdı.

2. Fetvâ İle Kazanın Birleşmesi

Osmanlı hukukunun klasik devrinde şeyhülislam yalnızca istişarî bir makamdı. Görevi fetvâ vermekten ibâretti. Ancak zamanla görev ve yetkileri yargı otoritesini kullanmak hususunda padişahın vekili durumundaki kazaskerlerin aleyhine olmak üzere artmış, bir anlamda ulemâ sınıfının başı konumuna gelmişti. Sultan II. Mahmud saltanatının son yıllarında kazaskerler de dâhil olmak üzere bütün mahkemeler Meşîhat'e bağlanıp; bu arada o zamana kadar Bâb-ı Âsâfî'de sadrıâzamın huzurunda yapılan Huzur Mürâfaaları da buraya nakledilince, şeyhülislâma yargı görevi de verilmiş oldu. Böyleee fetvâ ve kazâ görevi bir araya getirilmiş oluyordu. Devletin son yıllarında bu düzenleme çok eleştirilmiş, fetvâ ile kazanın bir makamda/kişide toplanmasının İslâm hukukuna aykırı olduğu ileri sürülmüştür. Fetvâ ile kazâ arasında fark vardır, ama kazanın da aslında bir içtihat ve fetvâ faaliyeti olduğu gözden uzak tutulmamalıdır. Bizzat Hz. Peygamber'in hem fetvâ, hem de kazâî hüküm verdiği, Dört Halife, Sahabe ve sonra gelen hukukçuların da hep bu yolda hareket ettiği bilinmektedir. İmam-ı Azam Ebû Hanîfe ile Zenbilli Ali Efendi gibi zatların müftü olup kazâ görevini kabul etmemeleri dinî ve şahsî hassasiyetlerindendir, yoksa İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'nin öğrencileri Ebû Yusuf ve İmam Muhammed kadılığı kabulde tereddüt göstermemişlerdir; uygun olmasaydı etmezlerdi[132]. O zamanki çevreler fetvâ ile kazanın bir kişide/ma-

131- M. Reşit Belgesay: "Tanzimat ve Adliye Teşkilatı", Tanzimat I. İst. 1940, 213.
132- Bu konuda bkz. İzmirli İsmail Hakkı. Kitabu'l-İ'lâ ve'l-Kadâ. Evkaf Matbaası. 1326/1328.

kamda birleşemeyeceği yolundaki bu iddiaların samimî olmadığını, İkinci Meşrutiyet'ten sonra iktidarı ele geçiren İttihad ve Terakki Fırkası'nın, hukuku laikleştirmek planı çerçevesinde şer'iyye mahkemelerini kaldırmak ve ulemânın nüfuzunu yok etmek emelinde olduğunu dile getirmişlerdir. Bu arada hükûmet şer'iyye mahkemelerini kaldıramamışsa da, bunları Şeyhülislâmlıktan alarak Adliye Nezâreti'ne bağlamayı başarmıştı. Ancak bu uygulama kısa sürmüş, İttihad ve Terakki Fırkası iktidardan düştükten sonra eski hale dönülmüştür.

3. İki Ayrı Mahkeme

Şer'iyye mahkemeleri varken ikinci bir mahkeme tipi oluşturmanın ne açıdan meşru olduğu sorusu akla gelebilir. Bunun bir takım siyasî, sosyal ve ekonomik sebepleri vardır ki bunlar ayrı bir başlık altında incelenebilir. Burada üzerinde durulan, söz konusu düzenlemelerin o zaman yürürlükte bulunan şer'î hukuk bakımından meşru olup olmadığıdır. İslâm hukuku, yargı mercilerini ve buralarda geçerli olacak usulleri belirlemek üzere devlet başkanına yetki tanımıştır[133]. Yani devlet başkanı adaleti sağlama hak ve görevi çerçevesinde ülke içinde her türlü mahkeme kurmak, bunları derecelendirmek, hâkimler tâyin etmek yetkisine de sahiptir. Şer'iyye mahkemelerinin yanında nizâmiye mahkemeleri adıyla başka mahkemelerin kurulması bu türden bir tasarruftur.

Mahkemelerin şu veya bu makama bağlanmasının da hukuken bir önemi yoktur, bir başka deyişle meşru olup olmaması buna bağlı değildir. Osmanlı Devleti'nde mahkemelerin bu şekilde ayrılması, bir başka deyişle bu mahkemelerdeki ikilik (düalite) tamamen zaruretin sonucuydu. Dolayısıyla şer'iyye mahkemelerinin Meşîhat'e, nizâmiye mahkemelerinin Adliye ve ticaret mahkemelerinin de Ticaret Nezâreti'ne bağlı olması hukuken bir mahzur teşkil etmez. Şeyhülislâmların icrâî görev ve yetkiler taşıması da böyledir. Şer'î hukukta ruhânî ve cismâ-

133- Yusuf el-Kardâvî: **Hasâisü'l-mme**, Beyrut 1985, 223.

nî iktidar ayrımı olmadığı gibi, şeyhülislâm da müslümanların ruhânî lideri değil, diğer nâzırlar gibi padişahın belirli fonksiyonları yürütmek için görevlendirdiği vekillerden biridir. Nasıl sadrıâzam hükümdarın mutlak vekili ve (şer'î hukuktaki ismiyle) tefviz veziridir, nâzırlar da tenfiz vezirleridir, yani belirli konularda vekil edilmişlerdir. Şeyhülislâm da hükümdarın dine âit bir takım görev ve yetkilerini devrettiği bir vekilidir. Kendisine idarî görevler verilmesi ve bunlarla uğraşması hukuka aykırı değildir. Şer'iyye mahkemeleri yanında nizâmiye mahkemelerinin kurulması belki hukuk birliğini zedelemiş ve adlî ikilik meydana getirmiş olabilir. Ama bu, söz konusu düzenlemelerin hukuka aykırı olduğu anlamına gelmez.

Kadıların görev yaptığı ve sonraları şer'iyye mahkemesi adını alan adlî mercilerin görev alanlarının Tanzimat'tan sonra daraltılması da İslâm hukukuna uygun olarak icrâ edilmiştir. Şöyle ki: Bu hukukta kadılar devlet başkanı (halife, sultan, padişah, emîr vs.) tarafından ve onun hâiz bulunduğu yargı yetkisini yine onun adına kullanmak üzere tâyin edilirler. Bu tâyin muamelesi vekâlet akdi çerçevesinde cereyan eder[134]. Vekâlet şartlı olabileceği gibi, umumî de olabilir. Bu akitte, müvekkil, vekili belli bir zaman için, belli bir mekânda görev yapmak üzere vekil edebileceği gibi, sadece belli hususlarla ilgilenmek üzere de vekil yapabilir. Vekil bu kayıtlamalara aykırı davranırsa geçerli olmaz[135]. İşte Tanzimat devrinde nizâmiye mahkemeleri adıyla yeni mahkemelerin kurulması ve öteden beri var olagelen genel mahkemelerin şer'iyye mahkemeleri adını alarak görev sahasının daraltılması bu prensip çerçevesinde değerlendirilebilir. Nitekim Mecelle'nin yargıya ilişkin maddeleri bu yönde sevk edilmiştir. İşte nizâmiye mahkemelerinin kurulması ve şer'iyye mahkemelerinin görevlerinin bir kısmının alınarak bunlara verilmesi Mecelle'nin 1801. maddesi hükmüne uygundur. Burada "*Kazâ, zeman ve mekân ile ve bazı hususatın istisnâsı ile tekayyüd ve tahassus eder. Meselâ, bir sene müddetle*

134- Mecelle m. 1800: "Hâkim, taraf-ı sultanîden icrâ-yı muhakemeye ve hükme vekildir."

135- Mecelle m. 1456.

hükme memur olan hâkim ancak o sene içinde hükmeder. Ol senenin hulûlünden evvel veya mürurundan sonra hükmedemez. Ve keza muayyen bir kazâda hükmetmek üzre nasbolunan hâkim ol kazânın her mahallinde hükmeder, amma diğer kazâda hükmedemez. Ve bir mahkeme-i muayyenede hükmetmek üzre nasbolunan hâkim ancak ol mahkemede hükmedib diğer bir mahalde hükmedemez. Ve kezâlik maslahat-ı amme mülâhaza-i âdilesine binâen filan hususa müteallik dâvâ istimâ olunmaya deyu emr-i sultanî sâdır olsa hâkim ol dâvâyı istimâ ve hükmedemez, veyahud bir mahkeme hâkimi bazı hususât-ı muayyene istimâına mezun olub da maadâsını istimâa mezun olmasa ol hâkim ancak mezun olduğu hususâtı istimâ ve hükmeder. Maadâsını istimâ ve hükmedemez. Ve kezâlik bir müctehidin bir hususda reyi, nâsa erfak ve maslahat-ı asra evfak olduğuna binâen anın reyi ile amel olunmak üzre emr-i sultanî sâdır olsa ol hususda hâkim ol müctehidin reyine münâfi diğer bir müctehidin reyi ile amel edemez, ederse hükmü nâfiz olmaz." denilmektedir.

Zamanın en önde gelen devlet adamlarından ve adlî reformun babası sayılan Ahmed Cevdet Paşa, şer'iyye mahkemelerinin yanında nizâmiye mahkemelerinin kurulmasının meşruluğunu hukuk tarihimizdeki "divan-ı mezâlimleri" misal göstererek müdafaa etmiştir. İslâm hukuk tarihinde halk arasında ortaya çıkan bir takım suçlar ve yolsuz hareketler hakkında idarî, siyasî bir takım tedbirler alınması hususunda izin ve yetki tanınmasına velâyet-i mezâlim (veya velâyet-i cerâim), bu işe bakmak için kurulan mercie divan-ı mezâlim ve bu işi yürüten kişiye vâli-yi mezâlim adı verilmiştir. Halkın birbirinden veya memurlardan her konuda şikâyetlerine bu divan bakardı. Kadıların bakamadıkları, içinden çıkamadıkları veya çözmeye cesaret edemedikleri dâvâlara bakıp çözümlerdi. Devlet başkanı veya bunun tâyin edeceği bir kimsenin başkanlık ettiği, duruşmalarında kadı gibi hukukçuların da bulunduğu mezâlim divanının diğer mahkemelerden avantaj niteliğinde bir takım farklılıkları vardı, bir başka deyişle kadıların yapamayacakları veya kadı mahkemesinde geçerli sayılmayacak bazı tasarruflar burada kabul edilmekteydi. Kadı mahkemelerinin uymaları gerekli usul ve prosedür son derece teknik bir biçimde belirlenmişti. Kadıların pek çok olayda

bunları genişletmesi, tarafların beyan ve delillerinin dışına çıkması mümkün değildi. Bir başka deyişle kadılar taraf beyanları ve müşahhas hâdiseyle bağlıydı. Mezâlim mahkemesinde, kadılarda bulunması şart olmayan bir heybet, bir korkutuculuk aranırdı ki, mütegallibelerin sindirilmesi mümkün olsun. Mezâlim mahkemesinde gerekirse taraflar tazyik altına alınabilir, söz gelişi tevkif ve hapsedilebilir; şüphe söz konusu olduğunda hüküm geciktirilerek tahkikatta bulunulabilir, söz gelişi zilyede "bu mal senin eline nereden geçti?" diye sorulabilir; şâhitlere yemin verdirilebilir; şâhit sayısı arttırılabilirdi. Kadı, bunların hiçbirini yapmaya yetkili değildi; o sadece belli usul kurallarıyla bağlıydı. Kadı önünde kabul edilmeyen yazılı deliller kabul edilebilir; kadı huzurunda şâhitliği geçerli olmayanlar mezâlim mahkemesinde, sayıları çok olunca şâhit olarak dinlenebilirdi. Mezâlim mahkemesinde gerektiğinde diğer mezhep ve müçtehitlerin görüşleriyle amel edilebilirken; kadılar ise ancak kendi mezheplerine göre hükmetmek zorundaydılar. İşte bu sebeplerle hukuk tarihimizde normal mahkemelerin yanında "mezâlim divanları" da çok geniş bir uygulama alanı bulmuştur[136].

Ahmed Cevdet Paşa 1868 yılında Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'nin genel kurulunda, on beşinci yüzyılda yaşamış Akkoyunlular dönemi İslâm hukukçusu Celâleddin Devânî'nin *Divan-ı Def'-i Mezâlim* adlı risâlesini türkçe özetledikten sonra şöyle demiştir:

"*...İşte Celâlüddîn Devânî'nin hülâsa-i tahkîkatı ma'lumu-ı âlileriniz oldu. Ol vakit dahi mehâkim-i şer'iyyeden başka divan tertibine ne derecelerde şiddetli lüzum var imiş. Şimdi ise ticaret ve muamelat pek ziyâde tekessür etti ve Memâlik-i Mahrûse'nin ne derecelerde vüs'ati var. Buraları mütalaa ve muvazene olunduğunda Devlet-i Aliyye'de divan teşkiline ne derecelerde mecburiyet olduğu meydana çıkar.*

136- Mezâlim divanları için bkz. Ebû'l-Hasen Mâverdî: **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**. 3.b. Kâhire 1393/1973, 77-95; Ebû Ya'lâ el-Ferrâ: **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**. 2.b, Kâhire 1386/1966, 73-90; Ömer Nasuhi Bilmen: **Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kâmusu**. İst. 1985, III/328-329; Faruk Nebhan: **İslâm Anayasa ve İdare Hukukunun Genel Esasları**. Trc: S. Armağan, İst. 1982, 593-610; Vecdi Akyüz: **İslam Hukukunda Yüksek Yargı ve Denetim-Divan-ı Mezalim**. İst. 1995.

Devletlerin birinci vazifesi ihkâk-ı hukuk-ı ibâd kaziyyesi olup her asırda bu vazifenin ifâsına bir suretle itina olunagelmiştir; ve bazı bilâdda ketebe ve hademe-i şer'iyye ücreti adîl denilip mehâkim-i şer'iyyede cereyan eden vukuatta eşhâd ile hüccet ü ilâmat kendilerine hatm ü imzâ ettirilerek mesâlih-i âmmenin halelden vikâyesine bezl-i cehd olunurdu. Lakin daha ol vakitler buna halel gelmiştir ki Celaliüddîn Devânî adîlün ekseri adîl değildir deyu hal-i zemaneden şikâyet ediyor.

Devlet-i Aliyye evâilde ihkâk-ı hukuk-ı ibâd emr-i ehemmine her şeyden ziyâde itina edip hattâ Saray-ı Hümâyun'da muayede-i Hümâyun yerinde atîk divanhâne deyu ma'ruf olup el-haletü hazihi yevm-i muayedede tarîk-i ilmiyye ashâbının meks ü tevakkuf ettikleri yerde Huzur Mürâfaaları içün haftada iki gün divan olup padişah-ı asr bizzat divana hazır olduğu mervidir. Mualiharan devletin tevessüü ve mesâlihin tekessürü hasebiyle Kubbealtı'na naklolunmarak bizzat vekil-i mutlak bulunan zatler divana hazır ve padişah-ı asr kafesden nâzır olurlar idi. Yakın vakitlere kadar Huzur Mürâfaaları'nın vekil-i mutlak huzurunda olduğu malumdur. Mualiharan bu mürâfaalar nezâreti şeyhülislâmîye verilmiştir. Lakin mevadd-ı siyasiyye ve nizâmiyye için Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye teşkil olunarak divan-ı mezâlim makamına kâim olmuş ise de asrımızda muamelatın fevkalâde tevessüünden ve mesâlihin ana göre tekessüründen nâşi Meclis-i Vâlâ dahi ne derecelerde eşgâle müstağrak olduğu malumdur. Şimdi zat-ı hazret-i zillullah efendimiz hazretleri zamanın îcâb-ı tabiiyyesine göre bu işleri ikiye taksim ve ihkâk-ı hukuk-ı ibâd maslahatını mesâlih-i sâireyi devletten tefrik ile işte yalnız bunun için işbu Divan-ı Ahkâm-ı Adliyye'yi teşkil buyurdu. Buna lisan-ı umumdan teşekkürle dua-yı vücûb-ül-edâ-yı padişahîlerini tekrardan başka bir diyecek alamaz."

Ahmed Cevdet Paşa söz konusu risâlenin özet tercümesini okuduktan sonra hazır bulunan ulemâ ve diğer üyeler: "*Celâlüddin Devânî gibi bir zat böyle dedikten sonra onun üzerine kim ne diyebilir? Bunlar tab ü neşr ile sâire dahi bildirilmelidir!*" demişler ve mesele kapanmıştır[137]. Nizâmiye mahkemeleri, Tanzi-

137- Cevdet Paşa: Tezâkir, IV/ 85-91.

mat'tan hemen sonra Gülhâne Hatt-ı Hümâyunu'nun da dile getirdiği ülkede can, mal ve ırz emniyetini sağlamaya yönelik tedbirler çerçevesinde çıkarılan ceza kanunlarının uygulanması maksadına mâtuf olarak kurulmuşlardı. Bu bakımdan ilk zamanlarda mezâlim divanlarıyla gerçekten paralellik gösteriyorlardı. Ancak nizâmiye mahkemeleri zamanla ülkenin genel mahkemeleri durumuna getirilmiş, bu sebeple iki kurum arasındaki bağlantı ve benzerlik zoraki ve göstermelik bir duruma dönüşmüştür.

4. İstinaf ve Temyiz Mahkemeleri

Klasik devirde Osmanlı mahkemeleri tek dereceliydi. Kadıların usule ve hukuka uygun olarak verdikleri hüküm kesindi. Ancak taraflar bu hükmü hukuka ve muhakeme usulüne aykırı buldukları takdirde itiraz edebilirlerdi. Bu itiraz mercii de genellikle merkezdeki Divan-ı Hümâyun idi. Zamanla Divan-ı Hümâyun'un fonksiyonları sadrıâzam dâiresi lehine zayıflayınca mahkeme hükümlerine itiraz ve kadılardan şikâyet söz konusu olduğunda sadrıâzam huzurunda kazaskerler bu itiraz ve şikâyetleri inceler, gerekirse dâvâları yeniden görür ve çözümlerdi. Buna Huzur Mürâfaaları adı verilirdi. Gerek Divan-ı Hümâyun ve gerekse bunu izleyen yıllarda Huzur Mürâfaaları divan-ı mezâlim fonksiyonu görmekte, bir derece mahkemesi olmaktan çok kadıları denetleyen bir idare mahkemesi gibi çalışmaktaydı.

Tanzimat'tan sonra taşra meclisleri bidâyet ve istinaf mahkemesi olarak görev yapmaya başlamış, merkezdeki Meclis-i Vâlâ da bunların kararlarına karşı gidilebilecek bir temyiz mahkemesi olarak çalışmıştır. Daha sonra taşra meclisleri mahkeme haline getirilmiş, bidâyet ve istinaf mahkemeleri oluşturulmuş; Meclis-i Vâlâ'dan ayrılan Divan-ı Ahkâm-ı Adliye de temyiz mahkemesi kabul edilmişti. Böylece batılı anlamda istinaf ve temyiz kavramları hukukumuza girmiş oluyordu.

Tarihinde istinaf ve temyiz adıyla mahkemelerin bulunmaması İslâm hukukunun buna cevaz vermediği anlamına gelmemekteydi, hukuka aykırı verilmiş hükümlerin düzeltilmesi ve hukuka aykırı davranan hâkimlerin denetlenmesi her türlü yolla

ve her zaman mümkündü. İslâm hukuku aslî kaynaklarını oluşturan Kitap ve Sünnet'te, öte yandan Dört Halife ve Sahabe tatbikatında buna dâir pek çok örnek ve delil bulunmaktadır. Hukuka uygun olarak bakılıp çözümlenmiş bir dâvâya tekrar bakılması yararsız görülmüş ve buna izin verilmemiştir. Çünki içtihad ile içtihad, yani bir hukukçunun görüşü bir başka hukukçunun görüşüyle bozulamazdı. Hukuka aykırı hükümler zâten baştan itibaren geçersizdi. Hukuka aykırılık iddiasıyla her zaman yetkili mercilere başvurmak mümkündü. Nitekim Mecelle'nin ilgili hükümleri de bu yönde sevkedilmiştir[138]. Böyle bir iddia olmaksızın dâvânın tekrar görülmesi ancak devlet başkanının izni veya emriyle olabilirdi. Şeyhülislâm Ebûssuud Efendi'nin bir defa hukuka uygun olarak çözümlenip bir başka kadı'nın da onaylayıp yerine getirdiği bir hususun yeni baştan görülmesinin sultan emretmedikçe meşru olmayacağı, emretse bile hukuka uygun olarak çözümlenmişse hükmün değiştirilemeyeceğine dâir fetvâsı bulunmaktadır[139]. Nitekim klasik kaynaklarda da, sultan kadıya bir dâvâyı hukuk bilginlerinin huzurunda tekrar bakmasını emretse bile kadı'nın buna mecbur olmadığı, buradan da istinafın câiz olduğu sonucuna varılabileceği bildirilmektedir[140]. Bu emir de ya genel veya özel olabilir. Klasik devirde Divan-ı Hümâyun genel izinli bir merciydi. Tanzimat sonrasında istinaf ve temyiz mahkemelerinin bu hususa izinli kılınmış oldu-

138- "Dâvânın bade'l-hükm rüyeti hakkındadır" başlığı altında şu hükümler yer almaktadır: "Usul-i meşruasına muvafık yanî hükmün sebeb ve şartları mevcud olarak hüküm ve ilâm olunan dâvânın tekrar rüyet ve istimaı câiz olmaz (m.1837). Bir dâvâ hakkında lâhik olan hükmün usul-i meşruasına muvafık olmadığını mahkûmunaleyh iddia ve adem-i muvafakat cihetini dahi beyan edib de istinaf-ı dâvâ talebinde bulunduğu halde vuku bulan hüküm lede't-tahkik usul-i meşruasına muvafıksa tasdik olunur, değilse istinaf kılınır (m. 1838). Bir dâvâ hakkında lâhik olan hükme mahkûmunaleyh kanaat etmeyib de ol hükmü havi olan ilâmın temyizi talebinde bulunduğu halde lede't-tahkik usul-i meşruasına muvafıksa tasdik kılınır, değilse nakzolunur (m. 1839).

139- "Mesele: Bir defa şer'-i şerîfle faslolunub âher kadı tenfiz ve imzâ eylediği husus yine aslından dinlenmek şer'î olur mu? El-cevab: Emr-i sultanî olmayıcak olmaz, memur olıcak dahi sabıkan şer'le faslolunduğu sâbit olıcak tağyîr olunmaz." Ebûssud Efendi bu fetvâsına delil olarak yargının şer'î bir görev olduğu ve korunması gerektiği, öte yandan içihat ile içtihadın bozulamayacağı prensiplerini göstermiştir.

140- Muhammed Emin İbni Âbidîn: **Reddü'l-Muhtar ale'd-Dürri'l-Muhtar**, Matbaatü'l-Meymeniyye Kâhire 1299, IV/326; Mesud Efendi: **Mir'at-ı Mecelle**, İst. 1299, 849-850.

ğu anlaşılmaktadır. Yine şer'î hukukta hâkim, zaman, mekân ve bazı hususlarla kayıtlanabileceği için devlet başkanı bir mahkemeye sadece daha önce bakılıp görülmüş dâvâlara bakmakla kayıtlayabilirdi. Kaldı ki her türlü yargı merciinin kurulması devlet başkanının yetki ve tasarrufundaydı. Netice itibariyle İslâm hukukunda dâvâların istinaf ve temyizi meşru idi; ancak bu, devlet başkanının izniyle mümkündü. İşte Tanzimat sonrasında istinaf ve temyiz adıyla yeni mahkemelerin kurulması bu esasa dayanmaktadır[141].

5. Toplu Hâkim

Klasik devir Osmanlı mahkemelerinde hep tek hâkim görev yapmıştır. İslâm hukukunda da prensip budur. Ancak bir beldede, hattâ bir mahkemede birden çok hâkimin görevlendirilmeleri mümkündür. Nitekim bir kimse iki kişiyi birden vekil tâyin etse, vekil oldukları işte yalnız birisinin tasarrufu geçerli olmadığı gibi[142], bir mahkemede birden çok hâkim görevlendirilse bunlar tek başlarına hüküm veremezler[143]. İşte Tanzimat'tan sonra nizâmiye mahkemelerinde kabul edilen toplu hâkim usulü işte bu prensipten çıkmaktadır. Bir başka deyişle toplu hâkim sisteminin tek hâkimlilik esasına darbe vurduğu ve İslâm hukukuna aykırı bir düzenleme olduğu söylenemez[144].

6. Gayrımüslim Hâkim ve Şâhidler

Şer'î hukukta hâkim olabilme şartları sayılırken müslüman olma şartı da sayılmaktadır. Buna göre hâkim ancak müslümanlardan tâyin edilebilirdi. Ancak zimmîlerin, yani gayrımüslim vatandaşların üzerine kendilerinden hâkim tâyinine ce-

141- Bkz. Ekrem Buğra Ekinci: **Ateş İstidâsı**, İstanbul 2001.

142- Mecelle, m. 1465: "Bir kimse iki kişiyi birden tevkil etse vekil oldukları hususda yalnız birisi tasarruf yani ifa-yı vekâlet edemez."

143- Mecelle m. 1802: "Bir dâvâyı maan istima ve hükmetmek üzre nasbolunan iki hâkimden yalnız birisi ol dâvâyı istima ve hükmedemez, ederse hükmü nafiz olmaz. 1465. maddeye bak."

144- Krş. Ortaylı, İ:n Uzun Yuzyıl, 131.

vaz verilmiştir ki bu cemaat mahkemelerinin meşruluk temelini oluşturur. Tanzimat'tan sonra daha çok Avrupa devletlerinin baskısıyla nizâmiye mahkemelerine zimmîlerden de üye tâyin edildiği görülmektedir[145]. Yine bu baskılarla müslümanların üzerine zimmîlerin şâhitlikleri kabul edilmeye başlanmıştır.

Bu iki reformun da meşruluk kaynağı yukarıda geçen mezâlim uygulamasında saklıdır. Şer'î hukukta devlet idaresiyle ilgili her türlü görev ve yetki devlet başkanının uhdesindeydi. Devlet başkanı bu görevlerini yerine getirmek ve yetkilerini kullanmak üzere vekiller tâyin ederdi. Bunlardan umumî vekil statüsünde olanlara tefviz veziri, hususî vekil olanlara da tenfiz veziri adı verilirdi. Tefviz vezirlerinin Osmanlı hukuk tarihindeki örneği sadrıâzamdır. Sadrıâzam, prensip itibariyle hemen her türlü işi padişah adına yapabilirdi. Bu sebeple bunlara vekil-i mutlak da denirdi. Günümüzdeki başbakanlar gibidir. Tenfiz vezirleri ise günümüzdeki bakanlara benzer. Tefviz vezirleri devlet başkanının taşıdığı nitelikleri taşımak, dolayısıyla müslüman olmak zorundaydı. Tenfiz vezirleri için böyle bir şart söz konusu değildi. Yani gayrımüslim vatandaşlardan da tenfiz veziri tâyin edilebilirdi. Tefviz vezirleri mezâlim işlerine bakabilir, tenfiz veziri bakamazdı. Ancak tenfiz veziri mezâlim işiyle görevlendirilmişse tarafları dinler, dâvâyı araştırır, delilleri inceler ve işi hüküm verilecek merhaleye getirebilirdi. Artık hükmü tefviz veziri veya bu işle görevli ehil başka bir kimse verirdi[146].

Nitekim mezâlim işlerine bakan hâkim bu işe elverişli bulunmuyorsa veya hüküm verme yetkisine sahip değilse bu takdirde elçi gibiydi, taraflar arasında aracılık yaparak dâvâyı araştırır ve hüküm verilecek duruma getirir, hükmü bu işe yetkili merci/kişi verirdi. Mezâlim işi bir bakımdan yargılama ise de bir bakımdan değildi. Bu sebeple çok kaynakta kazâ-yı mezâlim (mezâlim yargısı) yerine velâyet-i mezâlim (mezâlim yetkisi) ibâresinin geçişi, mezâlim işlerine bakan merciin mahke-

145- Ondokuzuncu yüzyılda Şam'da yaşamış Osmanlı hukukçusu İbni Âbidîn Lübnan'da Osmanlı hâkimiyeti zamanında bunun örneğine rastlandığını belirtmektedir. İbni Âbidîn. IV/312.

146- Mâverdî, 27.

me değil de divan, mezâlim işlerine bakan kişinin de kadı değil de vâli (yani vekil) olarak anılması anlamlıdır[147].

Kısacası mezâlim divanlarında dâvâlara zimmîler bakabilirdi, ancak hükmün meşru olması için bu işe ehil müslüman bir görevli tarafından verilmesi meşruydu. Tanzimat'tan sonra kurulan nizâmiye mahkemelerinde gayrımüslim üyeler de yer almış, aneak mahkeme heyetinde çoğunluk her zaman müslümanlarda ve mahkeme başkanı da kadı olduğundan bu iş göstermelik bir uygulama olarak kalmıştır.

Şâhit meselesine gelince: Kadı huzurunda şâhitliği kabul edilmeyen kimseler, sayıları çok olunca mezâlim divanında şâhit olarak dinlenebilirdi[148]. Kaldı ki zaruret durumunda gayrımüslim vatandaşların şâhitliklerinin kabul edilmesi de mümkündü. Bu konuda Ebûssuud Efendi'nin fetvâsı vardır[149]. Dolayısıyla nizâmiye mahkemelerinde zimmîlerin şâhitliğinin kabul edilmesi esası getirilmişti. Görev alanı farklı olan şer'iyye mahkemelerinde zâten bu söz konusu değildi. Ancak pratikte bu uygulanamamış,nizâmiye mahkemeleri de müslüman üzerine zimmîlerin şâhitliklerini kabul etmemekte direnmiş, böylece gayrımüslimlerin şikâyetleri ve Avrupa devletlerinin baskısı sürmüştür. Kısacası zimmîlerin şâhitliği de hâkimlikleri gibi göstermelik olarak kalmıştır[150].

147- Mâverdî, 93-94.

148- Mâverdî, 84.

149- "Mes'ele: Bir kâfir köyünde aslâ müslüman olmasa Zeyd-i müslim Amr-i zimmîyi urup katleylese merkûme ehlinin şahadeti Zeyd üzerine geçer mi? El-cevab: Geçer." Friedrich Selle: **Prozessrecht des 16. Jahrhunderts im Osmanischen Reich**, Wiesbaden 1962, 34.

150- Davison, I/121.

İKİNCİ BÖLÜM

İLK ADLÎ REFORM: KARMA MAHKEMELER

I. TİCARET MECLİSLERİ

1. Klasik Devir

Osmanlı devleti, Kanuni Sultan Süleyman zamanında, Memlûk devleti gibi kendisinden önceki kimi İslâm devletlerinde olduğu üzere, bazı Avrupa devletlerine kapitülasyon adı verilen bir takım imtiyazlar bahşetmişti. Bu imtiyazlar XVIII. asrın sonlarına doğru genişletilerek teyid edilmiş ve artık uluslararası anlaşma niteliği kazanmıştı[151]. Buna göre bu ecnebi devlet teb'asından olan müste'menler, Osmanlı ülkesinde doğan hukukî uyuşmazlıklarını kendi devlet temsilciliklerinde (elçilik ve konsoloshâneler) çözümletebilmekteydiler. Buna karşılık taraflardan biri ecnebi ve diğeri Osmanlı vatandaşı ise artık bu muhtelit (karma) nitelikli dâvâya kadı bakar ve duruşmada tercüman bulunurdu. Konusu dört bin akçeden yukarı dâvâlar ise aynı usulle Divan-ı Hümâyun'da görülürdü[152].

Taraflar farklı tâbiyette ecnebilerse, dâvâya hangi mahkemenin bakacağı hususunda 1740 tarihli Fransa ve 1743 tarihli

---

151- Bu anlaşmaların yeni harflerle metinleri için bkz. Necdet Yurdakul: Osmanlı Devleti'nde Ticaret Antlaşmaları ve Kapitülasyonlar, İst. 1981.

152- Halil Cemaleddin/Hırand Asador: Ecânibin Memâlik-i Osmaniyye'de Hâiz Bulundukları İmtiyazât-ı Adliyye, İst. 1331, 70-72.

Rusya kapitülasyon anlaşmaları çok da açık olmayan birer hüküm getirmişti. Buna göre, bu devletler teb'asının diğer hıristiyan devletler teb'asıyla olan nizâlarının tarafların rıza ve talepleriyle bu iki devletin merkezde bulunan elçilik ve konsolosluk mahkemelerinde çözümleneceği ve buna vâli, hâkim, kadı, zâbit, gümrük emîni gibi Osmanlı memurlarının müdahale edemeyeceği hususu yer almaktaydı. Bu sıralarda çeşitli tâbiyetlere mensup ecnebilerin her biri aralarındaki hukukî ve ticarî uyuşmazlıklarını kendi konsolosluklarına götürüyor, burada sulh yoluyla çözülemezse mesele elçiliklere intikâl ediyordu. Fransız ve Rus kapitülasyon anlaşmalarının ilgili maddelerinden anlaşılan, taraflar rıza ve talep göstermezlerse konsoloslukların bu dâvâlara bakamamalarıdır ki bu husus yargı değil tahkimdir. Taraflar eğer rıza gösterip talep ederlerse Osmanlı mahkemeleri de artık bu dâvâya bakabilecektir, ancak artık hakem değil mahkeme sıfatıyla. Ayrıca farklı tâbiyetten iki ecnebi arasındaki uyuşmazlığın çözüm merciinin tâyini, aynı tâbiyetli iki ecnebi arasındaki uyuşmazlığın kendi temsilciliklerinde görüleceğini bildiren anlaşma fıkrası gibi açık değildi. Bununla beraber tatbikatta öteden beri konsoloslukların bu gibi dâvâlara bakmasına göz yumulmuştur. Üstelik Osmanlı hükûmeti, 1894 tarihinde elçiliklere gönderdiği sözlü bir takrirle, kapitülasyon anlaşmalarında geçen farklı tâbiyetli ecnebiler arasındaki *nizâ* tâbirinin sadece hukuk ve ticaret dâvâlarına münhasır olduğunu bildirmekle konsoloslukların bu yargı yetkisini de zımnen kabul etmiş sayılmıştır. Böyle dâvâlara dâvâlının konsolosluk mahkemesinde bakılmaktaydı. Bir ara 1860 tarihinde bu gibi dâvâlara bakmak üzere İngiltere, Fransa, Rusya ve Avusturya aralarında anlaşarak bir karma adlî komisyon oluşturuldu. Diğer devletlerce de kabul edilen ve daimî olmayan bu komisyon, ikisi dâvâlı ve biri de dâvâcının elçiliğinden seçilmiş üç üyeden meydana gelmekteydi. Dâvâcı, dâvâlının konsolosluğuna bir dilekçeyle başvurur, burası da diğer tarafın konsolosluğuyla haberleşip bu komisyonu kurardı. Bu komisyonun kararları dâvâlı konsolosluğunca tescil ve bunun aracılığıyla icrâ olunduğu gibi, istinaf talebinde bulunan tarafın kendi ülkesi (örneğin, Fransız ise Eks, Rus ise Petersburg) mahkemesinde istinaf edilebilirdi. Ancak

1864 tarihinde Fransa'nın Eks istinaf mahkemesinin verdiği bir karar üzerine bu komisyonların toplanmasından vazgeçilerek eski usule, yani dâvâlının konsolosluk mahkemesinin bu gibi dâvâlara bakması usulüne dönülmüştür. Şurasını da eklemelidir ki, bu durum iki ecnebinin de imtiyazlı devlet teb'asından olmasına münhasırdı; taraflardan ikisi veya sadece birisi imtiyazlı olmayan (Japonya gibi) devlet teb'asından ise yetkili merci Osmanlı mahkemeleriydi[153].

Aynı tâbiyetli iki ecnebi arasındaki hukuk ve ticaret dâvâlarını konsolosluk mahkemesi görürdü. 1874 tarihli kanun gereği gayrımenkullere dâir olanlar müstesnaydı. İstisnaî olarak dâvâlı hangi teb'adan olursa olsun kendi devleti açıkça onaylarsa İngiliz mahkemelerine de başvurabilirlerdi. Ancak taraflar anlaşırlarsa dâvâyı Osmanlı mahkemelerine götürebilirlerdi[154].

Tanzimat'tan hemen önceki devirde Avrupa ile bilhassa ticarî ilişkiler önemli ölçüde artmıştır. Bu vesileyle şer'î hükümler dışında bir takım ticarî örf ve âdetlerin hukuk hayatına girmeye ve giderek yaygınlaşmaya başladığı görülmüştür. Karma nitelikli dâvâları çözümlemekle görevli olan şer'î hâkimlerin bu örf ve âdetleri bilmesi ve tâkip etmesi çok güç, hattâ imkânsız olmuştur. İşte daha önce de anlatılan bu ve benzeri sebeplerle 1215/1800-1801 tarihinde ecnebi ve Osmanlı tüccarları arasında meydana gelen (muhtelit=karma) ticaret dâvâlarına bakmak üzere istisnaî bir komisyon oluşturulmuştur. Gümrük Emîni'nin başkanlığında ecnebi ve Osmanlı tüccarlarından teşekkül eden bu komisyonlar, ticarî örf ve âdetleri bilmek bakımından, ticaret dâvâlarını görmeye şer'î hâkim ile Divan-ı Hümâyun'dan daha ehil sayılmış, ticaret dâvâlarında daha çok Avrupa'da geçerli usul ve kurallar söz konusu ve yerlilerin de bu hususlardaki bilgileri eksik olduğundan buralara ecnebi tüccarların kabul edilmesi uygun bulunmuştur[155]. Böylece Osmanlı tarihinde ilk defa şer'iyye mahkemelerinin görev sahası daraltıl-

153- Cemaleddin/Asador, 192 vd.

154- Yılmaz Altuğ: **Yabancıların Hukuki Durumu**. 4. b. İst. 1971, 62.

155- Cemaleddin/Asador, 75; Ali Akyıldız: **Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform**. İst. 1993, 130.

mış oluyordu. Esasen o zaman geçerli olan şer'î hukuk sisteminde tarafların dâvâlarını hakeme götürmeleri, öte yandan örf ve âdetlerin dâvâlarda esas alınması meşruydu. Ancak bu bakımlardan belki biraz zorlanarak da olsa meşru sayılabilecek bu uygulamadan tabiatiyle böyle kurallara oldukça yabancı bulunan Osmanlı tüccarı zarar görmüştür.

Avrupa ile ticaret önceleri kendilerine özel izin verilen ve beratlı tüccar denilen Avrupalı tüccarlara âit iken, belli nitelikleri taşıyan yerli tüccarı himâye ve böylece ülke ticaretini geliştirmek maksadıyla bu imkân 1802 yılında gayrımüslim ve 1810 yılında da müslüman Osmanlı tüccarlarına verildi. Bu imtiyazlı tüccarlardan birinci grup beratlı Avrupa ve ikinci grup da beratlı hayriyye tüccarı olarak bilinmektedir. Avrupa tüccarının dört bin akçeye kadar olan dâvâları şer'iyye mahkemelerinde, bu mikdardan yukarısı Arz Odası'nda sadrıâzamın huzurunda görülürdü. 1810 yılında düzenlenen bir beratta hayriyye tüccarının sayısı ve bulundukları yerler tesbit olunmuştu. İstanbul'da kırk, İzmir, Şam, Haleb, Kıbrıs gibi ticaret yerlerinde on taneydi. 1841 tarihli beratta artık sayı zikredilmediğinden bu sayının artmış olduğu tahmin edilebilir. Hayriyye tüccarları arasından şehbender nâmıyla her şehirde bir temsilci ve muhtar nâmıyla buna yardımcı iki kişi seçilirdi. Bu ünvan ve usul Sultan Abdülaziz devrinin sonlarına kadar sürmüştür[156].

2. Tanzimat'ın İlk Zamanları

Tanzimat'tan sonra ilk adli reformlar ticaret mahkemelerinin teşekkülüdür. Bir başka deyişle adlî reformlar ticaret hukuku sahasında başlamıştır. Esasen ticaret mahkemelerinin öncüsü sayılan komisyonlar yıllar önce kurulmuş ve faaliyetini sürdüregelmekteydi. Osmanlı hükûmeti ile İngiltere arasında 1838 tarihli Baltalimanı Anlaşması, Osmanlı ülkesindeki ticare-

156- M. Zeki Pakalın: **"Avrupa Tüccarı"**, OTDTS, I/115-117; **"Hayriye Tüccarı"**, OTDTS, I/780-783. Bu devirde Avrupa'da da şehbender (konsolos) diplomatik statüsü bulunmayan ve bir ülkenin yabancı ülkedeki tüccarları arasından seçtiği kimselerdi. İlber Ortaylı: **"Osmanlı Diplomasisi ve Dışişleri Örgütü"**, TCTA, 180; Findley, 110

te bir kat daha önem kazandırmış; ticarî ilişkiler bilhassa kendilerine çok büyük imkânlar bahşedilen Avrupalı tüccarlar bakımından daha da gelişmiştir.

1838 başlarında ticaret, ziraat ve sanâyiin geliştirilmesini sağlamak amacıyla Meclis-i Umûr-ı Nâfia oluşturulmuş, ertesi yıl da Ticaret Nezâreti kurularak her ikisinin başına Damad Halil Rifat Paşa getirilmiştir[157]. Bu nezâret, beratlı hayriyye ve Avrupa tüccarının birbirleri veya ecnebi devlet tüccarları arasında doğan her türlü ticarî uyuşmazlığın çözüm mercii olarak kabul edilmiştir. Ticaret Nezâreti'nde bu gibi dâvâlara bakıp çözümlemek üzere müstakil bir meclis toplanmasına karar verilmiştir. Bu meclislerde duruşma her hafta pazartesi günü saat altıda bu tüccarların şehbender, muhtar ve vekilleri ile tercümanın da hazır bulunmasıyla başlayıp devam edecek, dâvâlara müracaat sırasına göre bakılacaktı. Şehbender meclise başkanlık edecek, Ticaret Nezâreti müsteşarı da duruşmalara katılacaktı. Tüccar arasında görülen dâvâları Darbhâne-i Âmire'ye veya bir başka tarafa naklettirmek hususunda Bâbıâli ve hattâ padişahın taciz edilmemesi için Osmanlı hükûmeti bu mahkemece ilâma bağlanan dâvâların başka yerde tekrar görülmesinin mümkün olmayacağını, ayrıca taşralardaki hayriyye ve Avrupa tüccarlarından birinin dâvâ sebebiyle merkeze getirtilmesini isteyen olursa haksız çıktığı takdirde bu tüccarın masraflarını ödemek hususunda kendisinden kefil alınacağını, öte yandan meclisde ticaret dâvâları görülürken şer'î hukuka başvurmak gerekirse Meclis-i Umûr-ı Nâfia müftüsüne sorulmasını kararlaştırdı. Bütün bunlar ecnebi sefâretlere de bildirildi. Meclis-i Umûr-ı Nâfia üyelerinden de uygun olanları bu mahkemeye üye olarak alınmıştır. Mahkemenin kararlarına genellikle latince *karar* mânâsına gelen *sentensa* denilmiştir. Bilhassa kanun ve milletlerarası anlaşmaları bilmemeleri, ecnebi tüccarın çoğu kere kendilerini avukat aracılığıyla temsil ettirmeleri, ayrıca temyiz imkânının yokluğu sebebiyle Gümrük Emâneti'ndeki mecliste olduğu gibi, bu-

157- "Ticaret Nezâreti'nin tesisiyle Zahîre Nezâreti ve Meclis-i Umûr-ı Nâfia ve Avrupa tüccarı mesâlihinin oraya rabtı hakkında irâde-i seniyyeyi mutazammın tebliğ-i resmî". **Takvim-i Vekayi'**. no: 180. t: 6 Rebiülâhir 1255/Nisan 1839; Küllîyât-ı Kavânîn, 5869.

rada da müslüman Osmanlı tüccarları zarar görmeye devam etti; çoğu gayrımüslim tüccar ise ecnebi devlet himâyesine girerek bundan etkilenmedi[158].

Kuyruklu sarraflar (ki ellerine verilen resmî belgenin imzâsı kuyruğa benzediği için bu adla anılırlardı) dâvâlarının Ticaret Nezâreti bünyesindeki bu ticaret meclisinde değil de, eskiden olduğu gibi Darbhâne-i Âmire'de kendi aralarında görülüp çözülmesini istiyorlardı. 1840 sonuna doğru Mâliye Nezâreti'nde Meclis-i Muhasebe adıyla bir meclis kuruldu. Kuyruklu sarraflar (bankerler), daha ziyâde devlet ihaleleri ve iltizamla ilgilenirlerdi. Tanzimat'tan sonra bu işler daha yaygınlaşınca, bu sarrafların da işleri artmış, Rumeli ve Anadolu kumpanyası adıyla iki sınıfa ayrılarak aralarında iltizama dâir doğan uyuşmazlıkları önceleri Mâliye Nezâreti'nde kendi aralarında çözmeye alışmışlarken artık Meclis-i Muhasebe'ye götürmeye mecbur olmuşlardır[159]. Altı üye ile bir müftüden oluşan Meclis-i Muhasebe 1860 başlarına kadar bu fonksiyonunu sürdürmüştür[160]. Sarrafların, mültezim, tüccar ve diğer sınıflardan müşterileriyle yaptığı alış-verişlerinden doğan uyuşmazlıklar ticaret mahkemesinde, bunun dışında iltizama dâirse Mâliye Nezâreti'nde, sıradan alış-verişe dâirse Hazine-i Hâssa'da görüleceği, bu üçünde de görülüp sonuçlandırılamayan dâvâlara Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'de bakılacağı 1855 sonlarında sarraflar hakkında mer'î olan nizâma yapılan zeyl ile bildirilmiştir[161].

Ticaret Nezâreti (ve buradaki ticaret mahkemesi), 1841 sonlarında Gümrük Emâneti'ne[162]; 1843 başlarında da her ikisi birden Darbhâne Nezâreti'ne bağlanmış; 1845 ortalarında Tica-

158- Sâbit, 166; Cemaleddin/Asador, 76; Şerif Mardin: **"Mecelle'nin Kaynakları Üzerine Açıklayıcı Notlar"**, Türk Modernleşmesi, İst. 1991, 125-126; Akyıldız, 130-131; "Beratlı hayriyye ve Avrupa tüccarıyle müstemen tüccarı beyninde mütehaddis deâviyi rüyetle mükellef olan Mahkeme-i Ticaret'in usûl-i nizâmiyesini mutazammın irâde-i seniyyeyi mübelliğ buyruldu", Külliyât-ı Kavânîn, no: 4235, t: 25 Şevvâl 1255/Ocak 1840. (Tebliğ tarihi 5 Rebiülevvel 1256).

159- Sâbit, 167; Cemaleddin/Asador, 76; Mardin, Mecelle'nin Kaynakları, 126.

160- Akyıldız, 279, 281.

161- Sâbit, 182.

162- *"Ticaret Nezâreti ve ticarethânenin şimdiki suretinin terkiyle Mahkeme-i Ticaret'in gümrüğe nakl olunub umur-ı ticaret cinsiyet ve münasebet cihetiyle nezâret-i mez*

ret Nezâreti buradan ayrılarak müstakil duruma getirilmiştir. Bundan sonra ticaret dâvâları uygun yerini bulmuş, mültezim ve sarrafların işleri de düzene girmişse de şikâyetler birkaç sene daha devam etmiştir[163].

1847 başında, İstanbul'da oturan ecnebi tüccardan sekizon tanesinin ticaret meclisine geçici üye seçilmesi kararlaştırıldı. Osmanlı tüccarının dâvâları pazartesi, ecnebilerinki perşembe günü görülecekti. Bu arada meclisin teşkilâtı yeniden ele alındı. Buna göre ticaret meclisi üç müslüman ve üç de gayrımüslim üyeden oluşacak; bunların yanısıra meclisteki dâvâların şer'î yönüyle ilgilenecek bir de mürâfaa mümeyyizi bulunacaktı. Bir yıl sonra da meclisin dâhilî nizamnâmesi (içtüzüğü) hazırlandı. Buna göre meclisin başkanı Ticaret Nâzırı idi. Bu duruşmalarda bulunmadığı zaman kendisine ticaret muavini vekâlet edecekti. Mecliste ayrıca Osmanlı tüccarlarından on ve İstanbul'da oturan ecnebi tüccarlardan elçiliklerce seçilecek on üye bulunacaktı. Dâvâ Osmanlı vatandaşı tüccarlar arasındaysa ecnebi üyelerin katılmasına gerek yoktu. Duruşma sırasında üyeler ve tercüman dışında kimse toplantılara alınmayacaktı. Tercümana bir oda tahsis edilerek, kendi ülkesinden tüccarın dâvâsı görülürken beraberce salona girip duruşmadan sonra yine bu odada beklemesi uygun görülmüştür. Bu üyelerden biri duruşmada bulunmadığı zaman karşı taraftan da bir kişi duruşmaya katılamayacaktı, yani sayının eşit olması gerekiyordu. Üye sayısı onun altına düşünce meclis toplanamamaktaydı. Nitekim ecnebi tüccarlar çoğunlukla duruşmalara katılmıyor, böylece işler birikiyordu. Ticarethâne adı verilen bu meclis binâsı iskeleye uzak olduğundan sonradan iskele civarında da birkaç oda mec-

kûre-i gümrüğe ilhaken sedâetlü Tahir bey efendi hazretlerine ihale ve gümrüğe münâsib mahal tahsisiyle haftada bir ve yahud iki gün şehbenderler ve hayriyye ve Avrupa tüccarı ve muhtarları ve mahkeme-i mezbure kâtibleri gümrükde tecemmu ederek mesalih-i tüccar orada lâyıkıyla riâyet ve ifâsı olunması...." Bkz. Ticaret Nezâreti'nin Gümrük Emâneti'ne ilhakıyle Mahkeme-i Ticaret'in ve hayriyye ve Avrupa tüccarları nezâretlerinin gümrüğe ve Zahîre Hazinesi'nin Mâliye Hazinesi'ne nakli ve Meclis-i Nâfıa'nın ilgası ve müteferriatı hakkında irâde-i seniyyeyi mübellîf tebliğ-i resmî, Külliyât-ı Kavânîn, no: 4381, t: 29 Şevval 1257/Aralık 1841.

163- Sâbit, 168; Akyıldız, 134-135.

lise tahsis edilivermişti. Ticaret meclisi 1860 sonlarına doğru evvel ve sanî olarak iki dâireye ayrıldı. Her birinde bir başkan, dört sürekli (daimî) dört geçici (muvakkat) üye, iki kâtip, tercüman ve dört muhzır bulunacaktı[164].

1847 yılında İzmir, Beyrut, Edirne, Selânik, Kâhire ve İskenderiye'de vâlilerin başkanlığında birer ticaret meclisi kuruldu. Deniz ticaretiyle ilgili dâvâlar, 1850 ortalarından itibaren İstanbul'da liman dâiresinde ve liman reisinin başkanlığında kurulan karma bir mecliste görülüp çözülmeye başlandı[165]. Ticaret Nezâreti, ticaret mahkemelerinin verdiği kararları kendiliğinden temyiz mahkemesi gibi ele alıp inceleme hakkını hazdi[166]. 1850 tarihinde büyük ölçüde Fransız ticaret kanunundan iktibas edildiği anlaşılan *Kanunnâme-i Ticaret-i Berriye* ve *Kanunnâme-i Ticaret-i Bahriyye* yayınlandı. 1861 tarihinde de *Usûl-ü Muhakeme-i Ticarete Dâir Nizamnâme*[167] kabul edildi. Böylece Osmanlı ticarî mevzuatı bir bütün hâlinde meydana getirilmiş oldu.

164- Sâbit, 171-172; Cemaleddin/Asador, 79; Akyıldız, 131-133. Bu sayıyı, Akyıldız yedişer (s: 131), Şerif Mardin de beşer (Mecelle'nin Kaynakları, 128) kişi olarak vermektedir. Ancak anlaşılan, üye sayısının beşerden on kişi olduğu, meclisin de asgari bu on kişi ile toplanabildiğidir. Nitekim Hâriciye Nezâreti'nin sefâretlere gönderdiği bir müzekkerede "*...sefâretler tarafından bil-ittifak mümeyyen-i tüccardan bir on adam intihab olunub bunlardan devâ'i-yi ecnebiyyeye mahsus olan perşenbe günleri mütenavebeten dört yahud beşi mahkemede bulunmarak rüyet-i mesâlih eyleyecekdir...*" deniliyor. Bunlardan beşi katılıp beş de yerli tüccardan katılırsa meclisin asgari toplanma sayısı olan ona ulaşılmaktadır.

165- Cemaleddin/Asador, 82; Belgesay, 214; Moshe Maoz: **Ottoman Reform In Syria and Palestine 1840-1861**, Oxford 1968, 92; M. A. Ubicini: **Türkiye 1850**, Trc: C. Karaağaçlı, İst. tsz, I/169-170; Mardin, Mecelle'nin Kaynakları, 129.

166- Mardin, Mecelle'nin Kaynakları, 129.

167- Düstur: I/1/780-813; Fikri Gürzümar/Tekin Gürzümar: **Kanunnâme-i Ticaret ve Zeyilleri**, Ank. 1962, 217-246.

II. TİCARET MAHKEMELERİ

1. Ticaret Mahkemelerinin Kuruluşu

1856 tarihinde yayınlanan Islahat Fermânı, müslüman ve gayrımüslim teb'a ile ecnebiler arasında ticaret, hukuk veya cinâyete ilişkin bütün dâvâların karma divanlara havâle olunup burada görüleceğini ve bununla ilgili diğer prensiplerin konulacağını bildirerek ticaret mahkemelerinin kurulmasına işaret etmiştir. Halbuki bu fermânın hemen öncesinde Osmanlı hükûmeti ile Avrupa devletler arasında akdedilen Paris Antlaşması metninde Osmanlı Devleti'nin Avrupa genel hukukuna ve Avrupa devletleri topluluğuna kabul olunduğu açıkça bildirilmekteydi. Buna dayanarak kapitülasyonların kaldırılması mümkün iken, zamanın devlet adamları bu konuda gevşek ve ihmâlkâr davranmış (veya böyle davranmak zorunda kalmış), kapitülasyonlar ve bunun neticesi olan karma mahkemeler uzunca bir süre daha devletin başına gâileler açarak sürmüştür.

Nitekim çok geçmeden 9 Şevval 1276/1.V.1860 tarihinde, Fransız ticaret kanununun dördüncü kısmı iktibas edilerek 1266/1850 tarihli Kanunnâme-i Ticaret-i Berriyye'ye bir zeyl yapıldı[168]. Buna göre ticaret meclisleri ticaret mahkemesi adını alıyordu. Bunlar merkezde ve taşrada gerekli yerlerde bulunacaktı. Ticaret mahkemesi bulunmayan kazâlarda umûr-ı mülkiye meclisleri ticarî dâvâları görecekti. Her türlü ticaret dâvâları birinci derecede İstanbul'da veya taşralardaki ticaret mahkemelerinde görülecekti; bunun dışındaki ticaret dâvâları ikinci derecede Divan-ı İstinaf'da görülebilirdi. Biri kara ve diğeri deniz ticaretine dâir dâvâlara bakmakla görevli iki meclisten oluşacaktı. Böylece o zamana kadar liman dâiresinde bakılan deniz ticareti uyuşmazlıkları için artık ticaret mahkemesinin ilgili kısmı görevli merci

168- Düstur. I/1/445-465; Gürzumar/Gürzumar, 111-129. Ayrıca bu düzenlemeleri teyid edici ve tamamlayıcı mâhiyette olarak: "Ticarethâne'de olan Meclis-i Ticaret'in yeniden tanzim ve teşkil ve Derseadet ve taşrada resm-i mübâşiriye ve harc-ı ilânın bir siyakda istihsali hakkında irâde-i seniyyeyi mutazammın tebliğ-i resmî". Takvim-i Vekayi', no. 602. t: 4 Cemâziülâhir 1277/19.XII.1860; Külliyât-ı Kavânîn. 6369.

olarak belirleniyordu. Deniz ticaretine dair dâvâların taşralarda görülmesi durumunda henüz bu mahkemelerde deniz ticareti mahkemesi bulunmadığı için İstanbul'daki uygulamaya benzer olarak liman reisinin muhakemeye celb ettirilerek konu hakkındaki teknik bilgisinden yararlanılır, ancak bunlar mahkeme üyesi sayılmadığı için verilecek ilâmın altına sadece liman reisinin muhakeme esnasında hazır bulunduğu hususu yazılırdı[169].

1860 tarihli kanunnâme zeyli gereğince, ticaret mahkemeleri ve istinaf divanı Ticaret Nezâreti'ne bağlıydı. Her bir ticaret mahkemesi meclisinde bir başkan ile iki daimî ve dört geçici üye bulunacaktı. Başkanlardan birisi birinci başkan ünvanını taşıyacak, bunun bulunmadığı zaman ikinci başkan onun yerine geçecekti. Her iki başkanın da bulunmaması durumunda en kıdemli üye başkanlık yapacaktı. İstanbul'da ticarî işlerin çokluğu sebebiyle ticaret mahkemesinde iki tane ikinci başkan ile her bir mecliste dört daimî ve sekiz geçici üye bulunacaktı. Birinci ve ikinci başkanlarla daimî üyeler Ticaret Nezâreti'nin yüksek memurların da görüşünü alarak uygun sıfatlı kimseler arasından seçilecek isimlere dâir takriri üzerine irâde-i seniyye ile tâyin edilecekti. Mülkiye memurluğu ile ticaret mahkemesi üyeliği aynı kişide birleşemeyecekti. Bu madde idare ile yargının ayrılması yolunda önemli ve ilginç bir hükümdür. Halbuki henüz hukuk ve ceza dâvâlarına bakan meclislerdeki üyelerin haylisi aynı zamanda mülkiye memuruydu. Yine belli bir dereceye kadar olan nesepten ve sıhrî akrabalar aynı mahkemede memur olarak bulunamayacaktı. Mahkeme üyeleri ağır bir suçtan hüküm giymedikçe veya başka memuriyete tâyin edilmedikçe görevlerinden ayrılamayacaklardı. Bir ticaret mahkemesinin bulunduğu beldenin iyi halleriyle ve kanunen belirli niteliklerle temâyüz etmiş, ayrıca ticaret kançılaryası müdürü tarafından isimleri bir deftere kaydedilip en yüksek ilgili memur tarafından tasdik olunmuş tüccarlarından oluşan bir meclis oluşturularak oy çokluğuyla mahkemenin geçici üyeleri seçilecek, bu isimler bilahare Ticaret Nezâreti aracılığıyla Bâbıâli'ye bildirilip irâde-

169- Buna dâir Trabzon ticaret mahkemesinin bir yazısında karşılık 2 Kânunuevvel 1873 tarihli Şûrâ-yı Devlet tezkeresi için bkz. Cemaleddin/Asador, 87-88

i seniyyeye bağlanacaktı. Geçici üyeler maaş almamakla beraber devlet memuru sayılacak; bir hukukî özür olmaksızın görevden ayrılamayacaklardı. Geçici üyeliklerin süresi bir yıldı ve tekrar seçilmeleri mümkündü. Bunlar ağır bir suçtan hüküm giyer veya iflâs ederlerse üyelikleri düşerdi; bunlar yenisi seçilene kadar görevlerini sürdürürlerdi. Mahkemeye üyeler dışında hiç kimse katılamaz, aksi takdirde verilen karar yok hükmüne düşerdi. Her mahkemede başkâtip ile gerektiği kadar kâtip, bir veya daha çok tercüman, gerektiği kadar da iyi ahlâklı ve kefilli mübâşirler bulunacaktı. Mahkeme kâtipleri mahkeme başkanı ile hükûmetin en büyük memurunun ittifaklarıyla inhâ ve Ticaret Nezâreti tarafından yapılacak takrir üzerine Bâbıâli'ce; mübâşirler ise merkezde Ticaret Nezâreti, taşrada hükûmetin en yüksek memurunca tâyin edilecekti. Başkan ve üyelerle kâtip ve tercümanlar merkezde Meclis-i Vâlâ, taşrada ise memleket meclisi huzurunda yemin ederek göreve başlayacaktı.

2. Ticaret Mahkemesinin Hükümlerine İtiraz

İşte bu ticaret mahkemelerinin kararlarına karşı gidilebilecek kanun yolu mercii de yine bu kanun zeyli ile getirilmiştir. İstinaf-ı Deâvi-yi Ticaret Divanı adındaki bu mahkeme İstanbul'da ve Ticaret Nâzırı'nın başkanlığında üç daimî ve beş geçici üyeden teşkil edilmişti. Divan üyeleri arasında ulemâdan da bir üye yer almaktaydı[170]. Divanın üç daimî üyesi, ticaret mahkemelerinde görevli devamlı üyelerle aynı tâyin prosedürüne tâbiydi. Divanın geçici üyeleri ise ticaret mahkemelerinde geçici üyelikte bulunmuş, görevini iyi yapmış ve namuslu, ayrıca ticaret mahkemesinden kendisine iyi hal kâğıdı verilmiş tâcirlerden, İstanbul ticaret mahkemesinin başkan ve genel kurulu ile Ticaret Nâzırı tarafından seçilerek irâde-i seniyye ile atanacaklardı. Divanda bir tercüman, bir başkâtip, birkaç kâtip ile gereği kadar da mübâşir bulunacaktı. Adı geçen kanun zeylinin ticaret mahkemelerinin işleyişini düzenleyen dördüncü kısmındaki hükümler İstinaf Divanı için de geçerli olacaktı. Ancak divan, başkan

170- Ahmed Lûtfî Efendi: **Vekayi'nâme**, C.IX, İst. 1984, 167.

dışında üyelerin yarısından bir fazlası hazır bulunmadıkça hiçbir dâvâyı karara bağlayamayacaktı. Bu divan, bir müddet sonra Derseadet İstinaf-ı Ticaret Mahkemesi, daha sonra da Derseadet İstinaf-ı Hukuk Mahkemesi'ne dönüşmüştür[171].

1861 tarihli Usul-i Muhakeme-i Ticarete Dâir Nizamnâme ticarî muhakeme usulünde itiraz, istinaf ve muhakemenin iadesi yollarını kabul ve tanzim etmiştir. Bu dönemde istinaf ve temyiz yolları arasındaki farklar bâriz hâle gelmiş değildi. Usûl-i Muhakeme-i Ticaret Nizamnâmesi'nin 94. maddesine göre Divan-ı İstinaf, ticaret mahkemelerinin birinci derecede görüp çözdüğü bir dâvânın kesinleşmemiş hükmünde bir haksızlık varsa bunun ıslahıyla görevlidir. Yine aynı kanunun 117. maddesi gereği Divan-ı İstinaf, önüne gelen dâvâ hükmünü usule ve kanuna uygun ve talebi asılsız bulursa onaylar, istinaf talebinin haklı olduğu kanaatine varırsa hükmü feshederek hukuka aykırı kısımları düzeltir. Görülüyor ki Divan'ın yaptığı iş temyiz mahkemesindeki ıslah müessesesine oldukça benzemektedir. Bu sebeple söz konusu yüksek mahkemeye verilen isim insanı yanıltmamalıdır, çünkü Divan-ı İstinaf istinaftan çok temyiz mahkemesi olarak kabul edilmiştir[172]. Aynı zamanlarda Meclis-i Vâlâ'nın da Divan-ı Hümâyun'dan gelen teâmülle bu şekilde çalıştığı hatırlanmalıdır. Bu dönemde, Divan-ı İstinaf'ın birinci derecede verdiği hükümler için, taşradaki diğer ticaret mahkemelerinde olduğu gibi Divan-ı Ahkâm-ı Adliye bir temyiz mercii görevi icrâ etmiştir[173].

171- Cemaleddin/Asador, 98.

172- Enver Ziya Karal: **Osmanlı Tarihi**, 3.b, Ank. 1983, VI/151; Coşkun Üçok/Ahmet Mumcu: **Türk Hukuk Tarihi**, Ank. 1976, 332. Halil Cin/Ahmet Akgündüz: **Türk Hukuk Tarihi**, 3.b, İst. 1995, I/285.

173- Temyiz edilen Divan-ı İstinaf kararları, Divan-ı Ahkâm-ı Adliye Hukuk Dâiresine geliyordu. Bununla ilgili Ceride-i Mehâkim'de pekçok örnek vardır. Söz gelişi Ekmekçi Kriyako ile Tuğlacı Karabet Mühendisyan arasındaki dâvâ hakkında Divan-ı İstinaf'ın verdiği hüküm Kriyako tarafından Divan-ı Ahkâm-ı Adliye nezdinde temyiz edilmiş, inceleme neticesinde hüküm tasdik olunmuştur. Ceride-i Mehâkim: 52/17 Rebiülevvel 1291 (1874). Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'nin Divan-ı İstinaf hükmünü bozduğu da tabiatiyle vâkidir. Bank-ı Osmanî'nin Beyrut şubesi müdürü musevî Maruti ile Beyrut ahalisinden Mansuretyan ve ortakları arasındaki dâvâya dâir Divan-ı İstinaf'dan verilen 25 Cemâziülâhir 1288 tarihli hükmü Mansuretyan temyiz etmiş, neticede Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'de hüküm bozulmuştur. **Ceride-i Mehâkim**: 54/2 Rebiülâhir 1291/804-805 ve 55/9 Rebiülâhir 1291/809-812.

3. Taşra Teşkilâtı

1864 tarihli Vilâyet Nizamnâmesi ile taşralardaki ticaret meclisleri de düzenlenmiştir. Bu kanunun 23. maddesine göre ticaret kanununun tesbit ettiği şekilde bir başkan ile gereği kadar üyenin teşkil ettiği bir ticaret meclisi vilâyet merkezlerinde yer alacak ve sancaklardaki meclis-i ticaretin hükümleri burada istinafen görülecektir. 46. maddesinde ise her livâ merkezinde aynı şekilde bir ticaret meclisi bulunacağı esası yer almaktadır.

1292/1875 tarihli Adalet Fermânı ile ticaret mahkemeleri ve Divan-ı İstinaf'ın Ticaret Nezâreti'nden ayrılarak Adliye Nezâreti'ne bağlanması esası getirilmiştir, ki bu idare ile adliye birbirinden ayrılması yönünde hayli bâriz bir icraattir[174]. Aynı fermânla Ticaret Divan-ı İstinaf'ının da Ticaret Nezâreti'nden alınarak Adliye Nezâreti'ne bağlanması, böylece Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'nin ceza, hukuk ve ticaret dâirelerinden oluşması esası benimsenmişti. Bu yıla gelindiğinde ticaret meclislerinin sayısı 49 tanesi Rumeli, 71 tanesi Anadolu ve 2 tanesi de Afrika'da olmak üzere 120 ye, 1887 yılında da 190 a ulaştığı görülmektedir[175]. Bu dönemde ticaret mahkemeleriyle taşralardaki genel mahkemeler arasında bilhassa görev bakımından sürtüşmeler yaşanmıştır[176].

1879 tarihli mahkeme teşkilâtı kanununun 6. maddesinde Adliye Nezâreti'nin uygun bulacağı yerlerde birer ticaret mahkemesi kurabileceği hükmü getirilmiştir. 10. maddesi ise ticaret mahkemesi bulunmayan kazâlarda kazâ bidâyet mahkemelerinin ticaret dâvâlarını da özel kanununa göre çözmelerini, bu durumda ticaret kanunu zeyli gereğince kazanın muteber tâcirleri tarafından seçilen geçici üyelerin mahkemede hazır bulunmalarını hükme bağlamıştır. 21. maddede ise ticaret mahkemelerinin kuruluş ve görev esaslarının tesbitinde ticaret kanunu zeyline atıf yapılmıştır.

174- Cevdet Paşa, Tezâkir, IV/146; Cemaleddin/Asador. 85-86; Enver Ziya Karal: **Osmanlı Tarihi**, 2.b, Ank. 1977. VII/ 170.

175- Cemaleddin/Asador . 84; Karal. VII/169.

176- Maoz. 175.

Taşralarda Osmanlılar ile ecnebiler arasındaki dâvâlar, İzmir, Beyrut, Haleb, Bağdat gibi ticaret mahkemesi bulunan yerlerde konsoloslukça gönderilen iki üyenin eklenmesi ve tercümanın da hazır bulunmasıyla çözümlenir, ticaret mahkemesi bulunmayan yerlerde ise yalnız tercümanın hazır bulunmasıyla bidâyet mahkemelerinde karara bağlanırdı. Ancak 1913 tarihinde ilk olarak Edirne'de tek hâkim usulüne dönüş başlatıldığı için, bu gibi dâvâların hâlâ toplu hâkim sistemiyle çalışan livâ bidâyet mahkemelerinde görülmesi esası kabul edilmiştir. Taşralardaki ticaret mahkemelerinin bir kısmı 1890 yılında, bir kısmı da daha sonra kaldırılmış, yalnızca İzmir, Beyrut gibi ticarî ehemmiyeti hâiz merkezlerde ticaret mahkemesi kalmıştı[177].

Taşralardaki ticaret mahkemelerinin (veya bunların bulunmaması durumunda hukuk mahkemelerinin) konusu beşbin kuruşu aşmayan ticarî dâvâlarda verdikleri hükümler kesin; bundan yukarısının istinafı kâbil idi. Burada bir problem doğmuştur. Taşralardaki bu mahkemelerin istinaf mercii 1860 tarihli kanun zeyli ve 1861 tarihli Usul-ü Muhakeme-i Ticaret Nizamnâmesi gereğince Divan-ı İstinaf ve sonraları bunun yerine geçen İstinaf-ı Ticaret ve İstinaf-ı Hukuk mahkemeleri olması gerekirken, ecnebiler bunu kabul etmekten kaçınmışlar, 1740 tarihli Fransız ve 1783 tarihli Rus kapitülasyon anlaşmalarıyla konusu dört bin akçeden yukarı dâvâların İstanbul'a nakline izin verilmiş olmasına dayanarak, kendi mensuplarının üye olarak bulunduğu İstanbul'daki karma nitelikli ticaret mahkemesinin istinaf mercii olduğunu iddia etmişler, Adliye Nezâreti'nin 1881 tarihli tahriratıyla bu iddia kabul ve İstanbul ticaret mahkemesinin kara ticaretine ilişkin hükümler için birinci, deniz ticaretine ilişkin hükümler için ise üçüncü dâiresi istinaf merci olarak tâyin edilmiştir[178].

4. İstanbul Ticaret Mahkemesi

1879 tarihli kanunu izleyen tarihlerde İstanbul'daki tica-

177- Cemaleddin/Asador. 95.
178- Cemaleddin/Asador. 97-100, 102.

ret mahkemesi üç dâireye ayrılmıştı. Birinci dâire (Meclis-i Ticaret) hükûmetçe nasbedilen bir başkan ile iki üyeden oluşmaktaydı. Taraflardan biri ecnebi ise, mensup olduğu elçilik veya konsoloslık tarafından gönderilen oy hakkına sahip iki kimse, ayrıca muhakeme ve müzâkerelere katılıp oy hakkı olmayan tercüman da hazır bulunurdu. Burada yerli ve yabancılar arasındaki emlâk, kira ve bin kuruşa kadar alacak dâvâları müstesna olmak üzere hukuk ve her türlü ticarî dâvâlara bakılırdı[179]. Bu gibi dâvâlara Tanzimat'ın ilk yıllarında bir ara Divan-ı Deâvi Nezâreti'nde bakılmıştı. Nitekim bunlar evvelce şer'iyye mahkemeleri ile bunların üst mercii olan Arz Odası'nda çözülürdü[180]. Osmanlılar ile ecnebiler arasındaki hukukî dâvâların 1864 yılından itibaren kurulan nizâmî mahkemelerde görülmesine teşebbüs edildiyse de yabancı devletler bu mahkemelerde kendi mensuplarının bulunmaması gerekçesiyle bunu kabul etmeyerek ticarî sahada tanınmış kapitülasyonlardan doğan adlî imtiyazların hukukî, bir başka tâbirle ticaret dışı sahayı (hukuk-ı âdiye denilen kısmı) da kapsamasını bir emrivâki olarak sağladılar, hükûmet geçici olarak bunu kabule mecbur kaldı. Bu problem Bâbıâli'nin yabancı elçilerle yaptığı anlaşmalar sonucu peyderpey çözülerek ecnebi unsurlu hukukî dâvâların nizâmî mahkemelerde görülmesi sağlanmaya çalışıldı[181]. Bir süre sonra bu birinci dâire kaldırılmıştır[182].

İkinci dâire (Mahkeme-i Ticaret) Osmanlı teb'ası arasın-

179- Cemaleddin/Asador, 86, 90.

180- Akyıldız, 169.

181- Cemaleddin/Asador, 91-93. Nitekim bin kuruştan aşan hukuk-ı âdiye dâvâlarının ticaret mahkemesine götürülmesine cevaz verilmiş ise de ecnebi teb'a arasında bin kuruşa kadar âdi alacak ile her türlü emlâk ve kira işlemlerine dâir dâvâlar, nizâmî mahkemelerde görülürdü. 1867 tarihli ecnebi istimlâki hakkındaki kanunun ikinci maddesinde ecnebilerin emlâke ilişkin her çeşit dâvâlarını Osmanlı teb'ası gibi doğrudan hukuk mahkemelerine götürmeleri gerektiği, bu mahkemelerin de duruma göre bâzen nizâmiye ve bâzen de şer'iyye mahkemeleri olduğu bildirilmektedir. Bu kanuna bağlı 1867 tarihli protokolün bir fıkrasında, konsolosluğa dokuz saatten uzak yerlerde konusu bin kuruşu kadar olan dâvâlara konsolos veya tercümanın hazır bulunması aranmaksızın köy ihtiyar meclisleri veya kazâ deâvi meclislerinde bakılmasına izin verilmiştir. Dolayısıyla konusu bin kuruşa kadar olan hukuk-ı âdiye dâvâlarına da nizâmiye mahkemelerinin hakkı hususunda 1872 yılında Bâbıâli ile sefâretler arasında bir uzlaşmaya varılmıştır.

182- Buna ilişkin irâde-i seniyye için bkz. Takvim-i Vekayi, no: 2114.

da konusu bin beş yüz kuruşu aşan ticarî dâvâları ve ayrıca iflâs işlerini hallederdi[183]. Görülüyor ki başlangıçta yerli ve yabancı tâcirler arasındaki dâvâlara bakmak için kurulmuş olan ve bu sebeple muhtelit (karma) adını alan ticaret mahkemeleri zamanla yerli tâcirler arasındaki dâvâlara da bakar bir hale gelmiştir[184]. Nitekim yerli tâcirler ihtilaflarını buraya veya şer'iyye mahkemelerine götürmekte serbestti. Ancak şer'iyye mahkemeleri, ticarî mahkemelerde bakılıp çözülmüş bir dâvâya bakamazdı[185].

Üçüncü dâire (Ticaret-i Bahriye Mahkemesi) hükûmetçe nasb edilen bir başkan ve iki üyeden oluşurdu. Osmanlı teb'ası arasında konusu iki bin beş yüz kuruşu aşan deniz ticareti dâvâlarını ve iflâs işlemlerini çözerdi. 1905 yılında Adliye Nezâreti'nce aynı meblağın yukarısındaki kara ticareti dâvâlarına bakmaya memur edilmiştir. Ayrıca hangi meblağda olursa olsun Osmanlı teb'asıyla ecnebiler arasındaki deniz ticareti dâvâlarını, o ecnebinin mensubu olduğu elçilik veya konsoloslukça gönderilen iki ecnebi üye ve tercümanın da hazır bulunmasıyla bakıp çözümlerdi[186].

5. Ticaret Mahkemelerindeki Üyeler

Ticaret mahkemelerinin son zamanlarında Osmanlı hükûmetince tâyin edilmiş birer başkan ve ikişer üyeden oluştukları bilinmektedir. Ancak karma nitelikli, yani taraflardan birinin ecnebi olduğu ticaret dâvâlarında bu ecnebinin bağlı bulunduğu elçilik veya konsolosluğun göndereceği iki ecnebi âzâ-yı muavine (=yardımcı üye) de mahkemeye katılacaktı. Halbuki kapitülasyon anlaşmalarında sadece tercümanın muhakeme esnasında hazır bulunacağından bahsedilmektedir; bu ecnebi üyelerden bahis yoktur. Ticaret mahkemelerinin teşkilâtını düzenleyen 1860 tarihli kanun zeylinde de böyle bir hüküm bulunmamaktaydı. Bunun, ticarî dâvâlara kadı mahkemesi dışında ilk defa

183- Cemaleddin/Asador. 87.
184- Cemaleddin/Asador. 81.
185- Belgesay, 214.
186- Cemaleddin/Asador. 87-89.

bakan Gümrük Dâiresi'ndeki mecliste yargılama sırasında böyle iki ecnebi üyenin bulunması geleneğinden kaynaklandığı söylenebilir. Gümrük Dâiresi'nin ticaret dâvâlarına bakma fonksiyonu, daha sonra kurulan ticaret meclislerine verilince, böyle iki ecnebi üyenin yargılamaya katılması geleneği burada da devam etmiştir. Bununla beraber elçilik veya konsoloslukların çoğu zaman tek üye göndermekle yetindikleri de bilinmektedir.

Bu ecnebi üyelerin bir kısmı belirsiz, diğer bir kısmı da geçici bir süre için seçilirlerdi. Yine bunlardan bir kısmı muvazzaf ve bir kısmı da fahrî olarak çalışırlardı. Fahrî olanlar senede altmış İngiliz lirası; muvazzaf olan Amerika ve İngiliz üyeler ise her celse için ilgili ecnebiden belirli bir meblağ alırlardı. Bu üyelerin kim olduklarının önceden ilgili elçilik veya konsolosluk tarafından mahkemeye bildirilmesi gerekmekteydi. Dâvâyla ilgili bulunan ecnebi iki kişiyse, bu ecnebi üyelerden her biri dâvânın tarafı olan ecnebi ile aynı milliyetten ve her ikisi için de ayrı birer tercüman hazır bulunacaktı. Dâvâyla ilgili ecnebilerin sayısı ikiden çoksa, ecnebi üyeler en fazla olan ikisinin milliyetinde olacaktı[187].

Karma nitelikli bir dâvânın görüldüğü yerde o ecnebinin milliyetinde kimsenin bulunmaması sebebiyle başka milliyetten ecnebilerin üye olarak gönderilmesi mümkün değildi; çünki bu ecnebi üyeler yukarıda da bildirildiği üzere milletlerarası anlaşmalarla değil, biraz da yerleşmesine dikkatsizce göz yumulan geleneklerin neticesiydi. Dolayısıyla devletler hukukunun genel prensiplerine ve devletin hükümranlık hakkına aykırı böyle bir bu statünün yorum yoluyla genişletilmesi mümkün değildi. Ancak Osmanlı hükûmeti bu görüşünü elçiliklerin baskısıyla bu yüzyılın başlarında değiştirmiştir[188].

Taşralarda karma nitelikli dâvâlara hukuk mahkemelerinde bakılırdı ve burada ecnebi üyelerin bulunması aranmazdı. Çünki Osmanlı ülkesinde ecnebilerin çoğunlukla bulunduğu yerlerde zâten ticaret mahkemesi bulunuyordu. Ancak 1890 ta-

187- Cemaleddin/Asador, 104.
188- Cemaleddin/Asador, 105-106.

rihinde bu mahkemelerin büyük kısmı kaldırılınca bu defa sefâretler karma nitelikli dâvâlarda hukuk mahkemesinde görülse bile iki ecnebi üyenin bulunması gerektiğini öne sürdülerse de hükûmet bunu ciddiye almamıştır. Böyle dâvâlarda tercümanın bulunması usulü ise devam etmiştir. Kaldı ki ecnebilere mülk edinme hakkını bahşeden 1867 tarihli kanuna bağlı aynı tarihli bir protokolde elçilik ve konsolosluğa dokuz saatten daha uzak yerlerde konusu bin kuruşa kadar alacak ve kiraya dâir olan karma vasıflı dâvâlara köy ihtiyar ve kazâ deâvi meclislerinin konsolosluk temsilcisi ve hattâ tercüman bulunmaksızın bakabilecekleri hükme bağlanmış; bin kuruşu aşan karma dâvâların da hukuk mahkemelerinde görülmeleri durumunda ecnebi üye bulunmasına gerek olmadığı buradan anlaşılmıştır. Öyleyse bu durum ecnebiler tarafından da kabul edilmiş demekti. Ecnebi üyelerin hükme iştirakten kaçınmaları veya duruşmada bulunmamaları üzerine mahkeme dâvâyı belirli bir güne erteler ve durumu ecnebi devletin temsilciliğine bildirir; bu belirli günde de gelmezlerse aslî üyelerle kararı verirdi. Taraflarından biri Osmanlı ve diğer tarafları bir ecnebi ve bir Osmanlı vatandaşından oluşuyorsa, bu durumda dâvânın karma nitelikte sayılmayacağı kabul edilmiştir[189].

Ticaret mahkemelerdeki geçici üyelerin sayısı 1893 yılında ikiye indirilmiş, 1910 yılında ise geçici üyelik büsbütün kaldırılarak ticaret mahkemeleri ile nizâmiye mahkemeleri arasında fark kalmamıştır[190]. Sedat Bingöl, "Tanzimat'ın ilk yıllarından itibaren, ticaret ve ceza hukuku sahasındaki ilk adımların, giderek laikleşen ve hâkimlik mesleğini bir kariyer haline dönüştürmekle ihtisaslaşan bir mahkeme tipini, şer'î mahkemelerin yanı başında doğuracaktır" diyor[191]. Gerçekten o zamana kadar kadı riyâsetindeki mutad mahkemeler (Tanzimat'tan sonraki ismiyle şer'iyye mahkemeleri), İngiltere ile benzer olarak, hukukî, cezâî, idarî, mâlî, her çeşit dâvâya bakarlardı.

189- Cemaleddin/Asador. 110-111.
190- Belgesay, 214.
191- Sedat Bingöl: **"Tanzimat Sonrası Taşra ve Merkezde Yargı Reformu"**, Yeni Türkiye, Ocak-Şubat 2000, Y. 6, S. 31, s. 763.

6. Ticaret Mahkemelerinde Tercüman

Karma nitelikli dâvâlar görülürken ecnebi üyelerin aksine, ilgili ecnebinin kendi milliyetinden bir tercümanın duruşmada hazır bulunması aksi takdirde kadıların bu dâvâlara bakmaması, kapitülasyon anlaşmalarının gereğiydi. Çoğu zaman bu tercümanlar zimmîlerden seçilir, bu statüye giren zimmî âilesiyle beraber tercümanların sahip bulunduğu bütün imtiyazlara sahip olurdu. Hattâ son zamanlarda konsoloslukların tercümanlıkları para karşılığı verdikleri, yalnızca Haleb'de binbeşyüz kişinin bu statüye girdiği, bunlardan ancak altı tanesinin tercümanlık yapabilecek nitelikleri taşıdığı bilinmektedir[192]. Yabancı devletler kapitülasyon anlaşmalarının hükümlerini, tercümanın muhakemenin her safhasına iştirak edebileceği yönünde yorumlamışlardır. Osmanlı hükûmeti ise, kadıların çoğu zaman ecnebinin dilini bilmediği için bu sebeple ecnebinin mağdur olmaması gayesiyle tercümanın dâvâya katılması imkânının getirildiğini ileri sürerek söz konusu yorumu kabul etmeye yanaşmamıştır. Böylece tercümanın dâvâya iştiraki, ilgili ecnebinin isticvap ve hükmün kendisine tefhimi safhalarına münhasır kalmıştır. Ancak nizâmiye mahkemelerinin kuruluşundan sonra ecnebi devletler önceki taleplerini tekrarlamışlar ve Osmanlı hükûmeti bu defa 1875 tarihli bir tezkire-i sâmiye ile onların taleplerini kesin bir çözüm bulununcaya kadar geçici bir zaman için olumlu karşılamış; böylece tercüman mahkeme müzâkerelerinde de hazır bulunmaya başlamıştır. Tercüman dâvet edilmeden muhakemede bulunularak verilen karar bozulurdu. Ancak tercüman dâvet edildiği halde gelmemişse, bu takdirde mahkeme ikinci bir dâvet yaptıktan sonra yine gelmezse ya durumu Hâriciye Nezâreti'ne bildirir; ya da muhakemeye devam eder. Geçmişte genellikle bunlardan birinci şık tercih olunmuş ve bu da dâvâların sürüncemede kalmasına sebebiyet vermiştir. Öte yandan yine tercümanın gerektiğinde mahkemede hazır bulunduğunu isbat etmesi bakımından, verilen kararı imzâlaması yönünde bir gelenek oluşmuştu[193].

192- Aslan Gündüz: "**Adli İmtiyazlar: Lozan ve Sonrası**". Mahmut R. Belik'e Armağan, İÜHF, 1993, 205.

193- Cemaleddin/Asador, 112-119.

7. Karma Ticaret Mahkemelerinin Sonu

İkinci Meşrutiyet'in îlânından hemen sonra, Osmanlı kamuoyunda kapitülasyonlar ve bunun neticesi olarak karma mahkemelere karşı hayli reaksiyon doğmuştu. Bununla beraber kapitülasyonların kalkması gerektiğini savunan kalemler bile, Osmanlı hükûmetinin bir mahkeme-i istinaf-ı hukuk kurarak bu mahkemede Belçika, İsviçre, Hollanda gibi tarafsız ülkelerden hâkimler bulunmasını çeşitli zamanlarda teklif etmekte beis görmediler. Bir belâdan kurtulalım derken, daha büyüğüne tutulmaktan başka bir şey ifade etmeyen ve ülkeyi tam bir müstemleke durumuna düşürecek olan bu usul de tabiatiyle kabule değer bulunmadı. Muhalifleri tarafından bu teklif, devletin bağımsızlık hakkını ihlâl edici, halkın ihtiyaç ve haysiyetiyle bağdaşmayan, uygulanması da mümkün olmayan ve ecnebilerin imtiyazlarını genişletmekten başka işe yaramayacak bir usul olarak telâkki edilmiştir. Bu husus aynı zamanda ecnebi imtiyazlarının geçirdiği devreler itibariyle gelinen noktaya da aykırıdır. Nitekim devletin güçlü zamanlarında çeşitli sebeplerle bir ihsan olarak tanınan bu imtiyazlar, devletin zaafa düştüğü yıllarda devletlerarası anlaşmalara bağlanmış ve istismar vesilesi teşkil etmiş, Osmanlı Devleti bunları kaldırmaya çok uğraşmış ve hattâ dörtte üçünü kaldırmaya muvaffak olmuştur. İşte imtiyazların safha safha kaldırılması hususunda bir gelişme görülmektedir[194]. Osmanlı mahkemelerinde ecnebi hâkim istihdam edilmesi meselesi sonraları yine gündeme gelmiş ve ağır tenkitlerle karşılaşmıştır[195].

1331/1913 tarihli sulh hâkimleri hakkındaki muvakkat kanunun 3. maddesiyle, tarafları kim olursa olsun, konusu iki bin beş yüz kuruşa kadar olan ayn ve deyn dâvâlarıyla hakk-ı mesil ve hakk-ı mürur dâvâlarını temyizi kâbil olmak üzere görmeye sulh hâkimleri yetkili sayılmıştı. Bununla beraber şikâyet ve zorluklara yol açmamak endişesiyle eski usule devam edil-

194- Mardinîzâde Ebulûlâ: **"Muhtelit Mahkemeler"**, Sırât-ı Müstekîm, Y: 1324, S: 10, s: 165-170; S: 12, s: 182.

195- **"Ecnebi hâkimler müstemlekelerde olur!"**, Sebîlü'r-Reşâd, Y: 1334, C: 15, S: 384, s: 362-363

miştir[196].

26.VIII.1914 tarihinde *İmtiyâzât-ı Ecnebiyyenin Lağvı Hakkında İrâde-i Seniyye* [197] ile kapitülasyonların kaldırılması üzerine İstanbul'daki ticaret mahkemesinin birinci ve üçüncü dâirelerinin karma mahkeme görevi de kalkmış oldu. 23.II.1915 tarihli *Memâlik-i Osmaniyyede Bulunan Ecânibin Hukuk ve Vezâifi Hakkında Kanun-ı Muvakkat* [198] ile ecnebilerin ahvâl-i şahsiyye dışında kalan bütün dâvâlarına Osmanlı mahkemelerinin Osmanlı mevzuatına göre bakması esası kabul edildi. Ahvâl-i şahsiyye alanında da ecnebiler isterlerse Osmanlı mahkemelerine gidebileceklerdi. Uzun müzâkerelerden sonra Lozan Antlaşmasıyla yabancı devletler bunu kabul ettiler[199]. Muhtelit mahkemeler böylece tarihe karıştı.

196- Cemaleddin/Asador, 93.
197- Düstur: II/6/1273.
198- Düstur, II/7/458.
199- Belgesay, 215; Gündüz, 208-219.

III. KARMA CEZA MAHKEMELERİ

İslâm hukukuna göre şer'iyye mahkemeleri müste'men denilen ve izinle/pasaportla İslâm ülkesine giren ecnebiler arasındaki ceza dâvâlarını, hukuk dâvâlarının aksine önüne getirilmese bile bakmaya yetkiliydi. Bu dâvâlarda İslâm hukuku uygulanırdı. Ancak bir görüş had suçlarını bundan istisna etmiştir[200]. Taraflardan birisi müslüman ise mahkeme her hâlükârda dâvâya bakar ve İslâm hukukuna göre sonuçlandırırdı[201].

1. Aynı Tâbiyetteki Ecnebiler Arasında

Osmanlı Devleti'nde kapitülasyonlardan sonra yabancı unsurlu ceza dâvâlarında durumu değişik yönlerden ele almak gerekir: Aynı devlet teb'ası iki ecnebinin birbirlerine karşı işledikleri suçlara ilişkin dâvâ bunların bağlı bulundukları devletin elçilik veya konsolosluklarında temsilci başkanlığında ve bu devletin iki seçilmiş vatandaşından oluşan mahkeme huzurunda görülür, taraflar aralarında anlaşsalar bile dâvâyı Osmanlı mahkemelerine götüremezlerdi[202].

2. Ayrı Tâbiyetteki Ecnebiler Arasında

Eğer taraflar ayrı devlet teb'ası iseler suçun failinin bağlı bulunduğu devlet elçilik veya konsolosluğu dâvâya bakmakta yetkiliydi[203]. Bununla beraber yabancı devletlerle Osmanlı Devleti arasında bu konuda hayli problem doğmuştur. Şöyle ki, Osmanlı hükûmeti ayrı tâbiyette ecnebiler arasındaki ceza dâvâlarına bakmakta kendi mahkemelerini yetkili görmüş, yabancı devletler ise kapitülasyonları gerekçe göstererek bu iddiayı ka-

200- Ahmet Özel **İslâm Hukukunda Ülke Kavramı**, İst. 1982. 221-222.
201- Özel. 203
202- Cemil Bilsel: Lozan. II. İst. 1933. 44. Altuğ, 62; Hüseyin Pazarcı: **Uluslararası Hukuk Dersleri**. Ank. 1985, 1/73.
203- Bilsel, II/44; Pazarcı. 74.

bule yanaşmamışlardır[204].

1740 tarihli Fransa ve 1743 tarihli Rusya kapitülasyon anlaşmalarında bu devletler teb'asının diğer hıristiyan devlet teb'asıyla olan nizâlarının tarafların rıza ve arzularıyla merkezdeki elçilik ve konsolosluk mahkemelerinde çözümleneceği ve buna vâli, hâkim, kadı, zâbit, gümrük emîni gibi Osmanlı memurlarının müdahale edemeyeceği hususu yer almaktaydı. Bu sebeple ecnebiler bu anlaşmalardaki nizâ kelimesinin ceza dâvâlarını da kapsadığını ve zâbit kelimesinden de bu anlamı güçlendirdiğini söylemişlerdir. Halbuki Osmanlı hukuk literatüründe nizâ tâbiri ıstılah olarak hukuk ve ticaret dâvâları için kullanılırdı. Kapitülasyon anlaşmalarının diğer ilgili maddelerinde katl, cürm, tölımet, sirkat, kan, şenaat gibi, ceza dâvâları için doğrudan bu anlamı çağrıştıran kelimeler kullanılmıştır. Yine bu anlaşmaların yapıldığı zamanda zâbitler, çeşitli mahkeme kararlarını yerine getiren, gerektiğinde kira meselelerine müdahale eden, ahâlinin getirdiği alacak, kira tahliyesi bazı ufak tefek dâvâlara sulh hâkimi şeklinde bakan (kolluk ağası, müteselîm, muhassıl, mutasarrıf gibi) memurlardı. Öte yandan gerçi Fransız ve Rus kapitülasyon anlaşmalarında farklı tâbiyetteki ecnebilerin dâvâlarına Osmanlı mahkemelerinin bakacağı hususunda rıza ve talep göstermemeleri durumunda bunların böyle dâvâlara bakamayacakları bildiriliyorsa da, ceza dâvâlarında tarafların böyle bir işi müzâkere edip ittifaka varmaları düşünülemeyeceğinden ve ceza işlerinde görev ihtiyarî değil, mecburî olduğundan Osmanlı mahkemeleri bu işlere ehil sayılacaktı. Yine 1675 İngiltere, 1740 Fransa ve 1783 Rusya kapitülasyonlarında, bu devlet teb'asından olan veya bu devlet bayrağı altında gezen kimselerin işledikleri bir suçtan dolayı Osmanlı mahkemelerinin, ilgilinin elçi, konsolos veya vekilleri bulunmadıkça yargılama yapmaması hususu yer almaktaydı. Burada mağdurdan bahsedilmediğine göre; nasıl ki mağdur Osmanlı vatandaşı olduğunda Osmanlı mahkemeleri yetkiliydi; mağdur başka bir tâbiyetten olduğunda da durum aynen böyle olacaktı. Bununla beraber uygulamada bazı önemsiz suçlara ilişkin dâvâların bazısı

204- Cemaleddin/Asador, 395 vd.

tercüman bulunduğu veya bulunmadığı halde Osmanlı mahkemelerinde görülmüş, bazısının da ileride emsal oluşturmamak üzere konsolosluk mahkemesinde görülmesine izin verilmiştir.

Osmanlı hükûmetinin 1869 tarihinde elçiliklere gönderdiği bir muhtırada bir ecnebinin bir Osmanlı vatandaşı veya Osmanlı Devleti aleyhine işlediği suçlara Osmanlı mahkemelerinin, buna karşılık bir başka ecnebiye karşı işlediği cinâyet ve cünha derecesindeki suçlara konsolos veya elçiliğin bakacağını söylemektedir. Neden sonra, Divan-ı Ahkâm-ı Adliye Nezâreti'nin 1873 tarihli bir tezkeresiyle de bunun tersi, yani farklı tâbiyette ecnebilerin birbirleri aleyhine suçlara Osmanlı mahkemelerinin bakması gerektiği bildirilmiştir[205]. 1881 yılında Osmanlı hükûmeti o zamana dek göz yumduğu konsoloslukların bu gibi dâvâlara bakmasını artık kabul etmemeye başlamıştır. Bâbıâli, bu konudaki görüşünü bir kısmı yukarıda sayılan geçerli ve güçlü gerekçelere dayandırmışsa da yabancı devletler bunu kabule yanaşmayıp ayrı tâbiyetli kimseler arasındaki dâvâlara kapitülasyonların kaldırılışına kadar konsoloslukları aracılığıyla bakmakta ısrar etmişlerdir[206]. Böyle olunca adı geçen dâvâlar da konsolosluk mahkemelerinin tâbi olduğu kanun yolu sistemine tâbi olmuş, bir başka deyişle yargılamada bulunan devletin kanun yolu mercilerine gidilebilmiştir.

3. Osmanlı Teb'ası İle Ecnebiler Arasında

Osmanlı hukuk tarihi bakımından önem taşıyan, taraflardan birinin Osmanlı diğerinin ecnebi olduğu ceza dâvâlarıdır. İslâm hukukunda taraflardan birisinin müslüman olduğu ceza dâvâlarında şer'î mahkemeler mutlak yetkiliydi[207]. Osmanlı Devleti'nde ise karma nitelikli ceza dâvâlarına, bir başka deyiş-

205- 17 Cemâziülâhir 1290 ve 29 Temmuz 1289 tarih ve 63 numaralı bu tezkere sureti için bkz. Cemaleddin/Asador, 403.

206- Altuğ, 62. 1888 tarihli *Âlâmet-i Fârika Nizammâmesi* de ecnebi tüccarın birbirleri arasında cereyan edecek bu hususlaki her türlü dâvâyı Osmanlı mahkemelerinin göreceğini hükme bağlayarak Osmanlı hükûmetinin bu konudaki bakış açısını bir kere daha yansıtmıştır. Ecnebi devletler buna da itiraz etmişler, ancak pratikte bu itirazların etkisi olmamıştır.

207- Özel, 203.

le ecnebilerin Osmanlı vatandaşları veya hükûmeti aleyhine yahut da Osmanlı vatandaşlarının ecnebiler aleyhine işledikleri suçlara baştan beri Osmanlı mahkemelerinin tercüman bulunduğu halde bakması esası kapitülasyonlarda bile açıkça yer almaktaydı. Nitekim 1675 İngiltere, 1740 tarihli Fransa ve 1783 tarihli Rus kapitülasyonlarında, bu devletler teb'asından bir kimsenin işlediği bir suçtan ötürü Osmanlı mahkemesinde ancak elçi, konsolos veya bunların vekilleri hazır bulunduğu halde ve İslâm hukukuna göre yargılanabileceğini bildirmektedir. 1740 Napoli, 1782 İspanya ve 1833 Toskana kapitülasyonları da benzer hükümler taşımakta; Prusya, Danimarka ve Hollanda kapitülasyonları ise bu konuda susmaktadır. 1856 tarihli Islahat Fermânı da bu durumu teyid ediyordu[208]. Konsolosluk mahkemeleri bu dâvâlara asla bakamazlardı[209].

Bu gibi dâvâlarda tercüman bulunur ve kararın altını imzâ ederdi. Bu imzâ karara katılma mâhiyetinde değildi; dâvâ sırasında hazır bulunduğunu isbata yarardı. Tercüman bulundurma zorunluluğunun istisnaları da vardı: 1867 tarihli İstimlâk-i Emlâk Kanunu'na bağlı protokole göre ecnebi devlet konsolosluğuna dokuz saatten uzak yerlerde beş yüz kuruşa kadar cezayı nakdîyi gerektiren ceza dâvâlarına köy ihtiyar meclisleri veya kazâ deâvi meclislerinde tercüman bulunmaksızın bakılırdı. Yine ecnebinin muvafakatiyle tercüman bulundurulmayabilirdi. Ayrıca patent (alâmet-i fârika) dâvâlarında da çabukluk esas olduğu için tercüman aranmazdı[210].

Ancak Birleşik Amerika Devletleri ve Belçika, kapitülas-

208- Fransa kapitülasyonunun 65. maddesi şöyledir: "*Françelüden ve Françe bayrağı altında olanlardan biri katil olub yahud bir gayri cürm idlib ve şeriat-i şerife tarafından rüyet olunmak murad olundukda devlet-i aliyyemin kudat ve zâbitanı bu güna olan dâvâyı bulundukları mahalde ilçilerinin veyahud konsoloslarının veya vekillerinin muvacehelerinde istüna ve şer'-i şerîfe ve yedlerine virilen ahdnâme-i Hümâyunuma muğayir olmamak içün tarafeynden dikkat ile teftiş ve tefahus olunur.*" İngiltere ve Rusya kapitülasyonlarının ilgili maddeleri de hemen hemen benzer şekildedir.

209- Nitekim İstanbul'daki Fransız konsolosluğu 1904 tarihinde bir Osmanlı tarafından bir ecnebi aleyhine açılan darp dâvâsını görevsizlik sebebiyle reddetmiştir. Bu kararı Eks istinaf ve Fransa temyiz mahkemeleri bozmuş ise de Fransız hukuk doktrininde konsolosluğun kararı yerinde görülmüştür. Cemaleddin/Asador, 430-432.

210- Cemaleddin/Asador, 464 vd.

yon anlaşmalarının metinlerini farklı yorumlayarak Osmanlı mahkemelerinin bu yetkisini tanımaya yanaşmamışlardır. Gerçekten 1830 Birleşik Amerika, 1838 Belçika ile 1823 Sardinya, 1839 Hansa şehirleri (Bremen, Hamburg vs.) ve 1843 Portekiz kapitülasyonları bu konuda oldukça muğlak ifadeler içermiyor değildi ve çoğu zaman anlaşma metinleri arasında tercüme farklılıkları vardı[211]. Öyle ki suç işleyen Amerikalıları Amerikan temsilcilikleri himâye ediyor ve teslimden kaçınarak kendi yargılaması sonucunda çoğunlukla beraate karar veriyor; öte yandan Osmanlı makamları da eline geçirdiği suçluyu tercüman dahi bulunmaksızın yargılıyordu. Bu elverişli durum pekçok gayrımüslim (bilhassa Ermenî) Osmanlı vatandaşının Amerikan vatandaşlığına geçmelerine sebep oldu. Bunun üzerine Osmanlı hükûmeti kendi izinleri olmaksızın böyle vatandaşlık değiştirenlerin bu yeni statülerinin kabul edilmeyeceğini bildirdi[212]. İki devlet arasında sürtüşmeler doğdu, notalar alıp verildi. Osmanlı hükûmeti, kapitülasyonun ilgili maddesiyle Birleşik Amerika vatandaşlarına yalnızca "en ziyâde nâil-i müsaade olan millet imtiyazı"nın tanındığını, öte yandan Birleşik Amerika'nın da imzâladığı ve 1867 tarihli İstimlâk-i Emlâk Kanunu'na bağlı protokolde ecnebi devlet konsolosluğuna dokuz saatten uzak yerlerde beşyüz kuruşa kadar ceza-yı nakdîyi gerektiren ceza dâvâlarına köy ihtiyar meclisleri veya kazâ deâvi meclislerinde bakılacağı, sancak mahkemesindeki yargılamada konsolos veya tercümanın hazır bulunacağı hükmünün getirildiğini ileri sürmüştür. Hem bu iddia kabul edilse bir Osmanlı vatandaşının A.B.D. veya Belçika teb'ası aleyhine bir cürüm işlediğinde bu

211- Cemaleddin/Asador, 432 vd. 1830 Amerika kapitülasyonlarının 4. maddesi: "*Amerika teb'ası kendi hallinde ticaretleriyle meşgul olub bir günü tökmet ve kabahatleri olmadıkca bilâ mûcib dahl ve tarruz olunmayub tökmetleri vuku'unda dahi hükkâm ve zâbitan taraflarından habs olunmayarak sair müste'menan haklarında muamele olunduğu vechiyle ifâ ve konsolosları marifetiyle iktiza-yı tedâbiri icrâ olunu*" ifadesini içermektedir. Yukarıda sayılan diğer devlet kapitülasyonları da benzer şekildedir. Osmanlı makamları ecnebi devlet temsilcilerine tanınan bu yetkinin, ecnebi teb'anın devlet aleyhine işlediği suçlardan dolayı Osmanlı mahkemesince verilen hükmün yerine getirilmesi safhasına âit olduğunu iddia etmiştir.

212- Bkz. Gülnihal Bozkurt: "A.B.D.Vatandaşlığı İddiasında Bulunan Osmanlı Vatandaşlarına Dâir Bazı Amerikan Belgeleri", SÜHF Jale G. Akipek'e Armağan, Konya 1991, 177-189.

devlet mahkemelerinde tercümansız yargılanması söz konusu oluyordu ki bundan da vahim sonuçların doğacağı açıktı. Zâten kapitülasyon metnindeki "*elçilik ve konsolosları marifetiyle iktiza-yı te'dibleri icrâ oluna*" ibaresinden ceza infâzının ecnebi temsilcilikçe yapılacağı, ancak hükmün Osmanlı mahkemesince verileceği, yine "*sâir müste'menânın haklarında muamele olunacağı vechile*" sözünden de Amerikan ve böyle imtiyaz iddiasında bulunan devlet vatandaşlarının diğer ecnebiler gibi Osmanlı mahkemelerinin adlî hâkimiyet sahasına girdikleri anlaşılmaktadır.

Belçika da kapitülasyon anlaşmasının Fransızca ve Türkçe metinlerindeki tercüme farklılığına dayanarak bu iddiasını sonuna kadar sürdürmüştür. Öte yandan Osmanlı ülkesinde Portekiz vatandaşı pek fazla bulunmadığı için bu devletle arada bu konuda bir problem doğmamıştır[213]. Dikkat edilirse bu sıkıntılara sebebiyet veren kapitülasyon anlaşmalarının ortak noktası son zamanlarda imzâlanmış olmalarıdır. İlk devirdekilerinde böyle bir sıkıntı yaşanmamıştır. Son zamanlarda bu konuda gereken îtinânın gösterilmediği, hattâ daha tâvizkâr davranıldığı anlaşılmaktadır.

O devrin yazarları, Tanzimat'tan sonra karma ticaret ve hukuk mahkemelerindeki gelişmelere paralel olarak 1847 yılında karma ceza mahkemelerinin kurulduğunu; bu mahkeme üyelerinin yarısının Osmanlı teb'ası hâkimlerden, diğer yarısının ise ecnebi devlet temsilcilerinden oluştuğunu kaydederler. Bu bu temsilciler tabiatiyle ecnebi unsurun bağlı bulunduğu devlet konsolosluğu tarafından seçilmektedir[214]. Engelhardt ve Ubicini'nin bu tesbitlerine yerli kaynaklarda pek rastlanmaz. Bilinen şudur ki taraflardan birinin ecnebi olduğu ceza dâvâlarına Osmanlı mahkemeleri mahkemede tercüman hazır bulunduğu hal-

213- Cemaleddin/Asador. 434 vd. 1905 tarihinde bir Belçika vatandaşı, Sultan II. Abdülhamid'e cuma selâmlığı sırasında suikastte bulunmuş; Padişah kurtulmuşsa da birkaç kişi ölmüştür. Bunun üzerine Osmanlı mahkemesinde tercüman bulunduğu halde suçluyu yargılayıp idama mahkûm etmiş; ancak hükmün tefhimi esnasında Belçika suçlunun kendilerine teslimini istemişse de Osmanlı hükûmeti bundan kaçınmıştır.

214- Ubicini, Türkiye 1850, I/170; Engelhardt, 60; Karal, VI/152.

de bakardı. Muhtemelen karma denilen mahkeme de 1846 yılında kurulan İstanbul'daki Zabtiye Meclisi'dir. Bu meclis 1854 yılına kadar çalıştıktan sonra aynı yıl İstanbul'da Zabtiye Nezâreti'ne bağlı olarak kurulan ve bir süre sonra diğer şehirlerde de açılan meclis-i tahkikata ecnebi unsurlu ceza dâvâlarına tercüman bulunduğu halde bakma görevi verilmiştir. Daha sonra da bunların yerine kurulan nizâmiye mahkemeleri bu gibi dâvâlara bakmakla görevlendirilmiştir. Muhakeme sırasında yabancı tarafın sefîr veya konsolosu ya da bunların görevlendireceği tercüman hazır bulunacak, usul muameleleri de milletlerarası anlaşmalara göre yapılacaktı[215]. Yabancı devletler Osmanlı hükûmetinin çıkardığı ceza kanunlarını kabul etmekle beraber muhakeme usulü kanunlarını kabule yanaşmamışlardır. Bâbıâli adı geçen kanunların tamamının yabancı kanunlardan iktibas edildiği gerekçesiyle bu itirazları dikkate almamıştır[216].

Karma ceza mahkemelerinin verdiği karar cinâyet derecesinde ise söz gelişi ölüm cezası içeriyorsa, Meclis-i Vâlâ'ya arz edilmesi ve padişah tarafından tasdik edilmesi zorunlu idi. Sanık ecnebi tâbiyetli ise Meclis-i Vâlâ kapitülasyon anlaşmalarının ilgili hükümlerine uygun davranılıp davranılmadığını da inceleyecekti. Karma ceza mahkemelerinin kararları eğer cinâyet derecesinde değilse vâlinin onayına arz olunarak yerine getirilirdi[217]. Bu mahkemeler de karma ticaret mahkemeleriyle beraber tarihe karışmıştır.

215- Meclis-i Tahkik Nizamnâmesi, s. 57. Tanzimat-ı Hayriyye'nin ilânından ve kavânin ve nizâmat-ı adliyyenin tesisinden sonra İstanbul'da ve taşrada bazı mahallerde teşkil olunan cinâyet ve ticaret meclislerinin muhassenatı görülmekle İzmir, Trablusgarb ve Sayda eyâletleri dâhilinde de küşadı hakkında karar için bkz. BOA Cevdet-Adliye no: 823, t: Ra (Rebiülevvel) 1271 (Kasım 1854)

216- Cemaleddin/Asador, 485.

217- Ubicini, Türkiye 1850, 1/171-172. Burada cinâyet derecesinden kasıt, idam, kalebendlik, kürek, pranga gibi ağır cezaları içeren önemli suçlardır, yoksa Osmanlı hukukuna suçların kabahat, cünha ve cinâyet şeklinde tasnifi 1858 ceza kanunuyla gelmiştir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

NİZÂMİYE MAHKEMELERİ

I. TANZİMAT'IN İLK DEVRESİ (1840-1856)

Osmanlı hukukunda çok önemli bir yeri olan Divan-ı Hümâyun, bilhassa XVIII. asrın sonlarından itibaren fonksiyonunu tamamen kaybetmişti. Divan-ı Hümâyun'un siyasî fonksiyonu zaman zaman Saray ile Bâbıâli denilen sadrıâzamlık makamı arasında gidip gelmeye başlamış, yargı yetkisi ise yine Bâbıâli'de kazaskerler huzurunda yapılan mürâfaalarla yerine getirilir olmuştu.

Sultan III. Selim zamanında Divan-ı Hümâyun'un yerine geçmek ve ülke meselelerini görüşmek üzere ileri gelen devlet adamları ve ulemânın katıldığı Meclis-i Meşveret toplanmıştı. Bu meclis önceleri gerektikçe toplanırken, sonraları sürekli bir hal almıştı. Tanzimat'ın öncüsü sayılan Sultan II. Mahmud devrinde bu meclis toplanmaya devam etti, hattâ taşralarda da bunların birer örneği teşkil edildi. Hemen her vilâyetin idarî, mâlî ve âsâyiş işlerinin görüşüldüğü bu meclislere vâliler başkanlık ediyor, vilâyet sınırları içindeki mülkî birimlerin kadı, nâip, voyvoda, âyan gibi ileri gelen resmî görevlileri katılıyordu [1].

1- İnalcık, 633.

1838 tarihinde Meclis-i Meşveret'in yerini merkezde kurulan Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye almıştır. Bu kurum gerçekten adı geçen devrin en önemli reformlarından biridir. Bu meclis îlân edilmesi planlanan reformların gerektirdiği mevzuatı hazırlamak, bu reformlara karşı gelen memurları muhakeme etmek ve îcâbında devlet işlerinde istişâre mercii görevi yapmak üzere kurulmuştur. Bu yönleriyle bir parlamento ve idarî yargı kurumu olarak Türk anayasa ve idare hukuku tarihinde önemli bir yer tutmaktadır. Meclis-i Vâlâ bir anlamda Divan-ı Hümâyun'un devamıdır, şu farkla ki artık kabine bu meclisten ayrı bir müesseseydi, hâzen ikisi bir arada toplanarak Meclis-i Âli-yi Umumî'yi oluştururlardı.

Meclisin hukuk tarihi bakımından önemi, Tanzimat'tan ve bilhassa 1840 tarihinde Kanun-ı Ceza'nın ilânından sonra artmıştır. Çünki bu tarihten itibaren Meclis-i Vâlâ, aynı zamanda adı geçen ceza kanununun hükümlerini uygulayan bir mahkeme durumuna gelmiştir. Bu devirde yapılan idarî ve adlî reformların taşradaki görünümünü taşra meclisleri oluşturur.

1. Taşra Meclisleri

A. 1840-1842 Devresi

Bir reform meclisi olarak kurulan Meclis-i Vâlâ adlî sahada da çok önemli işler yapmıştır. Bu işlerin başında 1840 tarihli ceza kanununun hazırlanması gelir. Bu arada Meclis-i Vâlâ idarî ve mâlî reformlara da girişmiş, bu reformlar adliyeye de yansımış ve dolayısıyla hukuk tarihimizi etkilemiştir. Bu düzenlemelerle ülkenin idarî yapısında, bu arada taşra yönetiminde bazı değişikliklere gidiliyordu. O zamana dek kamu gelirlerinin toplanmasında izlenen iltizam usulü kaldırılarak, eyâlet ve sancaklara idareci olarak merkezden, vâliye değil de merkeze bağlı muhassıllar (=tahsildar) gönderilmiştir[2]. Bu meyanda 19 Zilka'de 1255/Ocak 1840 tarihinde *Taşralara tâyin olunacak muhassılîn-i emvâlin suret-i memuriyetlerine dâir ta'limat-ı seniy-*

2- Musa Çadırcı: **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, 2.b, Ank. 1997, 209; Cevat Eren: **"Tanzimat"**. İslam Ansiklopedisi, XI/720.

ye-i aleniyye yayınlanmıştır[3].

Muhassılların gelişiyle taşrada vâli ve mütesellimlerin mâlî ve idarî yetkileri sınırlanmış oluyordu. Çünki muhassıllar her ne kadar daha çok vergilerin en iyi şekilde toplanması gibi mâlî işlerle ilgilenmek üzere tâyin edilmiş gibi görünüyorlarsa da aslında o beldenin mülkî âmiri durumundaydılar. Doğrudan merkeze bağlı ve orayla yazışma yetkisini hâizdiler. Zâten bu reformun bir sebebi de vâli, mütesellim, âyân ve hattâ kadılara karşı merkezî otoritenin güçlendirilme arzusuydu. Kısa bir süre önce kendilerinden idarî, mâlî ve beledî yetkiler alınan kadıların tümü Meşîhat'e bağlanmış, böylece bunlar üzerinde de merkezî idare otoritesi güçlendirilmişti. Vâlilerde sadece âsâyişle ilgili işler kalmıştı. Muhassıl gönderilen yerlerde, eyâlet ise müşir (=mareşal), sancak ise ferik (=kor veya orgeneral) askerî işlerle ilgilenecekler, gerektiğinde kumanda ettikleri bu askerin bir kısmını vergi toplama işinde kullanılmak üzere muhassılın emrine vereceklerdi[4].

Muhassıllar, muhassıl meclisi denen ve mahallin daha çok mâlî işleriyle ilgilenmek üzere kurulan meclislere de başkanlık edeceklerdi. Bunlara Meclis-i Kebîr (büyük meclis) denirdi. Bu mecliste daha önce muhassılların maiyetine verilmiş bir mal, bir nüfus ve bir emlâk kâtibi ile kadı, müftü ve zâbit-i memleket (veya Umûr-ı Zabtiyye Memuru) denilen askerî memur, ayrıca beldenin ileri gelenlerinden halkın seçeceği "*dirâyetkâr ve müstekîmü'l-etvar*" doğru dört kişi, ayrıca gayrımüslimlerin de yaşadığı yerlerde bunların metropolit ve kocabaşılarından iki kimse bulunacaktı. Böylece üye sayısı genellikle on üç kişiydi. Haftada iki-üç gün toplanacak bu meclislerin tabiî başkanı müşir bulunan yerlerde müşirdi, ancak müşir bir mânii bulunduğunda yerine bir başkasını seçip gönderecekti (O zamanlar çok önem verilen askerî reformların da etkisiyle 1836 yılından beri vâlilere müşir denilmeye başlanmıştı). Ferik bulu-

3- Küllîyât-ı Kavânîn, 5021; Kaynar, 235-245. Vak'a-nüvis Lütfi Efendi böyle bir irâdeyi yayınlamıştır (VI/152-156). Halil İnalcık (660-671) ve Reşad Kaynar (226-234) da aynı mealde Ankara müşirine yazılmış bir hüküm bulup yayınlamışlardır.

4 - Zilka'de 1255 tarihli tâlimat, bend-i salis.

nan yerlerde bu işe muktedir ise o, değilse, meclis üyelerinin seçtiği kimse başkanlık yapacaktı. Muhassıl bulunmayan yerlerde bir kaç kazâ birleştirilmek suretiyle aynı meclis kurulacak, meclis beldenin durumuna göre nâip, muhassıl vekili, zabtiye memuru ile müslüman ve gayrımüslim halkın birer temsilcisinden oluşmaktaydı. Muhassıl vekili de genellikle beldenin ileri gelen hânedanlarından ve halkın ittifakla kendisinden hoşnud olduğu kimselerden tâyin edilecekti. Bu küçük meclisler bağımsız olmayıp büyük meclislere bağlıydı ve kararları tasdik için bunlara arz edilirdi. Bazı büyük köylerde bir veya iki muhtar seçilerek köy imamı ve gayrımüslim olan yerlerde bunlardan bir kocabaşı bir araya gelerek bir takım meseleleri görüşüp karar alabileceklerdi. Bunların kararları da bağlı bulundukları kazâya arz ve oradan icrâ edilecekti[5].

Bunun hemen ardından Bursa muhassılı Bâbıâli'ye başvurmuş, ilgili maddede gayrımüslimlerden iki kişinin mecliste üye olarak bulunacağı bildirildiğinden, halbuki bu şehirde Rum ve Ermenîlerin yanı sıra, Yahudî ve Katoliklerin de çok sayıda olduğu, bunlardan da birer temsilcinin mecliste bulunup bulunmayacağını sorusuna olumlu cevap verilmiştir[6]. Kısa bir süre sonra da muhassılların görevlerini en iyi şekilde görmelerini sağlamak üzere 15 Safer 1256/Nisan 1840 tarihinde bu tâlimata bir zeyl yapıldı[7]. Bunu söz konusu düzenlemelerin halka duyurulmasıyla ilgili ikinci bir zeyl izledi[8].

Aynı günlerde *Kazâlar meclisi âzâsıyle rüesâsının sûret-i intihâbına ve müzâkerâtın usul-i icrâiyyesine dâir nizamnâme*[9] yayınlanmıştır. Burada da aynı konuda önceki mevzuatın getirdiği düzenlemeler tekrar edilmiş, ilâveten bu meclislerdeki üye-

5- Zilka'de 1255 tarihli tâlimat, bend-i sani. Stanford J. Shaw: "Local Administrations in the Tanzimat", 150. Yılında Tanzimat, Edt: Hakkı Dursun Yıldız, Ank. 1992, 34; Talat Mümtaz Yaman: **Osmanlı İmparatorluğunun Mülki İdaresinde Avrupalılaşma Hakkında Bir Kalem Denemesi**. İst. 1940, 98-99; Vecihi Tönük: **Türkiyede İdare Teşkilatının Tarihi Gelişimi ve Bugünkü Durum**. Ank. 1945, 102-103; İnalcık, 626.

6- Kaynar, 245-248.

7- Külliyât-ı Kavânîn, 5022; Kaynar, 248-250.

8- Kaynar, 250-254.

9- Külliyât-ı Kavânîn, 5023; Kaynar, 254-258.

lerin seçim usulleriyle meclis müzâkerelerinde cereyan edecek usul üzerinde hükümler getirilmiştir. Buna göre taşra meclislerinin halk tarafından seçilecek üyelerinin seçim usulü şöyleydi: Bölge halkının en akıllı, en olgun, en namuslu ve en dindar, ayrıca devlet işleriyle ülkenin durumuna vâkıf fertlerinden aday olmak isteyenler mahkemeye gidip isimlerini kaydettireceklerdi. Daha sonra o kazanın her bir köyünden kurayla beş kişi belirlenip bunlar kazâ merkezine geleceklerdi. Bunlarla beraber kazanın "akıllı, söz anlar, emlâk sahibi sakinlerinden" büyük kazâlarda elli, orta büyüklükte kazâlarda otuz ve küçük kasabalarda yirmi kişi kurayla seçilip bir arada toplanarak adaylar yine kurayla belirlenecek bir sıraya göre tek tek bunların huzuruna çıkarılacak; her aday huzurlarına çıktığında bunu isteyenler bir tarafa, istemeyenler bir tarafa ayrılacaktı. Oylar eşit gelirse kura atılacaktı. Seçimden önce ve seçim sırasında propaganda yaparak seçmenleri etkilemek yasaktı. Bununla beraber taşra meclislerinde üyeliklere genellikle söz anlar ve mal-mülk sahibi, yani eski voyvoda, âyan gibi nüfuzlu kimseler gelmiştir. Bunların Tanzimat hükümleri çerçevesinde gayrımüslim temsilcileriyle eşit statüde bulunmaktan çok sıkılmışlar; yeni duruma uyum sağlanması çok zor olmuş; bu hususta pek çok problem doğmuştur. Belki bugün için ilkel olarak değerlendirilebilecek bu usul o zaman için çoğu Avrupa devletlerinde bile benzerine rastlanamayacak ölçüde demokratik nitelikteydi. Söz gelişi Avusturya'da benzeri meclislerdeki üyeler seçimle değil tâyinle geliyordu[10]. Taşra meclislerindeki üyelerin hepsine önceleri maaş bağlanmıştı. Ancak bunun mâliyeye oldukça büyük bir yük getirmesi üzerine seçilmiş üyelere maaş verilmekten vazgeçildi[11].

Muhassıllık meclisleri ülkemizde sınırlı bir ölçüde de olsa mahallî idare meclislerinin ilk örneği olduğu gibi[12], kimilerine göre Fransa'daki *departement* meclislerinin bir benzeriydi[13]. Hâkimlerin de üye olarak katıldıkları bu meclislerin adlî teşkilât tarihi bakımından önem taşıyan yönü nizâmiye mahkemelerinin

10- İlber Ortaylı: **Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler**, Ank. 1974, 19.
11- Ortaylı, Mahalli İdareler, 22-24.
12- Ortaylı, Mahalli İdareler, 15.
13- Ubicini, Türkiye 1850, I/67.

de çekirdeğini teşkil etmesidir. Hattâ müşir bulunan yerlerde kimi zaman müşire vekâleten veya ferik bulunup bu işe elverişli olmadığı yerlerde seçimle bu meclislere hâkimler başkanlık edebilmekteydi[14]. Büyük meclisler sadece mâlî ve idarî hususlarda değil, adlî işlerde de karar alma yetkisine de sahipti[15]. Bunlar vergi suçları ve mâlî işlerdeki suiistimaller başta olmak üzere 1840 tarihli ceza kanununun kendilerine yüklediği diğer dâvâları birer mahkeme sıfatıyla görüp hükme bağlayabilirlerdi[16]. Verdikleri adlî kararlardan katl, hırsızlık, yaralama suçlarıyla pranga cezasını gerektiren suçlarla ilgili olanları incelenmek üzere merkezdeki Meclis-i Vâlâ'ya göndermeye mecburdular. Diğerleri mülkî âmirler tarafından icrâ edilirdi. Muhassıllık meclisleri, içinden çıkamadıkları dâvâları da Meclis-i Vâlâ'ya göndermekteydiler (Tıpkı eskiden kadıların önemli gördükleri veya içinden çıkamadıkları ya da hüküm vermekten çekindikleri dâvâları görülüp halledilmek üzere Divan-ı Hümâyun'a gönderdikleri gibi). Önemli dâvâların görülmesinde bölgenin ileri gelenleri de -bir bakıma şer'î mahkemelerdeki şühûdü'l-hal gibi aleniyet ve emniyeti sağlamak maksadıyla- hazır bulunurlardı. Bu meclislerdeki üyelerden bir kısmının halk tarafından seçilmesi de demokratik bir geleneğin başlangıcıdır ve akla günümüzde Amerikan mahkeme teşkilâtlarındaki seçimle gelen üyeleri hatırlatmaktadır.

Bu meclislerdeki muhakeme faaliyetlerini genellikle hâkimlerin yerine getirdikleri düşünülebilir. Bu durumda diğer üyelerin fonksiyonu, Anglo-Sakson hukukundaki jürilerden farklı değildir. Nitekim burada jüriler sadece suçun varlığını belirlemekte, yargılamayı hâkim yapıp kararı da yine hâkim vermektedir. (Klasik devirde mahkemelerde aleniyeti ve adaletin tam mânâsıyla tecellisini sağlamak maksadıyla hazır bulunup karara katılmayan şühûdü'l-hal ise, daha çok günümüz Kıt'a Avrupa'sında cinayet dâvâlarında yer yer rastlanan jürilere benzemektedir. Bunlar Anglo-Sakson örneğinden farklı olarak sadece mahkemede hazır bulunur, karar sürecine hiç karışmazlar-

14- Ortaylı, Mahalli İdareler, 16.
15- Davison, I/56.
16- İnalcık, 627.

dı.) Yabancı seyyahlar bu muhassıllık meclislerinin ne zaman kesin karar veren bir mahkeme otoritesine sahip olduğunu ve ne zaman danışma kurulu olarak görev yaptığının anlaşılamadığını da kaydederler[17]. Bununla beraber Meclis-i Vâlâ'ya gönderilen kararlardan bu meclislerin 1840 tarihli ceza kanunu çerçevesinde görev yaptığı görülmektedir. Yukarıda da açıklandığı üzere önemli cezaları içeren hükümler Meclis-i Vâlâ'ya gönderilir, gerekirse burada yeniden muhakeme yapılır, gerekli görülmezse hüküm incelenerek tasdik edilirse yerine getirilirdi. Meşveret fonksiyonu bu meclislere değil, çoğu zaman Meclis-i Vâlâ'ya âitti. Kaldı ki klasik dönem kanun yolu kontrolü bu şekilde olmaktaydı. Modern mânâda istinaf ve temyiz bulunmadığı için, mahallî mahkeme hükmü taraflarca merkeze itiraz yoluyla götürülür, hüküm hukuka uygunsa tasdik, değilse bozulup burada veya hükmü veren ya da başka bir mahkemede yeniden muhakeme yapılırdı. Tarafların itirazda bulunmadığı durumlarda bile karar eğer ağır bir cezayı içeriyorsa, -re'sen ve resmen temyize benzer bir şekilde- mutlaka merkeze bildirilip tasdik edilmeden yerine getirilemezdi. Muhassıllık meclislerinde de bu gelenek devam etmiştir. Bununla Tanzimat'tan sonra kişi haklarına daha bir ihtimam gösterildiği imajı verilmeye çalışılmıştır[18].

Eyâletlerde ve sancak merkezlerinde teşkil edilen meclislerin dışındaki meclisler, (kazâ ve köylerdeki küçük meclisler) 1841 sonlarına doğru ekonomik gerekçelerle Meclis-i Vâlâ tarafından kaldırılmıştır[19]. Öte yandan bir takım tepkilerden çekinildiği için muhassıllar ve meclisleriyle ilgili reformlara öncelikle merkeze yakın yerlerden başlanılmış, sonra ülke sathına yayılmıştır[20].

17- İnalcık, 627, 635; Ortaylı, Mahalli İdareler, 72.

18- Âşara âit buğdayı çalıp sattıklarından dolayı Kurahisar-ı Sâhib sancağına tâbi' Sâdık karyesi imamı ile şerikleri buğday bedeli tahsil olunmakla beraber üç sene prangaya konulmuş ve bu muamele Ceza Kanunu hükmüne muvafık bulunmuş ise de istizan olunmaksızın yapıldığı için mahkûmların tahliyelerine Meclis-i Vâlâ kararı ile irâde-i seniyye sâdır olduğuna dâir Bursa zabıta müdiri İsmet Paşa'ya tahrirat BOA Cevdet-Adliye, no: 5621, t: 14 S (Safer) 1257 (1841).

19- Çadırcı, Anadolu Kentleri, 212-213. Bununla birlikte 1858 tarihli "Vülât-ı İzam ve Mutasarrıfin-i Kirâm ve Kâimmakam ve Müdirlerin Vezâifini Şâmil Tâlimat" ile kazâ meclislerinin yeniden kurulduğu görülmektedir.

20- İnalcık, 625

B. 1842-1849 Devresi

1840 yılında kurulan muhassılların ömrü iki yıl olmuş; 1842 yılı başlarında mâlî hususlarda yapılan değişiklikler idarî bünyeyi de etkilediğinden, kendilerinden beklenen veremeyen muhassıllıklar kaldırılmış, iltizam usulüne dönülerek vâlilere tekrar mâlî yetkiler tanınmıştı[21]. Muhassıllık meclisleri ise vâlinin başkanlığında toplanmak dışında pek bir şeklî değişikliğe uğramadan, memleket meclisleri adıyla varlık ve fonksiyonlarını aynen devam ettirmişlerdir[22].

Bu arada başında kazâ müdürünün yer aldığı kazâ adında bir idarî birim teşkil olunarak müdürlere vergilerin en iyi şekilde toplanması hususunda sancakta bulunan kaymakamlara yardımcı olmak görevi verildi. Kazâ müdürlerini, kazanın ileri gelenleri seçmekteydi[23]. Osmanlı Devleti'nde kazâ tâbiri evvelce de kullanılmakta ve daha çok adlî bir birim, en küçük yargı çevresi anlamına gelmekteydi, kazanın âmiri durumundaki kadı'nın idarî, mâlî ve beledî yetkileri de vardı. Tanzimat'tan sonra ise kazâ müdürünün başkanlığında toplanan kazâ meclislerine (küçük meclis) de belirli hususlarda yargı yetkisi verilmiştir. Nitekim 1275/1858 tarihli *Vülât-ı İzam ve Mutasarrıfîn-i Kirâm ile Kâimmakam ve Müdürlerin Vezâifini Şâmil Tâlimat*'ın 39. maddesi kazâ meclisinde görülecek, ayrıca burada görülüp de livâ merkezindeki meclise bir daha görüşülmek üzere gönderilecek kabahat derecesindeki dâvâlardan bahsederek kazâ meclislerinin adlî görevlerini teyid etmektedir[24].

Memleket meclisleri, eyâlet merkezlerinde vâli, sancak

21- İnalcık. 638.

22- Ortaylı. Mahallî İdareler. 29.

23- Çadırcı. Anadolu Kentleri. 241 vd.; Shaw. Local. 37; İnalcık. 638.

24- Düstur (1282). I/1/559 vd; Takvim-i Vekayi'. S: 566. 26 Safer 1275. Kazâ mahkemelerinde katl dâvâları görülürken lâyıkıyla tedkikat ve tahkikat yapılamadığı anlaşıldığından bu dâvâların eyâlet merkezlerinde rüyeti hakkında tebliğ olunan emrin icrâ ve tatbik olunduğuna dâir Sayda eyâleti müşiri Mehmed Kâmil mührüyle tahrirat. BOA Cevdet-Adliye. no: 4678. t: Ş (Şaban) 1262 (1846). Rumeli'nin bazı kazâlarında olduğu gibi Kıbrıs'da da katl maddelerinin kazâ mahkemelerinde rüyet ettirilmeyip. kaymakamlık mahallinde (sancak) sebv ü hatâdan berî olarak faslı rüyet ettirileceğine dâir tahrirat. BOA Cevdet-Adliye. no: 4989. t: N (Ramazan) 1262 (1846).

merkezlerindeyse kaymakam başkanlığında, defterdar, belde hâkimi (kadı), müftü, halktan seçilmiş dört kişi, gayrımüslimlerin ruhânî liderleri ile belediye temsilcilerinden (kocabaşıları) oluşmaktaydı. Görülüyor ki her ikisinde de beldenin hâkimi (kadı) de hazır bulunmaktadır. Bu meclislerin önde gelen görevleri, muhassıllık meclislerinde olduğu gibi, vergilerin usulüne uygun bir şekilde toplanmasına nezâret etmek, ayrıca Tanzimat Fermânı ile getirilmiş yeniliklere aykırı davranan idareci veya sivilleri yargılamak ve gerektiğinde cezalandırmaktı. Bir başka deyişle şer'î hukukun dışında kalan ceza dâvâlarını 1840 tarihli ceza kanununa göre çözümlemekle görevliydiler[25]. Memleket meclislerinin verdikleri adlî kararların önemli olanları Meclis-i Vâlâ'nın üst denetimine tâbi olup Meclis-i Âli-yi Umumî'de de uygun görüldükten sonra padişahın tasdikiyle yerine getirilebilmekteydi. Sancaklardaki meclislerin verdikleri adlî kararların önemli görülenlerine muhtemelen eyâlet meclislerinde tekrar bakılmaktaydı. Nitekim Engelhardt, 1847'de Osmanlı devleti merkezinde temyiz mahkemesi, taşrada ise eyâletlerde istinaf, sancaklarda bidâyet mahkemelerinin bulunduğuna işaret etmektedir. Bu meclislerin verdikleri hükümlerde şer'î hukuka ilişkin bir husus varsa -kısas, diyet gibi- bunlar Meclis-i Vâlâ yerine Meşîhat'te incelenirdi.

Bu devrede taşra meclislerin mahkeme niteliği daha da bâriz duruma gelmiş, daha çok idarî ve cezaî kararlar vermişlerdir. Bu yönleriyle merkezdeki Meclis-i Vâlâ'nın taşradaki tipik örneklerini oluşturmuşlardır[26].

C. 1849 Düzenlemeleri

1265/1849 yılı başlarında *Eyâlet Meclisleri Tâlimatnâmesi* çıkarılmıştır[27]. Bu devrede 1840'dan önceki geleneğe uyu-

25- Buna dâir bazı örnekler için bkz. Çadırcı, Anadolu Kentleri, 245-248.

26- Çadırcı, Anadolu Kentleri, 215.

27- *"Bu defa saye-i şevketvâye-i cenab-ı mülk-dâriden tertîb ve teşkîl olan eyâlet meclislerine verilecek tâlimat-ı seniyyedir"*, Gülhâne Hatt-ı Hümâyunu ve onu ta'kiben neşr olunan kavânîn ve nizâmât, İstanbul Üniversitesi Kütüphânesi, 3236 numaralı yazma, s: 56-81; Külliyât-ı Kavânîn, 2461. M. Çadırcı dışında, Osmanlı idare tarihiyle ilgilenen müellifler her nedense bu önemli düzenlemeden habersiz görünmektedir. Ancak Osmanlı müellifleri için aynı şey söylenemez. Örnek olarak bkz: Sâbit, 173.

larak eyâletlerdeki meclislere büyük, sancaklardakilere küçük meclis denildiği görülür. Memleketin uyanık ve doğru kimselerinden dört müslüman ve diğer milletlerin muteber kişilerinden birer kişi bu meclislerde üye olarak yer alacaktı. Merkezden tâyin edilen kimselerin başkanlık ettiği eyâlet meclislerinde başkan yardımcısı konumunda iki kâtip, defterdar ve belde hâkimleri (kadılar) de sürekli üyelerdi. Sancak meclisleri de kaymakamların başkanlığında belde hâkimi (kadı), mal müdürü, tahrirat ve mal başkâtipleri, müslüman ve gayrımüslimlerin temsilcilerinden oluşmaktaydı[28].

Tâlimatnâmenin hukuk işlerini düzenleyen yedinci faslında yer alan 49 ila 53. maddelerle, meclislerin görev alanına giren dâvâlar belirlenmiştir. 49. maddeye göre alacak ve verecek ve benzeri hususlarla tereke ihtilafları eskiden beri olduğu üzere şer'î mahkemelerde görülecek, bunlardan burada çözülemeyenleri, ayrıca katl ve yol kesicilik gibi her iki mahkemede de görülmesi gereken önemli dâvâlar büyük mecliste görülecekti. Bir de elviye-i mülhaka (doğrudan merkeze değil de, tek tek vilâyetlere bağlı sancaklar) kaymakamlarınca kesin hüküm verilemeyen bilhassa katl ve yol kesicilik gibi dâvâlarda yine büyük meclis son söz sahibiydi. 1266/1850 tarihinde bazı suçlarda zanlıların eyâlet merkezine getirilmeleri zor olduğundan livâ meclisinde yargılamalarının yapılabilmesi imkânı sağlanmıştır[29]. Görülüyor ki eyâlet meclisi hem ilk derece (bidâyet) hem de o eyâlet içindeki livâ (sancak) meclislerinin baktığı ve sonuçlandırdığı muayyen bazı dâvâlarda istinaf mahkemesi gibi görev yapmaktaydı[30].

Eyâlet Meclisleri de 1840 tarihli ceza kanununu uygulamaya memur, kararları da merkezdeki Meclis-i Vâlâ'nın üst denetimine tâbiydi. Nitekim 1840 tarihli ceza kanununun ilk faslının 4., ikinci faslının 3. ve 4., üçüncü faslının 4. maddelerinde taşra meclislerinin yargı yetkileri ve bunların adlî kararlarına

28- Çadırcı, Anadolu Kentleri, 219, 236

29- Bazı fezahati olanların merkez-i eyâlete celbinde usrete mebni livâ meclisinde icrâyı muhakemelerine dâir, BOA İrâde-Meclis-i Vâlâ, no: 4456, 18 Muharrem 1266.

30- Maoz, 94.

karşı getirilen üst denetim sistemi yer almaktaydı. Bu maddelere göre, gerek memur ve gerek sivil halk tarafından işlenen bir takım suçların taşra meclislerinde görülüp, dâvânın şer'î hukuka âit ise Meşîhat'te, değil ise sadece Meclis-i Vâlâ'da tekrar görüleceği (istinaf), her iki kararın da bu merhalelerden sonra padişah onayıyla yerine getirilebileceği belirtilmiştir[31].

1851 tarihli ceza kanununda ilk kısmın 2, 3, 4, 7 ve 8, ikinci kısmın 2, 6 ve 15. maddelerinde taşra meclislerinin vereceği adlî kararları ve bunlardan bazılarının tâbi olduğu üst denetim yolları tesbit edilmiştir[32]. Buna göre şer'î hukuka göre verilen kararlar Meşîhat'e, bunların dışında kalanlar yine Meclis-i Vâlâ'ya gönderilecek, bilahare padişah tasdikine arz olunarak kesinleşecekti.

Tanzimat reformları belirli yerlerde uygulanmakta olup, buralardaki meclislerin başarılı olduğu görülünce diğer eyâletlerde de aynı meclislerin kurulması gündeme geldi[33]. 1851 yılında Eyâlet Meclisleri Tâlimatnâmesi bütün eyâletlere gönderildi. Meclislerin başkanlığı eyâletlerde defterdara, sancaklarda mal müdürlerine verildi[34]. 1269/1852 yılında da vaktiyle mülkî âmirlerin yetkilerine getirilen sınırlamaları biraz gevşetmek maksadıyla bir takım düzenlemeler yapıldı. Buna göre, eyâletler vâlinin, sancaklar doğrudan merkeze bağlı ise (elviye-i müstakille) mutasarrıfların, tek tek eyâletlere bağlı ise (elviye-i mülhaka) kaymakamların, kazâlar da müdürlerin idaresine bırakılıyordu. Taşra meclislerine de mahalline göre vâli veya kaymakamların başkanlık etmesi uygun görülüyordu[35].

1855 tarihli *Men'-i İrtikab Kanunnâmesi*'nin 29. maddesine göre, söz konusu kanunda adı geçen suçları işleyen taşrada-

31- Ahmed Lûtfî: **Mir'at-ı Adalet**, İst. 1304, 127 vd.

32- Lûtfî, Mir'at, 105 vd.

33- Tanzimat-ı Hayriyye'nin ilânından ve kavânin ve nizâmat-ı adliyyenin tesisinden sonra İstanbul'da ve taşrada bazı mahallerde teşkil olunan cinâyet ve ticaret meclislerinin muhassenatı görülmekle İzmir, Trablusgarb ve Sayda eyâletleri dâhilinde de küşadı hakkında karar için bkz. BOA Cevdet-Adliye no: 823, t: Ra (Rebiülevvel) 1271 (Kasım 1854).

34- Tönük, 111-112; Maoz, 36-37.

35- Tönük, 112-113; Davison, 1/56; Maoz, 36; Engelhardt, 74-76.

ki memurlarla sivil halk eyâlet merkezindeki büyük mecliste yargılanıp verilen karar Meclis-i Vâlâ'ya arzedilecek; burada onaylanabileeeği gibi hukuka uygun bulunmazsa tekrar da görülebilecek; her iki halde de Meclis-i Vâlâ'nın kararı padişahın tasdikiyle kesinleşebilecekti. Burada Meclis-i Vâlâ, temyiz mercii görevi yapmakta, gerekli bulduğu takdirde dâvâyı istinaf yoluyla bu kez bizzat kendisi görmekteydi[36].

1858 tarihli *Vülât-ı İzâm ve Mutasarrıfân-ı Kirâm ve Kâimmakam ve Müdürlerin Vezâifini Şâmil Tâlimat* ile ülke eyâlet, livâ, kazâ ve karyelere ayrılmaktaydı[37]. Vilâyetler vâli, doğrudan merkeze bağlı livâlar (elviye-i müstakille) mutasarrıf, vilâyetlere bağlı livâlar (elviye-i mülhaka) kaymakam ve kazâlar da müdürlerin idaresine verilmişti. Bu tâlimata göre vâli, kaymakam ve kazâ müdürleri kendi görev çevrelerinde görülmesi gereken dâvâların sürat, adalet ve hakkâniyete uygun olarak çözülmesine ihtimam etmek ve hükümleri yerine getirmekle mükellef idiler. Kaymakamlar ve müdürler, kendi görev çevrelerinde cereyan edip de eyâlet ve livâ meclislerinde görülmesi gereken dâvâların tahkikat ve sorgu evrakını adı geçen meclise gönderecekti.

D. Taşra Meclislerinin Hükümleri

Görülüyor ki 1840 da Muhassılık Meclisleri olarak kurulan, 1842'de Memleket Meclisleri adını alan, 1849'dan itibaren de Eyâlet ve Sancak Meclisleri denilen bu taşra meclisleri merkezde bulunan Meclis-i Vâlâ'nın taşralardaki örneği olup 1840 ve 1851 ile 1858 tarihli ceza kanunları gereğince 1864 yılına kadar muhakeme yapmış, daha çok nizâmî suçların (ta'zir) düzenlendiği bu kanunlarda yer yer rastlanan bazı şer'î suçlar da şer'î esaslara göre kadı mârifetiyle muhakeme olunup karara bağlanmışlardır[38].

36- Ahmet Akgündüz: **"1274/1858 Tarihli Osmanlı Ceza Kanunnâmesinin Hukuki Kaynakları, Tatbik Şekli ve Men'-i İrtikab Kanunnâmesi"**, Belleten, 1988. C: LI, 190.

37- Düstur (1282), I/I/559; Takvim-i Vekayi', S: 566. 26 Safer 1289.

38- İnalcık, 627.

Bu meclislerin başında bâzen mülkî amir, bâzen mâliye temsilcisi, bâzen belde hâkimi (kadı veya nâip) bâzen de merkezden gönderilen kimseler olmakla beraber üyeler hemen hemen hep aynıdır. Halkın ileri gelenlerinden dört kişi, gayrımüslimlerin ruhânî liderleriyle belediye temsilcileri (kocabaşılar) meclis üyeleridir. Bir başka deyişle her yargı çevresinde var olan mahkeme teşkilâtının bütün üyeleri mahallî idare meclisi üyeleriyle birleşerek bir ceza/cinâyet mahkemesi teşkil etmektedir[39]. Bu devirde şer'î mahkemelerin yetkilerine çok fazla dokunulmamıştı. Hattâ kadılar ulemânın taşradaki ileri gelen temsilcileri olarak taşra meclislerinde görevlendirilmişlerdir. Dindar, bilgili ve genellikle merkezden tâyin edilmiş olmaları dolayısıyla taşralarda, bilhassa Mısır gibi merkezle bağları zayıflamış vilâyetlerde merkezî otorite nezdinde itibar ve değer kazanmışlar, bu sebeple kadılar yeniden önemli birer mahallî memur mevkiine yükselmişlerdir[40]. Bununla beraber taşra meclisleri adlî görevlerini yaparken meclisin bütün üyelerinin hazır bulunması mecburiyeti yoktu[41]. Bu meclislerde kararlar çoğunlukla alınırdı. Bazı müellifler, bu meclislere ceza yargılaması yaptıkları için "cinâyet mahkemeleri" adını vermektedir[42]. Halbuki Osmanlı ceza hukukuna, suçların cinâyet, cünha, kabahat olarak tasnifi teknik olarak 1858 tarihli ceza kanunuyla girmiş olduğundan, bunu genel bir nitelendirme saymak ve cinâyeti burada önemli suçlar anlamında almak yerinde olur. Bununla beraber bu tarihten önce de Osmanlı ceza hukukunda cinâyet ve kabahat tâbirleri kullanılmaktaydı ancak tam olarak bu kanundaki mânâsıyla değil. Cinâyet, eski hukukumuzda had ve ta'zir suçları dışında kalan ve şahıs haklarını ihlal eden katl ve müessir fiil için kullanılan bir tâbirdir.

Hangi devirde olursa olsun taşra meclislerinin verdikleri

39- Ubicini, Türkiye 1850, I/71. Bir başka deyişle beldenin kadısı, o dâvâyı taşra meclisi huzurunda görmekte olup aslında pek fazla değişen bir şey yoktur. Sâbit, 165.

40- Maoz, 88-89; Stanford J. Shaw/Ezel Kural Shaw: **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, Trc: M. Harmancı, İst. 1983, II/122.

41- Musa Çadırcı: **"Osmanlı İmparatorluğunda Eyâlet ve Sancaklarda Meclislerin Oluşumu"**. Ord. Prof. Dr. Yusuf Hikmet Bayur Armağanı, Türk Tarih Kurumu. Ank. 1985, 271.

42- Ubicini, Türkye 1850, I/65.

adlî kararlar, hüküm safhaları bakımından ortak hususiyetlere sahipti. Gerek kazâ ve gerek merkez kazâlardaki (livâ) küçük meclisler (kazâ ve sancak meclisleri) kendi adlî mahallerinde işlenen suçları muhakeme eder, bunlardan önemli gördüklerini istinafen veya çözemediklerini bidâyeten görmesi için eyâlet merkezindeki büyük meclise gönderirdi. Büyük meclis ise hem kendi adlî mahallinde işlenen suçlara dâir dâvâları bidâyeten, hem de küçük meclislerden kendisine gönderilen dâvâları hükmü verilmemişse bidâyeten ve verilmişse istinafen görerek sonuçlandırır; kendi yetki sahasına giren ve bidâyeten baktığı idam, kürek, pranga, kalebendlik gibi cezaları gerektiren katl, yaralama, hırsızlık, yol kesme ve sahtekârlık gibi önemli suçlara âit dâvâ ilâmlarını mecburî olarak ve gereğinde bir daha görüşülmek üzere Meclis-i Vâlâ'ya gönderirdi. Meclis-i Vâlâ kararı Meclis-i li-yi Umumî'de okunup uygun bulunduktan sonra padişah tarafından tasdik edilerek kesinleşir ve ceza yerine getirilirdi.

2. Adliye İle İdarenin Ayrılışına Doğru: Tahkik Meclisleri

Yasama, yürütme ve yargı otoritelerinin tek elde, aynı memur ve meclislerin elinde toplanması ülkede adaletsizlik ve karışıklığa yol açmıştır[43]. Meclislerin iş yükü hayli ağır olduğundan yargıya yeterince zaman ayıramamaktaydı. Böylece başlangıçta adlî ve idarî yetkileri bulunan Tanzimat meclislerinin adlî yetkilerinden sıyrılmaları gündeme gelmiş, bu yolda ilk adım olarak 1854'de Meclis-i Âli-yi Tanzimat adlı bir kurul oluşturularak Meclis-i Vâlâ'nın teşrîî, idarî ve mâlî yetkileri bu kurula verilmiş, Meclis-i Vâlâ'da sadece adlî yetki bırakılmıştı.

1846 yılında İstanbul'da bir takım suçları muhakeme etmek üzere Zabtiye Müşirliği'ne bağlı ve bir başkan, müftü ve üyelerden oluşan bir Zabtiye Meclisi kurulmuşsa da daha sonra bu meclis lağvedilerek yerine bu meclis üyelerinin yer aldığı ve yine Zabtiye Müşirliği'ne bağlı olmak üzere iki meclis kurul-

43- Shaw, Local, 41.

muştur[44]. 1854'de kurulan bu iki meclisten biri kabahatlerle cünhalardan nihayet üç ay hapis veya on mecidiye altını ceza-yı nakdî alınacak derecede olanları muhakeme etmek üzere Divan-ı Zabtiye'dir[45]. Burada bir reis ile birisi ulemâdan olmak üzere beş Müslüman, ayrıca biri Rum, biri Ermenî, biri Katolik ve biri Yahudî milletinden olmak üzere toplam dokuz üye bulunmaktaydı. Latin ve Protestan milletinden kimselerin yargılanması söz konusu olduğunda bu milletlerin Bâb-ı Zabtiye'de bulunan birer temsilcileri mahkemeye üye sıfatıyla katılabilecekti[46]. 1854 tarihinde kurulan iki meclisten ikincisi Meclis-i Tahkik olup, bir öncekinin baktığı dâvâların üstünde yer alan cünhalarla her çeşit cinâî dâvâlarda bir tahkik ve muhakeme mercii sıfatını taşıyordu[47].

Meclis-i Tahkik'in kuruluş tarihini farklı veren müellifler vardır. Bunlardan bazıları 1858 tarihli ceza kanununu uygulamak üzere bu tarihten sonra kurulduğunu bildirmektedir[48]. Diğer yandan tarih vermemekle birlikte 1840 tarihli ceza kanunundan söz ederken hemen akabinde bu kanunu uygulamak üzere kurulduğunu söyleyenler de vardır[49]. Halbuki *Meclis-i Tahkik Nizamnâmesi* metninin altındaki tarihten bunun 6 Cemâzilâhir 1270/1854 tarihinde çıkarıldığı anlaşılmaktadır. Şerif Mardin, Meclis-i Tahkik'in 1854 yılından önce kurulduğunu, bu tarihli

44- İstanbul'da ceza mahkemeleri 1287/1871 yılına kadar Zabtiye Nezâreti'ne bağlı olarak çalışmıştır. O. Nuri, I/942.

45- Sâbit, 182.

46- "Derecat-ı mütenevviadan olan eraime müteallik defâviyi rüyet edecek mehâkim ile bunların usul-i muhakemelerine dâir derdest tanzim olunan kavânin-i esasiyye i'lân olununcaya kadar Derseadet'de eraimin mahall-i muhakemesiyle usul-i muhakemeye dâir tertib olunmuş olan nizâm-ı muvakkate". 10 Receb 1275. BOA İrâde-Meclis-i Mahsus, no: 588, birinci bab, dördüncü madde.

47- Osman Nuri: **Mecelle-i Umur-i Belediye**. İst. 1337, I/937.

48- Enver Behnan Şapolyo: **Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat Devri Tarihi**, İst. 1945, 187; H. V. Velidedeoğlu: **"Türk Hukuk Hayatındaki Düalizm ve Şer'î Hukuktan Laik Hukuka Geçiş"**, Yargıtay Yüzüncü Yıldönümü Armağanı, İst. 1968, 715. Nuri Tarhan: **"Ahmet Cevdet Paşa"**, Yargıtayın Yüzüncü Yıldönümü Armağanı, İst. 1968, 5; Feridun Yenisey: **"Ceza Yargılamasında ve Adli Teşkilatta Cumhuriyet Öncesi Durum ve Cumhuriyetten Sonraki Gelişmeler"**, Doğumunun 100. Yılında Atatürk Sempozyumu, İÜHF, İst. 1983, 47; Fahri Çoker: **"Tanzimat'ın Hukuk Kurumları"**, Tarih ve Toplum, Kasım 1989, C:12, S:70, 20/276.

49- Karal,VI/149-150; Üçok/Mumcu, 330-332; Gülnihal Bozkurt: **Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi**, Ank. 1996, 116.

bir fermânla görevlerinin teyid edildiğini söylemektedir[50]. Maamafih adı geçen meclislerin 1854 yılından önce kurulduğunu kabul etmek için elde yeterli delil bulunmadığı için, henüz eldeki bilgilere göre 1854 yılını Meclis-i Tahkik'in kuruluş tarihi olarak kabul etmekten başka çare yoktur. Nitekim o zamanların önde gelen hukukçularından ve bu hususlaki bilgileri zaman yakınlığı sebebiyle daha kabule şâyân olan Halil Cemaleddin ile Herand Asador da Meclis-i Tahkik'in 1854 yılında teşkil edildiğini söylemektedir[51]. Tanzimat devri hakkında genel ve derli toplu biçimde İslâm Ansiklopedisi'ne yazdığı maddeyle tanınan Cevat Eren de 1270/1854 tarihini vermiştir[52].

Bürokratik teşkilâtını on sorgu hâkimi (müstantık), on sorgu (istintak) kâtibi ve on istintak mülâzımının (sorgu stajyeri) teşkil ettiği, başkanlığına da Zabtiye Müşirliği Müsteşarı getirilen Meclis-i Tahkik, biri ulemâdan olmak üzere beş Müslüman, biri Rum, biri Ermenî ve biri Yahudî olmak üzere sekiz üyeden meydana geliyordu. Yine Meclis-i Tahkik'te Latin, Protestan ve Yahudî milletinden kimselerin yargılanması söz konusu olduğunda bu milletlerin Bab-ı Zabtiye'de bulunan birer temsilcileri mahkemede üye sıfatıyla bulunabilecekti[53]. Kısa bir süre sonra taşralarda eyâlet merkezlerinde de birer meclis-i tahkik teşkil edildi[54].

6 Cemâzilâhir 1270/1854 yılında çıkarılan *Meclis-i Tahkik Nizamnâmesi*'ne göre[55] adı geçen meclisler her dinden Osmanlı vatandaşlarından katl, yaralama, hırsızlık gibi önemli suçları işleyenlerin tahkikat ve muhakemelerini yapmak üzere eyâletlerdeki büyük meclislerden farklı olarak kurulmuştur. Hafta

50- Mardin, Mecelle'nin Kaynakları, 133.

51- Cemaleddin/Asador, 458.

52- Eren, 734.

53- 10 Receb 1275/1859 tarihli nizamnâme, birinci bab, altıncı madde; O. Nuri, I/939.

54- Üçok/Mumcu, 331. Manastır'da teşkil kılınmış olan tahkik meclis heyeti âzâsı ve tüccardan münavebeyle devam edecek olanların isimlerini havi belge. BOA Cevdet-Adliye, no: 340, t: 18 Ş (Şevval) 1271 (Haziran 1855)

55- Metni için bkz. *Meclis-i tahkik hakkında karargir olan nizamnâme*, Gülhâne Hatt-ı Hümâyunu ve onu takiben neşrolunan kavânin ve nizâmat, İstanbul Üniversitesi Kütüphânesi 3236 numaralı yazma, s: 569-571; ayrıca Fransızca çevirisi için Le Baron I. de Testa: **Recueil des Trâites de la Porte Ottomane**, Paris 1882, V/151 vd.

içi belirli günlerde toplanacaktır. Üyeleri eyâlet merkezindeki büyük meclis üyelerinin uygun olanlarından ve memleketin ileri gelen muteber kimselerinden müteşekkil olacak, vâli bu heyete başkanlık edecekti. Pratikte ise, taşralardaki büyük meclisler iki kısma ayrılmıştır: Meclisin idarî görevlerini yerine getirmek üzere meclis-i idare, meclisin adlî işlerine bakmak üzere ise meclis-i tahkik. Büyük meclisler genellikle aynı kadro ile gerektiğinde meclis-i idare, gerektiğinde de meclis-i tahkik sıfatıyla toplanıyordu. Bazı yerlerde ise meclis-i tahkik, büyük meclisten kur'ayla seçilen memur-ı tahkikatın başkanlığında toplanmaktaydı. İşin aslında, büyük meclis, adlî ve idarî hususlardaki otoritesini sürdürmüştür[56]. Birkaç yıl sonra, 10 Receb 1275/1859 tarihinde çıkarılan geçici nizamnâme ile Divan-ı Zabtiye ve Meclis-i Tahkik'in kuruluş ve işleyişi hükme bağlanmak istenmişse de yargılama usulleri hakkında pek fazla hüküm serd edilmemiştir[57].

Meclis-i tahkikin, yaptığı muhakeme sonucunda kanunların öngördüğü cezayı belirleyerek verdiği hüküm vâlinin onayıyla yerine getirilecekti. Ancak kısas ve diyet dâvâlarında hüküm vermeksizin yalnızca tahkikat yapıp bunun özetini vâliye takdim edecek, vâli de bunu büyük meclise getirerek adı geçen meclis nihaî kararı verebilecekti. Ölüm cezalarının bu kesinlik kazanma şekli, Tanzimat'ın can güvenliği hususunda titizlik gösterdiği imajını vurgulamaktadır[58]. Meclis-i tahkikin verdiği kararlarlardan ölüm cezasını içerenlerin Meclis-i Vâlâ'da kontrol edildiği, diğerlerinin hemen yerine getirildiği bazı müelliflerce iddia edilmiş ve bu husus garipsenmişse de[59] işin aslı yukarıda belirtildiği gibidir. Çünki meclis-i tahkikin ölüm cezası içeren hükümleri verme yetkisi zâten olmayıp böyle dâvâlarda hükmü eskiden olduğu gibi taşrada büyük meclis, merkezde Meclis-i Vâlâ verecekti. Mesele muhtemelen, Meclis-i Tahkik Nizamnâmesi'nde geçen büyük meclis sözünden kaynaklanmaktadır. Bu meclis taşralarda eyâlet merkezlerindeki meclistir.

56- Maoz, 95.
57- BOA İrâde-Meclis-i Mahsus, no: 588.
58- Üçok/Mumcu, 331.
59- Kural, VI/150; Üçok/Mumcu, 332.

Meclis-i Vâlâ, İstanbul'daki, büyük meclisler ise kendi eyâletlerindeki meclis-i tahkiklerin tahkikat ve muhakemesini yapıp kesin hükme bağlamadan kendilerine gönderdikleri kısas ve diyet ile ilgili dâvâlarda nihaî hükümleri verecekti[60]. Meclis-i tahkikin verdiği kararlardan sadece ölüm cezası içerenlerin değil pranga, kürek, hapis ve sürgün gibi başka ağır cezalara hükmedilmiş olanlarının da Meclis-i Vâlâ'da temyiz edildiği görülmektedir[61]. Ölüm cezalarını ihtivâ eden hükümlerin, Meşîhat'te de tedkik olunması mecburiyeti eskisi gibi devam etmekteydi. Bu türlü ölüm cezası ihtivâ eden kararlar ile Meclis-i Vâlâ'nın kontrol edildiği diğer adlî kararların yerine getirilebilmesi yine padişah onayına bağlıydı. Meclis-i tahkik adındaki bu enteresan mahkemeler görevlerini sürdürdükleri 1864 yılına kadar verdikleri kararlarda merkezde meclis-i tahkik + Meclis-i Vâlâ, taşralarda meclis-i tahkik + büyük meclis + Meclis-i Vâlâ formülü işlemiştir. Bu tarihte çıkarılan vilâyet Nizamnâmesi ile taşralarda divan-ı deâvi, meclis-i temyiz ve divan-ı temyizler kurulmuş; meclis-i tahkikin görevi bunlara verilmiştir. İstanbul'daki meclis-i tahkik de bu paralelde isim değiştirerek, ancak eskiden olduğu gibi Zabtiye Müşirliği'ne bağlı biçimde adlî fonksiyonunu yerine getirmiştir.

3. Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye

A. Kuruluş ve Tarihçe

Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye, Tanzimat reformlarının en önemlilerinden biridir şüphesiz. Sultan II. Mahmud devrinde idarî ve adlî fonksiyonu bulunan meclisler kurulmaya başlanmıştır. Meclis-i Vâlâ, bu devirde kurulup Sultan Abdülmecid zamanında da varlığını sürdüren meclislerin başında gelir. Nitekim Tanzimat devrini Gülhâne Hatt-ı Hümâyunu'ndan itibaren başlatmak âdet olmuşsa da aslında Sultan II. Mahmud devrine kadar inen kökleri olduğu inkâr edilemez. İşte Meclis-i Vâ-

60- Testa. V/153.

61- İbrahim Sivrikaya: **"Osmanlı Devletinde Hukuk Kaideleriuin Gelişimi ve Tanzimattan Sonraki Uygulanışı"**. Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi. I. İst. 1972. 144.

lâ'nın kuruluş fermânında ilk defa Tanzimat-ı Hayriyye sözünün kullanıldığı görülür. Meclis-i Vâlâ, Sultan II. Mahmud zamanında kurulmuş, ama asıl fonksiyonunu ertesi yıl, Gülhâne Hatt-ı Hümâyunu'nun îlânından sonra yerine getirmeye başlamıştır[62].

Bu meclisin Osmanlı devletinde modern tarzda ilk parlamento sayıldığı, öte yandan günümüzdeki Yargıtay ve Danıştay ile Yüce Divan'ın bir prototipi olduğu, ayrıca nizâmiye mahkemelerinin ilk örneğini teşkil ettiği pek çok müellif tarafından belirtilmektedir. Nitekim 1838 yılında kurulan Meclis-i Vâlâ, kanun projeleri ve nizamnâmeler hazırlamak, devlet ve millet işlerini görüşmek gibi teşrîî ve istişarî görev ve yetkilerinin yanında idarenin kazâî yönden denetlendiği ve Tanzimat'a aykırı davranan devlet adamlarıyla memurların yargılandığı, bunun yanı sıra Tanzimat ile getirilen ceza kanunu hükümlerinin uygulanması görevini gerek bir bidâyet gerekse bir temyiz ve istinaf mahkemesi olarak yerine getiren bir adlî merciydi. Osmanlı Devleti'nde klasik devirde yasama, yürütme ve yargı otoriteleri prensip itibariyle hiç bir zaman birbirinden ayrılmadığı gibi, Tanzimat'tan sonra da bu geleneğin devam ettiği görülmektedir.

Meclis-i Vâlâ'nın toplanması için başlangıçta kışın Gülhâne kasrı, yazın da Topkapı sarayı tahsis edilmişti. Bu husus, meclisin Bâbıâli dışında fakat saraya yakın bir yerde olması bakımından enteresandır. Bununla beraber, bilahare Bâbıâli'de yaptırılan kendi binâsına taşınmıştır. Bir başkan ve altı üye ile iki kâtipten oluşan Meclis-i Vâlâ memurları yemin ederek görevlerine başlamışlardır[63].

Meclis-i Vâlâ, bütün devlet işleri Mısır meselesinde yoğunlaştığı için Gülhâne Hatt-ı Hümâyunu'na kadar fazla bir rol oynayamamış, ona etkin rolünü veren söz konusu fermân olmuştur[64]. Bu arada meclisin üye seçimi, toplanma şekli, tâbi ol-

62- Stanford J. Shaw: **"Merkezi Yasama Meclisleri"** . Trc: Pllren Özgören, Tarih ve Toplum, 1990, S: 76, 12/204; Eryılmaz. Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme, 178.

63- Ahmed Lûtfî Efendi: **Tarih-i Ahmed Lûtfî**, C: VI, Ders. 1303, s: 106-108.

64- Shaw. Merkezi Yasama Meclisleri, 205; Eryılmaz, Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme, 178.

duğu prensipleri, yazışma usullerini ihtivâ eden bir de nizamnâmesi hazırlanmıştır[65]. Üye sayısı ve işleyiş şekli sık sık değiştirilen Meclis-i Vâlâ'dan, bu defa iş yoğunluğu sebebiyle beklenen netice elde edilemedi. Bununla beraber meclis, Tanzimat reformlarının esasını oluşturan pek çok kanun ve benzeri mevzuatı hazırladı, Tanzimat'a aykırı davranan devlet adamı ve memurları, öte yandan da çıkarılan ceza kanunları gereğince sivil halkın işlediği suçları da merkezdeyse bidâyet, taşralardaysa temyiz ve istinaf yoluyla muhakeme edip cezalandırdı. Bu arada şer'iyye mahkemeleri memur muhakemesi ve adı geçen ceza kanunları dışındaki alanlarda asıl ve genel görevli yargı mercileri olarak varlıklarını sürdürdüler.

Ülkedeki meclislerin yasama, yürütme ve yargı otoritelerinin birbirlerinden ayrı olmamasının meydana getirdiği karışıklık ve sıkıntılar, biraz da Tanzimat ricâlinin aralarındaki rekâbet ve çekişmeler, merkezî ve mahallî meclislerin adlî ve idarî görevlerinin birbirinden ayrılmasını gündeme getirdi. Avrupa devletlerinin de arzuları bu istikametteydi. Bunun üzerine Meclis-i Vâlâ'nın yargı dışında kalan yetkileri 1854 yılında kurulan Meclis-i Âli-yi Tanzimat'a verildi[66]. Bu iki meclis belirli günlerde kabine ile birleşerek Meclis-i Âli-yi Umumî adında bir yüksek meclis haline gelmekteydi[67].

Üye sayısı ve devlet bürokrasisi içindeki itibarı gittikçe artan Meclis-i Vâlâ'da, 1857 yılında beş alt komisyon kurulmuştur. Bunlar, her birisi üç üyeden oluşan Mülkiye, Mâliye-Evkaf, Askeriye, Hâriciye ve Deâvi Dâireleriydi[68]. Bir sene sonra bu alt komisyonlar kaldırılarak yerlerine Cemiyet-i Tedkik-i Kavânin ve Cemiyet-i Hükm adında iki komisyon kuruldu, üye sayısı da azaltıldı[69]. Meclis-i Vâlâ ile Meclis-i Âli-yi Tanzimat'ın görev alanı açık bir şekilde ayrılmış olmadığı gibi etkinlik bakımından da zaman zaman birisi diğerinin önüne geç-

65- Kaynar, 200 vd.
66- Shaw/Shaw, II/ 112.
67- Karal, VI/ 122; Mehmet Seyitdanlıoğlu: **Tanzimat Döneminde Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye**, Ank. 1994, 70; Shaw, Merkezi Yasama Meclisleri, 207.
68- Shaw, Merkezi Yasama Meclisleri, 297; Akyıldız, 212-213.
69- Seyitdanlıoğlu, 51-52.

mekteydi[70]. 1861 yılında İngiliz elçisinin tavsiyeleri yönünde Meclis-i Âli-yi Tanzimat lağvedildi, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin adı Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'ye çevrilerek eski duruma dönüldü[71].

Meclis-i Ahkâm-ı Adliye içinde üç dâire bulunmaktaydı. Bunlar yasama görevi yapan Kavânin ve Nizâmat Dâiresi, idarî ve mâlî işlerin görüşüldüğü Umûr-ı İdare-i Mülkiye Dâiresi, mahallî meclislerin adlî kararlarının kontrol edilerek gerekirse bu dâvâlara yeniden bakıldığı ve memurların yargılandığı Muhakemat Dâiresi idi. Muhakemat ve Mülkiye Dâireleri beşer, diğeri yedi üyeden oluşmaktaydı[72].

1868 yılında Meclis, Şûrâ-yı Devlet ve Divan-ı Ahkâm-ı Adliye adında iki yeni organa ayrıldı. Bunlardan ilki idarî yargı ve yasama, diğeri ise adlî yargı görevi yapan mercilerdi[73]. Meclisin böyle iki organa ayrılmasının sebebi başarısızlık zannedilmemelidir. Aksine Meclis-i Ahkâm-ı Adliye bu devirde çok parlak bir çalışma göstermişti. Ancak değişen şartlar ve artan ihtiyaçlar bunu gerekli kılıyordu. Nitekim Tanzimat'tan sonraki devlet teşkilâtı Fransız örneğine göre kurulmaya çalışıldığı için Fransa'da bu sahadaki gelişmelerin, ayrıca yabancılara yeni imtiyazlar ve gayrımüslim Osmanlı teb'asına daha geniş temsil hakkı tanıma endişesinin, bu reformda önemli bir âmil olduğu söylenebilir[74].

B. Meclis-i Vâlâ Teşkilâtı

Meclis-i Vâlâ, sadrıâzamın tesbit edip kabinenin de benimseyerek padişahça tâyin olunan vezîr veya müşir rütbesinde bir başkan ile başkan tarafından belirlenip Meclis-i Vâlâ ve bunu takiben kabinenin Meclis-i Vâlâ ile biraraya gelerek teşkil ettiği Meclis-i Âli-yi Umumî'de kabul olunduktan sonra padişah-

70- Shaw, Merkezi Yasama Meclisleri, 297; Eryılmaz, Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme, 182.
71- Engelhardt, 113; Karal, VII/144-145.
72- Seyitdanlıoğlu, 272; Shaw, Merkezi Yasama Meclisleri, 298; Akyıldız, 217.
73- Üçok/Mumcu, 323; Cin/Akgündüz, 1/260.
74- Seyitdanlıoğlu, 54-55.

ça tâyin edilen ve çeşitli zamanlarda sayıları değişen (örnek olarak 1837'de 6, 1839'da 11, 1854'de 25, 1857'de 32, 1858'de 38 kişi) üyelerden teşekkül etmekteydi. Üyeler önceleri yalnız müslümanlardan seçilmekteyken Islahat Fermânı'ndan itibaren Bâbıâli ve cemaatlerin ruhânî liderlerince tesbit edilen gayrımüslimler de üye olabilmiştir[75].

Başkanlar genellikle hukukçu değildiler. Ancak üyeler kendi sahalarında uzman kişilerden seçilirdi. Mecliste hukukçu üyeler de bulunurdu ki bunların sayısı giderek artmıştır. Meclis-i Vâlâ'da her ne kadar askerî, mülkî ve ilmî kökene mensup kimseler üye ise de meclisin hukukî çalışmalarını hukuk sahasında uzman kimselerden oluşan alt komisyonlar yürütmüştür. Ahmed Cevdet Paşa gibi ünlü hukukçuların görev aldığı bu gibi komisyonlar hem o dönemin kanunlaştırma hareketlerinde önemli bir rol oynayarak peş peşe kanunlar hazırlamış, hem de Meclis-i Vâlâ'nın adlî fonksiyonlarını yerine getirmesini bizzat temin etmiştir.

Meclis üyeleri arasında bir de ilmiye sınıfının *sadr* (kazasker) rütbesini taşıyan mensupları arasından en kıdemlisinin atandığı Meclis-i Vâlâ Müftüsü vardı ki Meclis-i Vâlâ'nın hem yasama hem de yargı otoritelerini kullanışı bakımından önemlidir. Meclis önüne gelen bir kanun teklifinin şer'î prensiplere uygun olup olmadığı hususunda kendisinden görüş istendiği gibi; Meclis'in mahkeme olarak verdiği kararlarının da ön-denetimi, bu kimseye âitti. Bununla beraber mecliste ilmiye sınıfından gelen üye sayısı -Tanzimat reformlarının ulemânın nüfuzunu azaltma amacına uygun biçimde- giderek azalmış, önceleri altı olan bu sayı sonra bire kadar inmiştir[76].

Meclis-i Vâlâ'nın müzâkereleriyle ilgili işlerini yürütmek üzere Meclis-i Vâlâ Mazbata Odası ve yazışmalarını yapmak üzere de Tahrirat Odası vazife görmüştür. Bu ikincisinin görevi 1861 yılından sonra Evrak Odasına verilmiş, 1862 yılında da bu iş için Cemiyet-i Muvakkate-i Temyiziye kurulmuştur. Bu mü-

75- Shaw, Merkezi Yasama Meclisleri, 206; Eryılmaz, Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme, 179; Seyitdanlıoğlu, 78-81.

76- Akyıldız, 211.

essese, 1868 yılında Tefrik Cemiyeti adıyla devamlılık kazanmıştır. Aynı yıl Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'nin kurulmasıyla buraya bağlanarak 1870 yılında Havâle Cemiyeti adını almıştır[77].

C. Meclis-i Vâlâ'nın İşleyişi

Meclis-i Vâlâ'nın müzâkereleriyle ilgili usulü tesbit için 1839 yılında dâhilî nizamnâmeye (iç tüzük) göre mecliste görüşülecek konular üyelere önceden bildirilerek onların bu hususta bilgi sahibi olmaları ve fikir üretmeleri sağlanacaktı. İsteyen her üye başkana önceden adını yazdırarak sırayla konuşma hakkına sahip olacaktı. Her üye fikrini serbestçe beyan edebileceği gibi, bunlardan asla sorumlu tutulmayacaktı. Kararlar ittifakla alınacak, oylar eşit olursa kararı padişahın tercihi tâyin edecekti. Müzâkereler gizli cereyan ettiğinden toplantı salonuna kimse giremeyeceği gibi, müzâkere bitmeden de kimse dışarı çıkamayacaktı. Müzâkere sırasında evrakları sağır ve dilsiz vazifeliler getirip götürmekte, üyelerin hizmetleriyle de bunlar alâkadar olmaktaydılar. Meclis toplantıları sabah erken başlamakta, gün boyu sürmekteydi.

1841 tarihli dâhilî nizamnâme (içtüzük) ile bütün üyelerin müzâkerelere katılması zorunluluğu getirildi. Mecliste görüşülecek konuların önceden inceleneceği küçük ihtisas komisyonları kurulacaktı. Böylece ileride önemli bir rol oynayacak dâirelere bir ilk örnek teşkil edilmiş oldu[78].

Meclis-i Vâlâ'nın iş yoğunluğunun artması üzerine basit işlerle meşgul edilmemesi için yeni düzenlemeler yapıldı. Şer'î dâvâların Meşîhat'te, sarraflar arasında olduğu gibi nizâmî bir takım dâvâların Darphâne-i Âmire'de, hukuk-ı âdiyeden olan diğer basit dâvâların da Meclis-i Vâlâ'dan hemen hemen bir yıl önce (1837) kurulan Divan-ı Deâvi Nezâreti'nde görülmesi gerektiği açıklandı[79].

77- Shaw, Merkezi Yasama Meclisleri, 205, 298; Seyitdanlıoğlu, 89-95; Akyıldız, 203-206.
78- Shaw, Merkezi Yasama Meclisleri, 206.
79- Akyıldız, 207.

Meclisin yasama ve danışmayla ilgili görevlerinin yoğunluğunun adlî işlere zaman bırakmaması üzerine, meclisin pazartesi ve perşembe günleri öğleden sonra "muhakeme, mürâfaa ve istintak" gibi adlî görevlerini yerine getirmesini hükme bağlanmıştı[80]. Yargı ile yasamanın ayrılması yolundaki teşebbüslere uygun olarak atılan bir adımla, 1854 yılında, yasama fonksiyonu, yeni kurulan Meclis-i Âli-yi Tanzimat'a verilince Meclis-i Vâlâ'da sadece yargı yetkisi kalmış ve bu tarihten itibaren meclisin kazâî fonksiyonu, dolayısıyla mahkeme niteliği oldukça gelişmiş, tam anlamıyla bir nizâmiye mahkemesi durumuna gelmiştir[81].

1857 tarihinde Meclis-i Vâlâ, mülkiye, mâliye-evkaf, askeriye, hâriciye ve deâvi adıyla beş dâireye ayrılmıştı. Her dâire, ilgili olduğu konularda uzman üçer üye, yeterli sayıda memur ve kâtipten oluşacaktı. Meclise gelen evrak konularına göre ayrılacak, oylanmasına gerek bulunmayan işler hemen çözülüp yürürlüğe sokulacaktı. Mecliste müzâkeresine gerek görülmeyen dâvâlar, ilgili mercilere gönderilecekti. Nitekim mecliste görüşmeye değer bulunmayan basit dâvâlar reâya (gayrımüslim teb'a) arasındaysa hâriciye, müslüman teb'a ile reâya arasındaysa divan-ı deâvi nâzırının da hazır bulunmasıyla Meclis-i Vâlâ'da perşembe günleri çözümlenirdi[82]. Hâriciye Nezâreti'nde bakılan dâvâlar iş yoğunluğu sebebiyle sürüncemede kaldığı için müste'menlerle patrikhânelere âit olanlar dışında 1255/1839 yılında Divan-ı Deâvi Nezâreti'ne devredildi[83]. Ali Akyıldız bu dönemde hukuk dâvâlarının Meclis-i Vâlâ, Hâriciye Nezâreti ve Divan-ı Deâvi Nezâreti'nde görüldüğünü, gerek padişaha ve gerekse Bâbıâli'ye arzedilen dâvâ dilekçelerinin bu üç merciden birine havâle olunduğunu söylemektedir. Belki bunlara Meşîhat, Evkaf Nezâreti ve Darphâne ile taşra meclisleri de eklenebilirdi. Halbuki Findley, divan-ı deâvi nâzırının başkanı olduğu bir mahkeme bulunmadığına dikkat çekmekte, ayrıca Hâriciye Nezâreti'ndeki deâvi-yi hâriciye kaleminin ise dâvâ

80- Seyitdanlıoğlu, 100-101; Akyıldız, 195
81- Sâbit, 161; Seyitdanlıoğlu, 103; Akyıldız, 195.
82- Akyıldız, 212.
83- Akyıldız, 81.

görmekten çok diğer adlî işlerin yanında mahkeme kararlarının icrâsıyla uğraştığını bildirmektedir[84]. Anlaşılıyor ki, ne Divan-ı Deâvi ve ne de Hâriciye Nezâreti dâvâların görüldüğü bir yargı merciidir. Bunların temsilcileri bir takım dâvâların görülmesi sırasında Meşîhat ve Meclis-i Vâlâ'da hazır bulunur, verilen hükümleri icrâ ederdi. Bu devirde yargı mercileri, merkezde Meşîhat ve Meclis-i Vâlâ, taşralarda şer'iyye mahkemeleriyle memleket meclislerinden ibâretti. Divan-ı Deâvi Nezâreti'nin icrâ görevi Adliye Nezâreti'nin kuruluşuna kadar sürmüş, hâriciye ile ilgili (fertleri farklı tâbiyet veya milletten) dâvâ hükümleri Hâriciye Nezâreti'ndeki deâvi kaleminin yerini alan umur-ı hukuk-ı muhtelita odasınca yerine getirilmeye başlamıştır[85]. Şurası da hatırdan uzak tutulmamalıdır ki, kadıların yanısıra devlet başkanı ve ileri gelen devlet adamlarının da (sözgelişi vezirlerin) dâvâ dinlediği mezâlim divanları geleneğinin etkisiyle ne Meclis-i Vâlâ ve ne de taşra meclisleri üyeleri hâkim sıfatı taşıyordu. Meclis-i Vâlâ'da bir kaç hukukçu üye vardı, taşra meclislerinde de belde kadısı hazır bulunurdu, ama diğr üyeler hukukçu bile değildi. Bu sebeple söz konusu devirde Divan-ı Deâvi ve Hâriciye Nezâretlerinin muayyen bazı dâvâlara bakıyor olması mümkündür. Muhtemelen idareyle adliyenin birbirinden ayrıldığı tarihlerden itibaren bu iki nezâretin adlî görevleri sadece mahkeme hükümlerini icrâ etmekten ibâret hâle gelmiştir.

1861 yılında Meclis-i Vâlâ ile Meclis-i Âli-yi Tanzimat, Meclis-i Ahkâm-ı Adliye adıyla birleştirilmiş, yeni meclis Kavânin-Nizâmat, Mülkiye ve Muhakemat Dâirelerine ayrılmıştı.

1861 tarihli düzenlemeye göre, beş üyeden oluşan muhakemat dâiresi, kurulacak cinâyet mahkemelerinin kararlarına karşı gidilebilecek üst merci konumundaki bir istinaf mahkemesi olarak kabul edilmişti. Burada bir muhakeme usulü kanunu yapılana dek meclisin eski usulüyle muhakemede bulunacaktı[86]. Muhakemat dâiresi, aynı zamanda Tanzimat mevzuatına aykırı davranan merkez memurlarının muhakeme edildiği bir ilk

84- Findley, 151, 158.
85- Findley, 218-219.
86- Sâbit. 183; Akyıldız. 217.

derece (bidâyet) mahkemesi konumundaydı. 1861-1863 yılları arasında her iki derecede 1050, 1863-1864 yılları arasında ise 1575 dâvâya bakmıştır[87]. Böylece muhakemat dâiresinin Meclis-i Vâlâ'ya "Tanzimatın hâmi-yi hakikîsi" sıfatının verilmesinde nasıl etkin bir rol oynadığı anlaşılmaktadır[88].

Bununla birlikte 1840 tarihli ceza kanunun yalnızca bir maddesinde (sa'y bi'l-fesad gibi çok istisnaî ve suiistimallere elverişli bir suçu düzenleyen ikinci fasıl, dördüncü madde) Meclis-i Vâlâ'nın istinaf rolüne işaret edilmekte, diğer ilgili bütün maddelerden Meclis-i Vâlâ'nın istinaftan çok, temyiz fonksiyonu yerine getirdiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Meclis-i Vâlâ, bazı kararlarında taşra meclislerinin görüp merkeze göndereceği belirli bazı dâvâlara burada Şeyhülislâmlığın da fikri alınarak tekrar bakılacağını bildirmektedir[89]. Daha sonraki kararlarda ise tekrar muhakemeden bahsedilmemekte, hükümlerin incelendiği ifade edilmektedir[90]. Adı geçen madde de 1851 tarihli kanunla değiştirilmiş, böylece Meclis-i Vâlâ'nın istinaf görevi yapacağı bir husus -prensip itibariyle- kalmamıştır. Yine de Meclis-i Vâlâ'daki kontrol, modern anlamda bir kanun yolu kontrolü değil, belki Divan-ı Hümâyun'daki Huzur Mürâfaaları'nın da etkisiyle, İslâm hukukundaki klasik hüküm denetiminin (yani hükmün incelenmesi ve bozulmasından sonra dâvânın yeniden/istinafen görülmesi) aynısıdır.

Meclis-i Vâlâ, hem devlet içindeki öneminin hem de iş yoğunluğunun artmasına paralel olarak bürokratik teşkilâtının gelişmesi sayesinde genellikle hızlı ve sağlıklı bir şekilde çalışma imkânı bulmuştur. Ancak meclisin adlî görevinin önemli bir kısmı taşradan gelen kararlar üzerinde hüküm vermek olduğundan bu konularda karar prosedürü belirli bir zaman almıştır. Mecliste üç yıl süren dâvâlar olduğu gibi, bir ay kadar kısa zamanda sonuçlandırılan dâvâlara da rastlanmıştır. Meclis-i Vâlâ'da karar vermc prosedürünün uzamasında bir sebep de, üst

87- Shaw, Merkezi Yasama Meclisleri, 299.
88- Akyıldız, 218.
89- Örnek: Takvim-i Vekayi', 5 Muharrem 1257 (1841), 218/2
90- Örnek: Takvim-i Vekayi', 18 Muharrem 1257 (1841), 220/3; 8 Rebiülevvel 1257 (1841), 223/2.

karar mercii Meclis-i Umumî'nin toplantılarının düzensizliği ve bu safhadaki tıkanıklıktır[91].

Meclis-i Vâlâ'nın görüşeceği hususlar, Bâbıâli tarafından kendisine havâle edilmekteydi. Bu da icrâ memurlarından şikâyeti olanların meclise başvurularını engelliyordu. Bunun üzerine 1857 tarihinde Meclis-i Vâlâ'ya her isteyenin bir dilekçe ile başvurabilmesi imkânı getirildi[92].

D. Mahkeme Olarak Meclis-i Vâlâ

Meclis-i Vâlâ kurulduğu yıldan, ikiye ayrıldığı 1868 yılına kadar yaklaşık otuz yıl süren ömründe gerek basit haliyle, gerek 1857 yılında kurulan Deâvi Dâiresi, ve gerekse bunun 1861 yılından itibaren dönüştüğü Muhakemat Dâiresi aracılığıyla, prensip itibariyle şer'î ve ticarî dâvâlar dışında kalan ceza ve idare dâvâlarına hem bidâyet hem de temyiz mahkemesi sıfatıyla bakmıştır. Nitekim Tanzimat'ın uygulanmasını sağlamak maksadıyla pek çok üst rütbeli memurlar, hattâ sadrıâzamlar Meclis-i Vâlâ'da yargılanarak cezalandırılmıştı[93]. Zâten 1840 yılında çıkarılan ve Meclis-i Vâlâ'nın dâvâ görürken başvurduğu ceza kanununu bir memurlar muhakemesi kanunu olarak görenler bile vardır[94].

1861 yılındaki düzenleme ile Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'de teşkil edilen Muhakemat Dâiresi ile meclisin yargı rolü daha da bârizleşmiş; hattâ taşra meclislerinin verdiği adlî kararlara karşı gidilen bir istinaf mahkemesi şeklini almıştır[95]. Taşra

91- Seyitdanlıoğlu, 108-109.

92- Akyıldız, 213.

93- Alaşehir idare meclisi memurlarının bir yolsuzluğu sebebiyle Meclis-i Vâlâ bunları muhakeme etmiş, suçları sâbit görüldüğünden çeşitli cezalara çarptırılmışlardır. Takvim-i Vekayi', S: 219, 18 Muharrem 1257.

94- Niyazi Berkes: Türkiye'de Çağdaşlaşma, İst. 1978, 218. Ancak bu kanunda yalnızca memurların değil, sivil halkın işledikleri suçlar ve bunlara verilecek cezalardan da bahsedilmiştir. Bununla beraber metinde memurlara ilişkin düzenlemelerin çokluğu gerçekten dikkat çekicidir.

95- Shaw, Merkezi Yasama Meclisleri, 298; Akyıldız, 217. Bu istinaf mercii görevinin çok istisnaî olduğu, Meclisin daha çok temyiz görevi yaptığı, gerekirse bundan sonra dâvâya yeniden baktığı daha önce ifade olunmuştu.

meclislerinin verdiği hükümlerin ceza kanunuyla ilgili olan kısmı burada, doğrudan şer'î hukukla ilgili olan kısmı varsa Meşîhat'te incelenirdi. Bununla beraber İstanbul'da işlenen suçlara dâir dâvâları bidâyet mahkemesi olarak görmeye de devam etmiştir[96].

Meclis-i Vâlâ'da, şer'î hukuk dışında kalan mevzuat çerçevesindeki yargılamaya nizâmî yargılama adı veriliyordu[97]. Artık bundan sonra hangi mercide olursa olsun söz konusu yargılama tarzı için bu tâbir kullanılmıştır. Katl gibi durumlarda mağdurun yakınlarının şahsî hak talebi söz konusuysa dâvâya Meşîhat'te bakılır, buradan gelen hüküm icrâ edilirdi[98].

Divan-ı Hümâyun'dan gelen bir gelenekle iki zimmî arasındaki dâvâların da görülme mercii Meclis-i Vâlâ idi. Farklı iki milletten kimseler aralarındaki ihtilafı Meclis-i Vâlâ'ya getirirler, burada veya buraca belirlenecek bir yerde her iki tarafın da ruhânî lideri hazır bulunduğu halde muhakeme yapılarak ihtilaf çözümlenirdi[99].

Tanzimat'ın îlânıyla taşrada kurulan, sırasıyla Muhassıllık, Memleket ve Eyâlet Meclislerinin birer ceza mahkemesi sıfatıyla verdikleri adlî kararların temyiz mercii de Meclis-i Vâlâ idi. Nitekim kazâ merkezlerinde ve livâların merkez kazâlarındaki küçük meclisler bir takım dâvâları sonuçlandırır; bunları bilahare eyâletlerdeki büyük meclislere gönderirler, bu dâvâlar burada gerekirse yeniden görülüp çözülürdü. Bir başka deyişle büyük meclisler belirli bir takım dâvâlar için bir temyiz ve daha çok bir istinaf merciiydi. Ayrıca büyük meclisler kendi mahallerinde işlenen suçları da bir ilk derece mahkemesi olarak muha-

96- Shaw, Merkezi Yasama Meclisleri, 299. Celladçeşmesi sakinlerinden hasekilikden çıkarılma Fındıklılı Mustafa adındaki kimsenin, Sultan Bayezid civarında Ferhadpaşa hanında bir oda kiralayıp burada sahte para ve hisse senedi bastığı anlaşılmış, Meclis-i Vâlâ'da yapılan muhakeme sonucunda kalpazanlık suçu işlediği sâbit olduğundan ceza kanunu gereğince on yıl küreğe konulmasına karar verilmiştir. Takvim-i Vekayi', S: 215, 20 Zilka'de 1257.

97- "....eşhas-ı merkumenin müstehik oldukları mücazat-ı şer'iyye ve nizâmiyeyi mübeyyin hülâsa-yı mazbata..." Takvim-i Vekayi', S: 223, 8 Rebiülevvel 1257.

98- Takvim-i Vekayi'de bununla ilgili pekçok hüküm özeti bulunmaktadır.

99- Takvim-i Vekayi', S: 198, Gurre-i Rebiülevvel 1256.

keme ederdi. Bu dâvâları bir tereddüt vuku'unda büyük meclis isterse merkeze, Meclis-i Vâlâ'ya gönderebilirdi[100]. Aksi takdirde mahallinde hüküm verilir ve infaz edilirdi. Bâzen başta ölüm cezası olmak üzere, önemli bir takım cezalara dâir dâvâların merkezdeki Meclis-i Vâlâ'da görülmesi istenmiştir. Çünki Meclis-i Vâlâ, Tanzimat'ın ilk devrinde henüz yegâne oturmuş nizâmî mahkeme olarak görülüyordu. Gitgide taşra meclisleri de düzen bakımından Avrupa'daki örneklerinden farksız bir duruma gelmiştir[101]. Sözü geçen meclisler 1849 tarihli Eyâlet Meclisleri Nizamnâmesinin 49. maddesi gereğince, katl, yaralama, hırsızlık suçlarında olduğu gibi idam, pranga, kürek, kalebendlik gibi cezaları gerektiren dâvâları sonuçlandırarak, suçlu ve şâhitlerin takrirlerini içeren mühürlü ve imzâlı sorgu evrakıyla tahkik ve muhakeme şeklini ihtivâ eden mazbataları hukuk-u şahsiye (şahsî haklar) dâvâsı ve hükmüne dâir şer'î mahkemece verilecek ilâmlar ile beraber Meclis-i Vâlâ'ya göndermek zorundaydı[102]. Bununla beraber üyelerinin hukukçu olmaması gibi bazı

100- İnalcık, 627. Görülüyor ki Meclis-i Vâlâ'nın modern anlamda istinaf fonksiyonu çok istisnaîdir, nitekim verdiği kararlardan da bu intiba uyanmaktadır.

101- Ahmet Mumcu: **"Hukukçu Gözüyle Mustafa Reşid Paşa"**, Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri (13-14 Mart 1985), 2.b, Ank. 1994, 46.

102- "Memâlik-i Rumeli ve Anadolu'da kâin kazâlar ahalisinden katl ve sirkat ve sair kabahatlere eür'etleri mahalleri mecalisinde bilmuhakeme ve't-tedkik sâbit ve müteahakkık olan eşhas haklarında Ceza Kanunnâme-i Hümâyunu ahkâm-ı ma'delet ittisamına tatbikan lâzım gelen mücazatın icrâsı istizanına dâir mecalis-i merkume tarafından varid olan mazbata ve i'lam ve tahrirat-ı saire hasbelkanun Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'ye havâle olunarak şer'-i şerife ve kanun-ı münife tatbikan tekrar tedkikat-ı kâmile ve mukteziyye bil-icrâ eşhas-ı merkumenin müstehik oldukları mücazat-ı şer'iyye ve tedibat-ı nizâmiyyeyi mübeyyin terkim olunan mazbata Meclis-i Umumî'de kıraat olunarak eşhas-ı merkumenin mütecasir oldukları cünha ve kabahatlerine göre şer'-i şerife ve ceza kanunnâme-i münifine tatbikan karar-gîr olan cezalarının icrâsı hâkpây-i hümâyun hazret-i mülûkâneden istizan ile celâdet-riz olmuh ve sudur buyurulan irâde-i mehabet ifade-i cenab-ı mülûkâne mucibince mahallerine bildirilmiş ve keyfiyyet herkesin ma'lumu olarak o makule muğayir-i şer' ve kanun hareketden mücanebet eylemeleri ihtar ve eşhas-ı merkumenin esamisi ve cünha ve kabahatleri zîrde beyan olunmuşdur...." Takvim-i Vekayi', 10 Zilka'de 1256 (1840), 214/2. şara âit buğdayı çalıp satıklarından dolayı Karahisar-ı Sâhib sancağına tâbi' Sâdık karyesi imamı ile şerikleri buğday bedeli tahsil olunmakla beraber üç sene prangaya konulmuş ve bu muamele Ceza Kanunu hükmüne muvafık bulunmuş ise de istizan olunmaksızın yapıldığı için mahkûmların tahliyelerine Meclis-i Vâlâ kararı ile irâde-i seniyye sâdır olduğuna dâir Bursa zâbıta müdiri İsmet Paşa'ya tahrirat. BOA Cevdet-Adliye, no: 5621, t: 14 S (Safer) 1257 (1841).

sebepler Meclis-i Vâlâ'nın şer'î mahkemelerden daha âdil davranmasına elvermemiştir. Gerçekten de bu devirde mutlak ıslahat konusu olarak görülen şer'î mahkemeler köklü ve oturmuş gelenekleri sebebiyle yargılama teknikleri ve adalete uygunluk bakımından nizâmiye mahkemelerinin ve bu arada Meclis-i Vâlâ'nın çok önündeydi. Ne olursa olsun, hukuka âşinâlık bakımından şer'iyye mahkemesi hâkimleri ile en basit hukukî meseleleri anlamayan, hattâ okuma-yazması bile bulunmayan nizâmiye mahkemesi üyeleri arasında mukayese mümkün değildi. Cevdet Paşa 1884 yılında Sadullah Paşa'ya yazdığı bir cevabî mektubunda diyor ki: "*Devletin mahkeme-i kübrâsı olan Meclis-i Vâlâ'da teşkil-i tarafeyn kâidesine riâyet olunmaz ve evvel ü âhir kazasker efendiler teşkil-i tarafeyn etmedikçe muhakemeye başlanmaz iken koca bir Meclis-i Vâlâ'da bunun lüzumu bilinmezdi...*"[103]. Zamanın en önemli hukuk ve devlet adamının ağzından çıkan itiraf niteliğindeki bu sözler, Tanzimat devrinde adlî reformların da maalesef ne kadar sathî ve yasak savma kabilinden olduğunu göstermektedir. İşte bu sathîliktir ki verilen bunca emeğin boşa gitmesine, -tâbir yerindeyse- "dağın fare doğurmasına" sebep olmuştur.

Tanzimat'tan sonra adlî teşkilâttaki reformlar, başta daha çok ceza hukuku alanında cereyan etmiştir. Mahallî meclisler ve Meclis-i Vâlâ, öncelikle 1840 tarihli ceza kanununun tatbik edildiği birer ceza mahkemesiydi. Tanzimat'a aykırı davranan memurların muhakemesi bile birer ceza muhakemesi görünümündeydi. Bu meclisler aynı zamanda Osmanlı Devleti'nde ilk kez ceza hukuku ile özel hukuk arasında bir ayrım meydana getirmiştir. Yine İslâm hukukunda bulunmayan bugünki şekliyle temyiz kurumunun Osmanlı hukukuna 1840 tarihli ceza kanunu ve onun kanun yolu mahkemesi sıfatı atfettiği Meclis-i Vâlâ ile girdiği kabul edilmektedir[104].

Osmanlı Devleti'nde bütün bu reformlar hep adı konulmadan olmuştur. Mahallî meclisler mahkeme olarak kurulma-

103- Cevdet Paşa, Tezâkir, IV/221.

104- Mardin, Mecelle'nin Kaynakları, 133; Sivrikaya, 143; Ortaylı En Uzun Yüzyıl, 116; Seyitdanlıoğlu, 119; Kaynar, 214; Bozkurt, Batı Hukukunun Benimsenmesi, 136.

dığı gibi adlî bir fonksiyon çağrıştırmayan isimleri bile bunu göstermektedir. Meclis-i Vâlâ ise ne mahkeme adını taşımakta, ne de adlî görev yapmak üzere kurulmuştur. Sözü geçen merkezî ve mahallî meclislere bu görev, esas görevlerine ek olarak prensip itibariyle 1840 tarihli ceza kanunu ile verilmiş, ancak zaman zaman aslî görevlerinden daha öne geçmiş ve bu meclisler gitgide tamamen birer mahkeme kimliği kazanmışlardır. Böylece ceza muhakemesiyle işe başlayan meclisler, birer ceza mahkemesi olarak nizâmiye mahkemelerinin ilk örneklerini oluşturmuşlardır. Nitekim verdikleri kararlarda da *nizâmî* tâbiri geçmektedir[105]. Osmanlı hukukuna ilk kez toplu hâkim usulü de böylece girmiştir.

Engelhardt, Tanzimat'ın ilk yıllarında İstanbul'da bir temyiz mahkemesi ve her livâda birer bidâyet ve bunun üzerinde her eyâlet merkezinde istinaf mahkemeleri bulunduğunu, bunların idarî mercilerden bağımsız olmadığını ve görevlerinin belirli bulunmadığını, müslümanlar arasında veya müslümanlarla reaya (gayrımüslim teb'a) ya da reayadan iki ayrı millet arasında geçen ihtilaflara baktığını belirtmektedir[106]. Buradaki temyiz mahkemesinin Meclis-i Vâlâ, bidâyet mahkemelerinin küçük meclis (sancak meclisi), istinaf mahkemelerinin de büyük meclis (eyâlet meclisi) olduğu şüphesizdir. Görülüyor ki Engelhardt, birçok başka müelliften farklı olarak Meclis-i Vâlâ'nın istinaf değil, temyiz mahkemesi fonksiyonunun ağır bastığını sezmiştir. Esasen eski hukukumuzdaki istinaf, günümüzdekinden farklı olarak, hukuka aykırı hükmün bozulmasından sonra o dâvâya yeniden bakılması anlamına gelmekteydi. Meclis-i Vâlâ'daki uygulama da böyleydi. Osmanlı Devleti'nin başından beri mahkeme kararlarının denetlendiği ve hukuka aykırı olan-

105- "*...kabahatlerine cür'etleri mahalleri meclislerinde bilmuhakeme mütehakkak ve sâbit olan eşhas haklarında Ceza Kanunnâme-i Hümâyunu'nun şâmil olduğu ahkâm tatbikan lâzım gelen mücazatın icrâsı istizamına dâir meclis-i merkuma taraflarından varid olan mazbata ve ilâmat-ı şer'iyye ve tahrirat-ı saire hasbelkanun Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'ye havâle olunarak ol babda şer'-i şerîf ve kanun-u münîfe tatbikan tekrar tedkikat-ı kâmile bilifa eşhas-ı merkumenin müstehak oldukları mücazat-ı şer'iyye ve nizâmiyeyi mübeyyin terkim olunan hülâsa mazbatası...*". Takvim-i Vekayi'. S: 223/2, 8 Rebiülevvel 1257 (1841).

106- Engelhardt, 60.

larının bozulduğu bir merci vardı, bu da Divan-ı Hümâyun idi. Meclis-i Vâlâ, olsa olsa bununla Yargıtay arasında geçiş mâhiyetinde adlî bir mercidir, kanun yolu usulleri de Yargıtay'dakinden ziyâde Divan-ı Hümâyun'dakine yakındır.

Merkez ve taşra meclislerinin muhakemede esas aldıkları 1840 tarihli ceza kanunu, hem şer'î hem de örfî/nizâmî prensipleri içerdiğinden, bu meclislerin kararlarında hem muhakemenin adı geçen kanun uyarınca yapıldığına, hem de söz konusu şer'î-nizâmî hukuk düalitesine işaret edilmektedir[107]. Taşra meclisleri, muhakemeyi tamamlayıp hüküm verdikten sonra, mahkeme ilâmını katl, yaralama ve hırsızlık suçlarında olduğu gibi idam, pranga, kürek ve kalebendlik cezalarını gerektiren dâvâlarda mecburî, diğer dâvâlarda isteğe bağlı olarak kontrol edilmek üzere Meclis-i Vâlâ'ya göndermekteydi. Meclis-i Vâlâ'nın adlî yükü bir ara o kadar artmıştı ki hangi dâvâların Meclis-i Vâlâ'ya gönderilebileceği açıklanıp herkese duyurulmuştur[108]. Öte yandan 1262/1846 sonlarında katl gibi önemli dâvâların livâ ve vilâyet merkezlerinde de görülebileceği, ancak kazâ merkezlerinde bakılamayacağı bildirilmiştir[109]. Nitekim uygulamada bu karar yönünde taşra meclislerinin, sadece katl, yaralama, hırsızlık ve yol kesicilik suçları gibi, Meclis-i Vâlâ'ya kontrol edilmek üzere göndermesi zâten mecburî olan önemli dâvâları gönderdiği, meclis kararlarından anlaşılmaktadır. 1840 ve 1851 tarihli ceza kanunları çeşitli maddelerinde tek tek bu kanun yolu usulünü açıklamışlardır. Hangi suçlarda hükmün Meclis-i Vâlâ'ya gönderileceği, hangi suçlarda cezanın hemen icrâ edileceği kanunlarda yazılıdır. Kısas ve diyet gibi doğrudan şer'î hukuka ilişkin dâvâlarda şeyhülislâmın da onayı arandığı görülmektedir[110]. Meclis-i Vâlâ'nın taşra meclisi ilâmları için verdiği kararlarda kimi zaman hükmü uygun bulurken "tensîb" kelimesini

107- Örnek olarak Takvim-i Vekayi', S: 218/2, 5 Muharrem 1257 (1841); S: 223/2, 8 Rebiülevvel 1257 (1841).

108- Musa Çadırcı: "Tanzimat Döneminde Türkiye'de Yönetim", Belleten, C: LII, Ağustos 1988, S: 203, s:611.

109- Sâbit, 171.

110- 1840 tarihli ceza kanunu m. 1/4; 1851 tarihli ceza kanunu m. 1/3.

kullandığı[111] , kimi zaman da ilâmları bozduğu vâkidir[112].

E. Meclis-i Vâlâ ve Meclis-i Âli-yi Umumî

Meclis-i Âli-yi Umumî, sadrıâzamın başkanlığında Meclis-i Vâlâ ile kabine üyeleri ve bazı yüksek rütbeli devlet adamlarıyla gayrımüslimlerin ruhânî liderlerinin Bâbıâli'de bir araya gelerek oluşturdukları bir meclis olup 1841 tarihinden itibaren faaliyete başlamıştır[113]. Meclis-i Âli-yi Umumî'nin önceleri kendine has bir nizamnâmesi ve bürokratik teşkilâtı varken, 1854 yılında yeniden teşkil edilmiştir[114]. Meclis-i Vâlâ'nın aldığı hemen bütün kararlar burada tekrar görüşülürdü. Meclis-i Vâlâ'da gerek bidâyeten ve gerek istinafen görüşülüp karara bağlanan dâvâlar bir mazbatada özetlenerek Meclis-i Âli-yi Umûmî'de okunur, sonra tek tek görüşülüp tasdike arz olunurdu. Meclis-i Âli-yi Umumî üyelerinin yarıdan bir fazlası tarafından kabul edilen mazbata onaylanmış olurdu[115]. Bu husus yayınlanan Meclis-i Vâlâ kararlarında açıkça göze çarpmaktadır.

F. Meclis-i Vâlâ ve Padişah

Meclis-i Âli-yi Umumî'de görüşülüp onaylanan adlî hükümler bu kez padişahın onayına arz edilirdi[116]. Padişah, Meclis-i Vâlâ'nın verdiği ve kendisine arz edilen adlî hükümlerin tamamına yakınını onaylamıştır. Böylece Meclis-i Vâlâ, bazı mü-

111- "...cümla ve kabahatleri bittedkik şer'-i şerife tatbik ve kanunnâme-i mûnîfe tevfikbirle karargîr olan cezalarının icrâsı tensib ve hâk-pây-i hümâyun hazret-i şehinşahiden istizan ile..." Takvim-i Vekayi', S: 223, 10 Zilka'de 1256 (1840).

112- "Siroz kazâsında Kubac deresi sükkânından Ramazan bin Süleyman ile Selânik nevâhisi ahalisinden Hasan bin Yusuf'a isnad olunan katl maddesi sâbit olmayıp bunlar sârik hükmünde kalmış olduğundan üç sene müddet Pravışta dönmelikânesinde pranyabend olarak istihdamları ve katl maddesinin dahi badettahkik icrâ iktizasına bakılması.." Takvim-i Vekayi', S: 214/2, 10 Zilka'de 1256 (1840).

113- Ubicini, Türkiye 1850, 1/57; Akyıldız, 185. Örnek olarak Takvim-i Vekayi', S: 214/2, 10 Zilka'de 1256 (1840); S: 220/3, 18 Muharrem 1257 (1841); S: 223/3, 8 Rebiülevvel 1257 (1841).

114- Seyitdanlıoğlu, 68,70.

115- Akyıldız, 188.

116- Sivrikaya, 144.

elliflere göre, Osmanlı hukukunda adlî serbestinin tipik bir örneğini teşkil etmiştir[117]. Osmanlı hukukunda kuvvetler ayrılığı prensibi bulunmadığı için padişah hem yasama, hem yürütme ve hem de yargı yetkisine sahip olarak aynı zamanda bir başhâkim konumundaydı. Bu üçüncü yetkisini hukukçuları hâkim olarak vekil etmekle kullanmaktaydı. Nitekim monarşilerin hepsinde hâkimler hükümdarın vekili ve onun adına karar veren kimselerdir[118]. Dolayısıyla Meclis-i Vâlâ'nın vermiş olduğu bir adlî kararı onay için padişaha arzı, onun bu yetkisi nazara alınacak olursa, ayrı bir üst yargı denetimi olarak nitelendirilebilir. Bu, temelini İslâm hukukunda bulan ve Divan-ı Hümâyun ile süregelen bir anlayışın Tanzimat sonrasına uzantısından başka bir şey değildir[119].

Meclis-i Vâlâ'nın sadece ölüm cezasına dâir olanlar değil, bazı müelliflerin[120] düşüncesi hilafına bütün adlî kararlarının padişaha arz olunduğu, padişahın bu yetkisini büyük bir kıskançlıkla koruduğu görülmektedir. Bu, bir yetki devri olsa bile, devlet idaresinin hangi sahasında olursa olsun, her türlü icrâî kararı, hattâ en basit bir devlet memurunun tâyini ile ilgili tasarrufu bile padişahın bilgi ve onayına bağlı tutan merkeziyetçi bir anlayışın doğal sonucudur. Meclis-i Vâlâ kararları, Takvim-i Vekayi'de özet olarak yayınlanır, çoğunlukla sadece hüküm bildirilirdi. Bu, hem cezaların herkese ibret olmasına imkân vermekte, hem de aleniyeti sağlamaktaydı[121].

117- Seyitdanlıoğlu, 121.
118- Mazhar/Tal'at: **Esbab-ı Nakziyye-i Temyiziyye**, İst. 1328. 23; Ortaylı, Kadı, 117.
119- İlber Ortaylı: **"Osmanlı Kadısı"**. AÜSBFD, C: XXX, S: 1-4, 1975, 118.
120- Ubicini, Türkiye 1850, I/37; Üçok/Mumcu, 331
121- Çadırcı, Anadolu Kentleri, 190.

II. TANZİMAT'IN İKİNCİ DEVRESİ (1856-1876)

Taşra meclislerinin Tanzimat Fermânı prensiplerinin uygulanması çerçevesinde bir mahkeme gibi çalışması, 1840, 1851 ve 1858 tarihli ceza kanunlarının düzenlediği alanda dâvâ dinleyip hüküm vermesi uzun yıllar sürdü. Bu arada Osmanlı Devleti'nin, İngiltere, Fransa ve Sardinya ile ittifak ederek girdiği Kırım Savaşı'nda Rusya yenilgiye uğratmıştı. Bu savaşı takiben 1856 yılında toplanan Paris Konferansı'nda artık Osmanlı Devleti'nin yapageldiği reformlarda, bilhassa adlî reformlarda daha da ileri gitmesi gerektiği hususu dile getirildi. Şimdiye kadar yapılanlar yeterli olmamış, getirilen kurumlar ve düzenlemeler bozulan teşkilâtı düzetemediği gibi, teb'a arasındaki eşitlik de tam anlamıyla sağlanamamıştı. Hükûmet aynı yıl bu konferanstan hemen önce müttefiklerine bu reformlar konusundaki iyiniyetini göstermek maksadıyla Islahat Fermânı'nı yayınlayarak bir anlamda bu baskıya boyun eğdi ve yeni bir reform safhası başlamış oldu[122]. Halbuki bu konferans sonucunda imzâlanan anlaşmayla Osmanlı Devleti'nin bir Avrupa devleti olduğu ve Avrupa genel hukukuna tâbi bulunduğu esası kabul edilmişti. Buna rağmen Osmanlı Devleti'nde ecnebilere tanınmış olan adlî imtiyazların kaldırmasına imkân verecek bu hükümden faydalanılamamıştır. Bu dönemde kendi yetiştirmeleri olan Âli ve Fuad Paşalar tarafından işten el çektirilmiş durumda bulunan eski sadrıâzam Reşid Paşa bile bu fermânı "Vatan hâinlerinin Avrupa'ya sundukları baltalayıcı tâvizler!" olarak vasıflandırdı. Ancak kendisinin on yedi yıl kadar önce Gülhâne Hatt-ı Hümâyunu'nu îlân etmesiyle bu yolun açıldığı, yine kendisinin İngilizlerle imzâladığı Baltalimanı Ticaret Anlaşması'nın tâviz bakımından Islahat Fermânı'nı gölgede bıraktığı unutulmamalıdır[123]. Âli ve Fuad Paşalarla zâten arası pek iyi olmayan Ahmed Cevdet Paşa ise ehl-i islâmdan bir çoğunun bu fermân üzerine "*Âbâ ve ecdadımı-*

122- Düstur: I/1/7-14.
123- Engelhardt, 94.

zın kaniyle kazanılmış olan hukuk-ı mukaddese-i milliyemizi bugün gâib ettik, millet-i islâmiyye millet-i hâkime iken böyle bir mukaddes haktan mahrum kaldı. Ehl-i islâma bu bir ağlayacak ve mâtem edecek gündür" diye söylendiklerini kaydetmektedir. Muhtemelen kendisi de böyle düşünmekteydi[124]. Islahat Fermânı'nda, müslümanlarla gayrımüslimler arasında gerek ticaret ve cinâyete, gerekse hukuk-ı âdiyeye ilişkin dâvâların her iki milletten temsilcilerin bulunduğu ve vâli ile kadı'nın da katıldığı muhtelit meclislerde görülmesi esası getiriliyordu. O zamana kadar yeni kurulan nizâmiye mahkemelerinde yalnızca ticaret ve ceza dâvâlarına bakıldığı, hukuk dâvâlarında şer'iyye mahkemelerinin görevli olduğu hatırlanırsa, bu fermânla şer'iyye mahkemelerinin görev alanlarının nizâmiye mahkemeleri lehine daraltıldığı görülür. Yine bu fermânla gayrımüslimlerin kamu hizmetine alınmaları imkânını da hâiz oldukları bildirilmiştir.

Bir süre sonra Avrupa devletleri, Bâbıâli'nin Paris Konferansı'nda verdiği taahhütleri yerine getirmediği kanaatine vardılar. 1859 yılında cezaî muhakeme otoritesine sahip merkez ve taşra idare meclislerinin idarî ve adlî yetkilerinin birbirinden ayrılması hususunda hazırladıkları kolektif memorandum ile Bâbıâli'yi baskı altına aldılar. Bilhassa İngiliz elçisi Sir H. Bulwer Osmanlı hükûmetine takdim ettiği bir raporunda eyâlet meclislerinin adlî fonksiyonlarının kaldırılarak medenî hukuk, ticaret ve ceza dâvâları için ayrı mahkemelerin kurulması tavsiyesinde bulunuyordu[125]. Avrupa, Osmanlı Devleti'nde idare ile yargının mutlak biçimde birbirinden ayrılmasını istemekteydi. Osmanlı hükûmeti ise yüzlerce yıllık hukuk geleneğinin etkisiyle bunu gerçekleştirmekte oldukça isteksiz ve gevşek davranıyordu. Nitekim İslâm hukukuna göre devlet başkanı hem idare ve hem de yargı otoritesinin birbirinden ayrılmaz bir biçimde başıydı. Klasik Osmanlı hukuk anlayışı da bu yolda gelişmişti.

Bu devrin hususiyeti bilhassa adlî reformların giderek daha Avrupaî bir tarzda yapılmasıydı. Öyle ki Tanzimat'ın ilk devresinde oluşturulan kurumlar, çoğu zaman klasik devir Osmanlı

124- Cevdet Paşa, Tezâkir, I/ 68.
125- Engelhardt, 113-114.

kurumlarının modernize edilmiş şekliydi. Tanzimat'ın ikinci devresinde artık adlî reformlarda oluşturacak kurumların Avrupa'daki emsallerine daha çok benzemesine dikkat edilmişti. Yine bu devrede idare ile adliye kesin denilebilecek hatlarla birbirinden ayrılmakla beraber, adlî sahadaki düalite giderek daha bârizleşiyor, yeni kurulan mahkemelerin görev ve yetkileri, şer'î mahkemelerin aleyhine olarak genişletiliyordu. Bu da yargıyı giderek daha çetrefil problemlerin içine atmış, devletin sonuna kadar bu alanda sürekli reform ihtiyacı hissedilmiştir.

1. Adliye İle İdarenin Birbirinden Ayrılışı: Vilâyet Nizamnâmesi

A. Vilâyet Nizamnâmesi'ne Giden Yol: Lübnan Reformları

1856 tarihli Islahat Fermânı'ndan cesaret alan hıristiyan halk, Osmanlı ülkesinin pekçok yerlerinde kıpırdanmaya başlamıştı. Bu arada çok değişik etnik grubu bünyesinde barındıran ve bu sebeple hayli sıkıntıya sahne olan Cebel-i Lübnan Sancağı'nda Dürzîlerle Marunî hıristiyanlar çatışmış, bunun üzerine Avrupa devletleri Şam'a da yayılan olaylara müdahale etmişti. Olağanüstü görevle bölgeye gönderilen Hâriciye Nâzırı Fuad Paşa hıristiyan halka yüklü tazminat ödeyip ihmâlle suçlanan yüksek rütbeli birkaç devlet memurunu idam ettirerek problemi yatıştırmıştı. Daha sonra toplanan bir devletlerarası konferansla Lübnan idarî bakımdan otonomiye kavuşturulmuştu. Bu konferans sonucunda (30 Zilka'de 1277/1861) imzâlanan protokol 1281 Rebiülâhir'inin 4'ünde (6.IX.1864) irâde-i seniyyeye iktiran ettirilerek bir de nizamnâme çıkarılmıştır. Bu nizamnâme 1914 yılında Birinci Dünya Savaşı'nın çıkışına kadar yürürlükte kalmıştır. Lübnan'da yapılan bu reformlar devletin prestijini sarstığı gibi, Osmanlı ülkesindeki diğer azınlıklara da kötü örnek oluşturmuştur[126].

126- Düstur, I/4/739-744; İbrahim Hakkı Paşa: **Hukuk-u İdare**, İst. 1328, I/344-348; Engelhardt, 117; İsmail Hami Danişmend: **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, İst. 1972, IV/195-196; Karal, VI/33-42. Lübnan'da kurduğu düzenle Osmanlı ülkesinin diğer köşelerindeki gayrımüslim halka ümit verdiği ve buralarda da bağımsızlık isteğiyle ayaklanmalara sebep olduğu için Fuad Paşa çok eleştirilmiştir. İnal, I/164.

Sancağın yönetimini Bâbıâlî'nin seçtiği hıristiyan bir mutasarrıfa veren nizamnâmenin 6, 7 ve 8. maddeleri mahkeme teşkilâtına dâirdir. Buna göre köylerde kabile reisi konumundaki şeyhler sulh mercii göreviyle ikiyüz kuruşa kadar olan hukuk ve kabahat derecesindeki ceza dâvâlarına bakacaktı. Sancakta bidâyet mahkemesi olarak üç kazâ meclisi yer alacaktı. Bunlara mutasarrıf tarafından Sünnî, Mütevâlî, Dürzî, Marunî, Katolik Rum ve Ortodoks Rum cemaatlerinden birer hâkim ve vekili tâyin edilecek, ayrıca bu cemaatlerce seçilecek altı resmî dâvâ vekili bulunacaktı. Mutasarrıf gerektiğinde bu mahkemelerin sayısını azaltabilecekti. Buralardaki dâvâlarda dâvâcının Protestan veya Mûsevî olması durumunda onların mezhebinden de birer hâkim ve birer resmî dâvâ vekili eklenecekti. Sulh mercilerinin bakabileceği mikdarın yukarısındaki hukuk ve cünha derecesindeki ceza dâvâları, ayrıca dâvâcıların hâkimi kabul etmedikleri dâvâlara bakma görevi bidâyet mahkemelerinindi. Bu mahkemede kararlar ekseriyetle verilecekti, ancak taraflar aynı mezhepte oldukları ve diğer mezhepteki hâkimleri kabul etmedikleri takdirde bu hâkimler sadece muhakemede hazır bulunup karara katılmayacaktı. Öte yandan sancak merkezi olan Deyrü'l-Kamer'de de her kazânın ikişer üyeyle temsil edileceği 12 kişilik Meclis-i Kebîr-i Adlî adında bir temyiz mahkemesi kurulmuştu. Bu meclisin üyelerinden yarısını bütün cemaatler arasından mutasarrıf, diğer yarısını ise bizzat cemaatler seçecekti. Ayrıca meclis başkanını da mutasarrıf tâyin edecekti. Bu merci Osmanlı hukuk tarihinde sadece temyiz görevi yapmak üzere kurulmuş ilk kanun yolu mahkemesi sayılması bakımından önemlidir. Öte yandan Lübnan düzenlemeleri Osmanlı taşra idaresindeki reformlara da öncülük etmiştir. Nitekim bu reformların benzeri, 1868 senesinde Girit'te de yapılmış; bunların adlî kısmı nizâmiye mahkemelerinin yeni teşkilâtına örnek oluşturmuştur[127].

127- Davison, I/165; Ortaylı, Mahallî İdareler, 39; Çadırcı, Ülke Yönetimi, 227. Cebel i Lübnan'da daha önce 1845 reformuyla getirilen ve diğer Osmanlı vilâyetlerinde cari taşra meclislerinden biraz farklı olan üç dereceli bir adlî sistem zâten vardı, ancak bu sistem ibtidaî idi. Buna göre, bir bakımdan cemaat temsilcileri (dâvâ vekili ve mukataacılar) bidâyet, kaymakam meclisi istinaf ve vâli meclisi ise temyiz derecesini teşkil etmekteydi. Engelhardt, 46.

B. Vilâyet Nizamnâmesi ve Yeni Yargı Teşkilâtı

1281/1864 tarihinde, devletin taşra teşkilâtını düzenlemek üzere Fransız modeline uygun olarak, ancak bundan daha merkeziyetçi bir eğilim taşıyan reformlara girişilmiştir. Osmanlı geleneğinde yeniliklerin hep büyük bir temkinle pilot bölgelerde uygulanması esas olduğundan, bu reformun da öncelikle kısa süre önce bir isyana sahne olan Niş, Vidin ve Silistre vilâyetleri birleştirilerek, Tuna Vilâyeti adıyla yeni teşkil edilen bir Rumeli vilâyetinde uygulanması kararlaştırılmıştır. Bunun için 7 Cemâzilâhir 1281/1864 tarihinde *Tuna Vilâyeti nâmiyle bu kere teşkil olunan dâirenin idare-i umumiyye ve hususiyyesine ve ta'yin olunacak memurların suver-i intihablariyle vezâif-i dâimesine dâir nizamnâme* çıkarılmıştır. Bu nizamnâme kısaca Tuna Vilâyeti nizamnâmesi olarak bilinir[128]. Buradaki hükümler peş peşe Tuna, Erzurum, Edirne ve Trablusgarb vilâyetlerinde uygulanarak olumlu sonuçlar vermişti. Bunun üzerine söz konusu nizamnâmenin adı Teşkilât-ı Vilâyât Nizamnâmesi'ne çevrilerek üç yıl sonra (18 Safer 1284/1867), Hicaz, Yemen, Mısır, Girit, Bosna gibi mümtaz vilâyetler ile Sisam emâreti, Cebel-i Lübnan sancağı ve İstanbul dışına hemen bütün ülkede uygulanmaya başlanmıştır[129]. Ertesi sene, bu düzenlemelerin paralelinde ve esasen bundan çok büyük farklılığı bulunmayan, adı geçen vilâyetlerde tatbik edilmek üzere, 29 Zilhicce 1281 tarihli Bos-

128- Ahmed Midhat: Üss-i İnkılâb: İst. 1294. 103; Engelhardt. 127. Nizamnâme metni için bkz. Düstur-ı atîk: (1282), s: 517 vd; Takvim-i Vekayi', no: 773. t: 7 Cemâzilâhir 1281; Külliyât-ı Kavânîn. 2174.

129- A. Midhat, Üss-i İnkilab, 106; Lütfi, Mir'at, 179; İ. Hakkı. I/332; Tönük. 146; Davison, I/178: Ortaylı. Mahalli İdareler. 41, 48; Çadırcı. Anadolu Kentleri, 252. Reformların ülke çapında yaygınlaştırılması amacıyla 1284/1867 tarihinde Tuna Vilâyeti Nizamnâmesi esas alınmak suretiyle yayınlanan Vilâyet Nizamnâmesi metni için bkz. Düstur: I/1/608-624; Külliyât-ı Kavânîn. 5087. Külliyât-ı Kavânîn'de diyor ki: "7 Cemâzilâhir 1281 tarihli Tuna ve 26 Zilhicce 1281 tarihli Bosna ve 19 Şevval 1282 tarihli Halep vilâyetleri nizamnâmelerinin meclis-i cinâyete mütedâir ve 3 maddeyi hâvî olan fasl-ı tâsi'sini 2 maddeye tenzil ve elviye mecâlis-i cinâiyyesine dâir olan 44 ve 45 nci maddelerini hazf ile mevadd-ı umumeyi 78 maddeye tenzil ve meclis-i temyiz tâbirini divan-ı temyize tebdil ve vilâyâtda muhasebeci ve elviyede kâimmakam ve mal müdiri ve kazâlarda müdir bulunacağına mütedâir olan fıkarâtı tâdil ve intihâsındaki ilâvâtı tashihan madde-i mahsusa ile meze ve cihât-ı n; afsuluyyet-i sâiresi dahi mevadd-ı âidesi zîrlerinde şerh ve temmik kılınmışdır". Fihrist-i Tarihî, Cild: 3, s. 496.

na Vilâyeti Nizamnâmesi[130] ve 19 Şevval 1282 tarihli Haleb Vilâyeti Nizamnâmesi[131] çıkarılmıştır.

Vilâyet Nizamnâmesi ile eyâlet ve sancak meclislerinin idarî ve adlî görevleri eskiye nazaran bâriz şekilde birbirinden ayrılmıştır. İdarî sahada vilâyet ve livâ meclis-i idareleri kurulmuş, yargı sahasında da nizâmiye mahkemeleri adı verilen meclisler teşkil edilmiştir. Bu düzenlemelerle devletin mülki taksimatı değiştirilerek ülke vilâyet, livâ, kazâ, nâhiye ve köy olarak bölünmüş, vilâyetlerin başına vâli, livâların başına mutasarrıf, kazâların başına kaymakam getirilmişti. Ayrıca idarî yetkileri olan meclisler oluşturulmuştur. Bu devirde her kazâ merkezinde hâkimleri Şeyhülislâmlık tarafından tâyin edilen şer'î mahkemeler varlığını sürdürmüştür[132].

a. Sulh Meclisleri

Vilâyet Nizamnâmesi ve bununla beraber uygulamaya ilişkin çıkarılan tâlimatnâme ile Osmanlı Devleti'ne nizâmî mahkemeler dört dereceli bir sisteme oturtulmuştur[133]. Buna göre her nâhiye merkezinde, konusu kırk kuruşu geçmeyen basit hukukî ihtilafları görmek üzere üyelerini ihtiyar heyetinin teşkil ettiği bir sulh meclisi kurulacaktı. Halkı farklı milletlerden oluşan köylerde her milletin ihtiyar meclisleri olacak, taraflar farklı milletlere mensup ise bu meclislerden dâvâlı ve dâvâcının milletinden eşit sayıda olmak üzere en az altı ve en çok on iki kişi bir araya gelerek dâvâ görecekti. İhtiyar meclislerinin verdikleri kararlar taraflarca kabul edilmedikçe hüküm ifade etmez, ancak

130- Takvim-i Vekayi': 7 Muharrem 1282 (1865), No: 802; 6 Safer 1282 (1865), No: 806; Külliyât-ı Kavânîn, 2191.

131- Külliyât-ı Kavânîn, 2192.

132- Çadırcı, Anadolu Kentleri, 281-282. Müellif, bu devirde şer'î mahkemelerin Adliye Nezâreti'ne bağlı olduğunu söylüyorsa da Tanzimat'ın başından 1917 yılına kadar bu mahkemeler, Meşîhat'e bağlı olup ancak bu tarihten sonra, kısa bir zaman için Adliye Nezâreti'ne bağlanmıştır. Kaldı ki bu dönemde Adliye Nezâreti henüz kurulmamıştı. Bunun için 1876 yılını beklemek gerekecektir. Bu tarihe kadar söz konusu nezâretin yerinde Divan-ı Ahkâm-ı Adliye Nezâreti bulunmakta, nizâmiye mahkemeleri de buna bağlı olarak görev yapmaktaydı.

133- Lâtîf, Mir'at, 183; Tönük, 142; Çadırcı, Anadolu Kentleri, 281.

bu konuda başka yargı mercilerine bir daha dâvâ açılamazdı.

b. Kazâ Mahkemeleri

Yine aynı nizamnâme gereğince her bir kazâ merkezinde şer'î mahkemenin yanı sıra, şer'î hâkimin başkanlığında bir *meclis-i deâvi* teşkil edilecekti. Bu meclis, başkan dışında, halk tarafından seçilecek yarısı müslüman ve diğer yarısı gayrımüslim olmak üzere önceleri altı, sonradan dört tane mümeyyiz adı verilen üyeden oluşacaktı. Meclis-i deâvi, köylerde ihtiyar heyetlerinin çözümleyemeyeceği ihtilaflarla, kazâlarda gerek kabahat ve cünhalara ilişkin ceza dâvâlarına, gerekse yüz kuruşun üzerindeki hukukî ihtilaflara, ayrıca ticaret mahkemesi bulunmayan yerlerde ticarî dâvâlara bakıp sonuçlandıracak, ancak şer'î mahkemelerin yetkisine giren dâvâlarla gayrımüslim cemaatlerin ruhânî liderleri huzurunda çözebilecekleri ihtilaflara, ayrıca livâ ve vilâyet meclislerinde görülmesi gereken suçlara dâir dâvâlara da bakamayacaktı. Aldıkları kararlar kaymakama bildirilerek, yetkisi içindekiler onun tarafından yerine getirilecek, yetkisi dışındakiler ise mutasarrıfa arz edilecekti.

c. Sancak Mahkemeleri

Sancak merkezlerinde şer'î mahkemelerin yanında ve onlardan ayrı olarak birer *meclis-i temyiz-i hukuk ve cinâyet* kurulmuştur. Bu da, hâkim başkanlığında, üçü müslüman ve üçü gayrımüslim, altı seçilmiş üyeye ek olarak, merkezden tâyin edilen ve hukukî ve kanunî işleri iyi bilen bir memurun iştirakiyle teşekkül etmekteydi. Üye sayısı sonradan dörde indirilmiştir[134]. Bu meclis-i temyiz, şer'iyye ve cemaat mahkemeleriyle meclis-i ticaretin bakacağı dâvâların dışında kalan dâvâlara bakabilecekti. Bir başka deyişle, kazâ meclis-i deâvilerinin bakamayacağı beş yüz kuruş ve üzerindeki dâvâları temyiz yolu açık olarak bidâyeten, kazâ meclis-i deâvilerinde görülüp de istinafı kâbil olarak ilgililerce yeniden görülmek üzere kendisine gönderilen

134- Lûtfî, Mir'at, 179.

dâvâları istinafen halledecekti. Öte yandan, cinâyetle ilgili dâvâları görüp sonuçlandırdıktan sonra yeniden görülmek üzere vilâyet meclis-i kebîrine gönderecekti. Görülüyor ki livâlardaki meclis-i temyiz adlı bu mahkeme kazâlardaki meclis-i deâvilerin istinaf merciiydi[135]. Livâlardaki meclis-i temyizin kararları hâkim ve üyeler tarafından imzâlanarak mutasarrıfa arz olunacak, mutasarrıf yetkisi içindekileri yerine getirecek, yetkisi dışındakileri vâliye gönderecekti.

d. Vilâyet Mahkemeleri

Vilâyet Nizamnâmesi'ne göre, vilâyetlerde büyük meclis-i temyiz-i hukuk ve cinâyet bulunacaktı. Bu meclis, menkul ve gayrımenkul mallara dâir hukuk dâvâları ile livâ meclisi temyiz-i hukuk ve cinâyet tarafından hukukî ve cinaî dâvâlara dâir verilen hükümlerden gerek usulen ve gerek nizâmen istinafı zorunlu olanlarla, ilgililer tarafından istinaf edilenleri yeniden görerek sonuçlandırırdı. Bu meclis, müfettiş-i hükkâm-ı şer' başkanlığında[136] mümeyyiz adı verilen ve halk tarafından seçilen üçü müslüman ve üçü gayrımüslim altı üyeden oluşacak, yine livâlarda olduğu gibi bu meclise de merkezce hukuka vâkıf bir memur tâyin edilecektir. Bu meclis de şer'iyye ve cemaat mahkemelerinin ve meclis-i ticaretin görev alanına giren dâvâların dışında kalan dâvâları görecekti[137]. Vilâyette meclis-i temyiz tarafından görülüp sonuçlandırılan dâvâlar müfettiş-i hükkâm-ı şer'

135- Lütfî, Mir'at, 178; Tönük, 140; Çadırcı, Anadolu Kentleri, 281. Cinâyet derecesindeki dâvâların evvelce mutlaka vilâyet meclisinde görülmesi gerektiğine dâir tâlimat varsa da, bilahare Sayda Meclisi'nin vâli vâsıtasıyla Meclis-i Vâlâ'ya müracaat ederek, bu gibi dâvâlarda tarafların uzak olan Beyrut mahkemesine gitmekte zorlandıklarını, böylece hüküm sebeplerinin kaybolma tehlikesiyle karşı karşıya kaldığını bildirmesi üzerine vaziyet Meclis-i Vâlâ'da görüşülerek bu kabil dâvâların livâ mahkemesinde bakılacağı, hükmün vilâyet mahkemesine gönderilerek orada tekrar tedkik edileceği esası getirilmiştir. BOA İrâde-Meclis-i Vâlâ, No: 4456, t: 12 Muharrem 1286.

136- Müfettiş-i hükkâm-ı şer', vilâyet içindeki mahkemelerden hükûmet merkezine gönderilen ilâm ve şer'î evrakın mümeyyizi olmak, nizâmî dâvâlara bakacak meclis-i temyiz-i hukuk ve cinâyete başkanlık etmek üzere şeyhülislâmın seçtiği ve padişahın tâyin ettiği bir memurdu (m. 16-17).

137- Nizamnâmenin vilâyet meclis-i temyizinin görevlerini bildiren 20. maddesinin metni şöyledir: "*İşbu meclis-i temyiz-i hukuk evvelâ ahali-i islâmiyyeye aid olub*

ve üyelerce imzâlanıp vâliye arz olunacak, vâli yetkisi içindeyse hükmü yerine getirecek, değilse merkeze gönderecekti. Böylece vilâyetlerdeki büyük meclis-i temyiz, livâlardaki meclis-i temyizden verilen kararların istinaf mercii görevi yapacaktı. Derin inceleme gerektiren hukuk ve ceza dâvâlarında divan-ı temyiz üyelerinin bazısı bir araya gelerek alt komisyonlar teşkil edebilecekti.

Tuna vilâyeti nizamnâmesine göre, meclis-i temyiz-i cinâyet, o vilâyete bağlı livâlarda görülen cinâyet dâvâlarının incelendiği ve re'sen kendilerine havâle olunan bazı önemli cinâyet dâvâlarının bağımsız olarak görülerek ilgili kanun hükmünün uygulandığı bir mahkemedir. Kazâlardaki meclis-i deâvilerin verdiği hafif kabahat suçlarına dâir hükümlerden bir ay kadar hapis ve para cezası içerenleri kaymakamlar, livâlardaki meclis-i cinâyetlerin verdiği hükümlerden bir yıla kadar hapis cezası içerenleri mutasarrıf tarafından yerine getirilir, bunların üzerindeki cezaları içeren mahkeme hükümleri ile vilâyette meclis-i cinâyet tarafından verilen ve hapis cezasının son sınırına kadar olan cezaları muhtevi hükümler vilâyet makamına arz olunur, burada onaylandıktan sonra yerine getirilirdi. Bunun da üzerindeki ve genellikle kürek ve idam cezası içeren hükümler Bâbıâli'ye gönderilirdi[138].

Aynı nizamnâmeye göre, vilâyet meclis-i temyiz-i cinâyetleri için tahsis edilen binâların odalarından birisi müfettiş-i hükkâm-ı şer'e, birisi kâtiplere ve diğer birisi de istintak (sorgu)

melâkını-i şer'iyyede rüyeti lâzım gelen ve kezalik ahali-i gayrımüslimeye aid olub idare-i rukâniyyelerinde görülen deâvî-yi mahsusadan ve sairiyen sarf-ı umur-ı ticarete müteallik olub meclis-i ticaretde rüyet olunun hususatdan gayrı kanunî ve nizâmî fasl ve hasıı olunacak deâvinin rüyet merciidir." Nizamnâmenin livâ meclis-i temyizinin görevlerini bildiren 40. maddesi ile meclis-i deâvinin görevlerini hükme bağlayan 50. maddesi de ifade olarak hemen hemen aynıdır, aneak 50. maddede *gayrı* kelimesinin yerini aynı anlamda *maadâ* kelimesi almıştır. Bazı müellifler divan-ı temyizin şer'î, ticarî ve nizâmî mahkemelerin üst mercii *(Court of Appeal)* olduğunu ifade etmekteyse de burada muhtemelen kanun maddesinin metnindeki *gayrı* ve *maadâ* kelimelerinin gözden kaçması sebebiyle bu sonuca vardıkları anlaşılmaktadır. Bkz. Ortaylı, Mahalli İdareler, 72; Ezel Kural Shaw: **"Tanzimat Provincial Reform As Compared With European Models"**, 150. Yılında Tanzimat, Edt: Hakkı Dursun Yıldız, Ank. 1992, 58.

138- Lûtfî, Mir'at, 197-199.

memurlarına âit olup hepsinin ortasında ve sokak yönündeki büyük salon ise gereğinde haftada iki kere önemli dâvâları tâkip edebilmeleri için halka açılırdı. Meclis hükümleri oy çokluğuyla ile alınır ve gazeteye derc edilmek üzere haftada iki kez meclis memurları tarafından mühürlenerek matbaaya verilirdi[139] .

Yine aynı nizamnâmeye göre, meclis-i temyiz-i hukuk-ı vilâyet de livâlardaki meclis-i hukukların gördüğü dâvâların istinafen görüldüğü bir mahkemeydi. Ancak işleri meclis-i cinâyet kadar yoğun olmadığı için bağımsız üye ve kâtip tâyin edilmeyerek meclis-i cinâyet tarafından yerine getirilirdi. Öyle ki müfettiş-i hükkâm-ı şer'in odasında ve bunun başkanlığında meclis-i cinâyet-i vilâyetin üyelerinden uygun olan bazıları bir araya gelerek hukuk dâvâlarını inceler, hükmü meclis genel kurulu (heyet-i umumiyyesi) verirdi. Son olarak meclis başkâtibi mazbatayı hazırlayarak vilâyet makamına arz ederdi. Meclis-i temyiz-i hukuk, aynı zamanda meclis-i ticaret tarafından görülüp sonuçlandırılan dâvâların istinaf merciiydi[140].

Sonradan meclis-i hukuk ile meclis-i cinâyet birleştirilerek teşkil edilen meclise *divan-ı temyiz* adı verilmiştir. Bu değişiklik ilk defa 1866 Bosna Vilâyeti Nizamnâmesinde yapılmıştır. Ancak bu uygulama başarısızlıkla sonuçlanmış, personel ve tahsisattan tasarruf edilmişse de dâvâlar birikmiştir[141].

e. Üyelerin Seçimi

Meclislerdeki üyeler iki yıl için halk tarafından seçilirdi. Bunların yarısı müslüman, yarısı da gayrımüslim teb'adan idi. Bu durum ahalinin çoğunluğu müslüman olan Haleb gibi yerlerde uygulanamadıysa da[142], Osmanlı teb'ası arasında eşitliğin

139- Lûtfî, Mir'at, 201.

140- Lûtfî, Mir'at, 202-203.

141- Lûtfî, Mir'at, 178; Tönük, 145; Ortaylı, Mahalli İdareler, 72.

142- Ahmed Cevdet Paşa: **Tezâkir**, III, Ank. 1986, 200; Tönük, 145. Bu devirde Osmanlı ülkesindeki din ve âyin hürriyeti, hattâ ayrıca diğer dinlere mensup olan teb'anın kamu hizmetlerine girebilmesi keyfiyeti Avrupa ülkelerinden çok ilerideydi. Farklı dinden olmak bir yana, farklı mezhebde bulunanlar değil kamu hizmetine girebilmek din ve âyin hürriyetine, hattâ hayat hakkına bile sahip değildiler.

sağlanması yolunda dikkate değer bir adım sayılmıştır. Bununla birlikte Osmanlı hükûmetinin bu uygulamasının göz boyamaktan ibâret kaldığı da söylenebilir. Nitekim adı geçen meclislerde çoğunluk hep müslüman üyelerde kalmış, bir başka deyişle müslüman üyelerin dediği olmuştur. Hele gayrımüslim cemaatler arasındaki rekâbet de buna eklenince müslüman kanadın daha güçlü olduğu görülmektedir. Öte yandan gayrımüslimlere tanınan kontenjanın doldurulması için hiç bir şeyden anlamayan, hattâ okur-yazar bile olmayan, üstelik azledilemeyen kimselerin mecburen hâkim olarak tâyin edilmesi de çok vahim olmuştur. Bununla beraber adı geçen düzenleme, Avrupa devletleri tarafından adlî ıslahat için yeterli görülmemiştir. Hattâ İngiltere, İstanbul'daki elçisi aracılığıyla vilâyetlerdeki divan-ı temyizlerde bir de Avrupalı hâkimin bulunmasını istemiş, bunun daha önce Hindistan'da tatbik edilerek iyi sonuç verdiğini belirtmiştir. Bâbıâli, ancak sömürgelerde söz konusu olabilecek haysiyet kırıcı bu teklifi, yabancı bir hâkimin Osmanlı Devletinin bünye ve şartlarını bilemeyeceği gerekçesiyle reddetmiştir[143].

Bu dönemde de taşra meclislerinde olduğu gibi nizâmiye mahkemelerinde hükûmetçe atanmış ve halk tarafından seçilmiş üyeler yan yana varlığını sürdürmüştür. Ancak atanmış üyelerin sayısı arttırılarak seçilmiş üyelerin etkisi bir bakımdan azaltılmak istenmiştir. Ayrıca mahkemelerde üye olarak bulunacak gayrımüslim ruhânî liderleri ve halkın seçeceği üyeler bakımından da bazı problemler yaşanmıştır. Bir kere müslümanlar, gayrımüslim ruhânî liderlerinin dünyevî işlerde cemaatlerini temsil edemeyeceğini söylüyorlardı. Maamafih buna, ruhânî liderlerin alınan kararları cemaatlerine duyurmaları için meclislerde bu-

Söz gelişi katolik olmayanlar İspanya ve İtalya'da, katolik olanlar da İsveç'te takibata uğramaktaydılar. İngiltere'de yahudi ve ateistler tamamen bu alanın dışında bırakılmış, katoliklere de göz açtırılmamıştı. Buna rağmen enteresandır ki, Avrupa devletleri, Osmanlı hükûmetinden azınlıklara daha çok imtiyaz tanımasını istemekteydi. Engelhardt, 87-88. Fransa ise laiklik ilkesini benimsemiş ve dinler arasında hiç bir ayrım yapmadığını ilân etmişken, şimdi din birliği bahânesiyle Osmanlı ülkesindeki katolikleri himâye ediyordu.

143- Ortaylı, Mahalli İdareler, 73. Bu teklif II. Meşrutiyet'ten sonra da gündeme gelmiş, zamanın kamuoyu ve hukuk yazarları tarafından aynı gerekçelerle şiddetle eleştirilmiştir.

lunmaları icap ettiği gerekçesiyle cevap veriliyordu. Yine pek çok farklı cemaatin bulunduğu yerlerde hangisinin meclislerde temsil edileceğinin de problem oluşturduğu ileri sürülüyordu. Söz gelişi Haleb'de birbirinden farklı on iki gayrımüslim cemaat bulunmaktaydı. Nitekim gayrımüslim cemaatler de bu konuda dehşetli bir rekâbet içindeydiler. Uygulamada çoğu zaman bütün cemaatlerin ruhânî liderleri meclislere katılır, ancak hiçbir zaman ittifak edemezler, bu da müslümanların işine yarardı. Öte yandan gayrımüslim nüfusun az olduğu yerlerde mahkeme üyelikleri bakımından bunlara nüfuslarıyla doğru orantılı olmayan zorunlu kontenjan tahsisi gibi bir durum doğuyor, bu da müslüman halkın tepkisini çekiyordu. Aksi de söz konusuydu; yani gayrımüslimlerin sayıca çoğunlukta olduğu yerlerde bunlar müslümanlarla eşit olarak temsil edilmekten şikâyetçiydiler. Gayrımüslim temsilcileri de (metropolit veya kocabaşılar) kendi cemaatlerine baskı yapmaktan geri durmuyorlardı. Bununla birlikte zamanla her iki halk da bu konuda daha az çatışır duruma geldi. Artık bir araya gelerek adlî ve idarî meclislere kimlerin seçileceğini müzâkere ediyorlardı. Çoğunlukla da üyeliklere bölgenin en nüfuzlu kişileri seçiliyordu. Bu seçilmiş üyeler 1876 yılında meşrutiyetin îlânıyla kurulan Meclis-i Meb'usan'a bölgelerinin temsilcisi (meb'us) olarak katılmışlardır.

Görülüyor ki bu dönemde adlî meclislerdeki üyelerin seçiminde merkezî hükûmetin kontrolü arttırılmış, tâyin ile seçim arası bir usul getirilmiştir. Öte yandan seçmek ve seçilmek için belli bir mikdar vergi verme şartı getirilmiştir. Tanzimat'ın ilk dönemlerindeki seçim usulü çok daha demokratik olmakla beraber, bundan beklenen netice elde edilememiş, bilakis bir takım problemler doğmuştu. Nitekim bu devirde taşra meclislerine âyan, voyvoda gibi bölgenin nüfuzlu şahısları üye seçilmiş, bu da merkezî otoriteyi güçlendirme çabasında bulunan hükûmeti endişelendirmişti. Bununla birlikte Osmanlı Devleti'nin çağdaşı ve benzeri Avrupa devletlerinde -söz gelişi Rusya ve Avusturya'da- halkın mahallî idarelere katılımı bu kadar bile demokratik değildi, belki Fransa ile aynı paraleldeydi. Ancak burada bile azınlıklar için kontenjan ayrılması söz konusu bile edile-

mezdi. İmtiyaz bakımından azınlıklar aslî unsurun önüne bile geçmişlerdi. Bu bakımdan Osmanlı uygulaması o zaman için çok daha demokratik ve özgürlükçü sayılabilir[144].

Daha önceki yıllarda faaliyette bulunan taşra meclislerindeki üyelerin seçimi ilkel bulunduğu için bu dönemde yeni bir usul benimsenmişti. Buna göre, köylerde on sekiz yaşını geçmiş, o köyde oturan ve yılda en az elli kuruş vergi veren her milletten Osmanlı vatandaşları, yılda bir kere toplanıp kendi millet-lerinin muhtar ile ihtiyar meclisi üyelerini seçeceklerdi. Muhtar ve ihtiyar meclisi üyeleri ancak otuz yaşını geçmiş, o köyde oturan ve yılda en az yüz kuruş vergi veren Osmanlı vatandaşlarından seçilebilirdi.

Kazâlarda da kaymakam başkanlığında nâip, müftü, kazâ kâtipleri ve ruhânî liderlerden oluşan bir cemiyet-i tefrik toplanacak; bu cemiyet merkez ve köylerde oturan, otuz yaşını geçmiş, okur-yazar ve yıllık en az yüz elli kuruş vergi veren Osmanlı vatandaşlarından mahkemelere seçilecek üye sayısının üç katı sayıda ismi, yarısı müslüman ve yarısı gayrımüslim olmak üzere (o kazâda çeşitli gayrımüslim cemaat varsa herbirinden eşit sayıda temsilci bulunmak üzere) ilk yıl dokuz ve sonra beşer kişi seçilecekti. Bu isimler köylere gönderilecek; ihtiyar meclisleri, deâvi meclisindeki üye sayısının iki misli kadarını (altışar kişi) seçecek ve kazâya bildirecekti. Cemiyet-i tefrik, aday sayısından her köyde en az oy alan üçte birini çıkaracak; her köyü bir oy sayarak her bir köyde en çok oy alan adayları belirleyip mutasarrıfa arz edecek; mutasarrıf bunlardan uygun gördüklerini deâvi meclisi ve idare meclisi üyeliğine seçecekti.

Livâlarda da seçim benzer usule göre yapılacaktı. Burada da mutasarrıf başkanlığında nâip, müftü, muhasebe müdürü, tahrirat müdürü ve ruhânî liderlerden oluşan cemiyet-i tefrik, aynı şekilde livâ ve bağlı kazâlar halkından yarısı müsüman ve diğer yarısı gayrımüslim olmak üzere uygun nitelikte on ikişer kişiyi meclis-i hukuk ve meclis-i cinâyet için ayrı ayrı seçip isimlerini kazâlara gönderecek; beraberce toplanan kazâ deâvi ve idare

144- Ortaylı, Mahalli İdareler, 58-62; aynı müellif, En Uzun Yüzyıl, 144.

meclisleri bu isimlerden üçte ikisini seçerek livâya iade edecek; her kazâ bir oy sayılarak en çok kazâda kazanmış olan aday çoğunluğu da kazanmış sayılacaktı. Vâli, mutasarrıf tarafından kendisine arz edilen bu listeden uygun gördüklerini seçecekti.

Vilâyet merkezinde de vâli başkanlığında müfettiş-i hükkâm (sonradan bu görev kaldırılmıştır), defterdar, mektupçu, meclis-i hukuk ve cinâyette bulunan deâvi memuru, merkez nâibi ve müftüsü ile ruhânî liderlerden oluşan meclis-i tefrik, vilâyet merkezi ve bağlı livâlarda seçilme şartlarını taşıyan kimseleri belirleyecek (burada artık yıllık beş yüz kuruş vergi verme şartı aranmaktadır), bunlardan meclislerin üye sayısının üç misli kadar ismi yarısı müslüman ve yarısı gayrımüslimlerden olmak üzere livâ merkezlerine gönderecek; bunlar için de kazâ ve livâlardaki usul aynen uygulanarak livâlardan gelen isimler arasından vâli tarafından gereken sayıda üye seçilip bu seçim onayı alınmak üzere Bâbıâli'ye bildirilecekti.

C. Vilâyet Nizamnâmesi'nin Adlî Özellikleri

1864 tarihli Vilâyet Nizamnâmesi ile Osmanlı Devleti'nde ilk kez şer'iyye, cemaat ve ticaret mahkemelerinin dışında ve onlardan ayrı olarak bizzat, yalnızca yargı görevi yapmak üzere Avrupa örneğine göre nizâmiye mahkemeleri kurulmuştur. Halk tarafından seçilmiş üyelerden oluşan bu mahkemelerle, halkın genel problemlere katılması ve çıkarlarını bizzat koruması imkânı getirilmiştir[145]. Bu usul, Anglo-Sakson hukukundaki jüri sistemini andırmaktaydı[146]. Tanzimat'ın hemen akabinde kurulan ve nizâmiye mahkemelerinin esasını oluşturan taşra meclislerinden farklı olarak, yargı ve idare güçleri bu meclislerle birbirinden ayrılmıştır ki, bu husus önemlidir. Böylece yeni kurulan mahkemelerin bağımsızlığı sağlanmak istenmiştir[147].

Taşra meclislerinde üye olarak şer'î hâkimler bulunur;

145- Tayyib Gökbilgin: **"Tanzimat Hareketinin Osmanlı Müesseselerine ve Teşkilatına Etkisi"**. Belleten, C: XXXI, Y: 1967. 110.
146- Ortaylı, Mahalli İdareler, 71-72.
147- A. Midhat, Üss-i İnkılâb, 108.

çoğu zaman dâvâları bunlar üyelerin huzurunda görürlerdi. Taşra meclislerinde başkan genellikle mülkî âmirlerdi. Vilâyet nizamnâmesiyle bunların adlî fonksiyonlarını yerine getirmek üzere yerine kurulan meclislere hâkimlerin başkanlık etmesi esası kabul edildi. Bunlar da o zaman ülkede başkaca hukukşinas kimse bulunmadığı için şer'î hâkimlerden atanmaya başlandı. Böylece kazâlarda kadı ve nâipler hem şer'iyye ve hem de nizâmiye mahkemesi hâkimi olarak görev yapmaya başladı[148]. Bu husus belki garip karşılanabilir. Bir başka deyişle mâdem ki ülkede görev ve yetkileri farklı iki mahkeme olacaktır; niçin her ikisine de aynı şahıslar, hiç değilse aynı zümreden (ilmiye sınıfından) şahıslar başkanlık etmektedir, diye bir soru akla gelebilir. Ancak bu mahkeme ikiliği şer'iyye mahkemelerinde işler iyi yürümediği veya kadılar ehliyetsiz olduğu için değil; gayrımüslimlerle ilgili dâvâlara bunların temsilcilerinin önünde bakılarak adalet ve hakkâniyete uygun davranıldığı imajını vermek amacıyla getirilmiş bir usuldü. Kaldı ki o zaman için ne gayrımüslimlerden hukuk bilgisini hâiz kimse, ne de bunların gidebileceği bir hukuk okulu vardı. Öte yandan İslâm ülkesinde gayrımüslimlerin müslümanlara hâkimlik yapması meşru değildi. Hem nizâmiye mahkemelerine sadece ilmiye sınıfından değil, zaman zaman kalemiye denilen bürokrasi sınıfından kimseler de tâyin edilmişlerdir[149]. Ancak bunlar da medreseden yetişmiş, bir başka deyişle hukuk tahsilini medresede (veya Meşîhat'e bağlı

148- Lûtfî, Mir'at, 179; Engelhardt, 248. Vak'a-nüvis Ahmed Lûtfî Efendi tarihinde, bu devre âit pekçok tevcih (görevlendirme) kaydında, söz konusu husus açıkça gözlenmektedir: "Hükkâm-ı şer'-i şerîf, umûr-ı şer'iyyeyi şer'an rüyete memur olmakla beraber, mevadd-ı nizâmiyeyi dahi fasl u hasma memur ve Meclis-i Temyîz dahi taht-ı riyasetlerinde bulunmakda olduğundan..." (1286/1869-70) Vekayi-nâme, XII/77; "Divan-ı Ahkâm-ı Adliyye Mahkeme-i Nizâmiyesi makamına kâim olmak üzere teşkil olunan Mahkeme-i İstinafiyye heyet-i riyasetine Mahkeme-i Nizâmiye ikinci reisi *sabık mevâliden* Kânûnî Efendi...nasb olundu", (1288/1871-2) Vekayi-nâme, XIII/34; "Tevcihat: Divan-ı Temyiz Riyâsetleri: Bağdad riyaseti *mevâliden* Hüseyin Tevfik Efendi'ye, Selânik riyaseti *mevâliden* Hasan Tevfik Efendi'ye, Ankara riyaseti *mevâliden* Ahmed Edib Efendi'ye, Tuna riyaseti *mevâliden* Ali Haydar Efendi'ye, Haleb riyaseti *mevâliden* Balçıklı hafîdi Said Efendi'ye", (1290/1873-4) Vekayi-nâme, XIV/50.

149- "Derseadet ile Üsküdar, Galata ve taşralarda hukuk ve ceza ve temyiz meclisleri dahi teşkil olunarak, riyasetlerine ilmiyye ve kalemiyye sınıflarından memurlar tâyin olunmuşdur." (1292/1875), Vak'a-nüvis Ahmed Lûtfî Efendi, Vekayi-nâme, XV/58.

Mekteb-i Hukuk'ta) tamamlamışlardı. Bu sebeple devletin sonuna kadar kadı ve nâipler, bir başka ifadeyle ilmiye sınıfından kimseler hem şer'iyye ve hem de nizâmiye mahkemelerinin her derecesinde görev yapmışlardır.

Daha önce taşra meclislerinin ne gibi dâvâlara hangi derecelerde bakacağı açıklıkla anlaşılamamaktaydı. Vilâyet, sancak ve kazâlardaki meclislerin her biri hem bidâyet ve hem de istinaf mahkemesi olarak çalışıyordu. Bunların bazı dâvâlarda kesin hüküm verme yetkisi olmayıp, hazırlık soruşturmasını yaptıktan sonra bir üst meclise, bâzen de merkezdeki Meclis-i Vâlâ'ya göndermesi gerekmekteydi. Vilâyet nizamnâmesi de bu durumu tam anlamıyla bir düzene kavuşturamamış, hattâ aynı usulü genişleterek sürdürmüştür. Buna rağmen yine de mahkemelerin derecelendirilmesini eskiye nisbetle daha üstün bir duruma getirdiği görülür[150].

Vilâyet Nizamnâmesi'nin getirdiği mahkeme sistemi, Tanzimat'ın başından beri süregelen taşra meclislerinin modernize edilmiş şekliydi. Şu kadar ki taşra meclisleri sadece ceza dâvâlarına bakardı. Bu dönemde oluşturulan kurulan mahkemelere ise, artık bazı hukuk dâvâlarına bakabilme yetkisi verilmiş; bir başka deyişle ceza mahkemelerinin yanı sıra hukuk mahkemeleri kurulmuştur.

2. Girit Reformları ve Divan-ı Ahkâm-ı Adliye

A. Girit Reformları

1867 yılı yine Avrupa devletlerinin reform tekliflerine sahne olmuştur. Öyle ki Avrupa devletleri, Bâbıâli'nin adliye teşkilâtını ıslah etmek hususunda milletlerarası platformda bulunduğu taahhütleri tam olarak yerine getirmediği kanısına varmıştır[151]. Nitekim Paris Konferansı'nda Âli Paşa'ya "*Siz mahkemelerinizi emniyetbahş olacak bir hale getirdiğiniz gibi biz de ecnebi tercümanlarının umur-ı mehâkime müdâhalesini ilgâ ederiz!*" ikazında bulunulmuştu. Fransa, teb'anın mutlak eşitli-

150- A. Midhat. Üss-i İnkılâb, 108.
151- Karal, VII/166; Üçok/Mumcu, 333

ği ve farklı kavimlere mensup halkların kaynaştırılması prensibinden hareketle 1856 fermânındaki esasların reform için yeterli olduğunu ve bunun uygulanması için Bâbıâli'nin sürekli baskı altında tutulmasını savunuyordu. Rusya ise tam aksine adem-i merkeziyetçi bir anlayışla Osmanlı ülkesinde yaşayan halklara otonomi verilmesi taraftarıydı[152]. Bunun üzerine Bâbıâli, hem bu gibi müdahalelere, hem de gayrımüslim teb'anın sızlanmalarına meydan vermemek amacıyla mülkî idare ve o zaman mülkî idare teşkilâtıyla içiçe bulunan adliye teşkilâtı üzerinde Fransız örneğine göre bir dizi reforma girişti[153]. Gerek içteki huzursuzluklar, gerekse dış devletlerin baskılarıyla bunalan ve çıkış çareleri arayan Tanzimat ricâlinin, adlî ve idarî reformlar için, esasen gönüllerinde belki de Osmanlı Devlet yapısına çok benzeyen Metternich Avusturya'sı yatmakla beraber, tamamen pratik düşüncelerle, belki de zorunlu olarak, merkeziyetçi ve muhafazakâr bir idarî/adlî teşkilâta sahip Fransa'yı örnek aldıkları söylenir[154].

Bu sırada nüfusunun dörtte üçü hıristiyan olan Girit'te Rusya tahrikli bir isyan çıktı. Girit ve Sisam daha önce 1825 Yunan isyanına katılmıştı. Bu isyan sonucunda Yunanistan bağımsızlık kazanmış; Sisam'a da otonomi verilmişti. Bu defa emel, Girit'in Yunanistan'a bağlanmasıydı. Girit isyanı uzun uğraşmalardan sonra bastırıldı. Ancak hükûmet kalıcı bir çözüm getirmek istedi. Bunun üzerine Sadrıâzam Âli Paşa olağanüstü görevle Girit'e giderek 1868 başlarında bir dizi ıslahat gerçekleştirdi. 1284/1868 tarihinde bu ıslahata ilişkin bir fermân ve buna bağlı olarak *Mecalis-i Mülıtelite-i Deâvi Nizamnâmesi* yayınlandı[155]. Buna göre, müslüman ve gayrımüslim teb'a arasında doğacak hukuk, ceza ve ticaret ihtilaflarına karma nitelikli mahke-

152- Engelhardt, 140 vd.

153- Cevdet Paşa, Maruzat, 198.

154- Ortaylı, En Uzun Yüzyıl, 88, 127.

155- Vak'a-nüvis Ahmed Lûtfî Efendi, Vekayi'-nâme, XI/92-94; Engelhardt, 150-152; Danişmend, IV/225. Âli Paşa'nın bu görevinden dönüşte zamanın padişahı Sultan Abdülaziz'e sunduğu reform lâyihası için bkz. Hayreddin: Vesâik-i Tarihiyye ve Siyasiyye, 5. kitap, İst. 1326, 72-81; Vak'a-nüvis Ahmed Lûtfî Efendi, Vekayi'-nâme, XI/118-130. Girit reformlarına ilişkin 1284/1868 tarihli fermân ve diğer düzenlemeler için bkz. Vak'a-nüvis Ahmed Lûtfî Efendi, Vekayi'-nâme, XI/140-159.

meler ile ticaret mahkemeleri bakacaktı. Böylece Girit'te de mahkemeler 1861 Cebel-i Lübnan adlî reformları ve buna bağlı 1864 Vilâyet Nizamnâmesi'nin getirdiği hükümlere paralel düzenleniyordu. Hukuk ve ceza dâvâlarına bakmak üzere vilâyet merkezi, livâ ve kazâlarda deâvi meclisleri kurulacak, bu meclisler halkın karışık olduğu yerlerde her iki din mensuplarının, halkın sırf hıristiyan olduğu yerlerde yalnız bunların seçtiği üyelerden oluşacaktı. Deâvi meclislerinde hükûmetçe seçilmiş bir başkan ile kanunun aradığı belirli nitelikleri taşıyan kimselerden bir yıllığına halkın seçtiği dört üye bulunacaktı. Devlet memurları ile yirmi bir yaşını doldurmamış, okuma yazma bilmeyen, başkasının yanında ücretle hizmetkârlık yapan, ceza kanunu çerçevesinde kamu haklarından -kısmen veya tamamen- yasaklanmış bulunan, iflâs edip de doğruluk ve namusu henüz tasdik edilmemiş olan, vücudunu tam olarak hareket ettiremeyen, cinâyet ve cünha ile suçlanmış veya gıyaben mahkûm olan, terzilî ve terhibî cezalara çarptırılanlar, hırsızlık, dolandırıcılık, emniyeti suiistimal ve ırza geçme suçlarından mahkûm olanlarla bunlar dışındaki suçlardan bir yıl hapis cezası alan kimseler aday olamayacaktı.

Ayrıca Hanya, Resmo ve Kandiye sancaklarında hükûmetçe atanmış bir başkan ve halkın her iki dine mensup muteber tüccardan seçtiği dört üyeden oluşan birer ticaret mahkemesi bulunacaktı. Ticaret mahkemesi üyeleri deâvi meclisleri üyelerinden farklı olarak maaş almayacak, fahrî görev yapacaklardı. Girit'in her köyünde sulh mahkemesi görevi yapmak üzere birer ihtiyar meclisi (*dimoyrondiya*) bulunacak; mutasarrıflık merkezlerinde de müslüman ve hıristiyanlar için ayrı ayrı birer ihtiyar meclisi görev yapacaktı. Mutasarrıflıklardaki ihtiyar meclislerinden hıristiyanlara âit olanlarındaki üyeler, ruhânî li-

li Paşa bu reformlarla Girit'in bir anlamda Osmanlı ülkesinden ayrılmasına sebep olmakla suçlanmış, hattâ amansız muhaliflerinden ünlü şair Ziya Paşa buna ilişkin şu beyti söylemiştir:

"Kapıcızade ile Köprülü'nün farkı budur:
Birisi aldı Girit'i, birisi verdi bugün!".

(Burada Girit fatihi Köprülüzade Fâzıl Ahmed Paşa'ya ve Âli Paşa'nın babasının Mısır çarşısında kapıcılık yapmasına telmih vardır.) A. Şeref. 72.

derler, mutasarrıflık deâvi ve idare meclislerinin hıristiyan üyelerinden birer tanesi ve mutasarrıflığa bağlı köylerdeki ihtiyar meclislerinden üç yıl için seçilen iki hıristiyandan oluşacaktı. Müslümanlara âit ihtiyar meclisinde ise nâip, mutasarrıflık deâvi ve idare meclislerinin müslüman üyelerinden birer tanesi ile mutasarrıflığa bağlı köyler ihtiyar meclislerinden üç yıl için seçilen iki müslüman bulunacaktı.

İhtiyar meclisleri sulh yoluyla çözülebilecek ihtilaflara bakacak, taraflar eğer önceden aralarında ihtiyar meclisinin görevli olduğunu kararlaştırmamışlarsa bunların vereceği hüküm kazâ deâvi meclisinde onaylanmadıkça yerine getirilemeyecekti. Mutasarrıflıklarda bulunan ihtiyar meclisleri ise köydekilerin görevlerinin yanı sıra vasiyetlerin hukukî şartlara uygun olup olmadığına, velâyet ve vesayet altındaki kişilerin mallarının idaresine nezâret edecekti.

Kazâlardaki deâvi meclisleri aynı veya çeşitli dinden iki kişi arasında hukuka ilişkin beş yüz kuruşu geçmeyen borçların yerine getirilmesine, ayrıca bu mikdar menkul mal veya yıllık geliri elli kuruştan çok olmayan gayrımenkullere ilişkin dâvâları istinafı kâbil olmaksızın; aynı cinsten olup bin kuruşa kadar olanları istinafı kâbil biçimde; kira kontratolarıyla, ziraatla, gayrımenkullere verilen hasarların tazminiyle, arâzi hududu tayiniyle ve zilyedliğin tesbitiyle ilgili dâvâlara; ayrıca matbuat yoluyla olmayan hakâret, sövme ve darp suçlarından doğan ve cezaî olmayan sorumluluk dâvâlarına bin kuruşa kadar istinafı kâbil olmaksızın kesin biçimde karar vermekle yetkiliydi. Ayrıca ceza kanunnâmesinin kabahat olarak nitelendirdiği suçları yargılayabilirdi.

Mutasarrıflıklardaki deâvi meclisleri kazâ deâvi meclislerinin istinaf yolu açık olarak hüküm verdikleri dâvâlara istinafen; ayrıca her çeşit menkul ve gayrımenkul borçlara ilişkin olup başka bir yerde görülmesi emredilmemiş dâvâlara bidâyeten bakacaktı. Verdikleri hüküm konusu beş bin kuruşu geçmeyen dâvâlarda kesin, bu mikdardan yukarı veya mikdarı belirlenemeyen dâvâlarda istinaf yolu açık olacaktı. Bu meclislerde

kazâ deâvi meclislerinin kabahatlere ilişkin verdikleri hükümler istinafen incelenecek; ayrıca cünha derecesindeki suçlara bidâyeten bakılacaktı

Vilâyet merkezindeki muhtelit deâvi meclisi, öncelikle adadaki ticaret mahkemesi ile mutasarrıflıklardaki deâvi meclislerinde görülen istinafı kâbil dâvâları istinafen görecek; ayrıca cinâyet derecesindeki suçları yargılayacaktı. Ayrıca vilâyet merkeziyle mutasarrıflıklarda müslümanlar arasındaki belirli dâvâlara bakmak üzere birer şer'iyye mahkemesi bulunacaktı. Söz konusu nizamnâmede usule ve merci tâyini gibi diğer hususlara ilişkin bazı hükümler de yer almaktaydı. Ayrıca her yıl adada görülen dâvâlar sonuçlarıyla beraber bir cedvel halinde hükûmete arz edecekti.

Girit adliye teşkilâtı bu halde kalmamış, imtiyazlı idaresinin gereklerine uygun olarak zaman zaman bir takım ilave düzenlemeler yürürlüğe konulmuştur. Bunlardan en önemlisi 15 Cemâzilâhir 1309/1891 tarihli *Girit mehâkim-i adliyyesinin ıslah-ı teşkilâtına dâir nizamnâme*dir[156]. Ancak bütün bu düzenlemelerle getirilen değişiklikler ayrıntıya ilişkin olup esaslı hükümler ihtivâ etmemektedir.

B. Divan-ı Ahkâm-ı Adliye

1868 yılında Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye ortadan kaldırılarak veya bir başka deyişle ikiye ayrılarak Şûrâ-yı Devlet ve Divan-ı Ahkâm-ı Adliye adlı iki merci teşkil edilmiştir[157]. Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'nin kurulmasına dâir irâde-i seniyyede, bundan böyle Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'ye Şûrâ-yı Devlet denileceği ifade olunmuşsa da genellikle Meclis-i Vâlâ'nın lağvedildiği, yerine onun idarî ve adlî fonksiyonlarını yerine getirmek üzere Şûrâ-yı Devlet ve Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'nin kurulduğu kabul edilmektedir[158]. Öte yandan 1864 yılındaki düzenlemelerle oluşumunu tamamlayan nizâmiye mahkemelerinin

156- Düstur: (Yeni harflerle), I/6/1155-1168.
157- Davison, II/12.
158 Cevdet Paşa, Tezâkir, IV/ 84; Mardin, Cevdet Paşa, 59; Seçkin, 9.

kararlarının temyizen kontrolüne duyulan ihtiyaç da bu reformda etkili olmuştur, denilebilir[159].

Şûrâ-yı Devlet'e hem kanun tekliflerini hazırlama, hem de idarî uyuşmazlıkları bakma görevi verilmiştir. Öte yandan, bugünki Yargıtay'ın temelini teşkil eden Divan-ı Ahkâm-ı Adliye, nizâmî mahkemelerin üst organı olup, yalnızca yargı görevi yapan bir mercidir[160]. Böylece idare ve adliye kesin şekilde biri birinden ayrılmıştır[161].

Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'nin başına, kuruluşunda büyük emeği geçen Ahmed Cevdet Paşa getirilmiş, üyelerin üçte ikisi müslümanlardan, geri kalan üçte biri ise gayrımüslim teb'adan seçilmiştir. Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'nin kuruluşu, şer'iyye mahkemeleri yanında başkaca mahkemeye gerek bulunup bulunmadığı konusunda itirazlara sebep olunca -daha önce de geçtiği üzere- Cevdet Paşa, onbeşinci yüzyıl Akkoyunlu dönemi İslâm hukukçularından Celâleddin Devânî'nin *Divan-ı Def'i Mezâlim* adlı eserini Farsçadan Türkçeye özetle tercüme ederek, şer'iyye mahkemelerinden ayrı, belirli işlere (meselâ ceza dâvâlarına) bakmak üzere mahkemeler kurulmasında İslâm hukuku bakımından mahzur bulunmadığını isbatlamaya çalışmıştır[162]. Öte yandan bu yeni mahkemelerde uygulanmak üzere bir medenî kanun hazırlanması için özel bir komisyon kurulmuş, başına da Cevdet Paşa getirilmiştir[163]. Cevdet Paşa Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'nin kuruluşu ile ilgili diyor ki: "*...ulemâdan Kara Halil Efendi ve Ahmed Hilmi Efendi gibi ilm-i fıkhda en ziyâde mâhir olanlar ve ricâl-i devletten dahi güzide zâtlar Divan-ı Ahkâm-ı Adliye âzâlığına tâyin kılındı ve Divan'ın mümeyyizliğine ve zabıt kâtipliğine müsteid efendiler seçildiği sırada Bâb-ı Fetvâ'da en ziyâde sakk bilir bâzı zevât dahi memur edildi. Bu cihetle ilâmât-ı nizâmiyye için bir güzel sakk yolu peydâ olmuştur. Şûrâ-*

159- M. Akif Aydın: "**Divan-ı Ahkam-ı Adliye**", Türk Diyanet Vakfı-İslâm Ansiklopedisi, C: IX/387.

160- Davison, II/12-13.

161- İsmail Sem'i: **Usul-i Muhakemenin Tarihçesi**, İst. 1324, 50.

162- Cevdet Paşa, Tezâkir, IV/ 84 vd; Cevdet Paşa, Maruzat, 198; Mardin, Cevdet Paşa, 61 vd; Mardin, Mecelle'nin Hazırlanışı 139.

163- Vak'a-nüvis Ahmed Lûtfî Efendi, Vekayi'-nâme, XII/77.

yı Devlet pek ziyâde alâyişli olarak teşkil olunudu. Fakir ise alâyişe bakmayıp esasının metîn olmasına hasr-ı nazar eyledim. Ahkâm-ı adliye dâirelerini tedric ü tecrübe üzerine teşkil ve kalemlerini güzelce tanzim ve mehâkim-i nizâmiye ilâmlarının usul-i sakk ü sebkini vaz'-ı makbul ve müstahsen üzerine te'sis ettim. Binâenaleyh devâir-i adliye refte refte tevessü ve lâyıkıyle teessüs eylemiş olduğuna mebni sonraları Şûrâ-yı Devlet'in bi'd-defaat uğradığı tahavvülat ve inkılâbattan sâlim kalmıştır..."[164]

Nizâmiye mahkemelerinin bu devirdeki teşekkülünde Girit'in 1868 yılının başlarında tanınan yeni statüsü esas alınmıştır[165]. Nitekim burada vilâyet, livâ (sancak) ve kazâ merkezlerinde cinâyet ve hukuk mahkemeleri kurulması, halkı karma olduğu için bu mahkemelerde her iki halktan da seçilmiş üyelerin bulunması kararlaştırılmıştı. Ancak karma mahkemeler dâvânın tarafları farklı milletten olduğu zaman devreye girecekti, yoksa taraflar müslüman iseler şer'iyye mahkemeleri görevliydi[166].

12 Zilka'de 1284/8.III.1868 tarihli bir irâde-i seniyye ile kurulan Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'nin yapısına dâir olarak 1.IV.1868 tarihinde anatüzüğü (nizâmat-ı esasiyesi) çıkarılmıştır[167]. Buna göre Divan-ı Ahkâm-ı Adliye, ceza ve hukuk dâirelerine ayrılmıştı. Önemli dâvâlar genel kurulda (heyet-i umumiyye) görülürdü. Divan-ı Ahkâm-ı Adliye, aynı zamanda kabinenin üyesi olan bir başkan ve her dâirede bir başkan vekili ile en az beş ve en çok on üyeden oluşur; divanın bürokratik örgütünün başında da başkâtip bulunurdu. Divanda üyelerin yanı sıra altı mümeyyiz görev yapmakta olup gerekirse bunlar iki dâireye ayrılırdı. Divan başkanı, başkan vekilleri, üyeler ve mü-

164- Cevdet Paşa, Tezâkir, IV/ 84.

165- 25 Ramazan 1284 tarihli Girid Vilâyet Nizamnâmesi için bkz Düstur. I/1/652-687. Girid'deki adlî reformlardn da Cebel-i Lübnan Sancağında 1861 senesinde yapılan reformların örnek alındığı açıktır.

166- Vak'a-nüvis Ahmed Lûtfî Efendi, Vekayi'-nâme, XI/140-159; Karal, VII/30; Engelhardt, 184; Bilal Eryılmaz: **Osmanlı Devletinde Gayrımüslim Teb'anın Yönetimi**, İst. 1990, 140; Eryılmaz, Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme, 236

167- Düstur: I/1/305-327; Ahmed Lûtfî Efendi: Vekayi'-nâme, XII/162-165. 1868 tarihli irâde-i seniyye için bkz. İnal, I/319.

meyyizler irâde-i seniyye ile atanırlardı. Meclis üyeleri normal hayattaki rütbeleri ne olursa olsun meclis bakımından eşit statüde olup Şûrâ-yı Devlet üyeleriyle de aynı statüde sayılırlardı. Üyeler istifa etmedikçe ya da başka bir göreve terfi ettirilmedikçe veya muhakemeleri sonucunda suçlu oldukları ortaya çıkmadıkça azledilemezlerdi.

Divan-ı Ahkâm-ı Adliye, şer'î, ruhânî ve ticarî mahkemelerin görev alanına giren dâvâların dışında kalan hukukî ve cezaî ihtilafları ya kanunen kendi yetkisindeyse bidâyeten, ya da diğer nizâmî mahkemelerde görülüp re'sen veya tarafların isteğiyle kendisine gönderilmesi durumunda istinafen görüp çözümlerdi. Kendisine getirilen dâvânın sonucu kişilerle hükûmet arasındaki bir ihtilafa dâirse o dâvâyı Şûrâ-yı Devlet'e gönderirdi.

Divan-ı Ahkâm-ı Adliye, gerek bidâyet ve gerekse istinaf mahkemesi görevi yapan meclislerin verdiği hükümler önüne geldiğinde dâvânın cereyanını inceler, mürâfaa usulünü ve hükmü kanuna uygun bulmadığı takdirde o ilâmı gerekçesini bildirmek kaydıyla bozar, tekrar görülmek üzere hükmü veren mahkemeye veya uygun bulacağı bir başkasına gönderirdi. Günümüz hukukunda temyiz mahkemesinin esasını teşkil eden işte bu hükümdür[168]. Gerçekten Ceride-i Mehâkim'de yayınlanan hüküm özetlerinden Divan'ın muhtevâyla ilgilenmeyip, şeklî inceleme yaptığı, bir başka deyişle tam anlamıyla temyiz mahkemesi olarak çalıştığı anlaşılmaktadır. Yine Divan'a gelen nizâmiye mahkemesi ilâmları yanında dâvânın şer'î yönüyle ilgili olarak şer'iyye mahkemelerinden alınmış bir ilâm varsa bu ilâm eskiden olduğu gibi Fetvâhâne'ye gidiyor, burada incelenip sonuç Divan'a gönderildikten sonra Divan'dan çıkan hüküm ile beraberce Ceride-i Mehâkim'de yayınlandığı görülmektedir. Bu usul Meclis-i Vâlâ devrindeki usulün aynısıdır. Burada da taşra meclisinin hükmü Meclis-i Vâlâ'ya gelir, yanında dâvânın şer'î yönüyle ilgili olarak şer'iyye mahkemesinden alınmış bir ilâm da varsa bu ilâm incelenmek üzere Fetvâhâne'ye gönderilir, buradan gelen hüküm Meclis-i Vâlâ'dan çıkan hüküm ile beraber

168- Âdil, Mahkeme-i Temyiz, 23-24.

Takvim-i Vekâyi'de yayınlanırdı. Görülüyor ki her iki yargılama birbirinden kesin ayrı bir şekilde cereyan etmektedir.

Divan-ı Ahkâm-ı Adliye içtüzüğü 1286/1870 tarihinde çıkarılmıştır[169]. Bununla 1868 tarihli esas tüzüğün bazı maddeleri değiştirilmiş, eksikleri ise tamamlanmıştır. Anatüzüğe nisbetle daha uzun olan içtüzüğün kuruluşla ilgili giriş (mukaddime) kısmının getirdiği düzenleme şöyleydi:

Ülkedeki nizâmî mahkemeler dört dereceydi: birincisi kazâlarda meclis-i deâviler, ikincisi livâlarda meclis-i temyizler, üçüncüsü vilâyetlerde divan-ı temyizler, dördüncü ve en yükseği merkezdeki Divan-ı Ahkâm-ı Adliye idi. Meclis-i deâviler önlerine getirilen dâvâları bidâyet mahkemesi olarak çözümlerlerdi. Livâ meclis-i temyizleri kendi yetkileri içindeki dâvâları bidâyeten, kazâlardaki divan-ı deâvi kararlarını da istinafen, vilâyetlerdeki divan-ı deâviler ise gerek kendi salâhiyetleri içindeki dâvâları bidâyeten ve gerekse livâ meclis-i temyizlerinden görülüp gelen dâvâları istinafen görürlerdi.

Divan-ı Ahkâm-ı Adliye başkanlığı -ilk zamanlar- aynı zamanda kabinenin de üyesi bulunan bir başkana âit olup Mahkeme-i Temyiz'in her bir dâiresinin başında birer ikinci başkan, Mahkeme-i Nizâmiye başında da bir başkan bulunacaktı. Divan-ı Ahkâm-ı Adliye başkanı Mahkeme-i Temyiz genel kuruluna başkanlık eder, Mahkeme-i Nizâmiye'yi ise kontrol ederdi.

Divan-ı Ahkâm-ı Adliye içtüzüğünün 37. maddesine göre Divan-ı Ahkâm-ı Adliye bünyesinde bir Tefrik Cemiyeti kurulmuştu. Tefrik Cemiyeti, iki üye, ayrıca divan başkâtibi ve iki mümeyyizden müteşekkil olup, bu mümeyyizlerden birisi Divan-ı Ahkâm-ı Adliye Nezâreti'nin uygun görmesiyle başkanlık yapardı. Tefrik Cemiyeti 21 Ramazan 1287/1870 tarihli nizamnâme ile Havâle Cemiyeti'ne dönüştürülmüştü[170]. Tefrik Cemiyeti daha sonraları kurulan Mahkeme-i Temyiz İstidâ Dâiresinin fonksiyonunu görürdü[171].

169- Düstur: I/1/328-342.
170- Düstur: I/1/343-348.
171- Seçkin, 16

Divan-ı Ahkâm-ı Adliye iki mahkemeden oluşurdu: Mahkeme-i Temyiz denilen birincisi nizâmî mahkemelerin verdiği, hukuk ve ceza dâvâlarına ilişkin hükümleri inceler, gerektiğinde bozardı. Bu da hukuk ve ceza dâvâlarına bakan iki dâireye ayrılmıştı.

Divan-ı Ahkâm-ı Adliye önceleri yalnızca Mahkeme-i Temyiz'den ibâret iken kısa bir süre sonra 1285/1868 yılında Divan-ı Ahkâm-ı Adliye Nezâreti'nin teşkiliyle burada bir de Mahkeme-i Nizâmiye kurulmuştu. Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'nin bu ikinci mahkemesi yani Divan-ı Ahkâm-ı Adliye Mahkeme-i Nizâmiyesi, İstanbul'daki en büyük nizâmî mahkemeydi[172]. Mahkeme-i Temyiz tarafından bozulup kendisine havâle olunan, ayrıca istinaf yetkisi bulunmayan mahkemelerin gördüğü ve doğrudan doğruya istinaf edilen ve de önemi dolayısıyla bidâyeten görülmek üzere önüne getirilen dâvâları görmekteydi. Buradan da anlaşılıyor ki bu mahkeme aynı zamanda bir istinaf mahkemesiydi. Bunun için bir dâvânın bidâyeten görüldüğü mahkemede mahkûm olan tarafın talepte bulunması gerekirdi. Ceza dâvâlarıyla ilgili istinaf taleplerinde, inceleme sırasında dâvânın bidâyeten görüldüğü ve hükmün verildiği mahkeme üyelerinden biri veya tamamı aleyhinde bir iddia ortaya çıkar ve bu kimse veya kimselerin usulen sorumlu oldukları anlaşılırsa, bunların muhakemesi de burada yapılırdı. Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'nin bu ikinci mahkemesi çok kısa ömürlü olup 1870 yılında gereksiz görüldüğü için kaldırıldığı anlaşılmaktadır[173]. Öte yandan 1289/1872 tarihli *Derseadet Hukuk-ı diye ve Cezaiye Mehâkim-i Nizâmiyesinin Teşkilâtı ve Vezâifine Dâir Nizamnâme*'nin 14. maddesi ile Divan-ı Ahkâm-ı Adliye bünyesinde bir istinaf mahkemesi teşkil edilmiş, bu mahkeme yalnız İstanbul ve bağlı birimlerdeki mevki ve merkez bidâyet mahkemelerinin hukuk-ı âdiye dâvâlarına ilişkin istinaf yolu açık olarak verilen hükümlerini dilekçe üzerine istinafen görmekle görevlendirilmiştir. Buradan Mehâkim-i Nizâmiye'nin yeniden şekillendirildiğini düşünmek de mümkündür.

172- M. Esad, 55.

173- Üçok/Mumcu, 334; Bozkurt, Batı Hukukunun Benimsenmesi, 146.

C. Adliye Nezâreti'nin Kuruluşu

1285/1868 tarihinde Divan-ı Ahkâm-ı Adliye başkanlığı nezârete dönüştürülmüş, zâten kabinenin üyesi bulunan Divan-ı Ahkâm-ı Adliye başkanı nâzır (bakan) ünvanını almıştı. Böylece bir anlamda Adliye Nezâreti kurulmuş oluyordu[174]. Bunun yanında Divan-ı Deâvi Nâzırı da görevini sürdürmekteydi. Bu nâzırın görevleri, -selefi olan klasik dönem çavuşbaşısının görevleriyle paralel biçimde- dâvâ dilekçelerini ilgili mercilere havâle etmek, İstanbul mahkemelerinin verdikleri kararları icrâ ve infaz etmek, ayrıca 1837 yılında Sadrıâzamlık'tan alınarak Meşîhat'e bağlanan ve haftada iki gün yapılan Huzur Mürâfaalarında hazır bulunmaktı. Meşîhat bünyesinde bunun yargı fonksiyonunu yerine getirmek üzere Meclis-i Tedkikat-ı Şer'iyye'nin kurulması, dâvâ dilekçelerinin havâlesiyle ilgilenmek üzere Tefrik ve ardından Havâle Cemiyetlerinin kurulmasıyla Divan-ı Deâvi Nâzırı'nın işleri de azalmıştı. Tanzimat dönemi Osmanlı bürokrasi üzerinde çalışmış bulunan Findley'e göre, bu dönemde Divan-ı Deâvi Nâzırı zâten çok önemli bir memur değildi, hattâ kabine toplantılarına bile katılamamaktaydı. Bunun için Avrupa stilinde bir bakanlık değil, ancak farazî bir nâzırlık sayılabilirdi; nitekim Avusturya elçisi bunu *prsident de la cour de justice* şeklinde tercüme etmişti. Genellikle başına sadrıâzamın siyasî hasım gördüğü kimselerin (söz gelişi Sadrıâzam Âli Paşa zamanında 1857'de Ahmed Vefik Paşa ve 1863'te Ziya Paşa gibi) getirilmesi, söz konusu makamın fazla bir öneminin bulunmadığını göstermektedir. Bunun nüfuzlu bir memuriyet durumuna konulmamasının sebebi de muhtemelen Tanzimat ricâlinin, içinde bulundukları şartları gözönüne alarak kontrollü bir adlî reform gerçekleştirme endişesiydi. Yine Findley, salnâmelerdeki bilgiler ışığında, son Divan-ı Deâvi Nâzırı 1871 tarihinde vefat edip yerine yenisi atanmadığından 1254/1837-38 den bu tarihe dek sürmüş bulunan Divan-ı Deâvi Nezâreti'nin de kaldırılmış olduğu kanısına varmıştır[175]. Shaw da Divan-ı Deâvi Nezâreti'nin 1870 yılında Adliye Nezâreti'ne dönüştürüldüğünü söyle-

174- Âdil, Mahkeme-i Temyiz, 26; Seçkin, 398
175- Findley, 151 (dipnot 75), 152.

mektedir[176]. Öte yandan 1292/1875 tarihli Adalet Fermânı ile Divan-ı Ahkâm-ı Adliye başkanlığı "umûr-ı adliye nâzırı"nın uhdesinden alınarak, Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'nin ayrıldığı iki dâireden birinin başında birinci başkan (reis-i evvel) ve diğerinin başında da ikinci başkan (reis-i sânî) bulunması esası getirilmişti. Demek ki o zamana kadar umûr-ı adliye nâzırı da denilen Divan-ı Deâvi Nâzırlığının Adliye Nezâreti'ne dönüşmesi bu tarihlerde söz konusu olmuştur. Nitekim 1293/1876 dan itibaren adlî işlere bakan nâzıra Adliye Nâzırı denilmeye başlanmış, Mahkeme-i Temyiz de 1296/1879 yılında buraya bağlanmıştı. 1296/1879 tarihli kanunla, o zamana kadar Hâriciye Nezâreti'nde çalışan Mezâhib Dâiresi de bağlanarak Adliye ve Mezâhib Nezâreti kuruldu[177]. Ayrıca Adalet Fermânı ile Ticaret Divan-ı İstinaf'ının da Ticaret Nezâreti'nden alınarak Adliye Nezâreti'ne bağlanması, böylece Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'nin ceza, hukuk ve ticaret dâirelerinden oluşması esası benimsenmişti. Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'nin kuruluşunda büyük emeği geçen Ahmed Cevdet Paşa, iki yıl kadar gerek reis-i evvel (birinci başkan) ve gerekse nâzır (bakan) ünvanıyla bu kurumun başında görev yapmıştı. Bu arada Mecelle'nin hazırlanmasıyla uğraştığından 1287/1869-70 yılında bu görevi son buldu[178].

3. İstanbul Mahkemeleri Reformu

A. 1870 Tarihli Düzenleme

İstanbul pâyitaht olması dolayısıyla Osmanlı hukuk tarihinde hep farklı ve özel bir sisteme tâbi tutulmuştur. 1876 tarihli Kanun-ı Esasî'de diğer şehirlere göre bir imtiyazı olmadığı zikredilmişse de uygulamada yine böyle olmamıştır. Osmanlı ülkesinde Hicaz, Yemen, Cebel-i Lübnan, Mısır, Girit ve Bosna gibi imtiyazlı statüde vilâyetler vardı; ama İstanbul devletin sonuna kadar merkezî idarenin doğrudan hâkim olduğu ve mahallî idare geleneğinden mahrum bir vilâyet olarak kalmıştır. Öyle

176- Shaw/Shaw, II/109.

177- Hulusi Yavuz: "Adliye Nezâreti: Kuruluşu, Teşkilat ve İşleyişi", Osmanlı Devleti ve İslâmiyet, İst. 1991, 47, 58; Seçkin, 24-25.

178- Cevdet Paşa, Tezâkir, 21-30, 239; Mardin, Cevdet Paşa, 68, 82.

ki burada mahallî meelis seçimi yapılmaz; taşradan buraya kolay kolay kimse yerleşemediği gibi, halkı da bazı vergi ve askerlik yükümlülüğünden muaf tutulurdu[179]. Adliye teşkilâtı ile ilgili düzenlemelerde de taşra ile başşehir ayrı ayrı ele alınmış, kimi zaman benzer kimi zaman ise farklı teşkilâtlandırılmıştır.

1864 tarihli Vilâyet Nizamnâmesi ile taşralarda kurulan nizâmî mahkemelerin benzer şekilde İstanbul'da da kurulduğu anlaşılmaktadır. Bunlar Zabtiye Müşirliği'ne bağlanmış ve 1287/1871-72 yılına kadar da böyle sürmüştür[180]. 21 Zilka'de 1286/23.II.1870 tarihinde çıkarılan *Derseadet ve Mülhakatı İdare-i Zâbıta ve Mülkiye ve Mehâkim-i Nizâmiyesine Dâir Nizamnâme* [181] ile bunların teşkilât yapıları ile muhakeme usulleri belirlenmiştir. Nizâmiye mahkemesi tâbiri resmen ilk kez bu kanunda yer almıştır. Bu mahkemelere başlangıçta *mehâkim-i cedide* adı verilmişti. Fransızlar ise önceleri düzenli mahkemeler anlamında *tribuneaux régulier* demişler, daha sonra sanki o zamana kadar Osmanlı Devleti'nde düzenli mahkemeler yokmuşcasına Osmanlı hükûmet ve kamuoyunu incitmemek için nizâmiye mahkemeleri tâbirinin tam karşılığı olan *tribuneaux réglementaires* demeye başlamışlardır. Bununla beraber genellikle Adliye Nezâreti'ne bağlı olduklarından adliye mahkemeleri denildiği gibi, laik mahkemeler sözünü tereih edenler de olmuştur[182].

Bu kanuna göre İstanbul'da bir divan-ı temyiz, İstanbul, Beyoğlu, Üsküdar ve Çekmeee mutasarrıflıklarında birer meelis-i temyiz, Galata, Adalar, Kartal, Fatih, Eyüb, Yeniköy, Beykoz ve Çatalea kazâlarında birer meclis-i deâvi bulunaeaktı.

179- İ. Hakkı Paşa, 337-338; Ortaylı, Mahalli İdareler, 54. Aynı tarihlerde Namık Kemal bu durumu eleştirmektedir: "Dünyada hiç bir imtiyaz yokdur ki ifsad-ı ahlâk etmesin. İstanbul'da taşralara nisbet kesretini gördüğümüz mefasidin sebeb-i aslîsi de her türlü tekâlifden masuniyyetdir. Kimse hükûmete vergi vereeek ve vermediği halde mahbus olacak değil ki masrafını iradına uydurmağa çalışsın; kimse vatanı uğrunda nefsini muhatâraya koymamış ki vatanın kıymetini lâyıkiyle idrak eylesin..". **"Acaba İstanbul'dan niçin asker ve vergi alınmaz?"**, Hadika, No: 7, 17 Ramazan 1289/18 Teşrinisâni 1872.

180- O. Nuri, I/942.

181- Düstur, I/1/688-706.

182- Mardin, Cevdet Paşa, 237; Berkes, 585.

İstanbul'da bulunan divan-ı temyiz, bir başkan ile müslüman ve gayrımüslim altı üye ile iki mümeyyizden oluşmaktaydı. Bunun maiyetinde bir başkâtip, bir ikinci kâtip ve iki müstantık (sorgu hâkimi) ile bir kalem yer almaktaydı.

Divan-ı temyiz, taşra divan-ı temyizleri ile aynı görevleri yapardı. Bir başka deyişle şer'iyye ve cemaat mahkemeleri ile meclis-i ticaretin görevi dışında kalan, menkul ve gayrımenkullere ilişkin hukuk dâvâlarıyla livâ meclis-i temyizlerinin bakıp sonuçlandırdıkları hukuk veya ceza dâvâlarından istinaf yolu açık olanları taraflardan birinin isteği üzerine, cinâyet maddelerine ilişkin dâvâlarda olduğu gibi istinafı zorunlu olanları re'sen yeniden görüp sonuçlandırırdı. Görülüyor ki İstanbul'daki divan-ı temyiz, İstanbul livâlarındaki meclis-i temyizlerin hükümlerine karşı gidilecek bir istinaf merciiydi. Divan-ı temyiz aynı zamanda da basınla ilgili dâvâlara bakmaktaydı. Divan-ı temyize başvuru ve muhakeme usulleri ile teşkilât ve çalışma şartları, adı geçen nizamnâmenin dördüncü faslında yer alan 72 ile 101. maddeler arasında ayrıntılı şekilde düzenlenmişti. Livâlardaki meclis-i temyizler de aynı hükümlere tâbiydi.

İstanbul'a bağlı livâlarda bulunan meclis-i temyizler bir başkan ile müslüman ve gayrımüslim altışar üye ile birkaç mümeyyizden teşekkül etmekte olup bunların maiyetinde bir başkâtip, bir ikinci kâtip ve gereği kadar sorgu hâkimi (müstantık) ile kâtipler bulunurdu. Bu meclisler de taşra meclisleri gibi görev yaparlardı, İstanbul kazâlarında bulunan meclis-i deâvilerin baktığı dâvâları istinaf, kendi görev alanlarına giren ceza ve hukuk dâvâlarını bidâyet yoluyla görüp sonuçlandırırlırdı. Başvuru usulleri bakımından divan-ı temyizlerle de birbirlerine benzerlerdi. Muhakeme usulü her ikisi için de aynıydı.

B. 1871 Tarihli Düzenleme

1870 tarihli nizamnâmenin İstanbul'daki nizâmiye mahkemelerinin kuruluş şekli, divan-ı temyizin görevleri ve kaymakamlık meclis-i deâvilerine dâir üç faslı 20 Ramazan 1288/ 3.XII.1871 tarihli *Derseadet Hukuk-ı Âdiye ve Cezaiye Mehâ-*

kim-i Nizâmiyesinin Teşkilât ve Vezâifine dâir Nizamnâme [183] ile tamamen yürürlükten kaldırılmış, muhakeme usullerine dâir son faslı ise yürürlükte kalmıştır.

1871 tarihli nizamnâme ile İstanbul'daki mahkemeler bidâyet, istinaf ve temyiz mahkemeleri olarak üç derecede tesbit olunmuş, bunlardan bidâyet mahkemelerinin İstanbul'a bağlı kaymakamlık merkezlerindekilere mevki hidâyet mahkemesi, İstanbul'a bağlı mutasarrıflıkların merkezlerindekilerine ise merkez bidâyet mahkemesi adı verilmişti. Bu mahkemelerin her biri de hukuk ve ceza olmak üzere iki dâireye ayrılmıştı. Böylece bidâyet ve istinaf mahkemesi tâbirleri Osmanlı hukukuna ilk kez bu nizamnâme ile girmiş olmaktaydı. Bu yönüyle adı geçen nizamnâme, ileride bütün yurtta yapılacak yeni adlî teşkilât reformunun erken bir habercisi durumundaydı.

1871 nizamnâmesi ile İstanbul'da istinaf mahkemesi hukuk-ı âdiye ve hukuk-ı cezaiye olmak üzere iki dâireye ayrılmıştı. Divan-ı Ahkâm-ı Adliye bünyesinde kurulan hukuk-ı âdiye istinaf mahkemesinde, İstanbul ve bağlı adlî mahallerde bulunan mevki ve merkez bidâyet mahkemelerinin gördüğü hukuk dâvâlarından istinafı kâbil olanlar yeniden görülürdü. Hukuk-ı âdiye istinaf mahkemesi, bir başkan, dört üye ve beş mümeyyiz ile gereği kadar kâtip ve hademeden teşekkül etmekteydi. Burada dâvâların görülmesinde izlenecek usul, Divan-ı Ahkâm-ı Adliye nizamnâmesinde yer alan hükümlere tâbiydi.

Ceza Mahkeme-i İstinaf'ı ise Zabtiye Müşirliği'ne bağlı olup Cinâyet Divanı ve Cünha Divanı adıyla iki dâireye ayrılmıştı. İstanbul ve bağlı mahallerde meydana gelen ve cinâyet derecesine giren dâvâlar Cinâyet Divanı'nda bidâyeten görülürdü. Burada bir başkan ve dört üye ile gereği kadar mümeyyiz, müstantık ve zabıt kâtibi bulunurdu. Cünha Divanı'nda ise İstanbul ve bağlı mahallerde bulunan mevki ve merkez bidâyet mahkemelerince kabahat ve cünha derecesinde görülüp sonuçlandırılan dâvâlardan istinaf yolu açık olanlara talep üzerine istinafen bakılırdı. Burada da bir ikinci başkan (reis-i sânî) ve dört

183- Düstur: I/1/357-363.

üye ile gereği kadar mümeyyiz, müstantık ve zabıt kâtibi bulunurdu. Ceza mahkemelerinin hepsinde muhakeme usulü aynı olup 1870 tarihli *Derseadet ve Mülhakâtı İdare-i Zâbıta ve Mülkiye ve Mehâkim-i Nizâmiyesine Dâir Nizamnâme*'nin dördüncü faslında yer alan hükümlerden ibâretti.

Divan-ı Ahkâm-ı Adliye Nezâreti Dâiresinde bulunan Mahkeme-i Temyiz, hukuk ve ceza dâirelerine ayrılmış olup yukarıda adı geçen mahkemelerin temyiz merciiydi.

4. 1872- 1879 Arası Nizâmiye Mahkemeleri

İstanbul ve bağlı yerlerdeki nizâmiye mahkemelerini düzenleyen 20 Ramazan 1288/3.XII.1871 tarihli nizamnâmeden bir ay kadar sonra Silh-i Şevval 1288/11.I.1872 tarihinde neşrolunan *Mehâkim-i Nizâmiye Hakkında Nizamnâme*[184] ile İstanbul'daki adlî teşkilât taşraya da yaygınlaştırılmıştır. Buna göre ülke çapında nizâmî mahkemeler bidâyet ve istinaf mahkemeleri olmak üzere iki dereceye ayrılmıştır. Kaymakamlık merkezi olan kazâlarda bulunan meclis-i deâviler bidâyet, livâ merkezlerindeki meclis-i temyizler hem bidâyet hem istinaf, vilâyetlerdeki divan-ı temyizler ise istinaf mahkemesi olarak dâvâ göreceklerdi. Bütün bu mahkemelerin temyiz mercii Divan-ı Ahkâm-ı Adliye idi. Köylerdeki ihtiyar meclisleri sulh mercii olarak dâvâ görmeye eskiden olduğu gibi devam edecekti.

Adı geçen nizamnâmeye göre kazâlarda bulunan meclis-i deâvilerin 1858 tarihli ceza kanununun dördüncü maddesi gereği cünha derecesindeki suçlara dâir verdiği hükümlere istinaf yolu açıktı. Bunlar talep üzerine livâlardaki meclis-i temyizlerde istinafen görülürdü. Meclis-i deâvilerin hukuk-ı âdiyeye dâir ve istinaf yolu açık olan hükümlere de talep üzerine divan-ı temyizde istinafen bakılırdı.

Livâ meclis-i temyizlerinden gerek hukuk-ı âdiye ve gerekse hukuk-ı cezaiyeye dâir ve hükmü istinaf yolu açık olarak verilen dâvâlar da istek üzerine divan-ı temyizde istinafen görü-

184- Düstur: I/1/352-356.

lürdü. Livâ meclis-i temyizlerinin cinâyet derecesindeki suçlara dâir vermiş oldukları hükümleri havi ilâmlar da divan-ı temyizde incelenerek yerinde görülenler Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'ye gönderilir, yargılama ve hükmünde eksiklik ve hatâ görülenler ise düzeltilip tamamlanması için divan-ı temyizin gerekçesi ve görüşü de yazılarak hükmü veren meclis-i temyize iade edilirdi.

Hukuk-ı âdiye dâvâlarına dâir muhakeme usulü kanunu çıkarılıncaya kadar 1278/1861 tarihli Usul-i Muhakemat-ı Ticaret Nizamnâmesinin bu düzenlemelere aykırı olmayan hükümleri uygulanacaktı.

III. BİRİNCİ MEŞRUTİYET DEVRİ

1864 ve 1868 adlî reformları hükûmetçe istenen ıslahatı yerine getirmekten uzak görüldüğü gibi, bu reformların arkasında bir güç olarak yer alan Avrupa devletlerini de tatmin etmedi. Kötü bir örnek teşkil eden Lübnan ve Girit reformları ise gerek azınlıklar ve gerekse Avrupa nezdinde, Bâbıâli'den "gerisi kolay getirilebilecek bir tâviz" olarak görüldü. Bu sırada Hersek hıristiyanları "daha çok imtiyaz" isteğiyle ayaklandı. Rusya ve Avusturya bu isyana müdahale etmeye hazırlandı. Dünya kamuoyu Osmanlı Devleti aleyhine dönmüştü. Bâbıâli, bu durumdan Rusya ve Avusturya ile Sırbistan ve Karadağ'ın yararlanabileceğinden korkarak tedbir almayı düşündü. İşte bu sebeple 13 Zilka'de 1292/1875 yılında sadrıâzam Mahmud Nedim Paşa'nın hazırladığı ve Fermân-ı Adalet diye bilinen bir fermân yayınlandı[185]. Aynı zamanda Tanzimat ve Islahat fermânlarını teyid eden bu fermâna göre, idare ve adliyenin birbirinden kesin olarak ayrılması zımnında adlî işlerden sorumlu nâzırın aynı zamanda Divan-ı Ahkâm-ı Adliye başkanlığını yürütmesi usulüne son verilecek, bu yüksek mahkeme bağımsız bir başkanlık olarak Adliye Nezâreti'ne bağlanacaktı. Yine Ticaret Divan-ı İstinaf'ının da Ticaret Nezâreti'nden ayrılarak Adliye Nezâreti'ne bağlanması, böylece Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'de ceza, hukuk ve ticaret işlerine bakan üç dâirenin bulunması esası benimseniyordu. Mahkeme üyeleri kanunî niteliklere sahip kimselerden seçilecek, geçerli bir sebep olmaksızın azledilemeyecek ve değiştirilmeyecekti. Mahkeme üyeleri müslüman ve gayrımüslim teb'a tarafından seçimle belirlenecek; nâipler vilâyetlerdeki divan-ı temyiz başkanlığını yürütecek; livâ ve kazâlardaki meclisler başkanlığına da ehil kimseler seçilecekti. Müslümanlarla gayrımüslimler ve hıristiyanlarla diğer gayrımüslimlerden farklı mezheplerde bulunanlar arasında meydana gelen dâvâlar nizâ-

185- Karal, VII/78. Fermânın metni için bkz. Düstur: I/3/2-9; Vak'a-nüvis Ahmed Lûtfî Efendi, Vekayi-nâme, XV/98-104.

miye mahkemelerine havâle olunacaktı. Bu mahkemelerde uygulanmak üzere bir usul kanunu derhal hazırlanacaktı. Livâ ve kazâlar nâiplerinin verdikleri ilâmların şer'î yönden incelenmesiyle vilâyet merkezindeki nâipler görevlendirilecekti. Kısa bir süre sonra vadedilen ıslahatın ciddî bir şekilde uygulanması için Avusturya, Rusya ve Almanya, Bâbıâli'ye bir nota verdi. Avusturya dışişleri bakanı Kont Andrassy'nin adıyla anılan bu nota kabul edildi.

7 Zilhicce 1293/1876 tarihli Kanun-ı Esasî'nin 81 ve 91. maddeleri arasında mahkemeler düzenlenmişti. Buna göre hâkimler devlet tarafından tâyin edilir, istifa ve mahkûmiyet gibi meşru bir sebep olmaksızın azledilemezlerdi. Hâkimlik sıfatıyla bir başka devlet memuriyet bir kişide birleşemezdi. Tanzimat'tan bu yana Osmanlı mahkemelerinin şer'iyye ve nizâmiye mahkemeleri olarak ikili taksimi aynen benimsenmiş, şer'î dâvâların şer'iyye, nizâmî dâvâların nizâmiye mahkemelerinde görülmesi esasına işaret edilmişti. Bunların yanı sıra kişilerle devlet arasındaki dâvâların genel mahkemelerde görüleceği, olağanüstü mahkeme kurulamayacağı, mahkemelere her türlü müdahalenin yasak oluşu, mahkemelerin sınıf ve derecelendirilmesinin özel kanuna bağlı olduğu, mahkemelerin bakmakla görevli bulunduğu dâvâlara bakmaktan kaçınamayacağı ve hükmü erteleyemeyeceği, mahkemelerde duruşma ve ilâmların aleni olacağı esasları hükme bağlanmıştı.

93 harbi diye de bilinen 1877-78 Osmanlı-Rus savaşının yenilgiyle sona ermesi, Avrupa'nın yeni müdahalelerine meydan vermişti. Bu savaş sonunda imzâlanan Berlin Anlaşması'nda adlî alanda yeni bir takım talepler dile getirildi ve Osmanlı hükûmeti bir takım vaadlerde bulunmak zorunda kaldı. Bu sıralarda sadrıâzam Safvet Paşa idi. Safvet Paşa ilimli, halkın ve baştakilerin huyunu gayet iyi bilen, devlet idaresindeki uzun tecrübesi dolayısıyla ıslahat yapayım derken kırıp dökmekten ve aceleci heveslerle ileriye atılarak mânâlı mânâsız taşkınlıklardan ve ilgisiz zahmet ve yürüyüşlerden çekinir bir kimse olduğu için özellikle içte ve dışta beklenen adliye reformları konusunda oldukça temkinli davranıyordu. Adliye ıslahatından bah-

sedenlere de "*Efendi! hâkim yok, mahkeme yok, bu durumda adalet ıslahatı sözde ve dilekte kalır; evvelâ hâkim yetiştirmeli, sonra mahkeme binâları yapmalı da sonra adliye teşkilâtını düzeltmeye ve genişletmeye çalışmalı. Yoksa hukuk ilmi okunmamış kâtiplerden hâkim tâyin ve medrese odaları veya kira ile tutulmuş tahta evlerden mahkeme yapınca sonu derde devâ olmaz!*" diye cevap veriyordu[186]. Bunun üzerine Safvet Paşa'dan ıslahat bakımından ümit kesilerek sadrıâzamlıktan azledilmiş, yerine Tunuslu Hayreddin Paşa getirilmiştir.

Tunuslu Hayreddin Paşa'nın sadrıâzamlığı sırasında padişaha bu konuda bir lâyiha sunmuş bulunan Adliye Nâzırı Said Paşa adlî ıslahata memur edildi. Bunun üzerine 1296/1879 yılında hem adliye teşkilâtında, hem de muhakeme usullerine ilişkin oldukça geniş reformlar yapıldı[187]. Ancak bu reformlar öncekilerin devamı, hattâ teyidi mâhiyetinden ileri geçiyor değildi. Engelhardt'ın seleflerinden daha saydam görüşlü bulduğu Said Paşa adliye reformlarını aceleye getirip Fransız orijinli kanunları, ülkeye uygunluğu derinlemesine incelenmeden iktibas ettiği ve bu düzenlemelerle açılan kadrolara zorunlu olarak ehliyetsiz kimselerin doldurulmasına yol açtığı için eleştirilmişti. Yabancı elçilikler ise bu düzenlemeleri kabul etmeye bile yanaşmamışlardı. Said Paşa, her ülkede yeni kurulan müesseselerin genç ve tecrübesiz memurlara emânet edildiğini, Osmanlı hâkimiyetinden ayrılan devletçiklerin bile daha aydın olmadıkları halde şimdi kabul edilen reformları ta o zamanlar benimsediklerini söyleyerek kendisini savundu. Bütün bunlar yalnızca Osmanlı Devleti'nin adliye reformları konusunda iyi niyetli olduğu imajını vermek, böylece yabancı müdahalelerini önlemek gayesine mâtufdu[188].

1. Cevdet Paşa ve Adliyede Düalite

Osmanlı Devletinde nizâmiye mahkemelerinin -özellikle Sultan Abdülaziz ve Sultan Abdülhamid'in saltanatları devrin-

186- A. Şeref, 235.
187- Said Paşa: **Hâtırat**, Derscadet 1328, I/22.
188- Cevdet Paşa, Tezâkir, IV/ 195; Engelhardt, 316-317; Karal, VIII/351-352.

deki- teşekkülünde Ahmed Cevdet Paşa'nın büyük rolü olmuştur. Gerçekten zamanın önde gelen simâlarından, Ahmed Cevdet Paşa'nın, gerek modern bir hukuk okulunun açılışında, gerek başta temyiz mahkemesi olmak üzere nizâmiye mahkemelerinin kuruluşunda, gerekse modern tarzda medenî, ceza, arâzi, hukuk usulü kanunlarının hazırlanmasında önemli emeği geçmiştir[189].

Tanzimat sonrasında hem hukuk eğitimi, hem adliye teşkilâtı, hem de kanunlaştırma hareketinin O'na çok şey borçlu olduğu söylenebilir. 1296/1879 tarihli mahkeme teşkilâtı kanunu, şeklen Fransız orijinli de olsa, aslında Cevdet Paşa'nın fikrinden çıkmıştır. Nitekim 1289/1873 yılı başlarında sadrıâzamlığın emriyle ıslahata dâir hazırladığı bir lâyihada mahkemelerde doğal olarak dâvânın bidâyet ve istinaf adıyla iki derecede görüleceği, bundan sonra da temyiz mahkemesinde inceleneceği, bidâyet muhakemesine başvurmadan önce sorunu çözmek üzere gidilebilecek sulh dâirelerinin kurulacağı, hâkimlerin yetiştirilmeleri için gereken tedbirlerin alınması, bu zamana kadar da gerek mülkî sınıfta, gerekse cinâyet meclislerinde bulunan hukuka aşina ve elverişli kimselerin istihdam edilmesi gerektiği hususları yer almaktaydı[190]. Ayrıca nizâmiye mahkemelerinin ilâmlarının yayınlanacağı ve böylece şer'iyye mahkemelerindeki *Envârü's-sükûk*, *Dürrü's-sükûk* gibi eserlerin (sakk mecmuaları) fonksiyonlarını görmek ve mahkeme ilâmlarının hazırlanmasında hâkimlere yardımcı olmak üzere Ceride-i Mehâkim'i de 1874 tarihinde Cevdet Paşa kurdurmuştur[191].

İlber Ortaylı, Tanzimat'ın uzlaştırıcı devlet adamı ve hukukçusu Cevdet Paşa'nın fikrinde iki hukuk sisteminin aksak bir sentezinin yer aldığını ileri sürer[192]. Nitekim nizâmiye mahkemelerinin kurulması yanında şer'î mahkemelerin kaldırılmasına gerek görülmemiş (veya bu usulün devamında bir zorunluluk görülmüş), böylece eğitim ve mevzuatın yanısıra Osmanlı adlî

189- Lewis, 122.
190- Cevdet Paşa, Tezâkir, IV/ 100-101.
191- Mardin, Cevdet Paşa, 238.
192- Ortaylı, En Uzun Yüzyıl, 130.

teşkilâtında da ikilik (düalite) meydana gelmiştir[193]. Berkes'e göre Cevdet Paşa Tanzimat'ın tam aradığı şahsiyettir ve bu devrin belki de en büyük devlet adamıdır. İlmiye sınıfından bürokrasiye geçmiş birisi olarak Tanzimat'taki ikiliğin sembolü olmuştur. İfrat ve tefritten uzaktır, ne alafranga ve ne de mutaassıptır[194]. Gerçekten Cevdet Paşa, tavırları itibariyle zamanının en tutarlı ve istikrarlı devlet adamıydı. Devlet kurumlarının içinden çıkılmaz derecede köhneleştiğini farketmiş, bu durumu ıslah için kesin, realist ve pratik çözüm yolları getirmeye çalışmıştır. Bunu yaparken de hassas dengeleri iyice gözetmeye ve tedbirsiz davranmamaya da dikkat etmiştir. İlmiye sınıfından gelişi ve halihazırda bürokrasiye mensup oluşu, bu iki sınıf arasında reformların düalitesi sebebiyle bir çatışma çıkmasına engel teşkil etmiş, uzlaştırıcı bir rol oynamıştır. Zamanın vak'anüvisi olarak bu reformları bizzat müşahede eden Lûtfi Efendi, böyle yeni mahkemeler kurup bunlara şer'î mahkemelerden alınan adlî görevleri yükleyerek herkese Osmanlı Devleti'nde o ana kadar usul ve adlî kanunların olmadığı intibaı vermektense, şer'î mahkemelerin zamanın gereklerine uydurulmasının daha kolay olduğu gerekçesiyle bu teşebbüsleri fazla onaylamadığını belirtmiştir. Yine Lûtfi Efendi, burada Cevdet Paşa'nın vaktiyle ilmiye sınıfının ileri gelenlerinden, hattâ Şeyhülislâmlığa namzet bulunduğunu, sonradan beklenmediği ve kendisinin de haberi olmadığı halde geçirildiği mülkiye sınıfını iyice benimseyerek bütün fikir ve mesâisini bu yolda sarfettiği, bundan dolayı ilmiye sınıfının ve şer'î mahkemelerin gittikçe gerilemesine engel olamadığını bildirmektedir[195]. Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye'nin hazırlanması için kurulan Mecelle Cemiyeti Adliye Nezâreti'ne bağlıydı. Böyle bir cemiyetin dâire-i ilmiye sayılan Meşîhat'te değil de, dâire-i adliyede, yani Adliye Nezâreti'nde kurulmuş olması ulemânın tepkisini çekti. Kendisi de büyük bir hukukçu olan Şeyhülislâm Hasan Fehmi Efendi ile Ahmed Cevdet Paşa arasında bir çekişme doğdu. Hattâ bir ara Cevdet Paşa azledilerek Mecelle Cemiyeti Meşîhat'e bağlan-

193- Özer, 1405; Davison, II/25; Velidedeoğlu, 715.
194- Berkes, 219.
195- Ahmed Lûtfî Efendi, Vekayi'-nâme, XII/ 78.

dıysa da kısa bir süre sonra tekrar eski duruma dönüldü[196]. Bu olay muhtemelen -sanılanın aksine- bir şahsî çekişmeden çok, Meşîhat'in giderek pasifize edileceğinden korkan Şeyhülislâm'ın bir direnişiydi. Nitekim aynı endişeler II. Meşrutiyet'in îlânından sonra da yaşanmış, o zamana kadar Meşîhat'e bağlı bulunan şer'iyye mahkemeleri Adliye Nezâreti'ne bağlanarak Meşîhat sadece fetvâ verme göreviyle sınırlandırılmaya teşebbüs edilmiştir. İlericilerle muhafazakârları iyice birbirine düşüren bu olay, belki de yıllar önce Mecelle Cemiyeti sebebiyle yaşanan gerginliğin ulaştığı bir noktadır.

Osman Nuri (Ergin) de şer'î mahkemelerin yanı sıra yeni mahkemeler kurmanın gereksizliğinden, hattâ sakıncalarından uzun bahsetmiştir[197]. Namık Kemal diyor ki: "*Bir memlekette böyle iki türlü kanun ve üç nevi mahkeme mevcut olmasının doğurduğu teşevvüşatın indifaı Mecelle'nin hitâmıyle düstur yerine kıyâmına tevakkuf eder. O zaman mehâkim-i şer'iyye ve nizâmiye beyninde hemen hiç fark kalmaz... Usul-i muhakeme vaktiyle Fransızca'dan tercüme ettirilmiş idi, nasılsa hâlâ meydana konulmadı. Bir kere de fukahanın tâyin ettiği edebü'l-kâdi nazargâh-ı mütâlaaya konulsa Avrupa'nın usul-i muhakematından hem daha külfetsiz ve hem daha cemiyetli olduğundan elbette tercihan kabul olunur...*"[198]. Ancak Namık Kemal'in beklediği gerçekleşmemiş, Mecelle'nin tamamlanmasından sonra da adliyede düalite devam etmiştir. Şüphesiz ki hukuk hayatındaki bu düalite Cevdet Paşa'nın fikrinden çıkmış değildir. Düalite bu devrin en önemli özelliğidir. Cevdet Paşa da bu çerçevenin dışına çıkabilme iktidarına sahip değildi.

Tanzimat'tan sonra adlî teşkilâttaki bu ikiliğin sebebi biraz da şer'î mahkemeleri modernize etmeye gerek görülmemiş olmasıdır. İslâm hukukunun dinî vasfı daha bâriz olan şahıs, âile, miras ve mülkiyet hukuku gibi alanlarında modernleşmeye izin vermeyeceği muhakkak olan ulemânın da olumsuz reaksi-

196- Cevdet Paşa, Tezâkir, IV/ 95-97.
197- O. Nuri, Mecelle-i Umur, I/274.
198- N. Kemal: "Mahkemeler", İbret, No: 54, 15 Ramazan 1289 (16 Teşrinisâni 1872)'dan naklen Sungu, 805.

yonlarından korkulmuştur. Kaldı ki şer'iyye mahkemelerinin baktıkları alanlar İslâm hukukunun pek boşluk bırakmadığı ve yeniliğe de sıcak bakmadığı alanlarıdır; oysa nizâmiye mahkemeleri bunun dışındaki alanlarda hükmetmek üzere kurulmuştur. Muhtemelen bu seheple zamanın ricâline dinî ve ferdî niteliği ağır basan dâvâlara bakan şer'iyye mahkemelerinde reform yapıp bunları aslî kimliğinden uzaklaştırmaktansa, bunların yanında ve ayrıca modern tarzda mahkemeler teşkil etmek daha elverişli ve kolay görünmüştür. Öte yandan nizâmî mahkemelerin kurulmasındaki sâik, gayrımüslimlerin dâvâları hakkında Avrupa devletlerinde bir güvence oluşturmaktır. Gayrımüslimler şer'î mahkemelerin görev alanına giren şahıs, âile, miras ve mülkiyet hukukuna dâir dâvâlarda zâten adlî otonomiye sahiptiler. Müslümanlar da bu hususları şer'î mahkemelere götürmekteydiler. Kaldı ki müslüman ve gayrımüslim teh'anın bunların dışında kalan ceza, ticaret ve borçlar hukuku dâvâlarında müşterek mahkemenin görevli ve yetkili olması da zâten İslâm hukukuna aykırı değildir. Bununla beraber nizâmiye mahkemelerinin kurularak şer'iyye mahkemelerinin görev alanının bunlar lehine daraltılması tepki doğurmamış da değildir. Nitekim Yeni Osmanlılar'dan Ziya Paşa, 1869 yılında yayınladığı bir makâlesinde "*...Ve ticaret ve eyâlet ve temyiz hukuk ve idare meclislerinin kişadı ve zâten mehâkim-i şer'iyyeye âit olan ahkâm-ı hukukiyenin takım takım ayrılarak bunlara tahsisi ile şeriat mahkemelerine yalnız karı koca kavgasıyle talâk ve nikâh gibi sırf umûr-ı mezhebiyeye dâir hususatın bırakılması bilcümle şer'-i şerifin vücudünü kaldırmak ve bu teşebbüslerle Avrupa'ya karşı dirâyetli görünmek maksadından başka bir mânâya hamil olunmaz.*" demektedir[199].

İkinci Meşrutiyet devri sadrıâzamlarından ve İslâmcılık cereyanının temsilcilerinden Mısırlı prens Said Halim Paşa 1919 yılında kaleme aldığı *Buhranlarımız* adlı eserinde diyor ki: "*Eski müesseselerin düzeltilmesi veya tâdil edilmesine gidilmeyerek, yeniden yapılması tercih edildi. Böylece şeriat kürsüleri ile medreseler bulundukları halde bırakıldılar. Halbuki bu iki*

199- Hürriyet, No. 41, 22 Zilhicce 1285/5.IV.1869'dan naklen Sungu, 801.

kuruluş, yani adalet mahkemeleri ile ilim ve mârifet müesseseleri, birçok asırlar yaşamış, Osmanlı Devleti'nin azamet ve şevketini temin etmişlerdi. Islâh çareleri aranacak yerde, zavallılar acınacak bir halde terkedildiler. Fakat kendisini idare edenlerden daha akıllı ve daha kadirbilir olan halk bu müesseselere bağlı kaldı. Aydınlar da sırf bu bağlılıktan çekindikleri için onları tamamen kaldıramadılar. Fakat zayıf halleriyle ölüme terkederek, yanıbaşlarında yeni tarzda mahkemeler, mektepler kurdular. Bu yeni kurulanlar ise, Fransız mahkemeleri ile Fransız mekteplerinden üstünkörü alınmış olduklarından, getirildikleri milleti ile hiç ilgisi yoktu. Memleketimize Fransa'nın kendisi kadar yabancı idiler." [200]

1274/1858 tarihli Arâzi Kanunnâmesi'nden gerek önce ve gerekse sonra arâziyle alâkalı dâvâlara da şer'iyye mahkemeleri bakardı. Çünkü bu kanunnâme hükümleri hemen tamamen şer'î hukuktan alınmaydı. Ancak zamanla tevsi-i intikal kanunlarıyla arâzi intikalinin sınırları genişletildikçe bu dâvâlara bakacak merciin tayini de zorlaştı. Nitekim Konya vâliliğinden sorulan bir sual üzerine, 25 Safer 1292/Nisan 1875 tarihinde neşredilen *Arâzi dâvâlarının mehâkim-i nizâmiyyede lüzûm-ı rü'yetine dair tahrirat*'ta, arâzinin vekâlet ve şehâdet-i fesad üzerine icrâ-yı ferağ ve intikaline dair dâvâların nizamiye mahkemesinde görüleceği hususu yer almaktadır[201]. 22 Şaban 1296/1879 tarihinde *Evkâf-ı sahîhadan olan musakkafât ve müsteğallât-ı mevkufe dâvâlarıyla müvellâ mârifetiyle rü'yeti lâzım gelen dâvâlardan maada arâzi-i emîriyye dâvâlarıyla beyne'l-kurâ hudûd ve sınır münâzaatının mehâkim-i nizâmiyede rü'yeti hakkında irâde-i seniyye* ve bunu mübelliğ 20 Ramezan 1296/1879 tarihli tahrirat-ı adliyye-i umumiyye ile, vakıf arâzi dışındaki arâzi çeşitleriyle alâkalı dâvâların nizamiye mahkemelerince görüleceği[202], ayrıca *Tapu Nizamnâmesi*'nin 24. maddesi ve *Arâzi dâvâlarının muhakemelerinde arâzi memurlarının bulundurulması hakkında irade-i seniyye* ile muhakeme esnâsında

200- Said Halim Paşa, 220.

201- Düstur: III/165-166

202- Düstur: I/4/344; Serkiz Karakoç: **Tahşiyeli Usul-ü Muhakeme-i Şer'iyye**, İst. 1339/1341, 9-10.

arâzi memurlarının da bulunması gerektiği bildirilmiştir[203].

Öte yandan nizâmî mahkemelerle şer'î mahkemeler arasında, bilhassa ceza hukuku alanında görev ve yetki uyuşmazlıkları devamlı var olmuştur. 16 Receb 1305/1887 tarihli *Mehâkim-i Şer'iyye ve Nizâmiyenin Tefrik-i Vezâifi Hakkında İrâde-i Seniyye*[204] ve daha sonra 1327/1909 tarihli *Mehâkim-i Nizâmiyece Taht-ı Hükme Alınan Hukuk-ı Şahsiyye Dâvâlarının Mehâkim-i Şeriyyede Men'-i İstima'ı Hakkında İrâde-i Seniyye*[205] ve 1332/1914 tarihli *Tefrik-i Vezâif Nizamnâmesi* [206] ile bu sorun çözülmek istenmişse de tam mânâsıyla başarılı olunamamıştır.

Bu düzenlemelere göre nizâmiye mahkemeleri nikâh, talâk, nafaka, hıdâne, rıkk, kısas, diyet, erş, gurre, hükûmet-i adl, kasâme, gâib, mefkud, vasiyet, miras ve vakıf dâvâlarına bakamazlar, bunlar münhasıran şer'iyye mahkemelerinin görev alanına girerdi. Âdi hukuk dâvâlarında ise prensip itibariyle nizâmiye mahkemeleri görevli olmakla beraber taraflar anlaşırlarsa dâvâyı şer'iyye mahkemeleri önüne götürebilirlerdi. Ceza dâvâlarıyla haksız fiil ve kontratlardan doğan borçlara dâir dâvâlarda ise nizâmiye mahkemeleri tek ve mutlak görevli merciydi[207]. Ayrıca arazi kanunu, tapu nizamnâmesi ile Mecelle'nin arâzi ile ilgili maddelerine dâir dâvâlar (vakıf arâzi müstesnâ) ve sınır ihtilafları da burada görülürdü[208]. Önceleri ticaret mahkemelerinin görev alanına giren bono ile ilgili dâvâlarla gayrımenkullerde hacze dâir dâvâlar da nizâmiye mahkemelerinde görülürdü[209]. Nizâmiye mahkemeleri, prensip itibariyle ticarî ve her halde idarî dâvâlara da bakamazdı[210]. Böylece hukuk dâvâları, 1. mutlaka şer'iyye mahkemelerinde görülmesi gereken, 2. mutlaka ni-

203- Düstur: I/4/416.
204- Ceride-i Mehâkim, 440/2 Şaban 1305/4861; Karakoç, 15-17.
205- Düstur: II/ I/ 192-193; Karakoç, 18-19.
206- Düstur: II/6/1334, Karakoç, 21-22.
207- Cabirzade Mehmed Şevki: **Tâyin-i Merci.** İst. 1322, 54-56.
208- Yorgaki/ Şevket: **Usul-i Muhakeme-i Hukukiye Kanun-ı Muvakkati Şerhi**, Kostantiniyye 1304, I/213. Bu hususta Adliye Nezâreti'nin 1292/1875 tarihli tezkeresi için bkz. Velidedeoğlu, 716.
209- M. Şevki, 96-97.
210- A. Haydar: **"Mehâkim-i Nizâmiyenin Vezâifinin Takyidi"**, Ceride-i Ahkâm-ı Adliye, C: I, S: 1, 1325, 25.

zâmiye mahkemelerinde görülmesi gereken, 3. nizâmiye mahkemesinin görev alanına girmekle beraber tarafların rızasıyla şer'iyye mahkemelerinde görülebilen dâvâlar olmak üzere üç kısımdı. Bir kere şer'iyye mahkemesinde görülüp de ilâma bağlanarak Şeyhülislâmlıkça da onaylanan bir dâvâ tekrar nizâmiye mahkemesine götürülemezdi[211]. Bununla beraber şer'iyye mahkemeleri görev ve yetki alanlarının çok geniş, hattâ sınırsız olduğu devirlerden gelen bir alışkanlıkla neredeyse her dâvâya bakmaya kendilerini mezun saymışlardır. Bu sebeple 1914 tarihli *Tefrik-i Vezâif Nizamnâmesi*, şer'iyye mahkemelerinin kısas, diyet, erş gibi ceza hukuku ile ilgili yetkilerini tamamen almış intibâı verdiği halde, şer'iyye mahkemeleri bu gibi dâvâları görmeye devam etmiştir[212]. Ceza dâvâlarına bakmak her ne kadar nizâmiye mahkemelerinin görevine girmekteyse de kısas ve diyetle ilgili durumlarda mağdurun yakınları şahsî hak talebinde bulunurlarsa şer'î mahkemeden bu hususta bir ilâm alırlar, nizâmiye mahkemesi bunu onaylar, diyete râzı olunduğu takdirde eğer gerekli görürse zanlıya (maznun) ta'ziren ceza verebilirdi. Sözgelişi nizâmiye mahkemesi adam öldüren bir kimseyi üç yıl kürek cezasına çarptırdığı halde şer'iyye mahkemesi kısasa hükmedebileceği gibi, şer'iyye mahkemesi diyete hükmetse veya kısasa hükmedip de taraflar mağduru affetse bile nizâmiye mahkemesi idam cezası verebilirdi. Bu usul, Tanzimat devrinin başından devletin sonuna kadar devam etmiştir.

Nizâmiye mahkemeleri önceleri ceza kanunlarıyla ilgili dâvâlara bakmakta, Tanzimat prensiplerine aykırı davranan memur ve sivil halkı yargılayabilmekteydi. 1864 tarihli Vilâyet Nizamnâmesi'nden anlaşıldığına görev nizâmiye mahkemeleri artık menkul ve gayrımenkul mallara dâir bir takım hukuk dâvâlarına da bakabilmekteydi. Hattâ bunun için nizâmiye mahkemelerinde hukuk dâireleri bulunmaktaydı. Ancak bu dâirelerin işleri o kadar azdı ki bir süre sonra zaman ve personel tasarrufu amacıyla ceza ve hukuk dâireleri birleştirilmişti. Mecelle'nin îlânından sonra nizâmiye mahkemelerinin baktığı hukuk dâvâla-

211- Yorgaki/Şevket, I/231.
212- M. Şevki, 58; Özer, 1406-1407.

rının sayısı artü. Ceride-i Mehâkim'in kurulduğu 1874 tarihinden Mahkeme-i Temyiz'in kurulduğu 1879 tarihine kadar Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'nin hukuk dâvâlarına ilişkin verdiği kararların genellikle havâle, isticar, kefâlet, arâzi, alacak, şirket, bey', ev kirası, aşar ile ilgili olduğu görülür. Yine örnek olarak İstanbul-Beyoğlu merkez bidâyet mahkemesi hukuk dâiresinin 1290/1874 yılında baktığı dâvâlar -Ceride-i Mehâkim'den anlaşıldığına göre- umumiyetle şu konulardadır: İltizam, tasarruf-ı emlâk, icar ve isticar, ikraz ve istikraz, kefâlet, bey' ve şirâ, rehin, emânet, deâvi-yi mütenevvia[213]. 1879 tarihinden sonra nizâmiye mahkemelerinin baktığı hukuk dâvâlarının sayısı giderek artmış, nizâmiye mahkemeleri her türlü ceza dâvâsı yanında, Mecelle'nin düzenlediği konularla ilgili bütün dâvâlara bakar duruma gelmiştir.

Nizâmiye mahkemeleri hukuk hayatında ve özellikle adliye teşkilâtında yaşanan çözülmenin önüne geçmek amacıyla kuruldukları halde bu devirde şer'iyye mahkemelerinden daha iyi durumda değildi. Görev alanlarının belirsizliği yanında, üyelerinin hukuk nosyonundan mahrum bulunması, ayrıca bu mahkemelerin niteliği ve üyelerinin şahsî ezikliği sebebiyle mahallî ve merkezî güçlerin nüfuzu altında kalmaya daha müsâit oluşu bunun en önemli amillerindendir. Ziya Paşa o zamanlar resmî dilin çetrefilliği üzerinde dururken, mevcut kanunların çok elâstikî ve anlaşılmaz ifâdelerle kaleme alınmış olması, bu mevzuatın halka gereği gibi duyurulamaması, Türkçe konuşulmayan bölgelerde yaşayan halkın dillerine çevrilmemiş olması gibi âmillerin nizâmiye mahkemelerinde âdil kararlar verilmesini engellediğini bildirmektedir. Ziya Paşa bu konuda o zamanlar nizâmiye mahkemelerinde yaşanan problemlerin hazin panoramasını çizmektedir: "*Usul-i inşânın bu veçhile yolsuz olması mülk ü milletçe daha pek çok fenalıkları müeddi olmaktadır. Yalnız mehâkim-i şer'iyyede usul-i sakk mu'teber olduğundan alkâm-ı şer'iyye tağyirden masun olup ancak sâir mahkemelerde verilen ilâmlar ol derece müşevveşü'l-ibâredir ki hükmün kâh dâvâya ve kâh icrâya bile mutâbakat etmediği vuku bulur ve*

213- Ceride-i Mehâkim, S: 21, 17 Zilhicce 1296, 166-167.

bundan ne kadar haksız hükümler zuhura gelir ki cümlesi devletin adaletsizliğine hamlolunur. Meclis ve mehâkimde hâlâ düstur-ii'l-amel olan ceza kanunnâmesi öyle nâkısü'l-ifâde ve ol suretle müşevveşü'l-ibâredir ki meclisler ve mahkemeler gördükleri dâvâyı onun bentlerinden birine tatbik ile hükmetmek için dâvâyı yaş deri gibi çekiştirmeğe ve ekseriya nâhak hükmetmeğe mecbur olurlar. Amma suret-i dâvâ bentlerin hiç birine uydurulamaz ise yalnız ibârece vech-i münâsebet kifâyet eder. Meselâ bir adam zanparalıkta tutulup istintak edilirken hânenin duvarından aşıp girdiğini itiraf eder. Buna dâir kanunnâmede bir bend-i sarih olmadığından mücerret hâneye girmek hakkında olan bende tatbik olunup gider. Meclis yahut Divan-ı Ahkâm-ı Adliye ise mahallinde dâvânın suret-i vukuuna vâkıf olmayıp gelen mazbata üzerine hükmü tasdik ettiğinden ve mahallî mazbataları ise ağraz-ı gümagûn üzerine yazıldığından meselâ hakikatte üç ay hapis kifâyet edecek bir biçârenin on sene küreğe konuldığı ve on sene küreğe gidecek bir cânînin üç ay hapis ile kurtarıldığı kesîrü'l-vukudur. Kezâlik istintaklarda dahi hal böyledir. İstintak olunan biçâre derdini bildiği lisanla söylerken müstantik efendi <u>aldığından</u> lâfzına aşağıda bir de <u>bulunduğundan</u> ve <u>olmağla</u> ve <u>bulunmağla</u> ibâreleri cebinden yazar, sonra müruvvet ederse bir kere de yüzüne karşı okur. Ve bunu sen söylemedin mi? getir mührünü ve yok ise parmağını bas der. İstintak olunan adam okunan şeyi arapça dinleyip bir şey anlamadan yalnız efendiyi gücendirmiyeyim itikadiyle mührünü ya parmağını basar. İşte bu istintaknâme kâh olur ki biçârenin idamına kadar sebep olur. Belki anın dediği yolda yazılsa kurtulmak ihtimali bulunur."[214].

2. Adliye ve Mezâhib Nezâreti'nin Kuruluşu

Yine bu yılda 29 Cemâzilevvel tarihinde *Adliye ve Mezâhib Nezâreti'nin ve devâir-i merbutesinin vezâifi nizamnâmesi* ile Adliye ve Mezâhib Nezâreti kuruldu[215]. Çavuşbaşılık'dan

214- Hürriyet, no: 11, 20 Cemâzilevvel 1285 (7 Eylül 1868)'den naklen Sungu, 844.
215- Düstur: IV/1/129-135.

Divan-ı Deâvi Nezâreti'ne (1837) dönüştürülen, hundan sonra Divan-ı Ahkâm-ı Adliye Nezâreti (1870) ve daha sonra da Adliye Nezâreti (1876) adını alan kurum, o zamana kadar Hâriciye Nezâreti'ne bağlı bulunan Mezâhib Dâiresi'ni de içine alacak şekilde Adliye ve Mezâhib Nezâreti diye anılmaya başladı. Böylece Hâriciye Nezâreti'nin gayrımüslimlerin ruhânî liderleri ile muhatap olma durumuna son verildi. Nizâmiye mahkemeleri de buraya bağlanarak başına kısa bir süre sonra Ahmed Cevdet Paşa getirilmiştir. Cevdet Paşa bu görevi daha önce de Divan-ı Ahkâm-ı Adliye Nâzırı adıyla üç kez yürütmüştü ve bu sefer dört yıl kadar bu makamda kalacak; 1886 yılında bu göreve dört yıllığına tekrar getirilecekti[216]. 29 Cemâzilevvel 1296/1879 tarihli nizamnâme 7 Cemâzilâhir 1329/1911 tarihli *Adliye ve Mezâhib Nezâreti'nin Nizamnâme-i Dâhiliyesinin altıncı babına müzeyyel fıkra* ile yürürlükten kaldırılmıştır[217]. Adliye ve Mezâhib Nezâreti 1922 yılından itibaren Adliye Vekâleti adıyla Anadolu hükûmetinde varlığını devam ettirmiş; daha sonra da yerini Adalet Bakanlığı almıştır.

3. Yeni Nizâmî Mahkemeler Teşkilâtı

Yukarıda da geçtiği üzere, 1879 yılı Osmanlı adlî teşkilâtında hayli önemli değişikliklerin yapıldığı bir yıldır. Nitekim 27 Cemâzilâhir 1296/17.VI.1879 tarihinde yayınlanan *Mehâkim-i Nizâmiyenin Teşkilâtı Kanun-ı Muvakkati*[218] ile adliye teşkilâtında neredeyse yeni bir sayfa açılmıştır. Selh-i Şevval 1288/11.I.1872 tarihli *Mehâkim-i Nizâmiye Hakkında Nizamnâme*yi yürürlükten kaldıran bu kanun, çok büyük ölçüde Fransız adlî teşkilâtını örnek alan ve cumhuriyet devri adliye teşkilâtının da temelini teşkil eden düzenlemeler getirmiştir[219]. Kanun 1296/1872 tarihli kanuna göre daha sistematik hükümler içermekle beraber aslında mahkemelerin oluşum ve görevlerinin pek değişmediği görülür.

216- Yavuz, Adliye Nezâreti, 59.
217- Düstur: II/4/367.
218- Düstur: I/4/245-260.
219- Belgesay. 216.

1296/1879 tarihli kanuna göre nizâmiye mahkemelerinin öncelikle adları değiştirilmiş, divan-ı temyiz, meclis-i temyiz ve meclis-i deâvi tâbirleri terkedilmiştir. Bunda bu mahkemelerin isimlerindeki temyiz kelimesinin teknik anlamda temyiz kurumuyla bir ilgisinin bulunmaması gerçeği de göz önüne alınmıştı. Nitekim Divan-ı Ahkâm-ı Adliye yerine Mahkeme-i Temyiz'in kuruluşuyla bu kelime yerinde kullanılmaya başlanmıştır[220]. Bununla beraber bidâyet mahkemelerinin kimi zaman istinaf mahkemesi görevi yaptığı düşünülecek olursa bu isimlerin kesin yetki sınırları çizmediği anlaşılır[221].

A. Sulh Mercileri

Yeni düzenlemeye göre nizâmiye mahkemeleri ceza ve hukuk dâirelerine ayrılmaktaydı. Her bir kısım ise bidâyet ve istinaf mahkemeleri olmak üzere iki dereceliydi. İstanbul'da bulunan Mahkeme-i Temyiz ise bütün bunların üzerinde yer almaktaydı. Köylerde ihtiyar heyetleri, nâhiyelerde ise nâhiye meclisleri birer sulh dâiresiydi. Köylerdeki ihtiyar heyetleri sadece tarafların arasındaki ihtilafları onların rızasıyla ve sulh yoluyla çözümleyecekti; yoksa hüküm verme yetkisi yoktu. Bu yetki sınırlı şekilde nâhiye meclislerine verilmişti. Nâhiye meclisleri konusu yüz elli kuruşu geçmeyen hukuk ihtilaflarına ve altı beşliğe kadar ceza-yı nakdîyi gerektiren kabahat suçlarına kesin, yani istinafı kâbil olmamak üzere bakıp çözümler; bununla beraber bunlar da ilâm veremez; hükmü özel bir deftere kaydederek tasdikli suretlerini ilgililere verirdi. Nâhiye meclislerinin kabahatlere dâir hapis veya altı beşlikten yukarı geçen ceza-

220- M. Esad. 62; Yorgaki/Şevket. I/71. Bununla beraber bazı müellifler temyiz sözünün bu kurum için bir anlam ifade etmediğini, bunun yerine Mısır'da olduğu gibi *mahkeme i hayriyye* (kesinleşme mahkemesi) veya *mahkeme-i nakziye* (bozma mahkemesi) ya da her ikisini de içine alacak şekilde *mahkeme-i nakz ve ibram* (bozma ve kesinleşme mahkemesi) denilmesinin daha yerinde olacağını ileri sürmüşlerdir. Âdil. Mahkeme-i Temyiz, 54.

221- *"Vilâyet divan ı temyizleri mahkeme-i istinaf ve temyiz-i deâvi meclisleri bidâyet mahkemesi ünvanıyla vâd olunması ve mehâkim-i hukukiyyenin arzıhal kabul eylemesi hakkında fi 22 Rebiülevvel 1296 (1879) tarihli ve 27 numerosuyla şeref-varid olan tezkire-i sâmiye"*. Düstur: I/4/747-748.

yı nakdîyi içeren kararları kazâ bidâyet mahkemesinde istinaf olunabilirdi. Eğer kazâ sınırları içinde nâhiye yoksa bunların görevine giren ihtilaflar kazâ bidâyet mahkemesinde çözümlenir ve livâ bidâyet mahkemesinde istinaf olunabilirdi[222].

B. Bidâyet Mahkemeleri

Bunlar hem basit kazâlarda, hem de livâ ve vilâyetlerin merkez kazâlarında bulunmaktaydı.

a. Kazâ Bidâyet Mahkemeleri

aa. Kuruluşu

Toplu hâkim esasının benimsendiği kazâ bidâyet mahkemeleri bir başkan ile iki üyeden oluşurdu. Bunların aslî görevleri mahkemelerin içtüzüklerinde (dâhilî nizamnâmelerinde) yer alırdı. Mahkeme üyelerinden birisi aynı zamanda mahkemenin başkâtipliği görevini yürütür, diğeri ise ceza dâvâlarında hazırlık tahkikatını ve gerekli kişilerin sorgusunu yaparak hazırladığı lâyihaları (lüzum-ı muhakeme kararları) mahkemeye arz ederdi. Sonraları mahkemelere ayrıca başkâtip tâyin edilmeye başlanmış olup bu başkâtiplerin livâ ve vilâyetlerdekileri üye sıfatı taşımadıkları için, üyeler gelmediği zaman bunların yerine geçemezler, bu işi stajyer üyeler (âzâ mülâzımları) yapardı. Ancak kazâlardaki başkâtipler üye sayılmadıkları halde üyelerin yokluğunda bunların yerlerine geçmeleri mecburiyet sebebiyle kabul edilmişti[223].

Mahkemede yazı işlerini birinci ve ikinci kâtipler yürütmekte olup, ayrıca bunlar ceza dâvâlarında ilk tahkikat ve sorguyu yapmakla görevli üyeye yardım ederlerdi. Daha sonra bu iş için müstantıklar (sorgu hâkimleri) görevlendirilince bunların maiyetinde çalışmaya başladılar[224]. Başkanın bulunmadığı zamanlarda en kıdemlisi buna vekâlet edeceği gibi bu durumda ve

222- Yorgaki: **Teşkilat-ı Mehâkim Kanunu**, İst. 1325, 20.
223- Yorgaki, Teşkilat, 30, 33.
224- Yorgaki, Teşkilat, 31.

ayrıca üyelerden birinin yokluğu zamanında birinci kâtip (kâtib-i evvel) bu üyenin yerine geçerdi. İlk zamanlar bir üye müstantık olarak görev yapmaktayken sonraları hukuk mektebi mezunu müstantıklar tâyin edilmiştir[225]. Mahkeme tebliğatı ve başkanın emirlerini yerine getirmekle görevli olanlar icrâ memuru ve bunun yardımcısı durumundaki icrâ muavini ile yeterli mikdarda icrâ mübâşiriydi. İcrâ muavinlerinin sayısı mahkemenin bulunduğu yerin gereklerine göre altıdan çok olmamak üzere artırılabilecekti.

Kural olarak kazâ bidâyet mahkemelerinde hukuk ve ceza dâvâlarına tek bir dâirede bakılır, ancak yine mahkemenin bulunduğu yerin gereklerine göre bir veya daha çok hukuk ve ceza dâirelerine ayrılması mümkündü; bu halde her dâire bir başkan ve iki üyeden oluşur ancak bu başkanlardan birisi birinci başkan (reis-i evvel) ünvanını taşırdı. Bu dâirelerin hepsi görevce birbirinden bağımsız ve bir derecedeydi. Yalnızca hepsi idarî bakımdan birinci başkana bağlıydı. Bu meyanda ilk olarak Rumeli vilâyetlerindeki kazâlarda bulunan bidâyet mahkemeleri, livâ bidâyet mahkemelerinde olduğu gibi hukuk ve ceza dâirelerine ayrılmış; böylece Rumeli'ndeki kazâ bidâyet mahkemeleri ile Anadolu'dakiler arasında fark doğmuştur. Başka da ayrılma olmamıştır[226].

bb. Görevleri

Ceza hukuku sahasına giren işlerde kazâ bidâyet mahkemeleri (veya varsa ceza dâireleri) kabahat ve cünha derecesindeki suçlara ilişkin dâvâları bidâyeten görür ve sonuçlandırırdı. 1858 tarihli ceza kanununun 3. maddesinde esası belirlenen cinâyet derecesine ilişkin dâvâlara ise bakamaz, ancak bunların ilk tahkikatını yaparak yetkili livâ merkezindeki bidâyet mahkemesine gönderirdi. Burada görevli, pratikte vilâyet istinaf mahkemesiydi, çünki heyet-i ithamiye yalnızca burada vardı[227]. Ka-

225- Yorgaki, Teşkilat, 22.
226- M. Şevki, 101; Yorgaki, Teşkilat, 33; Yenisey, Adli Teşkilatta Gelişmeler, 51.
227- Yorgaki, Teşkilat, 22.

zâ bidâyet mahkemelerinin 1858 tarihli ceza kanununun 5. maddesi çerçevesinde verdiği kabahatlere ilişkin kararları kesindi[228]; ancak aynı kanunun 4. maddesi gereği verilen cünhalara ilişkin kararları istinaf olunabilirdi. Kazâlarda bulunan mahkemelerin adı bidâyet mahkemesi olmakla beraber kanun yolları mercii olarak da çalışır; şöyle ki nâhiye meclislerinin yetkileri içinde verdikleri kararlar burada istinaf edilirdi. Bunlar altı beşlikten yukarı para cezası ile hapsi gerektiren bazı kabahatlere ilişkin olanlarıydı. Bidâyet mahkemesinin istinaf mahkemesi olarak görev yapması garip bir durumdu. Bunun sebebi sulh mahkemelerinin kararları için bir istinaf mercii gerekli olduğu halde, kazâlarda istinaf mahkemesi kurulmayıp bu görevin bidâyet mahkemesine verilmiş olmasıydı. Aynı durum livâlar için de söz konusuydu.

Hukuk muhakemesi bakımından kazâ bidâyet mahkemeleri o kazâya bağlı nâhiye ve köylerde beş bin kuruş değer ve yıllık beş yüz kuruş gelire kadar olan hukuk dâvâlarını kesin (istinaf yolu kapalı), bu değer ve gelirin üstündeki hukuk dâvâlarını da istinaf yolu açık olarak görüp çözümlerdi. Bütün bunlarda gösterilen mikdar, sınırın altında olduğu hallerde mahkeme istinaf talebini uygun bulmamazlık edemezdi. Fâiz ve zarar-ziyan, bu mikdarın hesabında nazara alınmazdı. Bu mikdarların belirlenmesinde dâvâcının dilekçesinde veya muhakeme sırasında tarafların ifadelerinde beyan edecekleri mikdar esas alınırdı[229]. Ancak burada istinafa müracaat edebilmek için tarafların rızalarıyla, dâvânın başında bu yolu kapatmış olmamaları da gerekirdi[230].

Kazâ bidâyet mahkemelerinin istinaf yolu kapalı olmak üzere (kesin) verdikleri kararlarda anapara, faiziyle birlikte kanunda belirlenen sınır mikdarı geçiyorsa veya dâvâcının dâvâsına karşı dâvâlı da o mahkemenin yetkisine giren bir dâvâ açıp, iki dâvânın konusunu teşkil eden mikdarların toplamı yine bu sı-

228- Buradaki kesinlik, mahkemenin son kararı veya ilk ve son derece mahkemesi kararı mâhiyetinde ve istinaf yolu kapalı anlamındadır, yoksa temyize başvurulabilir. Yorgaki/Şevket. I/72.

229- Yorgaki, Teşkilat, 24-25.

230- Yorgaki/Şevket, I/78.

nın aşıyorsa bile bunlara ilişkin kararlar kesindi.

Ticaret mahkemesi bulunmayan kazâlarda bidâyet mahkemesi bu görevi üstlenir, ancak 1861 tarihli Usul-i Muhakemat-ı Ticaret Nizamnâmesi'ne göre dâvâları sonuçlandırırdı, ancak muhakeme sırasında beldenin muteber tâcirlerinin seçtiği bir geçici üye de hazır bulunmalıydı.

b. Livâ Bidâyet Mahkemeleri

Livâların merkez kazâlarında da bidâyet mahkemesi bulunurdu. Bunların her bir dâiresinde bir başkan ve iki üyenin yanı sıra iki de âzâ mülâzımı (stajyer üye) görev yapardı. Bu ikinciler, cinâyet dâvâlarında ilk tahkikatı ve sorguyu yapmakla görevli üyelere yardım ettikleri gibi mahkeme başkanının emrettiği hallerde üyelerin genel olarak yükümlü oldukları görevleri de yerine getirirlerdi. İstinaf mahkemesi görevi yaptığında bir başkan ile beş üye bir araya gelirken bâzen ceza dâiresi tam kadro ile hukuk mahkemesinden bir üye ve bir stajyer (mülâzım) alınarak da istinaf mahkemesi teşkil edilebilirdi[231]. Üç üyeden oluşan kazâ bidâyet mahkemelerinin kararlarının istinaf mercii olduğundan livâ bidâyet mahkemelerinin istinaf muhakemesi sırasında mutlaka beş kişiden teşekkül etmesi gerekirdi[232].

Livâ merkezlerinde bulunan bidâyet mahkemeleri, işlerin daha yoğun olması sebebiyle hukuk ve ceza dâirelerine ayrılırlardı. İstanbul ve Beyoğlu'nda bunlar ikiye ayrılmışsa da Üsküdar'da tek dâire vardı[233].

Bunlar yukarıda zikredildiği şekilde ilk mahkeme olarak vazife yaparlardı. Bunun yanı sıra o livâya (sancak) bağlı diğer kazâlardaki bidâyet mahkemelerinin istinaf yolu açık olarak vermiş oldukları ilâmları istinafen incelerdi. Cinâyet dâvâlarında ceza usul kanununa göre görev yapardı. Bu takdirde beş kişilik bir kurul halinde cinâyet dâvâsını görebilirdi[234]. Ancak vilâyet

231- Yorgaki, Teşkilat, 42.
232- Mazhar/Tal'at, 203-204.
233- M. Şevki, 102; Yorgaki, Teşkilat, 33, 52.
234- Yorgaki, Teşkilat, 46.

merkezi olan livâda cinâyet dâvâsının ilk tahkikatını yaptıktan sonra yargılama ve hüküm vilâyet istinaf mahkemesine âitti[235].

Kanunun 25. maddesine göre kazâ bidâyet mahkemelerinin hukuka ilişkin ve anaparası on bin kuruş değer veya yıllık bin kuruş gelire dâir ya da hakk-ı mürur, hakk-ı mesil gibi değeri takdir edilemeyen dâvâlardaki hükümlerinde istinafa başvurmak isteyen taraflar livâ merkezindeki bidâyet mahkemesi ile doğrudan vilâyet merkezindeki istinaf mahkemesine başvurmakta muhayyerdi. Bazı müellifler 25. maddeyi açıklarken bu istinaf merciini bidâyet mahkemesi olarak göstermişti[236]; halbuki 25. maddede açıkça vilâyet istinaf mahkemesi demekteydi. Bir vilâyete değil de doğrudan hükûmet merkezine bağlı bulunan müstakil livâlarda istinaf mahkemesi olmadığı için, buna bağlı kazâlar bidâyet mahkemelerinden verilen hükümler söz konusu livâ bidâyet mahkemesinde istinafen görülürse de hem bunların vilâyet istinaf mahkemesinde istinafı gereken hükümleri hem de müstakil livâ bidâyet mahkemesinin bidâyeten verdiği hükümler için gidilebilecek istinaf mercii, o livâya komşu vilâyetlerden birindeki istinaf mahkemesiydi[237]. Livâlardaki bidâyet mahkemelerinin istinaf yetkileri kural oluşturmayıp, kazâ bidâyet mahkemelerindeki gibi tamamen istisnaî bir durumdu[238].

c. Vilâyet Bidâyet Mahkemeleri

Vilâyet merkezleri aynı zamanda bir yargı çevresi sayıldığı için burada da bir bidâyet mahkemesi bulunurdu. Livâ bidâyet mahkemesi ile aynı statüdeki bu mahkeme de hukuk ve ceza dâirelerine ayrılır, her dâirede bir âzâ mülâzımı bulunabilirdi. Merkez vilâyete bağlı kazâlarda bulunan bidâyet mahkemelerinden verilen cünha derecesindeki hükümler burada istinafen görülürdü[239].

235- Düstur: I/4/760-761.
236- M. Şevki, 103 (dipnot).
237- Ahmed Ziya: **Usul-i Muhakeme-i Hukukiye Kanunu Şerhi**, 3.b, İst. 1339-1341, 513. Bu hususlaki tahrirat-ı sâmiye (sadrâzamlık yazısı) için bkz. Ceride-i Mehâkim, 33/6 Rebiülevvel 1297/263.
238- Yorgaki/Şevket, I/74; Yorgaki, Teşkilat, 19.
239- M. Şevki, 103.

C. İstinaf Mahkemeleri

a. Kuruluşu

Vilâyet merkezlerinde bidâyet mahkemesinin yanı sıra bir de istinaf mahkemesi bulunurdu. Bu da gerektiği durumlarda hukuk ve ceza dâirelerine ayrılırdı. İstinaf mahkemesi bir başkan ile dört üyeden oluşurdu. Eğer hukuk ve ceza dâirelerine ayrılmışsa her birinde dört üye bulunurdu. Bu üyelerin ikisi muvazzaf, ikisi ise fahrîydi. Bu fahrî üyelerin tâyini ilginçti. Vâli, adliye müfettişi ve istinaf mahkemesi başkanı, vilâyet merkezi veya buna bağlı livâlarda halkın güvenini kazanmış ve hâkim olabilecek nitelikte kimselerden altı tane belirleyerek vilâyet idare meclislerine üye seçmeye yetkili olan kişilere bildirir; bunların seçtiği iki tanesi Adliye Nezâreti tarafından üye olarak tâyin edilirdi. Bir yıl bitince diğer seçilmişlerden iki tanesi aynı şekilde üye olurdu. Üç yıldan sonra daha önce fahrî üye seçilmiş kimselerin yeniden seçilmesi mümkün olurdu. Fahrî üye hüküm sırasında muvazzaf üye yerine geçemez; ancak bunlarla aynı rütbe ve imtiyazları taşırdı. Mekteb-i Hukuk mezun verip bunlar mahkemelere tâyin edilmeye başlayınca fahrî üyelik de ortadan kalkmıştır[240]. İstinaf mahkemesi başkanının bulunmadığı zaman üyelerin en kıdemlisi ona vekâlet eder, bu takdirde onun yerine de âzâ mülâzımı geçerdi.

İstinaf mahkemesinde bir veya iki stajyer üye bulunur, ayrıca gereği kadar kâtip ve icrâ mübâşiri yer alırdı. Stajyer üyeler (âzâ mülâzımları) mahkemenin yazı işlerine nezâret ve yardımda bulunur, gereğinde üyelere vekâlet eder ve başkanın emri üzerine dâvâları özetlerdi.

b. Görevleri

İstinaf mahkemelerinin aslî görevi istinaf olup, bidâyeten

240- Yorgaki, Teşkilat. 47. Tahsisat yokluğu sebebiyle ilk zamanlar bir süre mahkeme üyelerinin hepsi fahrî statüde kabul olunmuş; bunların seçilmelerinde de Vilâyet Nizamnâmesi'ndeki hükümler geçerli olmuştur. 13 Eylül 1295/1879 tarihli "*Taşra mehâkiminde bulunan âzânın bil-intihâb tâyini hakkında Adliye Nezâreti'nden tanimen vilâyât-ı celîle ve adliye müfettişlerine yazılan telgrafnâme*". Düstur: I/4/779-780.

dâvâ görmesi istisnaî bir durumdu. İstinaf mahkemesinin ceza dâiresi vilâyetin merkezi olan livâ çevresinde meydana gelen cinâyet dâvâlarını bidâyeten görürdü. Bununla birlikte vilâyetin merkezi olan livâda meydana gelen cinâyet dâvâlarında livâ bidâyet mahkemesi, merkez livâya bağlı kazâlarda meydana gelen cinâyet dâvâlarında ise kazâ bidâyet mahkemesi ilk tahkikatı yaparak dâvâyı muhakemesi yapılmak ve hükmü verilmek üzere vilâyet istinaf mahkemesine göndereceklerdi. Buna aykırı davranılarak merkez livâ içinde meydana gelen cinâyet dâvâlarına vilâyet merkezi olan livâ bidâyet mahkemesinde bakıldığının müşahade edilmesi üzerine 7 Receb 1296/1879 tarihinde Adliye Nezâretinden bir tahrirat yayınlanmıştır[241]. Ayrıca istinaf mahkemesi, o vilâyete bağlı livâlardaki bidâyet mahkemelerinin cünha derecesinde verdikleri kararları istinafen görürdü. Yine merkez vilâyete bağlı kazâlardaki bidâyet mahkemelerinin cünha derecesinde baktıkları dâvâları genel olarak görüp sonuçlandırırdı.

Dikkate değer bir husus, cinâyet dâvâlarında istinaf yolunun bulunmamasıydı. Bunun sebebi cinâyet mahkemesi ve heyet-i ithamiyenin istinaf derecesinde kabul edilmiş olmasıydı[242]. Nitekim 1879 tarihli Usul-i Muhakemat-ı Cezaiye Kanunu'nun mehazı olan 1808 Fransız ceza usul kanununda da bu esas benimsenmiştir. Bununla beraber kanunu iktibas edip de Fransa'da geçerli jüri usulü getirilmeyince ortaya garip bir durum çıkmıştır[243]. Ancak ağır cezalık işlerde istinaf yolunun kapatılmasını, ikinci bir vak'a muhakemesinin aradan zaman geçmesiyle ilkinden daha iyi yapılamayacağı gerekçesine dayandıranlar da vardır[244].

İstinaf mahkemesinin hukuk dâiresi, merkez vilâyete bağlı livâlardaki bidâyet mahkemelerinden verilen hukukî hükümleri genel olarak ve vilâyet içindeki kazâların bidâyet mahkemelerinden verilen hukukî hükümleri 25. madde çerçevesinde, ya-

241- Düstur: I/4/79-791.
242- Yorgaki, Teşkilat, 14.
243- Şensoy, 1068.
244- Yenisey, İstinaf, 125.

ni istinaf talebinde bulunan tarafa merkez livâ bidâyet mahkemesi ile merkez vilâyet istinaf mahkemesine müracaat etmek hususunda tanınmış seçmece hak çerçevesinde istinafen inceleyecekti.

25. maddede yer alan seçmece hak ortaya bir mesele çıkarmıştır. Bu seçmece hak kazâ bidâyet mahkemelerinin anaparası on bin kuruş değer veya yıllık bin kuruş gelire ya da değeri takdir edilemeyen bir hususa dâir olan hukukî hükümlerine karşı kullanılabilirdi. Bu mikdarın ilk sınır mı, yoksa son sınır mı olduğuna dâir kanunda yeterli açıklık yoktu. Kimi müellifler bunun bir ilk sınır olduğunu iddia etmişlerdi. Buna göre bu mikdarın altındaki dâvâlarda istinaf talebinde bulunan taraf isterse livâ bidâyet, isterse vilâyetteki istinaf mahkemesine başvurmakta serbestti. Fakat dâvânın değeri bu mikdarın üstünde olduğu takdirde vilâyet istinaf mahkemesine gidilmesi zorunluydu. Çünki istinaf yetkisi, istinaf mahkemesine âit bir yetkiydi; livâ bidâyet mahkemelerine bu yetkinin tanınmış olması tamamen ârızî olup önemi az dâvâlarda tarafların vilâyet merkezine giderek pek çok sıkıntı ve masraf çekmelerine engel olmak maksadına matufdu. Ancak belirli bir önem derecesini hâiz dâvâlarda buna katlanmak artık tabiatiyle kaçınılmazdı[245]. Diğer bir grup müellif ise bunun bir son sınır olduğu kanaatindeydi. Bunlar söz konusu sınıra kadar olan dâvâlarda istinaf talebindeki tarafların ancak livâ bidâyet mahkemesine, bu sınırdan yukarı dâvâlarda isterlerse livâ bidâyet, isterlerse vilâyetdeki istinaf mahkemesine başvurabileceğini kabul etmekteydi. Nitekim bunlara göre adı geçen kanundan önce kazâlardaki meclis-i deâvilerin istinaf mercileri livâlardaki meclis-i temyizler olduğu ve bugün de ceza dâvâlarında kazâ bidâyet mahkemelerinin verdiği kararların tek istinaf mercii olarak livâ bidâyet mahkemeleri görevlendirildiği nazara alınınca bu fikrin isabetli olduğu söylenebilir[246].

Mahkeme-i Temyiz bu hususta birbirine zıt kararlar vermiş olmakla beraber, bunlardan sonraki tarihliler yukarıda ifade

245- Tal'at: Zeyl-i Sakk ve Usul-ü Muhakeme-i Hukukiye Şerhi, İst. 1302, I/261; Yorgaki/Şevket, I/73; M. Şevki, 104-106.
246- M. Şevki, 107-108.

edilen ikinci görüşü destekler mâhiyettedir[247]. Osmanlı hukuk doktrininde ise bu iki düşünceden birincisinin hâkim olduğu izlenimi uyanmaktadır. Çünki kanun gereği istinaf mercii olarak kurulmayan mahkemelere bu yetkinin sıkça verilmesi uygun bulunmamış; bu ancak çok istisnaî durumlara mahsus kabul edilmişti. Önceki düzenlemeler de bu yetkiyi hep bir takım zorunluluklar altında tanımıştı. Osmanlı Devleti'nde vilâyetlerin çoğunun sınırları çok geniş olup o zamanın şartlarında vilâyetin uzak bir köşesinden vilâyet merkezine gelip gitmenin zorluğu ortadaydı. Kaldı ki kazâ bidâyet mahkemelerinin verdiği cezaî kararların yegâne istinaf merciinin livâ bidâyet mahkemeleri olması da kazâlarda vâki suçlara dâir dâvâlardaki sübut sebeplerinin vilâyet merkezine kadar taşınmasındaki zorluk hattâ imkânsızlık düşünüldüğünde bunun aynı zaruret altında kabul edilmiş bir prensip olduğu ortaya çıkar[248].

Bir aşama ileri gidilip teşkilât kanunuyla aynı yıl çıkarılmış bulunan Usul-i Muhakeme-i Hukukiye Kanunu'nun 171. ve 175. maddelerine bakıldığında kanun koyucunun eğilimini de anlamak mümkündür. Buna göre beş bin kuruş ve daha yukarı değerde dâvâlarla değeri takdir edilemeyen dâvâlara istinaf yolu açılmış; böylece meblağlar esaslı bir meblağ kabul edilmiştir. O halde hâkim görüş bu maddeyi şöyle anlamaktadır: Kazâ bidâyet mahkemelerinin verdiği kararların asıl istinaf mercii vilâyetteki istinaf mahkemesi olup ancak yukarıda (m. 25) tesbit olunmuş meblağın altında kalan dâvâlara dâir kararlarda kolaylık olmak üzere livâlardaki bidâyet mahkemesi de seçmeli olarak (vilâyet istinaf mahkemesinin yetkisi mahfuz kalmak üzere) istinaf mercii kabul edilmişti[249].

D. Temyiz Mahkemesi

a. Teşkilât

1879 tarihli teşkilât ve hukuk usul kanunları ile temyiz hususunda yeni düzenlemelerde bulunulmuş, ezcümle Divan-ı

247- M. Şevki, 108.
248- Yorgaki, Teşkilat, 40-41.
249- M. Şevki, 111-112.

Ahkâm-ı Adliye kaldırılarak yerine Mahkeme-i Temyiz teşkil edilmişti. Mahkeme-i Temyiz de hukuk ve ceza dâirelerine ayrılmıştı. Burada bir birinci başkan (reis-i evvel), bir de ikinci başkan (reis-i sânî) bulunmakta, bunlardan birincisi bulunduğu dâireye ve ayrıca iki dâirenin beraberce toplandığı zamanlarda kurula başkanlık etmekteydi. Ceza dâiresinde on, hukuk dâiresinde altı üye yer alırdı. Bu dâirelerin her birinde bir başmümeyyiz ile gereği kadar mümeyyiz ve zabıt kâtibi bulunurdu.

Divan-ı Ahkâm-ı Adliye zamanında iki başkanın yanı sıra ve bunların üzerinde Divan-ı Ahkâm-ı Adliye Nâzırı bulunur ve genel kurula (heyet-i umumiyeye) başkanlık ederdi. Yine Divan-ı Ahkâm-ı Adliye zamanında üye sayıları sâbit olmayıp başkanla birlikte en az beş ve en çok on kişiden teşekkül edeceği belirlenmişti. Yine yeni düzenleme ile ortak kalem teşkilâtından her bir dâire için ayrı kalem teşkilâtına geçilmişti. Öte yandan Mahkeme-i Temyiz de Divan-ı Ahkâm-ı Adliye gibi, Adliye ve Mezâhib Nezâreti'ne bağlıydı.

Teşkilât kanununa göre, Mahkeme-i Temyiz üyesi olabilmek için en az 40 yaşında ve bidâyet mahkemesi başkanlığı veya istinaf mahkemesi üyeliği görevlerinde dört yıl kadar bulunmuş olma şartı getirilmiştir. Mahkeme-i Temyiz başkanı ise ancak Mahkeme-i Temyiz üyeleri veya istinaf mahkemesi başkanlarından tâyin edilebilirdi. Gerek üyeler ve gerekse başkan Adliye Nâzırı'nın takririyle padişah tarafından tâyin edilecekti. Kanun gereği bir de başsavcı bulunacaktı[250]. Teşkilât kanunuyla Mahkeme-i Temyiz hâkimlerinin rütbe ve dereceleri de belirlenmişti. Bu kanunu izleyen çok sayıda kanunî düzenleme, Mahkeme-i Temyiz'e temyiz görevi dışında bir takım adlî ve idarî görevler de yüklenmişti.

1304/1887 tarihli bir kanun[251] ile Mahkeme-i Temyiz'de bir istidâ dâiresi kurularak dâire sayısı üçe çıkarılmıştı. Hukuk ve ceza dâirelerinin üye sayıları eşitlenerek her birinde bu sayı başkan dışında altı, istidâ dâiresinde ise yine başkan dışında dört

250- Buna dâir 1296/1879 tarihli bir tezkire için bkz. Düstur: I/4/749-751.
251- Düstur: I/5/853-854.

olarak belirlenmişti[252]. İstidâ dâiresinin görevini Divan-ı Ahkâm-ı Adliye zamanında sonraları Havâle Cemiyeti adını alan Tefrik Cemiyeti yapardı. İstidâ dâiresi, hukuk ve ceza dâvâlarına dâir dilekçeleri kanuna uygun iseler kabul edip, ilgili dâireye göndermek ve temyiz süresinin geçmiş veya temyiz şartlarının eksik olması durumunda reddetmek, ayrıca dâvâ nakli dilekçelerine cevap vermekle görevliydi (muaddil kanun m. 5). Gerektiğinde yürütmenin durdurulması (tehir-i icrâ) kararı vermeye de istidâ dâiresi yetkili olup burada kararlar dosya üzerinde verilirdi. Oyların eşitliği durumunda genel kurul (heyet-i umumî) karar vereceği gibi istidâ dâiresinin kararları aleyhine gidilecek bir yol da yoktu. İstidâ dâiresinde kabul edilen bir dilekçe, gerekli görülürse havâle olunduğu dâire tarafından da reddedilebilirdi.

1305/1888 tarihli bir irâde-i seniyye[253] ile 1304/1887 tarihli muaddil kanunun 5. maddesi yeniden düzenlenmiştir. Buna göre istidâ dâiresi zamanaşımı (mürurızaman), görev (vazife) ve yetki (salâhiyet) kararlarıyla temyiz edilebilen karine kararlarını ve hükümsüzlüğü ileri sürülen itham mazbatalarına ve damga resmi, para cezaları kanunnâmelerine dâir olanları temyizen görerek bunun dışındaki dilekçeleri âit olduğu dâireye göndermek, ayrıca merci tâyini dilekçelerini de karara bağlamakla görevlendirilmiştir.

1304/1887 tarihli muaddil kanunun 4 ve 5. maddeleri de 1325/1907 tarihinde değiştirilmiştir[254]. Buna göre Mahkeme-i Temyiz'in hukuk dâiresine her çeşit hukuk ve ticaret dâvâlarıyla ilgili temyiz dilekçelerinden, şartları yerinde olanları kabul ve temyiz müddetinin geçmiş ya da kanunî şartları eksik veya temyizi istenen hükmün temyiz edilemeyen kararlardan olması gibi hallerde reddetme yetkisi (bu kararların esasını inceleme yetkisiyle birlikte) verilmişti. Ceza dâiresi ise cinâyet dâvâlarına dâir temyiz taleplerini görüp sonuçlandırmakla görevlendirilmişti. Buna karşılık cünha ve kabahat dâvâlarına dâir temyiz taleplerini bütünüyle sonuçlandırma görevi de istidâ dâiresine verilmiş-

252- Âdil, Mahkeme-i Temyiz, 57; Seçkin, 29.
253- Düstur: I/5/992.
254- Düstur: I/8/665.

ti. İtham kararlarını kontrol görevi yine bu dâirede bırakılmış, ancak dâvâ nakli ve merci tâyini görevleri sadece ceza dâvâlarına inhisar ettirilmişti. Bir ilâmda hem cinâyet, hem de cünha veya kabahate dâir hükümler yer alıyorsa bu ilâm bütünüyle ceza dâiresinde incelenecekti.

Görülüyor ki bu kanun, temyiz dâirelerinin işlerini kolaylaştırmak maksadıyla kurulan istidâ dâiresini bir ceza dâiresi durumuna getirmiş, öte yandan bazı temyiz dilekçelerinin şeklî ilk inceleme görevini ilgili dâireye vererek hem dâireler arasındaki muhtemel görüş ayrılığına engel olmak hem de dâvâ süresini kısaltmak istemiştir[255].

1329/1911 tarihli bir kanun[256] ile hukuk dâvâlarında merci tâyini ve dâvâ nakli yetkileri tekrar istidâ dâiresine verilmişti.

1331/1914 tarihli sulh hâkimleri kanununun[257] 41. ve 66. maddeleri ile sulh hukuk ve sulh ceza mahkemelerinin kararlarının istidâ dâiresinde temyiz edileceğini bildirilmiştir.

1335/1917 tarihli bir kanunla[258] şer'î mahkemeler, Şeyhülislâmlık'tan alınıp Adliye Nezâreti'ne bağlanınca, Mahkeme-i Temyiz'de bir şer'iyye dâiresi kurulup şer'î mahkeme hükümlerine karşı gidilebilecek bir temyiz mercii olarak belirlenmişti. Şer'iyye dâiresi, bir başkan ile altı üyeden müteşekkil olup diğer dâirelerden bir farkı bulunmamaktaydı[259].

Üç yıl sonda 1338/1920 tarihli bir kararnâme ile şer'iyye mahkemeleri yeniden Şeyhülislâmlığa bağlanınca Mahkeme-i Temyiz'in Şer'iyye Dâiresi de kaldırılmıştır. Bu kararnâme Ankara hükûmetince geçerli sayılmadığı için aynı yıl Sivas'ta bir temyiz heyeti kurulmuş, Ankara hükûmetine bağlı yerlerdeki şer'iyye mahkemelerinin hükümlerinin temyiz mercii olarak buradaki temyiz heyetinin şer'iyye dâiresi belirlenmiştir[260].

255- Seçkin, 31.
256- Düstur: II/3/269-274.
257- Düstur: II/5/322-341.
258- Düstur: II/9/270-271.
259- Karakoç, 5-6.
260- Karakoç, 6-7.

b. Mahkeme-i Temyiz Hâkimleri

1331/1913 tarihli *Hükkâm ve Memûrîn-i Adliyye İntihab Nizamnâmesi* ile[261] Adliye Nezâretine bağlı nizâmî mahkemelerin hâkimlerinin rütbe ve dereceleri tesbit olunmuş, Mahkeme-i Temyiz başkanı, başsavcı ve istinaf mahkemesi birinci başkanının doğrudan nâzır tarafından seçilerek padişahın onayıyla tâyini esası getirilmiştir. Mahkeme-i Temyiz üyeleri ise başsavcının da bulunduğu genel kurulda adaylar üzerinde müzâkere yapıldıktan sonra gizli oy ve genel kurulun üçte iki çoğunluğu ile en az beş yıl hâkimlik yapmış, ahlâk sağlamlığı ve hukuk bilgisi ile tanınan üç tanesi tesbit olunarak nâzırın da bunlardan birini seçmesiyle tâyin edilirlerdi.

Bu kanunun yukarıdaki esasları içeren 18. maddesi aynı yıl değiştirilmiştir[262]. Buna göre Mahkeme-i Temyiz üyelerinin seçiminde, beş yıl hâkimlik görevinde bulunmuş, sağlam ahlâk ve hukuk bilgisine sahip altı adayın isimlerini hâvi kapalı bir zarf, Adliye Nezâretince Mahkeme-i Temyiz birinci başkanlığına verilecek, birinci başkan zarfı genel kurulda açıp okuyacak, adaylar üzerinde müzâkere yapılıp genel kurulun üçte ikisi tarafından seçilen üç kişinin adı Nezârete bildirilerek nâzır tarafından biri seçilip arz olunacaktı.

c. Mahkeme-i Temyiz'in Sonu

Mahkeme-i Temyiz, 1922 yılında İstanbul'un Ankara hükûmetine bağlanışına kadar varlığını sürdürmüş, bu tarihten itibaren elindeki dosyaları, 1920 yılında *Sivas'ta Muvakkat Temyiz Heyeti Teşkiline Dâir Kanun*[263] ile kurulan temyiz heyetine devretmiştir. Burada da hukuk, ceza, istidâ ve şer'iyye dâireleri bulunmaktaydı. Her dâirede bir başkan ve dört üye ile ayrıca başsavcı ve bunun iki yardımcısı bulunmaktaydı. Gelişen şartlar Sivas'ta temyiz mahkemesi kurulması fikirlerini değiştirmiş, batı vilâyetlerinin Ankara hükûmetinin eline geçmesiyle Si-

261- Düstur: II/5/520-529.
262- Düstur: II/6/1273-1274.
263- Düstur: 2.b, III/I/10-12.

vas'ın merkezîliğini kaybetmesi üzerine temyiz mahkemesi 1923 yılında Eskişehir'e taşınmıştı[264]. 1923 tarihli *Heyet-i Temyiziye Merkezinin Eskişehir'e Nakline ve Teşkilâtının Tevsiine Dâir Kanuna*[265] göre bu mahkemede de hukuk, ceza, istidâ, şer'iyye ve sulh hukuk dâireleri bulunmakta, her dâire bir başkan ile dört üyeden oluşmaktaydı. Başkanlardan birisi Adliye Vekâleti tarafından birinci başkanlıkla görevlendirilerek gereğinde genel kurula başkanlık edeeekti. Bu düzenlemeye göre Temyiz Mahkemesinde üç yedek üye, başsavcı ve bir başyardımcı ile dört yardımcı, ayrıca her dâirede gereği kadar başmümeyyiz, mümeyyiz ve kâtipler bulunur. Adı geçen kanunun 5. maddesiyle Mehâkim-i Nizâmiye Teşkilâtı kanununun buna aykırı hükümleri yürürlükten kaldırılmıştır. Gerek Sivas ve gerekse Eskişehir temyiz mahkemelerinde tabiatiyle Osmanlı usul mevzuatı uygulanmıştır[266].

4. Nizâmiye Mahkemelerindeki Görevliler

A. Toplu Hâkim Sistemi

Öneelikle söylenecek husus, teşkilât kanununun Osmanlı hukukunda toplu hâkim sistemini ilk defa açık ve düzenli bir şekilde getirmiş olmasıdır. Bununla beraber, 1840 yılından itibaren kurulmaya başlanan nizâmî mahkemelerde heyet usulü benimsenmiş ve hükme birden fazla kişinin katılması sağlanmıştı. Ancak bu kişilerin bazısı, hattâ başkan hariç olmak üzere bazen hiçbirisi hukukçu değildi. Zaten bu daha çok gayrımüslim teb'anın teskini maksadıyla getirilmiş istisnaî bir düzenleme idi. Pratikte çoğunlukla nizâmiye mahkemelerinin başına aynı zamanda kadı olan hukukçular getirilmiş, yargılamayı bunlar yapmış diğer üyeler klasik devirdeki şühûdü'l-halin fonksiyonunu yerine getirmişlerdir. Şu farkla ki bunları kadı değil hükûmet tâyin ederdi. Yarısı gayrımüslim milletlerden olurdu. Ayrıca şühûdü'l-hal her dâvâ için başka kimselerdi; bunlar ise artık dâimî statüde üyelerdi.

264- Özoğuz, 26.
265- Düstur: 2.b, III/5/170.
266- Seçkin, 58-59.

İlber Ortaylı, toplu hâkim sisteminin, şer'î hukuka ağır bir darbe indirdiğini söylemektedir[267]. Gerçi İslâm hukukunda prensip tek hâkimliliktir; ancak mahkemenin birden fazla kişiden oluşmasında mahzur görülmemiştir[268]. Dolayısıyla darbe İslâm hukukuna değil de, belki adliye geleneğine indirilmiş, denilebilir. Bununla beraber nizâmî mahkemelerde toplu hâkim sistemine geçilmesi zor olmuş, bu meyanda daha çok mürettep hâkim usulüne başvurulmuştur. Burada mahkemelerin her bir dâiresi diğer dâiresinden üye, hattâ stajyer üye alarak toplanabilmiş, böylece hukuk ve ceza dâireleri ayrımı sözde kalmıştır. Bu durum istinaf mahkemelerinin de beklenen faydayı sağlayamamasına ve kaldırılması yolunda aleyhte görüşlerin güç kazanmasına etken olmuştur[269]. Öte yandan bilhassa kazâ mahkemelerinde başkan olarak hukuk tahsili görmüş kadı'nın yanında, karar alma sürecinde ona yardımcı fonksiyonu yerine getirmek üzere seçilen iki üye çoğunlukla bu işe elverişli bulunmayan kimselerdendi. Dolayısıyla bunlar ne kanunlara ve ne de usule vâkıftı. Bu, daha çok kazâ mahkemeleri için söz konusuydu, livâ ve vilâyetlerdeki üyeler nisbeten daha iyi durumdaydılar. Şu satırlar söz konusu mahkemelerin son zamanlardaki durumunu iyi tasvir etmektedir: "*Evet, ortada sıfat-ı ilmiyyeyi lâbis bir kadı. Fakat memuriyeti müddet-i örfiyyeye tâbi', maaşı, iaşesini iki senede bir masarif nakliyesini temine gayrı kâfi olmağla beraber ikmal-i müddetten sonra yeniden bir kadılığa tâyin olunmak için haylice intizara mahkûm. Fikri, çolluğunun çocuğunun temin-i iaşesine mahsur. Hususiyle tahsili de mahdud olur ise mesâil-i muğlakayı halle gayrı kâfi. Kendisine ictihad-ı mesâilde mutîn olmak üzere yanına bil-intihab ikâme edilen iki âzânın birisi rençber, yahud okuyup yazmak bilmeyen bir zât. Diğeri meyhâneci yahud bakkal, okuyup yazmak bilse de terâkimin hissiyatı olan lisanı,*

267- Ortaylı, En Uzun Yüzyıl, 131.

268- Ali Himmet Berki: **İslamda Kazâ**, Ank. 1962. 14; Bilmen, VIII/223. Nitekim Mecelle'nin 1802. maddesi şöyledir: "*Bir dâvâyı maan istima ve hükmetmek üzere nasb olunan iki hâkimden yalnız birisi ol dâvâyı istima ve hükmedemez, ederse hükmü nafiz olmaz.*"

269- Necip Bilge: **"Adliye Mahkemelerinin Kuruluşu"**, Adliye Mahkemelerinin Kuruluşu Kanunu Tasarısı ve Hâkimler ve Savcılar Kanunu Tasarısı Hakkında Seminer, AÜHF Özel Hukuk Enstitüsü, Ank. 1964. 14-15.

mahkemede istimal olunan türkçe lisanı değil. Şu surette teşekkül eden heyetin karşısına iki muktedir dâvâ vekili geçmiş, hikmet ve lediinniyat-ı kavânininden bahs ile muarız bulundukları meselede her birisi kendi lehine tefsir eylemek istediği noktalara dâir îrâd-ı delâil ederek bunların hallini bu heyet-i kirâma tevdi edib çıkıyorlar. Halbuki bu gibi mesâil-i mühimme-i kanuniyyeyi halle memur olan şu âzâ efendilerin lisanından (mahkeme) kelimesi yerine (merkeme) kelimesi işitiliyor!"[270]

Toplu hâkim sistemi iyi yürümemiş, İkinci Meşrutiyet'ten sonra istinaf mahkemesi üye sayısının beşten üçe indirilmesi, diğer mahkemelerin ise tek hâkimle görev yapması yönünde bir meyil doğmuştur. Böylece yargılama süratlenecek, hem de eleman tasarrufu sağlanacaktı. Ayrıca tek hâkimli mahkemelerin kararlarının adaleti gerçekleştirmeye daha elverişli bulunduğu, çünki tek hâkim karar verirken vicdanıyla baş başa kaldığı için daha temkinli davranacağı, heyetten müteşekkil mahkemelerde ise sorumluluğu çoğu zaman birbirleriyle paylaştıkları için hâkimlerin daha az hassas davranma ihtimalinin söz konusu olduğu düşünülmekteydi. Kaldı ki heyet halinde karar veren mahkemelerde bütün işleri tek bir hâkim yapmakta, diğerleri ise yalnızca kararın altını imzâlamakla yetinmekteydi[271]. Bir de mahkemelerde yeterince üye bulunmadığı için bilhassa ticaret ve hukuk mahkemelerinde heyet teşkil edebilmek için başka dâirelerden, hattâ başka mahkemelerden üye getirmek (müretteb hâkim) zorunluluğu ortaya çıkıyor; bu da çoğu zaman ceza hâkimlerinin hukuk ve ticaret dâvâlarına katılmaları sonucunu doğuruyor; hüküm verme işi geciktikçe gecikiyordu[272]. Nihayet 1331/1913 yılında çıkarılan *Edirne Vilâyetinde Teşkil Olunacak Mehâkim Hakkında Kanun*[273] gereği ilk defa Edirne'de yürürlüğe girmek üzere tek hâkim sistemine dönülmeye başlanmış; bidâyet mahkemesi üyelerinin sayısı bire, istinaf mahkemesi üyelerinin sayısı ise ikiye (başkan hariç) indirilmiştir[274]. Bu usulü uygun görü-

270- Bekir Behlül: "Islahat-ı Adliyye", Mizanü'l-Hukuk, C: I, Y: 1325, no: 44, s: 514.
271- Bekir Behlül: "Islahat-ı Adliyye", Mizanü'l-Hukuk, C: II, Y: 1326, no: 1, s: 8-16.
272- "Adliye Nâzırı Beyefendiye!", Muhamat, No: 15, Y: II, 11 Şevval 1330/10 Eylül 1328, 450.
273- Düstur: II/5/793-795
274- Bilge, 15; Yenisey, Adlî Teşkilatta Gelişmeler, 52

lecek diğer vilâyetlere yaymak üzere Adliye Nâzırı'na aynı yıl yetki verilmiştir[275]. İkinci Meşrutiyet ve Anadolu hükûmeti döneminde tek hâkim usulü pek çok yere yayılmıştır. Tek hâkim (hâkim-i münferid) usulüne dönüşte, eleman yetersizliği sebebiyle pek çok mahkemede cahil ve mürtekip kimselerin üye olarak görevlendirilmek durumunda kalınması ve bundan dolayı yabancı devletlerin baskısı da önemli rol oynamıştır[276].

B. Hâkim Olabilme Şartları

Teşkilât-ı Mehâkim Kanunu gereğince bidâyet mahkemesi hâkimleri 25 yaşını doldurmuş, kötü bir hali bulunmayan, cünha ve cinâyet suçlarına dâir bir cezayla mahkûm olmamış, Adliye Nâzırı, müsteşar, Mahkeme-i Temyiz veya istinaf mahkemesi başkanları ile aynı mahkemenin dâirelerinden birer üyenin bir araya gelmesiyle oluşan Adliye Nezâreti İntihab Encümeni huzurunda yapılacak imtihanı geçmiş ya da bir mahkemenin âzâ mülâzımlığı, mümeyyizliği veya zabıt kâtipliği görevlerinde dört yıl çalışmış kimselerden tâyin edilecekti. 30 yaşını doldurmuş ve dört yıl bidâyet mahkemesi üyeliğinde bulunmuş olanlar bidâyet mahkemesi başkanı olabilecekleri gibi, istinaf mahkemesi üyeliğine de getirilebilirdi. 40 yaşında bulunmak ve bidâyet mahkemesi başkanlığı veya istinaf mahkemesi üyeliklerinde en az dört yıl çalışmak, istinaf mahkemesi başkanlığı ve Mahkeme-i Temyiz üyeliği için aranan ortak şartlardı.

C. Hâkimlerin Tâyin Usulü

Mahkeme başkanları, üyeleri ve stajyer üyeler yukarıda sayılan şartlar çerçevesinde Adliye Nezâreti'nin takriri üzerine padişah tarafından tâyin olunurdu. Diğer memurlar doğrudan Adliye Nezâreti'nce tâyin edilirdi. Hâkimlerin bulundukları mevkiler üç sınıf kabul edilerek her birinin önem ve itibarına göre başkan ve üyelerin maaşları belirlenirdi. Âzâ mülâzımları

275- Düstur: II/6/262.

276- İbrahim Edhem: **"Islahat-ı Adliyye"**. Mizanü'l-Hukuk. C: I. Y: 1325, no: 43, s: 499.

gibi diğer mahkeme görevlilerinin de maaşları bu usulle tesbit olunurdu.

Kanun-ı Esasî gereği, nizâmiye mahkemeleri hâkimleri azledilemezler; ancak görevini iyi bir biçimde yerine getirme iktidarında bulunmayanlar Mahkeme-i Temyiz tarafından azledilebilirlerdi. Ayrıca hâkimlere hiçbir müdahalede bulunulamaz; böyle bir müdahale olduğunda adliye müfettişleri tarafından Adliye Nezâreti'ne bildirilirdi. Hâkimlerin bu göreve yakışmayan durumlarını kontrol ve gerektiğinde cezalandırma yetkisi Mahkeme-i Temyiz'e verilmişti.

Teşkilât kanunuyla aynı yıl bir takım tamimlerle nizâmiye mahkemesi üyelerinin seçim usulleri düzenlenmeye çalışılmıştır. Tahsisat yokluğu sebebiyle ilk zamanlar bir süre mahkeme üyelerinin hepsi fahrî statüde kabul olunmuştur. Bunların seçilmelerinde de Vilâyât Nizamnâmesi'nin beşinci Bab, birinci, ikinci, üçüncü ve dördüncü faslındaki hükümler geçerli olacak; ancak bunların sayısı teşkilât kanununda belirlenen sayıyı (beş) geçmeyecekti[277]. Öte yandan vilâyet merkezlerinde adliye müfettişi, istinaf ve bidâyet mahkemelerinin birinci ve ikinci başkanları ile savcı ve savcı yardımcısı, ticaret mahkemesi başkanından; mutasarrıflıklarda, livâ bidâyet mahkemesi birinci ve ikinci başkanları, savcı ve savcı yardımcısı ile ticaret mahkemesi varsa bunun başkanından oluşan birer komisyon kurulacaktı. Vilâyet merkezindeki komisyon, istinaf mahkemesi ve merkez vilâyet ile merkezden yönetilen kazâların bidâyet mahkemeleri kâtip, müstantık, icrâ memur, mübâşir ve odacılarını, istinaf ve merkez bidâyet mahkemelerinde bulunacak stajyer üyelerini, tcb'anın çeşitli sınıflarından ve ehliyetli olanlardan seçecekti[278]. Adliye memurlarından bu işe ehliyetli olmayanların değiştirilmesi de ilgili mercilere bildirilmiştir[279].

277- 13 Eylül 1295/1879 tarihli "*Taşra mehâkiminde bulunan âzânın bil-intihab tâyini hakkında Adliye Nezâreti'nden tamimen vilâyât-ı celîle ve adliye müfettişlerine yazılan telgrafnâme*". Düstur: I/4/779-780.

278- 13 Eylül 1295/1879 tarihli "*Mehâkim-i nizâmiye memurîn ve ketebe ve hademesinin suret-i intihabına dâir Adliye Nezâreti'nden tamimen vilâyât-i celîle ve adliye müfettişlerine yazılan telgrafnâme*". Düstur: I/4/780-782.

279- 19 Şevval 1296/22 Eylül 1295/1879 tarihli. "*Taşra mehâkimine tâyin edilecek ketebe ve memurîn içlerinde na-ehl olanların tebdili vesayasın şâmil Adliye Nezâre*

7 Rebiülâhir 1300/1882 tarihinde *Adliye İntihab Encümeni Nizamnâmesi* çıkarılmıştır[280]. Buna göre daha önce mahkeme başkanlığı, üyeliği, stajyer üyeliği, zabıt kâtipliği, savcılığı görevlerinden birinde bulunmamış kimseler bu görevlere seçilemeyecekti. Eski divan ve meclis-i temyiz ve idare meclisleri üyeleriyle idare-i mülkiye memurları imtihanda başarılı oldukları takdirde taşra bidâyet mahkemelerinde ikinci başkan ve savcı yardımcılıklarına seçilebileceklerdi. Mekteb-i Hukuk'tan diploması olanlar nizâmiye mahkemelerinde altı ay stajyerlik (mülâzımlık) yapmadıkça adlî göreve tâyin edilemeyecekti. Bu nitelikleri taşıyanlar ancak mensup oldukları mahkeme veya dâirc başkanından alacakları iyi hallerini gösteren bir şahadetnâmeyle Encümen-i İntihab'a başvurabilirlerdi. Hukuk okullarından diploması olmayıp da halen mahkeme başkanlığı, üyeliği, stajyerliği, savcılığı yapanlar bu görevden başka bir göreve seçilemeyecek, söz gelişi ticaret mahkemesi üyesi hukuk veya ceza mahkemesi üyeliğine getirilemeyecekti. Kötü hali dolayısıyla görevden azledilen kimseler bunu giderdiğini gösteren bir resmî belge sunmadıkça tekrar göreve alınamayacaktı. Encümende kararlar oyçokluğuna bağlı olmayıp üç karşı oy varsa seçim geçerlilik kazanamayacaktı.

9 Cemâzilâhir 1305/1887 tarihinde *Hükkâm ve sâir memurîn-i adliyenin usul-i intihab ve tâyinlerine dâir kanun* çıkarılmıştır[281]. Buna göre irâde-i seniyye ile tâyin oluna gelen mahkeme başkanlarıyla İstanbul mahkemelerindeki üyeler Memurîn-i Adliye Encümen-i İntihab'ı tarafından, taşra mahkemelerindeki üyelerle mukavelât muharrirleri gibi Adliye Nezâreti'nce tâyin oluna gelen memurlar bidâyet mahkemeleri başkan ve üyelerinden beş kimseden oluşan bir encümen tarafından seçilecekti. Mahkeme başkan ve üyeliklerine rütbe esası göz önüne alınarak öncelikle bilfiil bu görevlerde bulunanlar, ikinci olarak Mekteb-i Hukuk'tan mezun olanlar ve üçüncü olarak da adliyece diğer memuriyetlerde bulunanlar ayrılıp seçilecekti. Ha-

ti'nden vilâyât-ı celîle ve adliye müfettişleri ve mehâkim rüesasına ile müddeî-yi umumîlere taminen yazılan tahrirat", Düstur: I/4/794.

280- Düstur: I/Zeyl/3/101-102.

281- Düstur: (Yeni harflerle) I/5/1058-1062.

len bu görevlerde bulunanlarla yeni göreve tâyin edilecekler özgeçmişlerini (terceme-i hal) ve buradaki bilgileri doğrulayan belgeleri (evrak-ı müsbite) takdim edeceklerdi. Aksi takdirde göreve yeni tâyinleri mümkün olmadığı gibi; halen görevde bulunanlar da bu kanunun çıktığı tarihten itibaren bir sene içinde meşru bir sebep olmaksızın bu belgeleri sunmazlarsa terfiden mahrum olarak azledilmiş sayılacaklardı. Mâzullerden kötü halleri veya iktidarsızlığı sebebiyle üç kez azledilmiş olmayan ve kanunî bir engeli de bulunmayanlar imtihanla tekrar adlî hizmete getirilebilecekti.

Adliye görevlerine getirilebilmek için üçü adlî memurlardan ve ikisi de Mekteb-i Hukuk'ta fıkıh ve kanun dersi veren öğretim üyelerinden seçilmek üzere beş kişilik bir kurul tarafından imtihan edilme şartı vardı. Bunlardan en kıdemlisi kurula başkanlık yapacaktı. İki kademeli olan bu imtihanın ilki hâkimler ve ikincisi de diğer adlî memurlara yönelikti. Bu imtihanlardan birincisi mukavelât muharrirlerinin imtihanları gibi yapılacak[282]; mustantıklarla yardımcıları ceza ve ceza muhakemesi kanunlarından, icrâ memurları icrâ nizamnâmesiyle Mecelle ve hukuk usulü kanunlarının icrâya ilişkin hükümlerinden imtihan olunacak; ayrıca bunlara kararnâme, ihbar ve haciznâme gibi işleriyle ilgili resmî belgeler düzenlettirilecekti. İkinci kademede yapılacak imtihanda Mecelle ve mahkemelerde yürürlükte olan kanunların herbirinden en az dörder soru sorulacaktı. İmtihan sonucunda adayların ceza ve hukuk işlerinden hangisinde ve ne derecede görevlendirileceğine ilişkin Adliye Nezâreti'nce bastırılmış şahadetnâmeler verilecekti. Adaylar, imtihanda gösterdikleri başarıya, başarıda eşit olanlar kıdemlerine göre seçilecekti. Adliye Nezâreti tarafından tâyin olunagelen taşra memurlarının vilâyet merkezlerinde yapılacak imtihanları da bu usule

282- Mukavelât muharrirlerinin imtihanları, vilâyet merkezlerinde adliye müfettişi, istinaf mahkemesi birinci ve ikinci başkanları ile savcısı, merkez vilâyet bidâyet mahkemesi birinci ve ikinci başkanları ile savcısı ve savcı yardımcısı, ticaret mahkemesi başkanından; sancaklarda, bidâyet mahkemesi birinci başkanlığını yürüten nâib efendi, ceza dâiresi ikinci başkanı, savcı yardımcısı ile ticaret mahkemesi varsa bunun başkanından; kazâlarda bidâyet mahkemesi başkanlığında bulunan nâipler ile varsa ticaret mahkemesi başkanından oluşan bir kurul tarafından yapılırdı. Bkz. 19 Şaban 1296/1879 tarihli tezkire ve muharrerat. Düstur: I/4/776-777.

göre icrâ edilecekti. Bu imtihanlarda başarı kazanamayanlar altı ay geçmedikçe tekrar imtihana alınmayacaktı. Üç defa muhakeme altına alınmış hâkim veya memur beraat etse bile Mahkeme-i Temyiz tarafından aklanmadıkça tekrar adlî göreve getirilemeyeceği gibi; hakkında şikâyet olan memur derhal açığa alınıp teftiş edilerek şikâyetin esaslı olduğu anlaşılırsa Encümen-i İntihab tarafından azledilecek; bir mahkeme huzurunda beraat etmedikçe kendisine tekrar görev verilemeyecekti. Kötü davranışları sebebiyle değil de, aczinden dolayı görevinden ayrılan kimseler imtihanda başarılı olmuş olsa bile daha aşağı bir göreve verilebilecekti. Aynı tarihli *Hükkâm ve sair bilcümle memurîn-i adliyenin sicill-i ahvâline dâir nizamnâme* ile de bu görevlilerin sicil işleri düzenlenmişti[283].

D. Hâkimlerin Öğrenimi

Bu devrin başlarında nizâmiye mahkemesi hâkimlerin yetişebilecekleri modern tarzda bir hukuk okulu yoktu. 1270/1854 yılında Muallimhâne-i Nüvvab adıyla bir okul açılmış, 1302/1884-5 yılında da Mekteb-i Nüvvab, 1326/1908-9 yılında ise Medresetü'l-Kudat adını almış olup şer'î mahkemelerin hâkimleri, buradan mezun olanlardan tâyin edilmeye başlamıştır[284]. Gayrımüslimlerin bu okula devam etmeleri mümkün değildi. Bu sebeple mahkemelerdeki gayrımüslim üyeler hukuktan bihaber kimselerdi. Hem mahkemelerde üye olarak istihdam edilecek gayrımüslimlerin hukuk öğrenimi görmeleri ve genel olarak nizâmiye mahkemelerine hâkim yetiştirmek üzere kadı yetiştiren medreselere paralel biçimde 1868 yılında açılan Galatasaray Sultanîsi'nde hemen ertesi yıl bir hukuk şubesi kurulmuş ve bu okul (şube) 1290/1874 yılında lise seviyesine getirilmiş ancak 1878 yılında tatil edilmişti[285]. Cevdet Paşa'nın gay-

283- Düstur: (Yeni harflerle) I/5/1062-1064.

284- İsmail Hakkı Uzunçarşılı: **Osmanlı Devletinde İlmiye Teşkilatı**, 3.b, Ank. 1988, 268; Ergin, I/157-159.

285- Üçok/Mumcu, 334; Gülnihal Bozkurt: **"Türkiye'de Hukuk Eğitiminin Tarihçesi"**, Hukuk Öğretimi Sempozyumu, 13-14 Mayıs 1993, AÜHF, Edt: Adnan Güriz, Ank. 1993, 55.

retleriyle 1297/1880 yılında tekrar açılmış, 1900 yılında da Darülfünuna bağlanmıştır[286]. İşte teşkilât kanunu bu sebeple hâkimlerin hukuk mektebi mezunu olmaları şartını aramamış, ancak ileride böyle bir mektep açılacağına geçici bir maddede işaret etmiştir. Bazı müelliflerin kaydettiği hukuk diploması bulunma şartını böyle anlamak yerinde olur[287]. Nizâmiye mahkemesi hâkimine ihtiyacın artması ve buna paralel olarak da İstanbul'daki hukuk okulunun artan taleplere cevap verememesi üzerine 1907 tarihinde Selânik, Konya ve Bağdad'da birer hukuk okulu açılması kararlaştırılmış, ertesi yıl bu kararın tatbiki kâbil olmuştur. Selânik'in işgali üzerine buradaki hukuk okulu 1913 yılında Beyrut'a naklolunmuş; Birinci Dünya Harbi sebebiyle Konya, Bağdad ve Beyrut hukuk okulları tatil edilmiştir[288].

Mekteb-i Hukuk'tan mezun olup imtihanda başarı kazanmış adaylar istinaf mahkemesinde iki yıl mülâzım ünvanıyla staj yaptıktan sonra nizâmiye mahkemelerine hâkim olarak tâyin edilmekteydi. Ancak merkezdeki Mekteb-i Hukuk'un mezun sayısı az olup başka vilâyetlerde Mekteb-i Hukuk okulu açılması ihmâl edilip geciktiği için bu asrın başlarında 560 kazâ, 116 livâ ve 27 vilâyete yeterince nizâmiye mahkemesi hâkimi bulmak neredeyse imkânsız hale gelmişti[289]. Durum böyle olunca bu devirde kadılar veya medrese mezunu hukukçular çok itibar kazanmıştır. Eleman azlığı, nizâmî mahkemelere medrese mezunlarının veya kadıların hâkim olarak tâyinlerini zarurî kılmıştır. Bidâyet ve istinaf mahkemeleriyle Mahkeme-i Temyiz hukuk dâiresine başkan olarak, genellikle ulemâdan kimseler getirilmiştir. Mahkeme reformlarının başlangıcı sayılan Tanzimat'tan

286- Mardin, Cevdet Paşa, 238-239; Ergin, III/1085-1116; Bozkurt, Hukuk Eğitimi, 60. Bu mektebin hukuk fakültesine dönüşme serüveni için bkz. M. Tevfik Özcan: **"İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nin Kurumlaşmasının Tarihçesi"**, İÜHFM. C. LXI, S: 1-2. 2003, s. 85-174.

287- Belgesay, 216.

288- Ekrem Buğra Ekinci: **"Konya Hukuk Mektebi ve Osmanlılar'da Hukuk Öğrenimi"**, Tarih ve Medeniyet, S: 58, Ocak 1999, s: 51-52.

289- Osmanlı Devleti'ndeki kazâların karşılığı olarak Fransa'da yer alan yargı çevrelerinin sayısı sadece 320 idi. Bunun yanında hukuk fakültelerinde binlerce öğrenci okumaktaydı. Bu bakımdan Fransa ile Fransız sistemini örnek alan Osmanlı Devleti arasındaki fark oldukça dikkate değer.

devletin sonuna kadar pek çok kazâda şer'iyye mahkemesi nâibi aynı zamanda nizâmiye mahkemesi (bilhassa hukuk dâiresi) başkanlığı yapmaktaydı[290]. Şer'iyye mahkemelerine hâkim yetiştirmek için kurulan Mekteb-i Nüvvab yanında nizâmiye mahkemesi hâkimi yetiştirmek için kurulan Mekteb-i Hukuk'tan mezun olanlar, hocaları ulemâdan olduğu için onların izinden yürümüşlerdir[291].

E. Gayrımüslim Azınlık Üyeleri

Bu alanda yapılan reformlarda Teşkilât-ı Mehâkim Kanunu'nun Fransız orijinli oluşu da göz önüne alınacak olursa, gerek bu yönden gerekse yabancı devletlerinin himâyesindeki gayrımüslim Osmanlı teb'ası bir bakımdan taltif edilerek bununla Avrupa'ya şirin görünme gayesinin ön planda olduğu söylenebilir. Bu meyanda mahkeme üyelerinin yarısı önceden olduğu gibi azınlıklardan seçilmiştir. Ancak bu sefer azınlık kontenjanının doldurulması meselesi ortaya çıkmış; söz konusu endişeyle azınlıklardan çoğunlukla cahil, hattâ okuması yazması bile olmayan, öte yandan adaletin sağlanması düşüncesine hayli uzak kimseler mahkeme üyeliklerine getirilmiş, böylece yeni adliye teşkilâtından beklenen faydanın elde edilmesi imkânsız hale gelmiştir[292]. Müslümanlar medreselerde ve özellikle kadı yetiştiren okullarda okuyarak hukuk nosyonu edinebilmekteydi. Ancak gayrımüslim teb'a için bu imkân söz konusu değildi. Bunun için yabancı devletlerin 1867 tarihinde Bâbıâli'ye verdikleri rapor doğrultusunda ertesi yıl yapılan reformlarla öncelikle yeni kurulan Galatasaray Sultanîsi'nde gayrımüslimlerin de kabul

290- İlmiye sınıfından, bir başka deyişle medrese çıkışlı hukukçuların hem şer'iyye ve hem de nizâmiye mahkemelerinde görev yapmaları usûlü bu dönemde de devam etmiştir. Yirminci yüzyılın ilk yıllarına (1316/1900) âit şu satırlar dikkat çekicidir. "Babam hem kadı yani mahkeme-i şer'iyye kadısı hem de mahkeme-i nizâmiye olan bidâyet mahkemesi reisi idi". Yusuf Kemal Tengirşek: **Vatan Hizmetinde**, Ank. 1981, 78.

291- Faruk Bilici: **"İmparatorluktan Cumhuriyete Geçiş Döneminde Osmanlı Ulemâsı"**, V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, Ank. 1990, 712.

292- Özer, 1405.

edilebileceği bir hukuk şubesi kuruldu, sonra bu şube Mekteb-i Hukuk ve sonra da Hukuk Fakültesi'ne dönüştürüldü. Ancak ilk zamanlar Yahudîler çocuklarını hıristiyanlar tarafından yönetilen bir okulda okutmaktan kaçındıkları gibi; Papa da yayınladığı iki emirnâmeyle kendisine bağlı şark hıristiyanlarının çocuklarını bu okula göndermelerini yasakladı. Fransa sonradan Vatikan'ı iknâ etmiş ve Papa emirnâmelerini geri almıştır[293].

F. Hâkimlerin Teftişi

İşte bütün bu olumsuzlukların doğurduğu endişeyledir ki Teşkilât-ı Mehâkim Kanununda adliye teftiş memurluğu kurumu düzenlenmiştir. Bu memur, yeni kurulan bu mahkemelerin hâkimlerinin gerektiği gibi çalışabilmeleri için işe alıştırılmaları ve devamlı kontrol altında tutulmalarını temin etmekteydi[294]. Adliye teftiş memurları muhakeme usulleriyle beraber hukuka derin bir vukufu bulunan güvenilir kimselerden Adliye Nezâreti'nin yazısı ve padişahın irâdesiyle her vilâyet için tâyin olunacaktı. Kanunun sayılan maddelerinde bu memur ve görevleriyle ilgili düzenlemeler yapılmıştır. Böylece Türk hukukuna ilk kez modern tarzda adliye müfettişliği görevi girmiş olmaktadır.

1879 tarihli kanunda yapılan bir değişiklikle adliye müfettişlikleri kaldırılarak bunların görevi Mahkeme-i Temyiz üyelerine havâle edilmiştir. O günki üç adliye müfettişi de Mahkeme-i Temyiz'e üye kabul edilmiştir. Ayrıca istinaf savcıları, kendilerine bağlı mahkemeleri en az yılda bir kez teftişle görevlendirilmişlerdir[295].

G. Müddeî-yi Umumîler (Savcılar)

İslâm hukukunda ve bunun klasik devir Osmanlı uygulamasında bugünki anlamıyla savcıların işlerini yapan belirli görevliler bulunmamaktaydı. Bu hukukta suçlar ya şahıs haklarına, ya da amme haklarına dâirdir. Şahıs haklarını ihlâl eden suç-

293- Engelhardt, 176-177.
294- Belgesay, 218.
295- Ceride-i Mehâkim: 361/10 Muharrem 1304; 559/30 Zilhicce 1307; A. Âdil, 56, 65.

ların tâkibi şikâyete bağlı olması doğaldır. Amme haklarını ihlâl eden suçlarda ise toplumun her ferdinin, bu arada devlet memurlarının mahkemeye başvurma hakkı vardır. Şahıs haklarına ilişkin suçlarda mağdur veya yakınları şikâyette bulunmasalar, hattâ faili affetseler bile devletin cezalandırma yetkisi vardı. Osmanlı Devleti'nde klasik devirde çıkarılan kanunnâmelerde İslâm hukukunun ta'zir dediği ve takdirini devlete bıraktığı suç ve cezalar düzenlenmişti. Bu gelenek Tanzimat sonrasında peş peşe çıkarılan ceza kanunlarıyla devam etmiştir.

1281/1864 tarihli Vilâyet Nizamnâmesi'nde vilâyetlerde kurulacak divan-ı temyizde hukukî ve kanunî işlere (umur-ı hukukiyye ve kanuniyyeye) vâkıf devlet tarafından tâyin edilmiş (taraf-ı devletden mansub) özel bir memurun (bir memur-ı mahsusun) bulunması esası getirilmişti (m.19). 1286/1870 tarihli *Derseadet ve mülhakatı idare-i zabıta ve mülkiyye ve mehâkim-i nizâmiyyesine dâir nizamnâme* aynı hükmü tekrar etmiş (m.61) ve bir başka maddede de (m.71) ilk defa olmak üzere *müddeî-yi umumî* tâbirini kullanmıştır. Nitekim bu madde "*deâvi meclislerinde dainî suretde birer müddeî-yi umumî bulunmayıp meclis maiyyetinde bulunan teftiş memurlarından biri meclisin tensibi üzerine ledelîcâb bu vazifeyi ifa eyleyecekdir*" diyor.

1293/1876 tarihli Kanun-ı Esasî'nin 91. maddesi, "*umur-ı cezaiyyede hukuk-ı âmmeyi vikâyeye memur müddeî-yi umumîler bulunacak ve bunların vezâif ve derecâtı kanun ile tâyin olunacaktır*" şeklindedir. Kanun-ı Esasî'nin ilgili hükmü yönünde 1879 tarihli teşkilât kanunuyla mahkemelerde müddeî-yi umumîlik kurulmuştur. Bu kanunun ikinci babı *müddeî-yi umumîler* başlığını taşır. Bunlar doğrudan Adliye Nezâreti'nin emrindeydi ve bu nezâretin takriri üzerine hâkimlik vasfını taşıyan kimselerden irâde-i seniyye ile tâyin ve azledilebilirdi. Savcıların ceza işleriyle ilgili görevleri 1879 tarihli Usul-i Muhakemat-ı Cezaiye Kanunu'nun dördüncü bölümünde, hukuk işlerindeki görevleri de teşkilât kanununun 65. maddesinde sayılmıştır[296].

296- Dünya ve Türk hukukunda savcılıkların tarihçesi için bkz. İbüssalih Ahmed Refik: "Devlet-i Osmaniye ile Akvam-ı Kadime ve Hükûmat-ı Muhtelifede Müddeî-yi Umumîliğin Suret-i Zuhur ve Tekemmülü ve Hukuk-ı Umumiyye Dâkir

Hukuk tarihimizde rastlanmayan böyle bir memuriyetin getirilişine halk -biraz da bu tarihî geleneğin etkisiyle- şaşırmıştı. İlk zamanlar bu konuda hayli problem doğdu. Hukukşinaslar bile bu yeni kuruma alışmakta hayli zorluk çektiler. Vaktiyle şahıs haklarına dâir bazı suçların kamu hakları bakımından takip edilmesi şaşkınlığı iyice arttırdı. Hele âile, borçlar ve ticaret dâvâlarında savcıların mütalaasının alınmasına bir süre kimse anlam veremedi. O devir bürokratlarından Abdurrahman Şeref diyor ki: "*Savcılar neci idi? Malkemede durumları ne olacaktı? İşte halk tarafından buraları pek anlaşılamadı. Dâvâcı ve dâvâlı varken bir üçüncü şahsın duruşmaya karışmasına bir mânâ verilemedi. Şeriat hükümlerinde böyle bir kayıt ve işaret yoktu. Her yeni şey merakı çeker. Mülkiye okulunda hukuk dersi öğretmenlerine bu yeni görevin ne iş yapacağı sorulurdu. Onlar da açıklamaya çalışırlar, mesela bir yaralama olduğunda yaralı dâvâ etmese bile mâdem ki kanunun yasakladığı bir hareket yapılmıştır, onun dâvâcısı kanun olduğunu, savcıların adına genel hukuk dâvâcı açmaya mecbur olduğunu söylerlerdi....*" [297].

H. Heyet-i İthamiyye

1879 tarihli Usul-i Muhakemat-ı Cezaiye Kanunu, nizâmiye mahkemelerinin cinâyet dâvâlarına bakmakla görevli dâirelerinde bu mahkeme üyelerinden üçer kişiden oluşan heyet-i ithamiye kurulmasını öngörmekteydi. Öncelikle Edirne'de ve masrafları azaltmak endişesiyle yalnız istinaf mahkemelerinde uygulanan bu usul, sonradan 4 Zilhicce 1296/1878 tarihli *Mehâkim-i İstinafiye Nezdinde Heyet-i İthamiye Teşkiline dâir tezkire-i sâmiye* [298] ile İstanbul ve taşra vilâyetlerindeki istinaf mahkemelerine de yaygınlaştırılmıştır.

Heyet-i ithamiye sanığın beraatine karar verebileceği gibi,

---

vâsının İkâmesindeki Suver-i Erbea". Ceride-i Adliye. Y: 4. No: 104. 20.III.1330, s: 5674-5678; No: 105, s: 5721-5729; Coşkun Üçok: "**Savcılıkların Avrupa Hukukunda Gelişmesi ve Türkiye'de Kuruluşu**", Ord. Prof. Sabri Şakir Ansay'ın Hatırasına Armağan. AÜHF. 1964. 46-47.

297- Abdurrahman Şeref, "**Adliye Tarihimizden Bir Bölüm: Savcılar**", Tarih Musahabeleri. 276-279.

298- Düstur: I/Zeyl 1/16-17.

cinâyetten suçlu olduğu kanaatine varırsa bu kez ithamla yetinerek dâvâyı cinâyet mahkemesine gönderirdi. Bu sebeple verdiği kararlara karşı temyize gidilebilirdi. Heyet-i ithamiyeler aynı zamanda müstantıkların kararnâmelerine karşı itiraz edilebilecek bir kanun yolu merciiydi. Bu itiraz, istinaf mâhiyetindeydi.

İ. Mukavelât Muharrirleri (Noterler)

Klasik Osmanlı hukukunda hâkimler günümüzdeki noterlerin fonksiyonunu da görmekteydi. Nitekim bunların verdikleri hükümlerden ilâmlar nizâlı yargıya, hüccetler se nizâsız yargıya ilişkindi. Bu hüccetlerin çoğu da bugün noterlerin düzenlediği belgelerdir. Osmanlı Devleti'nin son devirlerinde şer'iyye hâkimlerinin bu görevleri devam etmekle beraber, buna paralel olarak nizâmiye mahkemelerinde mukavelât muharrirliği adıyla bir memuriyet oluşturulmuştur. Bunlar bugün noterlerin yerine getirdiği bir takım muameleleri sürdürmüşlerdir. Bu görevi düzenleyen *Mukavelât Muharrirleri Nizamnâmesi* 15 Şa'ban 1296/1879 tarihini taşır[299].

Buna göre, merkez ve taşrada her bidâyet mahkemesinde birer mukavelât muharriri görev yapacak; bulundukları yere göre bir veya iki refikleri bulunablecekti. Mukavelât muharirinin bulunmadığı yerlerde tâyin edilene kadar, bidâyet mahkemesi başkanı tarafından seçilen mahkeme kâtipleri bu işi yürütecekti[300]. Mukavelât muharrirleri, Adliye Nezâreti tarafından, 25 yaşını doldurmuş, imtihanda başarılı göstermiş ve cinâyet ve cünha suçlarından mahkûm olmamış kimselerden tâyin edilecekti. Mukavelât muharrirleri, her çeşit taahhüt ve mukavele senetlerini ve suretlerini düzenlemek, bunlar dışında yazılmış evrakın tarihlerini tasdik etmek, ihtarnâme ve bunun gibi belgelerin tebliği, mahkeme ve meclisce deftere kaydedilmesi gereken mal ve eşyaların yazılması gibi işleri yapacaklardı. Bunlar ayrıca işleriyle ilgili verdikleri zararlardan ötürü ceza-yı nakdîye çarptırıldıkları takdirde bunu ödeyebilmeleri için başta muteber bir ke-

299- Düstur: I/4/355-361.

300- Günümüzde de noter bulunmayan yerlerde bu işi mahkeme başkâtipleri yapmaktadır.

fil göstermeye mecburdular. Bunların işlerini yaparken izleyecekleri usul ve buna bağlı hükümler ilgili nizamnâmede yer almaktaydı.

Mukavelât muharrirlerinin imtihanları, vilâyet merkezlerinde adliye müfettişi, istinaf mahkemesi birinci ve ikinci başkanları ile savcısı, merkez vilâyet bidâyet mahkemesi birinci ve ikinci başkanları ile savcısı ve savcı yardımcısı, ticaret mahkemesi başkanından; sancaklarda, bidâyet mahkemesi birinci başkanlığını yürüten nâip efendi, ceza dâiresi ikinci başkanı, savcı yardımcısı ile ticaret mahkemesi varsa bunun başkanından; kazâlarda bidâyet mahkemesi başkanlığında bulunan nâipler ile varsa ticaret mahkemesi başkanından oluşan bir kurul tarafından yapılacaktı[301]. Bunların seçilip tâyin edilmesi ile ilgili *Mukavelât muharrirlerinin sureti intihab ve tâyinleri hakkında nizamnâme* 22 Cemâzilâhir 1305/1887 tarihlidir[302]. İkinci Meşrutiyet'ten sonra mukavelât muharrirleri kâtib-i adl adını almıştır.

J Avukatlar (Dâvâ Vekilleri, Muhâmîler)

Teşkilat kanununda avukatlıktan bahsedilmez. Çünki avukatlar, mahkeme personelinden sayılmaz. Ancak bu, önceki hukukumuzda dâvâda vekâlet müessesesinin bulunmadığı mânâsına gelmemektedir. Vaktiyle mahkemede taraflar, kendilerini bir vekil vasıtasıyla temsil ettirebilirlerdi. Bu vekiller, Hazreti Peygamber zamanından beri vardı. Bunlar vekâlet akdi çerçevesinde çalışırlardı[303]. Osmanlı Devleti'nde klasik devirde mahkemelerde bugünki avukatların vazifesini vekiller görürdü. Bunlar, Avrupa hukukunun tanıdığı vasıfları hâiz değil iseler de, avukatların yaptığı vazifeyi yapıyor ve mahkeme önünde tarafların menfaatlerini savunuyorlardı. Bunlar daha ziyade, hukuku ve mahkeme usullerini iyi bilen kimselerden seçiliyordu. Vekillik, para getiren bir meslek halini almış ve bunlar âdetâ baro benzeri teşkilatlanmışlardı[304]. Bugünki haliyle avukatlık, 12

301- 19 Şaban 1296/1879 tarihli tezkire ve muharrerat. Düstur: I/4/776-777.
302- Düstur: (Yeni harflerle) I/5/1065-1068.
303- Fahreddin Atar: **İslâm Adliye Teşkilatı**, 3.b, Ank. 1991, 131 vd.
304- Üçok, Savcılıklar, 36.

Şevval 1292/1874 tarihinde çıkarılan *Mehâkim-i nizâmiye da'vâ vekilleri hakkında nizâmnâme* ile[305] İstanbul'daki mahkemeler için kabul edilmiş; bir sene sonra neşredilen *Dâvâ vekilleri nizamnâmesinin vilâyâtta icrâsına dair tahrirât-ı umumiyye* ile, bütün Osmanlı ülkesine teşmil edilmiştir[306]. 1297/1880 tarihli *Dâvâ vekilleri cemiyeti nizamnâme-i dâhilîsi* [307] ile 1301/1884 tarihinde çıkarılan *Dâvâ vekillerinin intihâbına dair nizâmnâme* [308] bu sahayı tanzim eden mevzuat cümlesindendir. II. Meşrutiyet devrinde *Dâvâ vekilleri kanun-ı muvakkati* çıkarılmıştır[309].

5. Teşkilât Kanununun Yürürlüğü

1879 ıslahatı alabildiğine mükemmel yapılmaya çalışıldığı halde yine de adliye sahasındaki problemleri çözmeyi başaramadı. Bunun da sebepleri arasında eleman ve diğer mâlî imkânsızlıklar bulunduğu gibi, mahkemelerdeki dülalitenin devam etmesi de önemli bir yer tutar. Bu sebeple 1907 yılında öncelikle ve özellikle şer'iyye ve nizâmiye mahkemeleri arasındaki görev sınırlarının tam anlamıyla tesbiti ve diğer aksayan yönlerin düzeltilmesi maksadıyla Bâbıâli'de bir komisyon kurulmuşsa da Adliye Nezâreti kendi uhdesinde zâten bir "Islahat-ı Adliye Komisyonu"nun varlığından bahisle buna pek sıcak bakmamıştır. Adliye Nâzırı'nın başkanlığında, Mahkeme-i Temyiz başkanı, baş müddeî-yi umumî ve Mahkeme-i Temyiz İstidâ Dâiresi başkanı ile diğer bazı ileri gelenlerden oluşan bu komisyon gayrımüslimlerin şâhitliklerinin kabul edilmediği şer'iyye mahkemelerinin görev sahasının daraltılması yönüde bir takım projeler hazırlamış ve bunlar kanunlaşmıştır[310].

İkinci Meşrutiyet'in îlânından sonra adlî teşkilâtta ıslahat yapılması zarureti gerek hukukşinaslar ve gerekse devlet adam-

305- Düstur: I/3/198; Takvîm-i Vekâyi', 21 Muharrem 1293, 1787-1790.
306- Düstur: I/4/716.
307- Düstur: Zeyl-i Lâhika-ı Kavânin, 108.
308- Düstur: Zeyl/4/35.
309- Düstur: II/1/725. Başta 1327/1911 tarihinde neşredilmeye başlanan **Muhâmât** olmak üzere II. Meşrutiyet devrine ait hukuk mecmualarında avukatlığın tarihçesi ve buna dair diğer hususlarda etraflı yazılar bulmak mümkündür.
310- Bozkurt, Batı Hukukunun Benimsenmesi, 131-132.

ları arasında dile getirilmiş ve devletin sonuna kadar da gündemden hiç inmemiştir. Bu devirde yayınlanan gazete ve dergiler adliye ıslahatıyla ilgili makâlelerle doludur. İlk yıllarda başa geçen hükûmetlerin hemen hepsi adliye ıslahatını programlarının maddeleri arasına almışlardı[311]. Bu arada Adliye Nezâreti hukuk müşâvirliğine Kont Léon Ostrorog getirilmiştir. Aslen Polonyalı olup Fransa'da hukuk doktorası yapan ve bu ülkenin Düyun-ı Umumiye idaresindeki temsilcisi olan bu zat görevi esnasında önemli adlî ıslahatlara imzâsını atmıştır ki bunların başında sulh mahkemelerinin kuruluşu geliyordu. Gerçi 1864 tarihinden itibaren köy ihtiyar heyetleri ve nâhiye meclisleri sulh mercii olarak görev yapmakta, bunlar konusu belli bir mikdarın altında hukuk ihtilaflarıyla kabahat cinsinden suçlara dâir dâvâlara bakıp çözümlemekteydi. Bu kararların belli bir dereceden aşağısı kesin ve geri kalanları kazâ bidâyet mahkemelerinde istinafı kâbildi.

Mahkemelere intikâl eden dâvâ sayısının giderek artması ve mahkemelerin bu taleplere cevap veremediği için dâvâların sürüncemede kalarak gecikmesi gibi sebeplerle 17 Cemâzilâhir 1331/1913 tarihinde çıkarılan *Sulh Hâkimleri Kanun-ı Muvakkati* [312] ile sulh mahkemelerinin kurulmasıyla bu problem bir nebze olsun çözülmeye çalışılmıştır[313]. Bu kanunla, kazâ ve nâhiye merkezleriyle köylerde belli bir takım dâvâları görmek üzere sulh hâkimi adıyla seyyar hâkimlikler kurulmuştur. Kazâların büyüklüğüne göre bunların sayısı arttırılabilecekti. Kazâ ve nâhiyelere iki saat uzaklıktaki köylere âit dâvâlar bu kazâ ve nâhiye merkezinde, daha uzak mesafedeki köylere âit dâvâlar ise uygun bir merkezde kurulacak sulh mahkemesinde görülecekti. Sulh hâkimi olabilmek için hukuk fakültesi veya Mekteb-i Kudat'ı bitirme şartı yanında en az iki yıl hâkimlik veya müddeî-yi umumî muavinliği (savcı yardımcılığı) ya da okulu iyi derecede bitirenler için en az üç yıl müstantıklık (sorgu hâkimliği) yahut istinaf veya bidâyet mahkemesi başkâtipliği ya da dört yıl dâvâ vekilliği yapmış olma şartı aranacaktı. Diploması olmayıp da bu

311- Bozkurt, Batı Hukukunun Benimsenmesi, 132-133.
312- Düstur: II/5/322-348.
313- **"Adliye Nezâreti Celîlesine!"**, Muhâmât, No: 13, 8 Şaban 1330/10 Temmuz 1328, 387.

görevlerde en az dört yıl bulunup, söz konusu okulların programı çerçevesinde Adliye Nezâreti'nce yapılan imtihanda iyi derece alanlar sulh hâkimliği yapabilecekti. Sulh hâkimleri intihab-ı hükkâm hakkındaki usule göre tâyin edilecekti. Sulh hâkimleri, konusu iki bin beş yüz kuruşu geçmeyen hukuk ve ticaret dâvâları ile kabahat ve kanunda sayılan cünha nevinden ceza dâvâlarını temyizi kâbil olarak bakıp çözümleyecekti.

Yine aynı yıl eleman azlığı sebebiyle Edirne'den başlamak üzere mahkemelerde tek hâkim (hâkim-i münferid) usulüne dönüldü. Birinci Dünya Savaşı ve Mütâreke devirlerinde bu iş yavaşladı ise de durmadı. Şer'iyye mahkemelerinin Adliye Nezâreti'ne bağlanması ve bir süre sonra tekrar eski duruma dönülmesi de bu devirdeki en önemli adlî icraat sayılabilir.

Teşkilât-ı Mehâkim Kanunu, Osmanlı Devletinde bilhassa İkinci Meşrutiyet devrinde pek çok değişikliğe uğramış, cumhuriyetten sonra da adliye teşkilâtına dâir pek çok düzenlemeler yapılmış olmasına rağmen teorik olarak günümüze dek yürürlüğünü korumuştur. Ancak uygulanabilir nitelikte maddelerinin çok azaldığı hattâ kalmadığı söylenebilir[314].

1924 tarihli *Mehâkim-i Şer'iyyenin İlgasına ve Mehâkim Teşkilâtına Dâir Ahkâm Muaddil Kanun*[315] ile adliye teşkilâtında köklü ve önemli değişiklikler yapılmıştır. Temyiz mahkemesi kurumu korunmuşsa da gerek görevleri ve gerekse yapısı yeniden düzenlenmiştir. Aynı kanun istinaf ve şer'iyye mahkemelerini de kaldırmıştır. Böylece nizâmiye mahkemeleri artık yeni dönemde devletin genel mahkemeleri olarak varlıklarını sürdüreceklerdi. Artık nizâmiye mahkemesi olarak anılmalarına da gerek kalmamıştı, çünki eski devirde söz konusu olan düalite ortadan kalkmış, şer'iyye mahkemeleri tarihe karışmıştı. 1926 tarihli *Hâkimler Kanunu* ile 1926 tarihli *Mahkeme-i Temyiz Teşkilâtının Tevsiine Dâir Kanun* ve 1928 tarihli *Temyiz Mahkemesi Teşkilâtına Dâir Kanun* ile temyiz mahkemesine dâir yeni ve geniş hükümler getirilmiştir.

314- Belgesay. 218.
315- Düstur: 2.b, III/5/403-404.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ŞER'İYYE MAHKEMELERİ

I. TANZİMAT'IN İLÂNI SIRALARINDA

Şer'iyye mahkemeleri, Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'ın îlânına kadar aslî, genel mahkemelerdi (mehâkim-i umumiyye) ve hukukî, cezaî, idarî, askerî, mâlî her çeşit dâvâya bakarlardı. Bu tarihten itibaren Fransız örneğine göre yeni mahkemelerin kurulması bunların görev alanlarını gitgide daraltmış, nihayet İkinci Meşrutiyet'ten sonra şer'iyye mahkemeleri aslî, genel mahkemeler olmaktan çıkmışlardır. Böylece müslüman halk bakımından şer'iyye mahkemeleri de Avrupa'daki kilise mahkemelerinin (veya Osmanlı ülkesindeki ruhânî meclislerin) konumuna düşmüştür.

1. Şeyhülislâmlığa Yargı Görevi Verilmesi

Gülhâne Hatt-ı Hümâyunu'nun okunmasından hemen önce adliye teşkilâtında o zaman için önemli sayılabilecek değişiklikler yapılmıştı. 1826 yılında kaldırılan Yeniçeri Ocağı'nın ağasının oturduğu (Süleymaniye'de bugün İstanbul Üniversitesi'nin arkasına düşen ve şimdi yerinde kısmen İstanbul Müftülüğü'nun bulunduğu) *Ağa Kapısı*, o zamana kadar belli bir büro-

ları bulunmayan şeyhülislâmlara tahsis edilmiş ve şeyhülislâmın 1827 yılında buraya taşınması üzerine artık *Bâb-ı Vâlâ-yı Fetvâ* veya *Meşîhat Dâiresi* diye bilinir olmuştur[1]. Yine 1253/1837 yılında, bu tarihe kadar sadrıâzamlığa bağlı olarak çalışarak kendi görev alanlarındaki dâvâları gören, kadıların verdikleri yargı kararlarını denetleyen, kadıların tâyin ve özlük işleriyle ilgilenen kazaskerler ile mülkî, beledî ve mâlî görevlerinden affedilerek uhdesinde yalnız yargı görevi bırakılan İstanbul kadısı da kendilerine burada tahsis edilen dâirelere yerleşmişlerdir. O zamana kadar Arz Odası'nda ve sadrıâzamın huzurunda yerine getirilen Huzur Mürâfaaları da 1254/1838 tarihinde sadrıâzamlık ünvanının başvekâlete dönüştürülmesi üzerine şeyhülislâmın huzurunda icrâ edilmek üzere Meşîhat'e naklolunmuştur[2]. Bu haber zamanın resmî gazetesi olan Takvim-i Vekayi' şöyle verilmektedir:

> "Arz Odası'nda rüyet olunagelen deâvinin huzur-ı şeyhülislâmîde rüyet ve teferruatı hakkında irâde-i seniyyeyi mutazammın tebliğ-i resmî: Bundan akdem tab ve temsil olunan Takvim-i Vekayi' nüshasında keşîde-i silk-i sütûr ve imlâ olduğu üzre Başvekâlet memuriyet-i celîle-i cedîdesiyle Umûr-ı Dâhiliyye Nezâreti birleşmek hasebiyle Arz Odası mürâfaasının dahi bir ahar mahalle nakli lâzım gelmiş ve bu makule deâvi-yi şer'iyyenin asl mehaz ve mercii olan zât-ı vâlâ-yı fetvâpenâhi huzurunda rü'yet ve terafu olunması münâsib ve erbab-ı mesâlihe dahi yüsr ve suhuleti mûcib olacağından ba'de izin Arz Oda-

1- Sadrıâzam Âli Paşa öldükten sonra (1871) Mercan'daki konağı borçlarına karşılık satılmış; Molla Bey diye bilinen Ahmed Muhtar Efendi'nin ilk şeyhülislâmlığı zamanında (1871-1872) devletçe satın alınarak Meşîhat'e tahsis edilmiş; eski Bab-ı Fetvâ binası da Viyana sergisine gönderilecek eşyanın konulması için kullanılmaya başlanmıştır. Bu hâdise, Sadrıâzam Mahmud Nedim Paşa'nın, hiç hoşlanmadığı selefi Âli Paşa'dan öldükten sonra olsun intikam almak maksadıyla, kendisi gibi Bektaşî olan Şeyhülislâm Molla Beyle anlaşarak tezgâhladığı bir komplo olarak görülmüş; bu sebeple oldukça tepki aldığından ertesi yıl Meşîhat tekrar Süleymâniye'deki eski binasına taşınmıştır. Ahmet Lûtfî Efendi, Vekayi'-nâme, XIII/38, XIV/40; İnal, 135.

2- Ahmed Lûtfî Efendi, Vekayi'-nâme, I/161, V/66; Sâbit, 161; O. Nuri, I/273; Uzunçarşılı, 208-209; Akyıldız, 169. İstanbulluların, hattâ Osmanlı halkının çok ilgisini çeken bir olaydı bu. Çünki şimdiye kadar Saray ile Paşa Kapısı denilen Bâbıâli, yani sadrıâzamlıktan başka devlet dâiresi görmemişlerdi

sı'nda görülecek dâvâların huzur-ı hazret-i şeyhülislâmîde rüyet olunması ve bazı nizâmî dâvâların deâvi nâzırı bulunanlar memuru idüğünden haftada ikişer gün huzur-ı hazret-i müşârünileyhde rü'yet olunacak mürâfaalarda Deâvi Nâzırı seadetlü efendi hazretlerinin dahi mevcud bulunması ve vuku bulan deâvi-yi şer'iyyeden dolayı tahsil olunan akçelerden Deâvi Nâzırı bulunanlar tarafından resm alınmak mutad ise de bu husus lâyıksız bir keyfiyyet idüğünden zât-ı şevket-simat-ı hazret-i mülûkânenin min indillah mevhub ve mütehallık oldukları kemal-i adalet ve şefkat-i seniyye-i şehriyarîleri iktizasınca ba'de izin o makule deâviden resm alınmaması emr ü fermân-ı kerâmet-ünvân-ı hazret-i tacdarî buyurulmuşdur." [3]

Bu tarihte yalnızca kazaskerlikler değil, ülkedeki bütün şer'î mahkemeler de Meşîhat'e bağlanmıştır. Böylece Tanzimat reformlarının bu alanı etkilemesine bilerek veya bilmeyerek engel olunmuştur. Eğer bu mahkemeler eskiden olduğu gibi Bâbıâli'ye bağlı bulunsaydı; adliye teşkilâtında çok önemli reformların yapıldığı Tanzimat devrinde, muhtemeldir ki tamamen ortadan kaldırılarak yerlerini nizâmiye mahkemelerine bırakırlardı. Bunun aksini ileri sürenler de vardır. Öyle ki, şer'iyye mahkemeleri Şeyhülislâmlığa bağlanacağına sadrıâzamlıkta kalsalardı, ileride nizâmiye mahkemelerinin kurulmasına gerek kalmaz; şer'iyye mahkemeleri zamanın gereklerine uydurulur; böylece mahkemelerde ikilik/düalite ortaya çıkmazdı[4]. Belki de Tanzimat devri Osmanlı reformistleri dinî niteliği ağır basan dâvâların görüldüğü bu mahkemelerde reform yaparak onların aslî hüviyetlerinden uzaklaşmalarını istememiş, bunun yerine söz konusu reformların yepyeni mahkemelerde uygulanmasını daha uygun bulmuşlardı. Çünki Tanzimat ricâli ne kadar reformist olursa olsun, gelenek ve dinî kurallara aykırı davranmaktan kaçınırdı. Kamuoyu ve bilhassa tarih boyunca her zaman oldukça nüfuz sahibi bulunan ulemânın tepkisinden çekinmiş olmaları da muhtemeldir. Nitekim Osmanlı Devleti'nin son günlerinde 1917 yı-

3- Takvim-i Vekayi': no: 164, t: 1 Safer 1254; Külliyât-ı Kavânîn, no: 4151.
4- O. Nuri, Mecelle-i Umur, I /274.

lında böyle bir teşebbüs olmuş, şer'iyye mahkemeleri Şeyhülislâmlık'tan alınarak Adliye Nezâreti'ne bağlanmış ise de bu çok kısa sürmüş, yoğun tepkiler üzerine üç yıl sonra eski duruma dönülmüştür. Tanzimat'ın ilk devirlerindeki söz konusu değişikliklerde belki biraz da o zamana dek bağımsız bir istişarî makam olan ve bazı siyasî olaylarda ön planda yer alan şeyhülislâmları yargı gibi ağır bir işle meşgul etmek ve onları Meclis-i Vükelâ'ya sokarak diğer devlet memurları gibi merkezî otoriteye daha sıkı bağlarla bağlamak endişesi güdülüyordu. Vâkıa tarih içinde şeyhülislâmın durumu giderek güçlenmiş ve protokolde kazaskerlerin önüne geçirilerek bir bakıma ulemânın başı olmuştu. Hattâ yüksek dereceli kadıların tâyinleri de bunlara verilmişti. Ancak bunların hiçbiri bu makamın istişarî mâhiyetini değiştirmiş ve ona yargı fonksiyonunu yüklemiş değildi. Nihayet Tanzimat reformlarıyla bu da gerçekleşmiştir. Öte yandan Sultan II. Mahmud Bâbıâli'nin organlarını böyle parçalayarak böylece muhtemelen sadrıâzamların padişahın mutlak vekili olarak geleneksel rolünü ortadan kaldırmayı ve böylece onların nüfuzunu azaltarak kendi otoritesini güçlendirmeyi düşünmüştür.

2. Kadıların Yetkilerinin Daraltılması

XIX. yüzyılın ilk yarısına gelinceye kadar şehirlerin idaresi bütünüyle kadılara âit olup, uhdelerinde yargının yanı sıra mülkî, idarî, mâlî ve beledî görevler de vardı. Bir başka deyişle kadılar bulundukları şehrin hem hâkimi, hem mülkî amiri, hem de belediye başkanıydı. Bu görevlerini doğrudan veya yerine göre nâipleri aracılığıyla yerine getirmekteydiler. Sultan II. Mahmud zamanında ülke yönetiminde merkeziyetçiliği daha da arttırıcı reformlara girişildi. Bu arada taşra yöneticilerinin o zamanlar geçerli olan fen bilgilerine aşina bulunması aranmaya başlanmıştı[5]. 1826 yılında merkezde İhtisab Nezâreti ve taşrada

5- Halbuki medrese çıkışlı kadılarda bu vasıf giderek azalmıştı. Çünki son zamanlarında medreselerde pozitif bilimlere âit dersler zayıflamıştı. Bu husus düzeltileceğine, din adamlarına gerekmeyeceği düşüncesiyle medreselerden Tanzimat sonrasında fen dersleri büsbütün kaldırılmış; İkinci Meşrutiyet devrinde din dersleri de azaltılmıştır. Maamafih kadıların yargı dışındaki yetkilerinin sınırlandırılmasının altında, taşra âyânlarının otoritelerinin zayıflatılması ve merkezî otoritenin güçlendirilmesi maksadı da yatmaktaydı.

ihtisab müdürlükleri kurulunca şehirlerin belediye ve âsâyiş ile ilgili işleri bunlara, şehrin imar ve iskânla ilgili işleri 1831 yılında kurulan Ebniye-i Hâssa Müdürlüğü'ne, vakıflara dâir işler peyderpey 1826 yılında kurulan Evkaf Nezâreti'ne, taşraların mâlî ve idarî işleri ise 1840 yılında buralara gönderilmeye başlanan muhassıllara verilince kadıların fonksiyonları gitgide azalmış oldu. Böylece zamanla kendilerinde yalnızca yargı görevi kalmıştır[6].

Kadılar tüm mülkî ve beledî yetkilerden sıyrılarak âdetâ yargı yetkisiyle baş başa bırakılırken; buna karşılık, tarih boyu yargı yetkisi bulunmayan, sadece istişarî bir makam olan Şeyhülislâmlık, ülkedeki mahkemelerin en üst mercii, kadıların tâyin edilip hükümlerinin denetlendiği bir yüksek mahkeme ve böylece de ülkede çok önemli bir gücü olan ulemâ sınıfının bağlı bulunduğu en üst makam durumuna getirilmiştir. Sadece bununla da kalınmayarak önceki dönemlerde Divan-ı Hümâyun üyesi bile bulunmayan şeyhülislâm, Heyet-i Vükelâ'ya yani kabineye dâhil edilerek kendisine siyasî fonksiyon da yüklenmiştir. Hattâ Sultan II. Mahmud, Şeyhülislâmlık yeni binâsına taşındıktan sonra burada vezirler, memurlar ve ilmiye sınıfının ileri gelenleriyle bir toplantı yapmıştı. Meclis-i Umumî adı verilen bu toplantıda, devletin bir süredir uğradığı zararların, hukuk kurallarının iyi bir şekilde tatbikine dikkat edilmemesinden kaynaklandığı, bunun ise hâkimlerin bu işe elverişli kimselerden seçilmesi ve hukuka aykırı davrananların cezalandırılması ile sağlanabileceği hususunda görüş birliğine varıldı. Bununla beraber bu reform planı tam mânâsıyla uygulanamadı; bu da zarurî olarak ticaret mahkemelerinin kurulmasına ve dolayısıyla şer'î mahkemelerin kazâî görev alanlarının da tarihte ilk defa olarak daralmasına sebebiyet verdi[7].

3. Kadılarla İlgili Diğer Düzenlemeler

Sultan II. Mahmud'un saltanatının sonuna doğru meşve-

6- O. Nuri, Mecelle-i Umur, I/273; Sâbit, 155; İlber Ortaylı: **Türkiye İdare Tarihi**, Ank. 1979, 202, 203, 229.

7- Sâbit, 158-159.

ret meclislerinde adliyeyle ilgili işlerin görüşülmesi ve aksayan yönlerin ortaya konulması işi tamamlanmış, sıra artık esaslı düzenlemeler yapmaya gelmişti. Bu ileri görüşlü ve muktedir padişah, ülkenin içinde bulunduğu sıkıntıların giderilmesi için yapılması gereken ıslahatla ilgili fikirlerini olgunlaştırmıştı. Artık icraata girişilebilirdi.

Hâkimlik mesleğinin ıslahıyla ilgili bu düzenlemelerin ilk örneklerinden biri 1249/1833 tarihli emr-i âlidir[8]. Burada hâkimlerin kurallara aykırı olarak müddet-i örfiyelerini, yani görev sürelerini uzattırdıkları ve bunun da yargı mesleğinde yığılmalara sebep olduğu bildirilerek bundan sonra müddet-i örfiyelerin uzatılması gerekirse bunun kazanın bulunduğu yere göre ancak Rumeli veya Anadolu kazaskerlerinin bildirmesi ve şeyhülislâmın işareti üzerine emr-i âli (padişah fermânı) ile uzatılabileceği esası getirilmiştir. (O zamana kadar kadılar belli sürelerle görev yapar, bu sürenin sonunda merkeze dönüp yeni bir memuriyetin boşalmasını ve buraya tâyinini maaşsız olarak beklerdi.) Bu düzenlemede ayrıca öteden beri terikât-ı askeriyyenin (devlet memurlarının terekelerinin) yazılmasında bu işle görevli olmayanların işe karışarak suiistimalde bulundukları ve bundan sonra kazasker tarafından açıkça görevlendirilmedikçe kimsenin tereke sayımı yapamayacağı da zikredilmiştir. Hemen ardından yayınlanan bir irâde-i seniyyede de hâkimlerin ehil kimselerden seçilmesi gerektiği ve bunların da dikkat, itidal ve insaftan ayrılmamaları gerektiği, halka zulmettikleri görüldüğünde derhal cezalandırılacakları ihtar edilmiştir[9].

1250/1834 tarihinde hâkimlerin istifa etmedikçe veya kendilerinden bir şikâyet olmadıkça görevlerinden azledilemeyeceği esası getirilmiştir[10]. Bu da hâkimlerin o zamana kadar

8- *"Terikât-ı askeriyyeyi tahrire memur olanlar yedlerine açık emr ve memasib-i ilmiyye müddet-i örfiyesi üzerine med verilmesi hakkında emr-i âli"*, Takvim-i Vekayi': no: 65, t: 6 Rebiülâhir 1249; Külliyât-ı Kavânîn, 4088.

9- *"Nüvvab-ı şer'iin ehl olarak intihabiyle bulardan ahali hakkında teaddiye cesaret edenlerin mes'ul tutulmalarına dâir irâde-i seniyyeyi muhtevidir tebliğ-i resmî"*, Takvim-i Vekayi': no: 83, t: 11 Muharrem 1250; Külliyât-ı Kavânîn, 4101.

10- *"Nüvvab-ı şer'iin bilâ iştika ve lâ istifa azl olunmamaları ve kudata aid maliye ve hare-i bab zuabtelerinin memnuiyyeti hakkında irâde-i seniyyeyi muhtevidir tebliğ-i resmî"*, Takvim-i Vekayi', no: 93, t: 23 Şa'bân 1250; Külliyât-ı Kavânîn, 4103.

geçici süreyle görev yaptığı Osmanlı hukuk tarihinde çok önemli bir reformdu. Bu irâde-i seniyyede. "*....işbu niyâbet hususlarında câri olan tasannaat ve sunbetlerden nâşi ehl ve erbab olan eshab-ı rüşd ve kemal bi'z-zarur bu hizmet-i diniyyeden tahazzür ve istinkâfa mecbur ve o cihetle bir takım nâ-ehl ve nâdan olanlar dünya ve âlireti düşünmeyerek işe girişüb vesile-i şerr ve şur olmakda olduklarından bu babda re's-i mesele müvvab-ı şer'iyyenin bilâ-istifa ve lâ-iştikâ mücerred mahiye ve harc-ı bâb artdırmak maksadıyla sıkça sıkça tebdil olunmamalarına...*" denilerek ehil kimselerin bir takım iftirâ ve entrikalardan çekinerek hâkimlik mesleğinden uzak durdukları dile getirilmiştir. Bu düzenlemeye göre hâkimlerin aleyhindeki şikâyetlerin yerinde olup olmadığı kazanın bağlı bulunduğu yere göre Rumeli veya Anadolu kazaskeri tarafından incelenebileceği gibi, duruma göre gerekirse Bâbıâli veya Meşîhat'ten güvenilir bir kimse gönderilerek şikâyetler yerinde alenî ve gizli surette araştırılıp teftiş olunacak, neticesinde hâkimin azledilip azledilmeyeceğine karar verilecekti. Böylece söz konusu şikâyetlerin iftira mahsulü olup olmadığı anlaşılacaktı. Yine istifa durumunda istifa edenin şahsî bir özrü bulunmayıp, belde idarecileri veya başkalarının şer ve zulmünden kaynaklandığı hissedilirse, tahkik olunup bu kimseler cezalandırılacaktı.

Yine bu alandaki kararlı düzenlemelerden biri 1 Rebiülevvel 1254/1838 tarihinde çıkarılan *Tarik-i İlmîye Dâir Ceza Kanunnâme-i Hümâyunu* olmuştur[11]. Adından da anlaşılacağı üzere ilmiye sınıfında bulunan bilhassa kadılara mahsus suçlar ve bunların cezaları tâyin edilmiş, özellikle rüşvet üzerinde durulmuştur. Ancak kadı ve nâib tâyinlerinde izlenecek usul ve yapılacak imtihan hakkında da hükümler ihtivâ etmektedir. Buna

11- Dârü't-tabaati'l-Âmire, Rebiülevvel 1254. Ayrıca bkz. Musa Çadırcı: **"Tanzimat'ın İlânı Sıralarında Osmanlı İmparatorluğunda Kadılık Kurumu ve 1838 Tarihli Tarîk-i İlmiyye'ye Dâir Ceza Kânunnâmesi"**. DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi. C: 14, S: 25, Y: 1982, s: 138-161. Her ne kadar bu kanun Tanzimat Fermânı'nın ilânından önce çıkarılmışsa da Tanzimat'tan sonra yapılan reformların başlangıcı olmak ve esasen Tanzimat devrinin çoğunlukla Sultan II. Mahmud reformlarıyla başladığı kabul edildiğinden kanunun burada ele alınması uygun görülmüştür. Nitekim Tanzimat-ı Hayriyye tâbirine ilk kez Gülhâne Hatt-ı Hümâyunu'nun ilânından iki yıl kadar önce 1837'de yayınlanan Meclis-i Vâlâ'nın kuruluş fermânında rastlanmaktadır.

göre Rumeli ve Anadolu kazaskerleri rüşvet alarak kadı tâyin etmişlerse bu tâyin geçersiz sayılarak kendileri cezalandırılacaktı. Ayrıca yargı görevinde bulunanların bu görev süreleri, Meşîhat'e sorularak uzatılabilecekti. Rüşvet alma ve diğer hukuka aykırı fiillere cesaret edenler veya mesleklerine yakışmayan şekilde davrananlar hemen görevlerinden azledilip cezalandırılacakları gibi bir daha da kendilerine görev verilmeyecekti. Yine bundan sonra durumu bilinmeyen bir kimse yargı görevine başvurduğunda şeyhülislâm nezâretinde şer'î işlere vâkıf birkaç kimse huzurunda imtihan olunup ehliyeti anlaşılırsa kendisi uygun bir kazâya tâyin edilecekti. Bu imtihanda adaya Türkçeye çevrilmiş muteber fetvâ kitaplarından bir-iki fetvâ sureti veya fıkhî metinlerden bir ders yeri gösterilip eğer aday ancak bunu anlayıp anlatabilirse *ednâ*, ayrıca Arapça nakline uygulayabilirse *evsat*, ayrıca fıkıh metninden gösterilen yerden bu meseleyi çıkarabilirse *karîb-i a'lâ* ve ayrıca bu meselenin usul-i fıkıh kuralları çerçevesinde istinbatını (yani hukukun kaynaklarından nasıl çıkarıldığını) dahi bilirse *a'lâ* dereceyle imtihanı geçebilecek, derecesine göre bir göreve tâyin edilecekti. Sancaklar içindeki küçük kazâlara arada altı saatten az mesafe bulunan büyük kazâların kadıları bakacak; aksi takdirde buralara bir nâip tâyin edilecekti. Büyük kazâ bulunmayan yerlerde üç veya dört küçük kazâ birleştirilerek bir nâibe verilecekti. Ayrıca bu kanunnâmeyle, hâkimlerin görevlerini başarıyla yürüttükleri görüldüğünde taltif edilmeleri usulü getirilmişti. Hâkimler, önlerine gelen meseleyi çözmekte güçlük çekerlerse taşrada müftülere, merkezde şeyhülislâma istişâre edeceklerdi.

Kısa bir süre sonra (aynı senenin Ramazan ayında) bu kanunnâmeye bir de kısa zeyl yapıldığı görülmektedir[12]. Burada adı geçen kanunnâmenin îlânından önce hâkimliğe tâyin edilenlerin ehil olup olmadıklarının anlaşılması için imtihan edilmeleri gerektiği, ancak bu meslekte bulunanların çoğu hasta ve malûl olduğundan geçimi adlî görev hasılatından ibâret olanların payesiz ve yegâne geçim kaynağından mahrum kalacağı düşünülmüş, böylece bundan vazgeçildiği bildirilmektedir. Şimdi-

12- Metni için bkz. Külliyât-ı Kavânîn, no: 4996.

den sonra bu mesleğe girmek isteyenler, şeyhülislâmca tâyin edilen faziletli, güvenilir, hakkâniyet ve namuslu tanınan bir mümeyyiz tarafından iki şâhit huzurunda imtihan olunarak kazanırlarsa tâyin edilecekti. Ayrıca bundan sonra kimseye rütbesinden yukarı görev verilmeyecek ve iltimasla birbirlerinin önüne alınmayacaktı. Rumeli ve Anadolu kazaskerinin senede bir toplanan divanlarında tutulan deftere göre hâkim tâyinlerini şeyhülislâma, şeyhülislâm Bâbıâli'ye, Bâbıâli de padişaha arz edecek, hâkimler padişah fermânıyla tâyin olunacaktı.

1254/1839 tarihinde, Tanzimat Fermânı'nından birkaç ay önce kadıların elbiseleriyle ilgili bir düzenleme yapılmıştır. Buna göre eskiden beri kadılar resmî günlerde müderrisler gibi resmî elbiseler giyerlerdi. Sonradan bu usul terk olunmuştu. Bu sebeple hâkimlerin elbiseleri birbirlerinden oldukça farklı bir görünüm arz eder duruma gelmiş ve meslek düzenine zarar vermeye başlamıştı. Bundan sonra hâkimler resmî günlerde ve işleri başındayken müderrisler gibi sarıklarına tel saracak ve siyah ferace giyecekler, câmilere de bu kıyafetle gidecekler, böylece her yönden hukukun namusunu ve devletin şânını korumaya itinâ ve dikkat edeceklerdi[13].

4. Çavuşbaşılık'tan Divan-ı Deâvi Nezâreti'ne

Yine bu tarihte Çavuşbaşılık da bugünki adalet bakanlığına benzeyen Divan-ı Deâvi Nezâreti'ne dönüştürülerek Divan-ı Deâvi Nâzırı'nın hem eskiden çavuşbaşıların yaptığı Saray ve Bâbıâli'ye gelen dilekçelerin ilgili mercilere havâle edilmesi işini sürdürmesi, hem de Arz Odasından Şeyhülislâmlığa geçen ve haftada iki gün yapılacak olan Huzur Mürâfaaları'na katılması kararlaştırılmıştır[14]. Bu mürâfaalar, eski uygulamadan farklı

13- BOA Hatt-ı Hümâyun, no: 24176; 'Takvim-i Vekayi', no: 177, t: 19 Zilhicce 1254; Külliyât-ı Kavânîn, 4184. İslâm hukuk tarihinde kadıların belli bir elbise giymeleri âdetini başlatan Abbasî halîfesi Harunür-Reşîd'in kadıyülkudatı İmam Ebû Yusuf'tur. Kendisi beyaz sarık ve siyah cübbe giyerdi. Ebulûlâ Mardin: "Kadı" İslam Ansiklopedisi, VI/44; M. Zeki Pakalın, "Kadı", OTDTS, II/119.

14- Sâbit, 160-162; Uzunçarşılı, 212-213; Pakalın, "Huzur Mürâfaaları", OTDTS, I/865.

olarak, artık şeyhülislâmın huzurunda yapılacaktı[15]. 1279/1862 tarihli Meclis-i Tedkikat-ı Şer'iyye'nin kuruluşuna ilişkin irâde-i seniyyeden anlaşıldığına göre, Huzur Mürâfaalarına *divan-ı deâvi* de denildiğinden bu işle ilgilenecek nâzıra divan-ı deâvi nâzırı adı verilmiştir. Bununla beraber Findley, bu nâzırlığın farazî bir nâzırlık olduğunu, çünki kabineye katılmadığını bildirir, bunun da Tanzimat ricâlinin adlî reformları yaparken içinde bulundukları şartların zorluğunu gösterdiğine işaret eder[16].

5. Huzur Mürâfaaları

Huzur (Arz Odası) Mürâfaaları Şeybülislâmlığa nakledildikten sonra Sadr-ı Rumeli denilen kısmında Rumeli kazaskerinin başkanlığında on, Sadr-ı Anadolu denilen diğer kısmında ise Anadolu kazaskerinin başkanlığında yedi kadıdan oluşmaktaydı. Kazaskerler karşılıklı olarak boşalan kadılıklara şeyhülislâmın onayıyla tâyinlerde bulunmaya yetkiliydiler[17]. 1850-1855 yılları arasında ise diğer teşkilât ve görev esasları aynı kalmak üzere sadr-ı Anadolu kısmındaki kadıların sayısı ona çıkarılarak, iki kısımdaki kadıların sayısı eşitlenmiştir[18]. 1262/1846 yılında kazaskerlere ikişer yardımcı verilmiştir. Bunlar mâzul sudurdan, yani emekliye ayrılmış veya görevden alınmış eski kazaskerlerden olup, birer ay nöbetle kazaskerlere yardımda bulunacaklardı. Yine her iki kazaskerliğe ve İstanbul kadılığına, şer'î konulara vâkıf, namusluluğuyla tanınmış birer de müsteşar verilmesi kararlaştırılmıştır[19]. Sadr-ı Anadolu'da, yani Anadolu kazaskerliğinde bakılan dâvâlar az olduğu için iki kazaskerlik de

15- Huzur Mürâfaaları'na şeyhülislâmın huzurunda yapılması hususu 1838 tarihinde kararlaştırılmış. Başvekil (Sadrâzam) Rauf Paşa tarafından Mâbeyn Başkâtibliğine yazılan ve padişaha arzolunan bir yazıyla da bu husus ifade edilmiştir. Bkz. Uzunçarşılı, 212-213.

16- Findley, 151.

17- Ubicini, Türkiye 1850, I/69.

18- Ubicini, 1855'de Türkiye, I/24.

19- Sâbit, 170-171; Uzunçarşılı, 213. *"Sadreyn huzurunda riyet olunacak deâvi-yi şer'iyyeye sudur-ı mâzullerinin iştiraki ve Sadreyn ve İstanbul kadısı müsteşarlıkları hakkında irâde-i seniyyeyi mübeyyin ilân-ı resmî"*. Takvim-i Vekayi', no: 305, t: 3 Zilka'de 1262; Külliyât-ı Kavânîn, 6224.

birleştirilmiş, bir başka deyişle Rumeli ve Anadolu kazaskerleri ile müsteşarın bir araya gelerek dâvâları birlikte görmesi esası konulmuştur. Ayrıca müsteşar, verilecek hüccet ve ilâmları kontrol etmekle de görevlendirilmiştir[20]. 1293/1876 yılında Sadreyn ve İstanbul kadılığına, kazasker olacak ulemâdan birer yıl süreyle görev yapmak üzere ikişer müşâvir verilmiş, ayrıca Mahkeme-i Teftiş-i Evkaf'a da bir müsteşar tâyin edilmiştir. Bunlar şer'î mürâfaaları beraberce dinlemek, hükme bağlı şer'î meseleleri araştırıp o işe uygulayarak müşkülleri çözmek, kadıların yokluğunda onlara vekâlet etmek, hükümden sonra verilecek ilâm ve sair şer'î senet ve belge müsveddelerinin cereyan eden muamelelere muvafık olduğunu tasdik ve imzâ etmekle görevliydiler. Bunlardan Sadreyn müsteşar ve müşâvirleri aynı zamanda (Huzur Mürâfaaları'nın yerine geçen) Meclis-i Tedkikat-ı Şer'iyye üyesi sayılmaktaydılar[21].

Huzur Mürâfaası'nda bir dâvânın görülebilmesi için dilekçe ile Bâbıâli'ye başvurulur, dilekçe havâle edildikten sonra, Divan-ı Deâvi Nezâreti kesedar odasından dâvâ için mübâşir tâyin ettirilirdi[22]. Bu usul hemen her dâvâ için geçerliydi. Bâbıâli,

---

20- Akyıldız, 170. Klasik devirde Arz Odası mürâfaalarını dinleyen sadrıâzam, neticeden tatmin olmaz veya kazaskerlerin tarafgirliğinden şüphelenirse, mâzul (emekli veya görevden alınmış) kazaskerlerden birini kararı incelemekle görevlendirebilirdi. Üçok/Mumcu, 228. Günümüzün karar tashihi yoluna çok benzeyen bu usulün Tanzimat sonrasında yukarıdaki uygulama bakımından bir başka şekilde sürdürülmeye çalışıldığı söylenebilir. Nitekim müsteşar burada hem muhakemeye katılmakta, hem de verilen ilâmın hükmünü kontrol etmekteydi. İlgili düzenlemedeki şu ifadeler bunu göstermektedir: "...daimi surette memur kılınacak zatın dirâyet ve liyâkatla muttasıf, afîf ve müstekîmü'l-etvar bir zevattan olarak her halde ibtal-i hak misillü mugayir-i emr-i bâri ve hilâf-ı rıza-yı âli hareket-i mezmumeden tevakki ve mübaadet velhasıl yazılacak hüccet ve ilâmat-ı şer'iyyenin müsveddat ve ibaratına sıhhat-i hükm-i maddeye ala vüs'üt-taka sarf-ı kemal-i dikkat eylemesi ve kenar mahkemelerde rüyet olunan deâvinin bir hadd-i mahsus tahtına idhaliyle hudud-ı mahsusayı tecavüz eden dâvâların dahi zevat-ı müşarünileyhimden terkib olunacak meclisde rüyet kılınması ve İstanbul mahkemesinde görülen deâvi-yi şer'iyyenin dahi ierâ-yı tedkikat-ı lâzımesinde muavenet etmek üzre İstanbul kadısı efendi refakatinde dahi evsaf-ı mezkure ile muttasıf ve muvazzaf bir müsteşar tâyini..." Takvim-i Vekayi', no: 305, t: 3 Zilka'de 1262.

21- *"Sadreyn ve İstanbul kadılığı ve Mahkeme-i Teftiş-i Evkaf müsteşarlıklarının teşkiline dâir irâde-i seniyyeyi mutazammın tebliğ-i resmî"*, Vakit Gazetesi, no: 207, t: 17 Cemâziülâhir 1293; Külliyât-ı Kavânîn, 764.

22- Mübâşirler, klasik devirde hakkında şikâyet olan kadıların bulundukları mahallere Divan-ı Hümâyun tarafından gönderilir, şikâyetlere ilişkin teftişte bulunur, gerekirse

dâvâyı mâhiyetine göre Meclis-i Vâlâ, Divan-ı Deâvi Nezâreti veya Hâriciye Nezâretine havâle ederdi[23]. Dâvâyı kaybeden taraf % 5 *mübâşiriye ücreti*, dâvâ hakkını suiistimal eden kimse de *ücret-i kademiye* adında bir kötü niyet tazminatını buraya öderdi. 1254/1839 tarihinde bu ücretlerle ilgili olarak ve suiistimallere gidilmemesi hususunda ikazlar içeren bir düzenleme yapılmıştır[24]. Havâle ve İcrâ Cemiyetlerinin kurulmasına kadar Divan-ı Deâvi Nezâretinin bu görevi devam etmiştir.

Tanzimat'tan önce Huzur Mürâfaaları sadrıâzam huzurunda, haftada iki sefer, Cuma ve Çarşamba günleri yapılırdı. Birincide Rumeli ve Anadolu kazaskerleri, ikincisinde ise İstanbul, Eyüb, Galata ve Üsküdar (Bilâd-ı erbaa) kadıları hazır bulunurdu. Burada bazı dâvâlar bidâyeten görülürken, çoğunlukla kadıların vermiş oldukları ve taraflarca hükmüne itiraz edilmiş dâvâlara tekrar bakıldığı anlaşılmaktadır. Bilhassa kısa günlerde cuma namazı vaktinin çabuk gelmesi sebebiyle 1250/1834 tarihinde Huzur Mürâfaalarının pazartesi ve perşembe günleri yapılması kararlaştırıldı. Huzur Mürâfaaları 1254/1838 tarihinde Meşîhat'e nakledildikten sonra Şeyhülislâm'ın huzurunda yapılmaya başlanmıştır. Meclis-i Vâlâ ve Meclis-i Hâs ile yüksek rütbeli Bâbıâli memurlarının bir araya gelmesinden oluşan Meclis-i Vâlâ-yı Umumî hafta başı olan cumartesi günleri ve Mec-

bununla ilgili muhakemelere katılır, sanık ve tarafları mahkemeye ihzar eder, aldığı emirleri uygular, dönüşünde de Divan'a bilgi verirdi. Bu mübâşirler çoğu zaman dâvânın görülmesi esnasında mahkemede hazır bulunur ve Divan-ı Hümâyun'dan gönderildikleri için varlıklarıyla taraflara dâvâlarının âdil görülmesi hususunda bir güvence teşkil ederdi. Nitekim Tanzimat'tan sonra da halk bu usulü sürdürmeyi tercih etmiştir. Bkz. Tanzimat-ı Hayriyye ahkâmınca taşralardaki dâvâların mahallinde rüyeti ihkak-ı hakka kâfi iken bazı kimseler hüsn-i tesviye-i mesaliha medar olmak için mübâşir tâyin ettirmek istemelerinin tanzimat-ı mülkiyye ve kavânin-i adliyyeye dokunur bir yeri olmadığından mübâşir masrafını deruhde edenlere müsaade olunması hakkında vesika. BOA Cevdet-Adliye, no: 938, t: 4 Zilhicce 1257 (1842) Aynı mealde: *"Taşrada dâvâsı olanlardan hüsn-i tesviye-i mesâlih için Derseadet'den mübâşir taleb edenlerin tervic-i metâlibi hakkında irâde-i seniyyeyi mübelliğ ilmühaber"*. Külliyât-ı Kavânîn, no: 6477, t: 15 Zilhicce 1257.

23- Sâbit, 162; Akyıldız, 172.

24- *"Deâviye dâir Rikab-ı Şahâne'ye ve Bâbıâli'ye ref' ve takdim olunacak arzıhallerin ücret-i kademiyyesi hakkında tadilat havi irâde-i seniyyeyi mutazammın tebliğ-i resmî"*, Takvim-i Vekayi': no: 177, t: 19 Zilhicce 1254; Külliyât-ı Kavânîn, 4184; Akyıldız, 171.

lis-i Hâss-ı Vükelâ (kabine) da gerektikçe hafta arası toplanmaktaydı. Meclis-i Hâs toplantısı salı veya çarşambaya rastlarsa bu meclisin üyesi olan şeyhülislâm Huzur Mürâfaalarına katılamamakta, böylece uzak yerlerden gelenlerin dâvâları geciktiği için bazı sıkıntılar doğmaktaydı. Bu devrede hükûmet cuma gününü ilk kez resmî hafta tatili olarak kabul etmiş, bu gün tatil yapan vükelâ ertesi günü de meclis toplantılarına gidemeyince işler aksamaya başlamıştır. Bu sebeple 1259/1843 tarihinde Meclis-i Umumî toplantıları pazar ve Meclis-i Hâs toplantıları çarşamba günlerine alınarak, Huzur Mürâfaalarının da pazartesi ve salı günü yapılması kararlaştırıldı[25].

6. Tanzimat'ın İlânı Sırasında Diğer Özel Mahkemeler

O sıralarda Hâriciye Nezâreti bir süre ecnebilerin ve gayrımüslim teb'anın bazı dâvâlarına bakmakla görevliydi. İş yoğunluğu sebebiyle dâvâların sürüncemede kalmasından dolayı bu görev 1255/1839 yılında -müste'menlere ve patrikhânelere âit olanlar dışında- Divan-ı Deâvi Nezâreti'ne verildi[26]. Divan-ı Deâvi Nezâreti de gerek müslüman teb'a ile gayrımüslim teb'a arasındaki ihtilaflara, gerekse kadıların baktığı şer'î dâvâlarla Darphâne-i Âmire'de görülmesi gereken sarraflar arasındaki nizâmî dâvâlar dışında kalan hukuk-ı âdiye dâvâlarına bakardı[27]. Bunun dışında kalan dâvâlarda taşra meclisleri ve Meclis-i Vâlâ görevliydi. Findley, divan-ı deâvi nâzırının başkanı olduğu bir mahkeme bulunmadığına dikkat çekmekte, ayrıca Hâriciye Nezâreti'ndeki deâvi-yi hâriciye kaleminin ise dâvâ görmekten çok diğer adlî işlerin yanında mahkeme kararlarının icrâsıyla uğraştığını bildirmektedir[28]. Anlaşılıyor ki, ne Divan-ı Deâvi ve ne de

25- "Meclis-i Vâlâ-yı Umumî ve Meclis-i Hâss-ı Vükelâ'nın eyyam-ı ictimaiyyeleriyle Huzur Mürâfaalarının yevm-i icrâsı hakkında irâde-i seniyyeyi mutazammın tebliğ-i resmî". Takvim-i Vekayi', no: 264, t: 22 Zilhicce 1259. Bundan 1259/1843 yılına gelindiğinde Huzur Mürâfaalarının salı ve çarşamba günleri yapıldığını anlıyoruz, halbuki daha 1250/1834 yılında Huzur Mürâfaalarının perşembe ve pazartesine alındığı kaynaklarda geçmektedir. Dolayısıyla eğer kaynaklarda bir yanlışlık yoksa, bu aradaki değişikliğin ne zaman olduğu merak konusudur.

26- Akyıldız, 81.

27- Akyıldız, 207.

28- Findley, 151, 158.

Hâriciye Nezâreti dâvâların görüldüğü bir yargı merciidir. Bunlar bir takım dâvâların görülmesi sırasında Meşîhat ve Meclis-i Vâlâ'da hazır bulunur, verilen hükümleri icrâ ederdi. Bu devirde genel yargı mercileri, merkezde Meşîhat ve Meclis-i Vâlâ, taşralarda şer'iyye mahkemeleriyle memleket meclislerinden ibâretti.

O zamana kadar vakıflar sırasıyla sadrıâzam, şeyhülislâm ve Dârüssaade ağasının nezâretine verilmişti. Bu vakıfların teftişini yapan ve bunlarla ilgili dâvâları dinleyen beş müfettiş vardı, bunlardan üçü İstanbul'da ve ikisi Edirne ve Bursa'da bulunmaktaydı. Taşralarda vakıflarla ilgili dâvâlara mahallî kadılar bakardı[29]. Dârüssaade ağası, Haremeyn ve hânedan vakıflarının nezâretiyle görevliydi, bu vakıfların teftişi ve bunlarla ilgili dâvâlara da bu nezârette bulunan müfettişler bakardı. Sultan II. Mahmud zamanında böyle vakıfların nezâreti Darbhâne-i mire Müşirliği'ne verilmişti; Yeniçeri ocağının kaldırılmasından sonra buradan alınarak Yusuf Efendi isminde bir zat evkâf-ı hümâyun nâzırı tâyin edildi. 1250/1834 tarihinde Evkaf-ı Hümâyun Nezâreti kurularak bu vakıfların teftişi Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği adıyla oluşturulan bir evkaf mahkemesine verildi. Vakıf dâvâları Bâbıâli aracılığıyla buraya geliyor, halledilemeyen dâvâlara şeyhülislâm huzurunda müfettiş ve evkaf-ı hümâyun nâzırı da bulunduğu halde bakılıyordu. 1255/1838 yılında Haremeyn Evkafı Nezâreti ile Evkaf-ı Hümâyun Nezâreti birleştirildi[30]. Evkaf-ı Hümâyun müfettişi maiyetine vakıflara dâir dâvâlara bakmak üzere bir de evkaf kassamı tâyin olundu. Evkaf müfettişinin dâvâların büyüklüğü sebebiyle hepsinin evkaf müfettişi huzurunda görülüp çözülmesi mümkün olmadığından dâvâları geciktirmeksizin bu evkaf kassamının bakması kararlaştırıldı[31]. Bu mahkemenin işleri o kadar çoktu ki işleri kolaylaştırmak üzere kazaskerlerle İstanbul kadısı da tâyin edilmişti. Bu tedbirler de yetmeyince 1277/1861 yılında Mahkeme-i Teftiş Müsteşarlığı kuruldu[32].

29- Uzunçarşılı, 208.

30- İ. Hakkı Paşa, 238-247; Akyıldız, 144-153; Pakalın, "**Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği**", OTDTS, I/570. "**Haremeyn Nezâreti**", OTDTS, I/745-746.

31- *"Mahkeme-i Teftiş-i Evkaf memurîn ve ketebesinin tenviki hakkında bu-irâde-i seniyye verilen nizâmı havi ilmihaber"*, 14 Cemâzilevvel 1254. Külliyât-ı Kavânîn, 4422.

32- *"Mahkeme-i Teftiş müsteşarlığı ihdası hakkında irâde-i seniyyeyi mutazammın tebliğ-i resmî"*, 29 Receb 1277. Külliyât-ı Kavânîn, 6370.

II. TANZİMAT'IN İLÂNINDAN SONRA

Tanzimat'ı hazırlayan etkenlerin başında ülkeden adalet ve emniyetin giderek zayıflaması ve bu cümleden adlî problemler, bilhassa hâkimlerin çoğunun ehil olmaması ve bunların hukuka aykırı davranışlarının artması gösterilmişti. Osmanlı ülkesi çok geniş, yargı çevresi fazla, buna karşılık ehliyetli hâkim sayısı azdı. Ulemâ, hâkimlik mesleğinin mesuliyetli (ve biraz da zahmetli) bir iş olduğu düşüncesiyle çoğu zaman müderrisliği kadılığa tercih etmekteydi[33]. Bunlar için müderrislik, geliri az ama sâbit, öte yandan tehlike ve sıkıntısı oldukça az, iftira ve entrikadan olabildiğince uzak ve toplum içinde çok şerefli sayılan bir meslekti. Bir de insanlar arasında adalet ve hakkâniyet üzere hüküm vermenin zorluğu sebebiyle dinin hâkimlikten uzak durmayı tavsiye eden sözleri nazara alınınca ehliyetli ve perhizkâr çok kimsenin gözü bu işi kesmiyordu[34]. Biraz da bu sebepten zamanla hâkimliğe ehil kimse bulunamamaya başlanmıştı. Az-çok mürekkep yalamış kimseler nâiplikle bu yargı çevrelerine gönderiliyor, bu da pek çok sıkıntılara yol açıyordu.

Bununla beraber bu dönemde adliye ıslahatının en azın-

33- Kültürümüzde kadıların dışındaki ulemânın, bilhassa müderrislerin, hiçbir zaman son devir kadıları gibi karikatürize edilmemesi, bunlar için fıkralar uydurulmamış olması dikkate değer.

34- Hz. Peygamber'in birbiriyle çelişir gibi görünen *"Kadıların üçte ikisi ateştedir"* ve *"Kadılığı kabul eden kimse bıçaksız boğuzlanmış demektir"* mealindeki sözleri; öte yandan *"Bir saat adaletle hükmetmek, altmış yıl nafile ibadetten daha hayırlıdır"* ve *"Bir yerde hakkında emrettiği cezaların tatbiki, o beldeye kırk gün yağmur yağmasından iyidir"* mealindeki sözleri karşılaştırıldığı zaman kadılık yapmanın da yapmamanın da tavsiye edildiği görülür. İslâm hukukçuları birbirine zıt gibi görünen bu sözlerin arasını şöyle uzlaştırıyorlar: "İslâm hukukunda her hükmün bir azîmet ve bir de ruhsat yolu vardır. Kadılığı kabul etmemek azimettir, kabul etmek ise ruhsattır. Nitekim İmam-ı Azam Ebû Hanîfe ölümü pahasına azimeti seçmiş; öte yandan öğrencileri İmam Ebû Yusuf ve İmam Muhammed ruhsat yolunu seçip kadılığı, hattâ başhâkim demek olan kadıyülkudatlığı kabul etmiş, böylece hukuka ve insanlara çok faydalı olmuşlardır". Ancak kadılığın müslümanlar için farz-ı kifâye cinsinden bir görev olduğu da unutulmamalıdır. Bir başka deyişle bir beldede bu işi yapmaya ehil ve gönüllü kimseler varsa, diğerlerinden bu görev düşer; aksi takdirde bu işe ehil olanların hepsi sorumluluk altına girerler. Bkz. İbni Âbidîn, IV/320.

dan esas sebebini ulemânın içinde bulundukları durumda aramak eğiliminin yaygın olduğu söylenemez. Hattâ Namık Kemal medreselerden ve buralardan yetişen ulemâdan bahsederken, "*Bununla beraber her ne kadar tahsil nanumtazam, rağbet mefkut ise de yine tarîk-i ilm, yukarıda tâdâd ettiğimiz iki mesleğe (Saray ve vüzerâ dâirelerine) bin kat müraccahtır. Yine tarîk-i ilm içinde devletin işine yarayacak pek çok adamlar bulunur. Bir medreseye gidilse de huzzârını hâline nazar-ı ibretle bakılsa Saray-ı Hümâyun'dan da ehvendir, bir vezir konağından da. Bizim lisanımıza virdolmuş; Hocalar mutaassıp, hocalar arabî ile ifnâ-yı ömr eder, yine de bir şey anlamaz, hocaların okuduğu şeyde dünyaya yarar ne var? der dururuz. Pek güzel, biz ne biliriz? Bizim bildiğiniz şeylerden dünyaya yarar ne var? Hocaların elinde bugün fıkıh var ki Bâbıâlice malûmat sayılan dört buçuk fransızca, sohbet ve o mübarek kitâbet yanında zerre bile değildir. Vükelâmızın en malûmatlısına müracaat olunsun; meselâ usul-i meşveret gibi devletin esbab-ı hayatiyesinden ma'dûd olan bir mesele hakkında en ednâ bir müderris kadar beyan-ı rey edemez. Çünki biri karihadan söyleyecek, öteki sözünü kâideye tatbik edecek. O koca meclis-i vükelâ, evkafın lağvını istedi; Avrupa'yı iknâya kâfi zannettiği dirâyeti ile beraber meseleyi ulemâdan bir mu'tarızın elinden kurtaramadı. Bu tafsilattan muradımız tarîk-i ilmin ıslaha ihtiyaçsızlığından bahsetmek değildir. Belki cümlesinden ziyâde muhtac-ı ıslah olan odur. Fakat şunu söylemek isteriz ki mârifet ne kadar köhne, ne kadar nâkıs olsa yine cehâlete müraccahtır.*" demektedir[35].

Nâmık Kemal, devlet idaresindeki müstebit davranışları sebebiyle şiddetle mücâdele ettikleri Tanzimat ricâlinden birinin, "Biz Yeni Osmanlıların harâbi-yi devlete dâir îrâd ettikleri sözleri tekzib etmeyiz. Karşımızda bir fırka-yı muhalife bulunduğundan da müteessif olmayız. Fakat Yeni Osmanlılar şurasını anlamıyorlar ki hâl-i hâzıra sebep vükelâ değil, dinin ve müdahele-i ecânibin ve ef'al-i saltanatın sui tesiratıdır" sözüne, "*Bizde öyle cennet satar, günah bağışlar, insanı dinden kovabi-*

35- N. Kemal: Hürriyet, No: 19, 17 Receb 1285 (2 Teşrinisâni 1868)'den naklen Sungu 807-808.

lir, Hazret-i Peygamber efendimizin sıfat-ı nübüvvetine vekâlet eder bir fırka var mıdır? Estağfirullah. Şer'an ulemâ bir sınıf-ı mahsus değildir. Her kim bir meseleye vâkıf ise onun âlimidir. Bildiği derecede ve farz-ı kifaye suretinde emr-i maruf nehy-i münker edebilir. Amma ulemâ-yı rüsum dediğimiz takım ki vükelânın hedef-i ta'rizi onlardır, olsa olsa Avrupa'nın avukat fırkasına teşbih olunabilir. Zira vazifeleri umum-ı siyasette iftâ ve kazâdan ibârettir. Erbab-ı tegallüble hukuk memurlarının mesleği ise zâten biribirine zıt olduğundan müslümanlar içinde bu fırka sınıf-ı sâirenin kâffesinden ziyâde zalemeye karşı durmuştur. Devlet-i Osmaniye'nin tevârihi tetebbu olunsa laakal yüz büyük ihtilâl görülür ve anlaşılır ki onlarda ulemâ-yı islâm beş kere Saray-ı Hümâyun'a gitti ise doksan beş kere de Yeniçeri kışlalarını tercih eylemiştir ve yalnız ma'hud Feyzullah Efendi mazlumîn-i ahâlinin ayağı altında tepelendi ise birkaç şeyhülislâm ve hadsiz hesapsız mevâli ve nüvvab dahi zaleme yedinde şehit olmuştur. Ne hacet, bir kere asrımızı düşünelim; merhum Sadeddin Efendi Makam-ı Meşîhat'ten muterizliği için infisal etti. Meclis-i Hâs'da en meşhur ta'rizi bankanın teşekkülüne idi. Hiçbir vakit mahkemelerde zulüm olunsun, mektep yapılmasın, yol açılmasın, ticaret edilmesin dedi mi? Haca Numan efendi (ki geçende vuku-ı vefatı cihetiyle mülkünüzde efkâr-ı adalet öyle bir hânni-yi muhteremeden mahrum olmuştur) huzur-ı padişahîde idare-i hâzıraya ta'riz eylediği zaman bahsettiği mesele tesviye-i turuk maddesinden idi. Fakat nizâmatın bâis olduğu mezâlimden bahsetti. Yoksa yol açılmasın demedi. Şimdiye kadar vükelâ hangi hayra teşebbüs etti de ulemâ peşine set çekti ise beyan olunsun!" diyerek karşı çıkmaktadır[36].

Tanzimat'ın ilânıyla beraber ülkede adaleti yeniden tam anlamıyla tesis edecek bir dizi kanunlar hazırlanmaya başladı. Ülkede geçerli şer'î hukukun düzenlemediği veya düzenlemesini hükûmete bıraktığı alanlarda, bu hukukun prensiplerine aykırı olmamak üzere hazırlanan bu kanunları uygulamak için de Avrupa'dan ilhamla nizâmiye mahkemeleri adında yeni yargı

36- N. Kemal: Hürriyet, No: 35, 10 Zilka'de 1285 (22 Şubat 1869)'dan naklen, Sungu, 809-810.

mercileri kurulmaya başlandı. Bu arada ülkede bilhassa dış ticaretin gelişmesiyle yabancı tâcirlerle Osmanlı tâcirleri arasında doğan ticarî uyuşmazlıklara yeni kanunlar ve ticarî örfler çerçevesinde bakacak ticaret mahkemeleri de kurulmuştu. Bu iki çeşit mahkeme istisnaî konumdaydı ve belirli dâvâlara bakardı Eskiden beri var olagelen mahkemeler ise artık şer'iyye mahkemeleri diye anılmaya başlandı ve hâlâ ülkenin aslî genel mahkemeleri konumundaydı. Tanzimat'ın "ülkede adaleti yeniden kurmak" yüce idealini gerçekleştirme meyanında şer'î mahkeme hâkimlerinin tâyin ve terfileriyle ilgili bir dizi ıslahata girişildi. Bunun yanı sıra gitgide bu mahkemelerin görev alanları daraltıldı. Yeni kanunları uygulamasında esasen hukukî bir sakınca bulunmayan şer'î mahkemeleri ıslah etmek yerine, bir takım mecburiyetlerle böyle yeni mahkemelerin kurulması ülkede yarım asır sürecek bir yargı düalitesi doğurmuştur. Hukuken bir sakıncası olmamasına rağmen pratik hayatta sıkıntı doğacağını hesaplayan ve giderek hukukun laisize edileceğinden endişelenen ulemâ, anlamsız buldukları bu reformlara ilk zamanlarda ciddî reaksiyon göstermişse de, Tanzimat ricâlinin kararlı tutumları bunların etkisini oldukça azaltmıştır. Zamanın vak'a-nüvisi Lûtfî Efendi, şer'iyye mahkemelerinin ıslahına teşebbüs edilmemesini eleştirmekte; yeni mahkemelerin kurulmasıyla teb'a arasında ayrılık doğduğunu, kapitülasyonların baskısının arttığını, gayrımüslim teb'anın (ecnebi imtiyazlarından yararlanmak için) tâbiyetlerinden çıkmaya başladığını söylemektedir. O'na göre, nizâmiye mahkemesi adıyla yeni mahkemeler kurulacağına, şer'iyye mahkemeleri zamanın şartları çerçevesinde ıslaha teşebbüs olunsaydı, bunlar hukuku korumaya ve adaleti sağlamaya daha elverişli duruma gelirdi. Nitekim nizâmiye mahkemelerinde uygulanan Mecelle, nihayet şer'iyye mahkemeleri literatürünün özet niteliğinde bir risâlesiydi[37].

Bu devirde nizâmiye mahkemelerinde hâkimlik yapabilecek vasıfta başka kimse bulunmadığı için bu görevlere hep ilmiye sınıfından ya da medrese çıkışlı kimseler tâyin edilmiştir. Çoğu zaman kadı veya nâip, aynı zamanda nizâmiye mahkeme-

37- Vak'a-nüvis Ahmed Lûtfî Efendi, Vekayi-nâme, XIV/6.

si başkanlığı yapmıştır. Taşra meclislerinde başkanlık mülkî âmirlerde olmakla beraber kadı veya nâip burada üye ve meclisin görev alanına giren dâvâları bu kadı veya nâip üyeler huzurunda bakıp sonuçlandırmaktaydı. 1281/1864 Vilâyet Nizamnâmesi devrinde bu meclislerin adlî fonksiyonlarını yerine getirmek için kurulan meclislere kadı veya nâipler başkan olarak tâyin edilmiş; daha sonra bu usul artık yerleşmiştir. 1292/1875 tarihli Adalet Fermânı'nda da belirtildiği üzere, nâipler vilâyetlerdeki divan-ı temyiz başkanlığını yürütecek; livâ ve kazâlar nâiplerinin verdikleri ilâmların şer'en incelenmesiyle vilâyet merkezindeki bu nâipler görevlendirilecekti.

1281/1864 tarihli Tuna Vilâyeti Nizamnâmesi'nin "*vilâyet meclisinin vezâif-i dâhiliyyesine dâir kısmı*"nda ve bunun ülke çapında yaygınlaştırılması için 1284/1867 tarihinde çıkarılan aynı mealdeki Vilâyet Nizamnâmesi'nin "*idare-i umumiyye-i merkeziyye*" başlıklı Babının "*mümîr-ı hukukiyye*" faslına göre, vilâyet merkezlerinde Meşîhat'ten tâyin edilen müfettiş-i hükkâm-ı şer' bulunacak; bunlar bütün şer'iyye mahkemelerinin müfettişliğini, ayrıca bunların verdiği ve hükûmet merkezine gönderilecek ilâm ve diğer şer'î belgelerin mümeyyizliğini yapacaktı. Vilâyet merkezine gönderilen her türlü ilâm, hüccet ve şer'î belgeler *dâire-i hükkâm-ı şer'* denilen bu makama havâle edilecek; bu dâirenin kâtipliğinde çeşidi, gcliş yeri, defter numarası özet olarak kaydedilerek müfettişe takdim edilecek; belgenin sakk ve sebki usule muvâfık ve suret-i şer'iyyesine mutâbık, yani bunların metinlerine nazaran verilen hükümlerin şer'î hukuk kurallarına, hukuka uygun olup olmadığı, bir başka deyişle şeklî incelemesi yapılıp -müfettişin işareti yönünde- usule uygun bulunursa durum teftiş defterine yazılacak, bulunmazsa sebepleri bildirilerek düzeltilmesi için geriye gönderilecekti. Bu işlem şer'î belge düzeltilinceye kadar bir kaç kez devam edebilecekti[38]. Halktan ellerindeki şer'î belgelere itirâzı olanlar da bu

38- Aynı yıllarda, şer'î belgelerin sakk ve sebki, yani bunların metinlerine nazaran verilen hükümlerin şer'î hukuk kurallarına, hukuka uygun olup olmadığı, bir başka deyişle şeklî incelemesi Fetvâhâne'de, dâvâ zaptına ve gerçek duruma, olaylara mutâbık olup olmadığı, maddî hataların bulunup bulunmadığı da Meclis-i Tedkikat-ı Şer'iyye'de incelenirdi. Bir anlamda Fetvâhâne şeklî ve usulî, Meclis-i Tedkikat-ı Şer'iyye de maddî inceleme yapardı.

belgeyi dilekçelerine ekleyerek müfettiş-i hükkâm-ı şer'e havâle edilmek üzere vilâyet makamına başvurabilecek, bunun üzerine yukarıdaki işlemler gerçekleştirilecekti. Müfettiş-i hükkâm-ı şer', vilâyet içindeki nâiplerin davranış ve görevlerine âit işlere nezâret edecekti. Mahkemelerden verilen şer'î sened ve belgelerden gerekenlerin incelenmesi ve düzeltilmesi, bütün nâiplerin hal ve hareketlerinin denetlenmesi, içlerinden usule aykırı davranan olursa gereğine göre tenbih ve ikazda bulunmak müfettiş-i hükkâm-ı şer'in göreviydi. 1287/1871 yılında *İdare-i Umumiyye-i Vilâyât Nizamnâmesi* ile bu memuriyet kaldırılmış, görevleri vilâyet merkezindeki divan-ı temyizlere başkanlık eden merkez nâiplerine verilmiştir. Nitekim 1292/1875 tarihli Adalet Fermânı'nda da belirtildiği üzere, nâipler vilâyetlerdeki divan-ı temyiz başkanlığını yürütecek; livâ ve kazâlar nâiplerinin verdikleri ilâmların şer'en incelenmesiyle vilâyet merkezindeki bu nâipler meşgul olacaktı[39].

1. Kadılarla İlgili Reformlar

Tanzimat Fermânı'nın hemen akabinde 1256 Muharrem'inin başlarında (Mart 1840) yayınlanan bir tâlimatnâme[40] ile daha önce kadı tâyinleriyle ilgili düzenlemeler teyid edilmiş, başında idareci olarak muhassıl bulunan kazâlara tâyin edilen kadıların bu kazâlara bağlı kazâ ve nâhiyelere ehliyetli nâipler görevlendireceğine, ayrıca bu nâiplerin hareketlerinden de sorumlu tutulacağına işaret olunmuştur. Yine mahkemece alınan her türlü harç ve resimlerin *vâridât-ı memleket* (kamu geliri) sayılarak muhassıl tarafından toplanması, buna karşılık kadılara refah içinde yaşamalarını temin maksadıyla taşra meclislerince belirlenecek mikdarda maaş verilmesi esası getirilmiştir. Bu zamana kadar kadılar mahkeme harç ve resimlerinden aldıkları paylarla geçimlerini sağlamaktaydılar. İlk zamanlar dâvâ sayısı az olduğundan ve taraflar da ihtilaflarını çoğu zaman hakem ve-

39- Lûtfî, Mir'at, 195-197; Sâbit 195; Çadırcı, Anadolu Kentleri, 255, 281.

40- *Mûkteza-yı idare-i merhamet-ifade-i şahâne olarak vecîbe-i uhde-i hademe-i şer'-i mübîn olan husûsat-ı meşrua-yı müstahsene-i âtiyeyi hâvi talimnâme-i hükkâmdır*", Külliyât-ı Kavânîn, no: 3024.

ya müftüye gitmek gibi başka yollarla çözümlemeyi tercih ettiklerinden mahkeme gelirleri ekseri kazâlarda oldukça düşüktü. Son zamanlarda kazâ gelirleri artmaya başlamış, ancak yeni mahkemelerin kurulup ve şer'iyye mahkemelerinin görevleri bunlar lehine daraltılınca yine gelirlerde düşme olmuştu. Mahkeme görevlilerinin de aylıkları bu gelirden karşılanıyordu. Bilhassa geliri düşük kazâlarda bir takım suiistimallere yol açmaya elverişli olduğu ve adliyenin ıslahı da Tanzimat'ın aslî hedeflerinden birini teşkil ettiği için bu usul terkedilmiştir; ki bu Osmanlı hukuk tarihinde oldukça önemli bir reform sayılabilir. Maamafih kâtip, muhzır gibi mahkeme görevlilerinin ücretleri eskiden olduğu gibi kadılarca karşılanacak, ancak taşra meclisi gerekli görürse Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'ye arzedilerek buranın kararı doğrultusunda bunlar da maaşa bağlanabilecekti. Öte yandan kadılık süresi (müddet-i örfiyye) sona erince maaş da kesilmekteydi[41]. Öte yandan önemli işlerde karar verilebilmesi için oy birliği arandığından bunların muhakeme ve müzâkeresi meclislerce yapılıp çözümlenecekti. Hâkimler belde meclislerinin de üyesiydi ve burada işlerin adalete uygun bir şekilde görülmesine de nezâret etmeleri isteniyordu. Ayrıca kadıların yargılama sırasında dikkat edecekleri ve fıkıh kitaplarının *edebü'l-kâdi* adındaki fasıllarında ifade edilen esaslar tekrarlanıyordu. Bu yönüyle tâlimat âdetâ bir adaletnâme özelliği taşımaktaydı. Bununla beraber 1257/1841 tarihinde tekrar eski duruma

41- Ondokuzuncu yüzyıl sonlarını tasvir eden şu satırlar ilgi çekicidir: "Babam nüvvab mektebinden mezundu. Şeyhülislâm müsteşarı olan hocası onu önce Çal kazâsı nâipliğine göndermiş. O vakitler nâipliklerin hemen hepsi aylığa bağlanmış olduğu halde Çal kazâsı hasılatla yönetilmekte olduğundan annem anlatırdı. Sandıkla para getirmişler. Aksaray'da, Yüksekkaldırım'da ev almışlarmış. Fakat bunları satıp tekrar kadılıkla Anadolu'ya gitmişler ve bundan sonra da aylık az ve harcırah da verilmediğinden bütün biriktirmiş oldukları paraları yollara sarfedilmiş..." Tengirşek, 8. Şu satırlar da ondokuzuncu yüzyılın ortasına âittir: "Babam, (yani Cevdet Paşa) 1260 sene-i hicriyyesinde tarîk-i kazâda Rumeli Kalemi'nde Çanak rütbesinde Premedi kazâsını zabt ile muvakkat olarak şehriyye-i muhassas olan beş yüz yirmi kuruş maaşı almaya başlamış. Bu maaş ise örf ü âdet olduğu üzre şuhur-ı madudeye münhasır olup müddet-i örfiyyenin inkızasında kesilecek idi. Bu mansıbın müddet-i örfiyyesi münkazı olmadan 1261 senesi Cemâzilâhirinin yirmi üçünde ya ibtida haric-i İstanbul ruusu alarak tarîk-i tedrîse dâhil olmakla Premedi mansıbı da üzerinden kalktı. Tarîk-i tedrîsden ancak yüz elli kuruş maaş tahsîs olundu.", Fatma Aliye: **Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı**, İst. 1995, 39.

dönülerek kadıların mahkeme gelirleriyle yetinmesi bildirilmiştir. Bu düzenlemeye göre, ilâm, hüccet, mürâsele, izinnâme, keşfiyye, hazeriyye, tereke yazımı için kuruş başına bir para olarak alınan harçları tahsil edeceklerdi. Mahkeme gelirlerini arttırmak maksadıyla tamah edip uygunsuz ve yolsuz davrananlar azledilip bir daha yargı mesleğinde istihdam edilmeyeecekleri gibi, haklarında eezaî uygulama da yapılacaktı. Yakın kazâlar gerekirse birbirine katılıp tek bir nâibin uhdesine verilebilecek ve yine gerekirse birbirinden ayrılabilecekti. Bu tarihte gerek merkezden gönderilen, gerekse yerli nâiplerin Meşîhat tarafından seçilmesi esası da getirilmiştir[42].

Daha önee de geçtiği üzere kadı ve nâiplerin ehil kimselerden atanması için gereken bir tedbir olarak 1270/1854 tarihinde Muallimhâne-i Nüvvab açılmıştır. Burası sadece hâkim yetiştirmek üzere kurulmuş bir medrese, bir yüksek öğrenim kurumuydu. Aşağıda hükümleri etraflıca bildirilecek olan 1290/1873 tarihli *Hükkâm-ı Şer'iyye Nizamnâmesi*, şer'î hâkimliğe tâyin için artık bu okulu bitirme şartını aramaya başlamıştır.

Şer'iyye mahkemeleriyle ilgili ilk önemli hükümler 18 Receb 1271/7.IV.1855 tarihinde yayınlanan *Kudât ve nüvvâbın suret-i hareket ve rüsumâtına dâir ba-irâde-i seniyye karargîr olan usulü şâmil tenbîhat* ile getirilmiştir[43]. Bununla şer'iyye mahkemeleri teşkilâtında düzenleme yapmaktan ziyâde, bu mahkemelerin işleyişindeki bir takım aksayan taraflara işaret edilmekteydi. Mahkeme ilâm ve hüccetlerinden fazla resm ve harç alındığı, katl dâvâlarında keşf ücreti ve masrafı nâmıyla gücü yetmeyen vârislerden para talep edildiği; bunun da maktu maaşla kazâya tâyin edilen nâiplerin bu maaşlarını çıkarma endişesine düşmelerinden kaynaklandığı bildirilmekte; bu gibi işlerin yasaklanması, bunun için gereken tedbirlerin alınması; ayrıca tereke tahriri, şâhitlerin tezkiyesi, dâvâların dinlenmesi ve alınacak harçlara dâir esasları içermektedir. Hükûmetçe bildiri-

42-*"Taşra nâib ve nâip vekillerinin Bab-ı Fetvâ'ca tertib ve tâyiniyle mahkeme hasılatının onlara aidiyeti ve müteferriatı hakkında irâde-i seniyyeyi mutazammın emirnâme-i sâmi"*, 3 Şaban 1257. Külliyât-ı Kavânîn, 487/1.

43- Takvim-i Vekayi': no: 561, t: 18 Receb 1271.

len esaslara uymayan kadı ve nâipler, geçici bir süre için azledileceklerdi. Ayrıca katl dâvâlarında keşif için vârislerden para alınmayıp, keşfe giden memurların yolluklarının devletçe karşılanması hükmü getirildi.

Tanzimat'tan hemen sonra kazasker ve kadı kassamlıkları kaldırılmış, yalnız İstanbul'da bir kassamlık kalmış, taşralarda tereke taksimiyle ilgili işler mahallî kadılara bırakılmıştı[44]. Bu sebeple adı geçen kanunda hangi terekelerin yazıma tâbi tutulacağını, ayrıca tereke tahrir ve taksim usulü de açıklanmıştır. Şâhitlerin tezkiyesi, keşif ve muayene için gereken masraf ve yolluklar (gidiş geliş nakil ve gerekirse geceleme masrafı) dâvâ sahibince karşılanacaktı. Eğer hâkimler, bu kanunda belirtilen esaslara aykırı davranmaya cüret ederlerse, dâvâ sahiplerinin durumu eyâlet meclisine bildireceği, buradan da merkeze intikâl ettirileceği, böylece bunların cezalandırılacağı esası yer almaktadır[45].

17 Receb 1271/1855 tarihli *Tevcihât-ı Menâsıb-ı Kazâ Nizamnâmesi* ile kadı ve nâip tâyin usulünde düzenlemeler yapılmıştır[46]. Buna göre Rumeli ve Anadolu kazaskerleri eskiden olduğu gibi senede dört defa değil iki defa (Muharrem ve Receb aylarında) Divan oluşturup başvuran adayların ellerindeki belgelerin kendilerine âit olup olmadığı araştırıldıktan sonra mansıb dağıtacak, yani kadı ve nâiplere görev verecek; infisali, yani en son görevinden ayrılışı onbeş yılı geçenler artık göreve tâyin edilmeyeccktı. İlk defa hâkimlik mesleğine girmek isteyen mülâzımlar, bu divanların hemen arkasından Meşîhat'ten üst rütbeli bir memurun gözetiminde kurulacak bir heyet huzurunda imtihana tâbi tutulacaklardı[47]. Yılda iki kez yapılacak bu imtihanlar dışında ehil olsun veya olmasın kimse birinci veya ikinci rütbe-

44- Uzunçarşılı. 125.

45- Klasik devirde de hâkimlerin verdikler kararlara itirâzı olanlar bunu eyâletlerdeki beylerbeyi divanına getirebilir, buradan da Divan-ı Hümâyun'a götürebilirdi. Tanzimat'tan sonra beylerbeyi divanının yerini eyâlet divanı almıştı. İki devir arasındaki usul benzerliği enteresandır.

46- Düstur: I/1/315-320.

47- Mülâzim, medrese öğreniminii icâzetnâme alarak bitiren ve kadılığa atanmak için kazasker divanına kaydolan adaylara denirdi. Bugün için belki hâkim stajyerlerine benzetilebilir.

den yukarı görevle yargı mesleğine başlayamayacaktı. Bir yargı çevresinde belirli bir süre hükmetmekle görevlendirilen bir kimse, bu görevinin süresi bitip ayrılmadıkça daha üst bir rütbedeki yargı çevresine nakledemeyecekti. (Bu husus eskiden de böyleydi). İmtihanda başarılı olan mülâzımların isim ve memleketleriyle görevlerinin süresini gösteren iki defter tutulacak; bunlardan biri saklanıp diğeri, kazasker ve imtihan gözetmeninin imzâlarıyla Meşîhat'e bildirilip tevcih tezkereleri, yani görevlendirme belgesi yazılacaktı. Divandan yapılacak görevlendirmelerin sayısı, süreleri ve isimlerini gösteren ve kazaskerlerce imzâlanan iki defterden biri Meşîhat'e ve diğeri de üstü hatt-ı hümâyun yazılmak üzere padişaha arz olunacaktı[48]. Divanlar dışında bir takım şartlar gereği yargı mesleğinde bulunanlara görev verilmek gerektiğinde de buna benzer bir işlem uygulanacaktı.

Bu devirde şer'î mahkemeler ve kadılık mesleğiyle ilgili reformların hemen hepsinde Tanzimat ricâliyle uyum içinde çalışmasıyla tanınan Şeyhülislâm (1854-1858) Meşrebzade Ârif Efendi'nin önemli rolü vardır. Yine bu zâtın gayretleriyle, bir yenilik olarak, hâkimliğe alınacaklar için imtihan usulü getirilmiş, bir süre sonra da belirli bir okuldan mezun olma şartı aranmaya başlanmıştır. Bunun için, Meşîhat'e bağlı olarak 1270/1854 yılında İstanbul-Süleymaniye'de Muallimhâne-i Nüvvâb kurulmuş, bu okul sonradan (1302/1885) Mekteb-i Nüvvâb, daha sonra da (1326/1908-9) Medresetü'l-Kudât adını almıştır[49].

17 Receb 1271/1855 tarihinde *Nüvvâb Hakkında Nizamnâme* yayınlanmıştır[50]. Bununla kadı ve nâiplerin rütbe itibariyle beş sınıfa ayrılacağı, her bir sınıfa uygun kazâlar tahsis edileceği, her bir sınıfa mensup kadıların kendisine mahsus kazâlara

48- Klasik devirde de geçerli olan bu usule göre kadı'nın isminin, ruznâme denilen bu defterde kaydedilmiş olması önemliydi: ellerine verilen tezkereler ise ancak bir isbat aracıydı. Bu ruznâmede ismi yoksa yargı görevi yapamazdı. Kadıların her türlü zâtî işleri bu deftere yazılırdı. Bu defter her muamele yapıldığında padişah huzurunda okunup kendisinin tasvibi alınır ve ellerine berat verilirdi. Ortaylı, Osmanlı Kadısı, 121.

49- A. Şeref, 244; Sâbit, 178-179. (Burası bugün İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'dir.)

50- Düstur: I/1/321-324.

tâyin edilip başka sınıfa mahsus kazâlarda görev yapamayacağı, buna dâir hiç bir taraftan hatır ve iltimasa itibar olunmayacağı belirtiliyordu. Bu beş sınıfın hangi kadı ve nâiplerden teşekkül edeceği yine bu nizamnâmede sayılmıştı. Buna göre çalışmasıyla ve her bakımdan dirâyeti ve hak kazandığı görünen *mevâli-yi fihâm ve kibâr-ı müderrisîn* birinci sınıf; ehliyet itibariyle bunların altında bulunan *devriye mevâlisi* (mollalar=kadılar) ve müderrisleri ile her bakımdan hak kazandıkları bilinen *eşraf-ı kudât* ikinci sınıf; şer'î hizmetlerde emeği geçmiş olmadığı halde imtihanla kâbiliyet ve istidâdları görülen mevâli ve müderrisler ile ikinci sınıftan sayılan eşrâf-ı kudâtın ehliyet bakımından altında bulunanlar üçüncü sınıf; bunlara istidâtça yakın bulunanlar dördüncü sınıf; bunların da altında bulunanlar beşinci sınıfı oluşturuyordu. Bu sınıflardan olan kadılar, görev yaptığı kazâlarda kesintisiz olarak mesleğini iyi icrâ eder, hukukun tatbikinde kusur ve ihmâl göstermez, halka zulüm ve irtikapta bulunmazsa, istifa veya belirli sürenin dolması sebebiyle görevi son bulursa bir üst sınıfa yükseltilebilirdi[51].

Vâlilik merkezi olan veya bu büyüklükteki şehirler mahkemesine birinci sınıf, kaymakam bulunan yerlere ikinci sınıf, bunlardan aşağı beldelere de sırasıyla üçüncü, dördüncü ve beşinci sınıftan kadı ve nâipler tâyin olunacaktı. Bir kazanın nâibinin değişmesi gerektiğinde, yerine o sınıftan birisi buraya rağbet göstermezse, bir düşük derece nâibinin buraya verilmesi mümkündü, ancak bu nâibin sınıfı bu tâyinle değişmiş, yani terfi etmiş olmazdı. Kendi görev yerlerine bilfiil gitmek isteyen kadılar, bu beş sınıfa dâhil ve görev yerleri de kendilerinin bulundukları sınıfa veya üstündeki sınıfa tahsis olunmuş kazâların derecesinde bulunup da bu kazanın nâibinin görevinden ayrılması gerekirse bilfiil bu görev yerine gitmesine izin verilecekti. Yine, bu beş sınıfa dâhil olmadığı halde kudreti ve ehliyeti ortaya çıkan kadıların da böyle görevlerine gitmesine izin verilecekti.

Kadılık süresi, uzak mesafedeki beldelerde yirmi dört ve böyle olmayanlarda on sekiz aydı. Bu süre dolmadan istifa veya

51- Eskiden buna terakki denirdi; ancak sebepleri hemen hemen aynıydı.

şikâyet söz konusu olmadıkça azledilemeyeceklerdi. Bu, Osmanlı adliye hukukunda oldukça önemli bir yenilikti. Hukuka aykırı hüküm verdiği, irtikap ve rüşvet suçu işlediği sâbit olan hâkimler görevlerinden azledilecek ve ceza kanunu gereğince cezalandırılacaklardı. Kazâ, sancak ve eyâlet kadılarından halkın şikâyeti söz konusu olursa, bunlar bulundukları belde meclisi tarafından etraflıca tahkik edilecek ve netice mazbatayla vâliye bildirilecek, eyâlet meclisinde durum incelenerek şikâyetler sahih görülürse bir üst merciye bildirilecekti. Mülkî memurlar, şer'î hâkimlerin gayrımeşru davranışlarıyla zulmetmeleri durumunda bunu örter, gizler ve sahiplenir, böylece halka gadredilirse, cezalandırılacakları gibi, kendilerinden şikâyet edilen nâiplerin suçsuz olduklar anlaşılırsa bu defa iftirada bulunanlar ceza kanunnâmesi gereğince cezalandırılacaktı. İstanbul'daki nâiplerden üst rütbede olup ehliyetleri herkesçe bilinenlerin dışında kalanları, Fetvâhâne'de oluşturulacak bir meclis tarafından imtihandan geçirilenlerin yoklamaları yapılacak ve henüz geçirilmeyenleri imtihana tabi tutularak ehliyetleri ortaya çıkar ve böylece hangi sınıfa dâhil olacakları belirlenirse ellerindeki tezkerelere ve yeniden verilecek tezkerelere şerh konulup mühürlenecek, ayrıca tutulan deftere isimleri kaydedilecekti. Bunun gibi taşralardaki nâipler de görevlerinden ayrılıp merkeze geldikçe yoklamaları yapılıp tezkerelerine şerh konulacak, isimleri deftere kaydolunacaktı. İstanbul'daki şer'î mahkemeler, nâiplik mesleğindekiler için bir mektep sayılacak, bu sebeple nâiplik mesleğine girmek isteyenler öncelikle bu mahkemelerden birine devam ederek kadılık usulü ve kitabet pratiğine aşinalık kazanacak, daha sonra bu mahkeme kadısından devam süresi, kâbiliyeti ve görev elverişliliği hususunda aldığı mühürlü bir ilmühaberi dilekçesine ekleyerek Şeyhülislâmlığa sunacak ve böylece nâiplik imtihanına kabul edilecekti[52].

16 Safer 1276/1859 tarihli *Bilumum Mehâkimi Şer'iyye hakkında müceddeden kaleme alınan nizamnâme*, iki babdan oluşuyordu. Birinci bab şer'î mahkemelerin görevleriyle ilgiliydi. İkinci bab ise bu mahkemelerin alacakları harç mikdarlarını

52- Günümüzdeki hâkimlik stajı esasları bu usulle paralellik göstermektedir.

düzenlemekteydi[53]. Bu nizamnâmeyle Evkaf, Kassam ve Kazasker mahkemeleri ile İstanbul'daki şer'î mahkemelerinin görev alanları tesbit ve tahdit edilmişti. Özellikle bu bakımdan oldukça önem taşıyan bir düzenleme olduğu söylenebilir.

Daha sonra çıkarılan *Hükkâm-ı Şer'iyye Nizamnâmesi* 13 Muharrem 1290/1873 tarihini taşır[54]. Bu nizamnâmeyle şer'î hâkimlerin sınıf ve rütbeleri yeniden düzenlenmiştir. 1271/1855 tarihli nizamnâme hükümleri genişletilmiş ve yer yer değiştirilmiştir. Buna göre vilâyetlerde görev yapan hâkimler ehliyet, rütbe ve şeref (burada haysiyet anlamında değil) itibariyle beş sınıfa ayrılmaktaydı. Bu her bir sınıf için belirli kazâlar tahsis edilecek; her hâkim ancak kendi sınıfına mahsus kazâlarda görev yapabilecekti. Birinci sınıf haremeyn-i muhteremeyn pâyelilerden; ikinci sınıf bilâd-ı hamse ve mahreç mevâlisinden; üçüncü sınıf devriye mevâlisi ile müderrislerinden oluşacak; ikinci ve üçüncü sınıfa mensup ulemâ, ehliyet ve liyakatleri sebebiyle Şeyhülislâmlığın uygun görmesiyle bir üst sınıfa kabul edilebilecekti. Bu zamana kadar imtihanla ehliyetleri onaylanarak ellerine şahadetnâme verilenler de imtihan tezkerelerinde yazılı olan sınıflara mensup sayılacaktı. Bu sınıflar dışında sürekli üç sene Fetvâhâne'ye devam eden müsevvidlerle vekayi' kâtiplerinden veya İstanbul şer'î mahkemelerinde nâiplikle hizmet etmiş olanlar ehliyet derecelerine göre üçüncü, dördüncü ve beşinci sınıflardan birine Meclis-i İntihab'ın görüşü ve Şeyhülislâmlığın onayıyla kaydedilebilecekti. Vilâyetlerde üç sene sürekli müftü olanlar da gerekirse ayrıldıklarında Muallimhâne-i Nüvvab öğrencileri hakkında geçerli olan usule göre Meclis-i İntihab tarafından imtihana tâbi tutularak ehliyet derecelerine göre bu üç sınıftan birine kaydedileceklerdi. Mahkeme kâtibliği, nâhiye nâipliği gibi şer'î hizmetlerde bulunmuş olanlar kadılık yapmak isterlerse Müallimhâne-i Nüvvab'a devam edip Meclis-i İntihab tarafından imtihan edilip ehliyetli oldukları belirlenmedikçe bu beş sınıftan birine kaydolunmayacaktı[55].

53- Düstur: I/1/300-314.

54- Düstur: I/2/721-725. Bu nizamnâmeden her nedense Karakoç ve Akgündüz bahsetmemektedir.

55- Hâkimlik için aranan belirli bir okul bitirme şartının artık kanunda yazılı hale getirildiği görülmektedir.

Dördüncü ve beşinci sınıf kadılardan beş sene hakkıyla görev yaptıkları tahkikat neticesinde belirlenenler Meclis-i İntihab tarafından bir üst sınıfa terfi ettirilecekti. Meclis-i İntihab'da, kadılarla ilgili her türlü bilginin kaydedildiği *sicill-i memurîn-i şer'iyye* adıyla bir defter tutulacaktı. Maaşı beş bin kuruş ve daha çok olan yerler birinci; dört bin kuruş ve daha çok olanları ikinci; üç bin kuruş ve daha çok olanlar üçüncü; iki bin kuruş ve daha yukarısı dördüncü ve iki bin kuruştan aşağı olanlar beşinci sınıf kadılara tahsis edilecekti. Bu beş sınıftan birine mensup olmayanlar kadılığa açıktan tâyin edilmeyecekti. Ancak Bağdad, Yemen ve Trablusgarb'da bulunan kazâlara, bu beş sınıftan arapçaya vâkıf ve kudretli kimse bulunamazsa, Meclis-i İntihab'ın veya bu vilâyet merkezlerinde bulunan kadı ve müftülerin imtihanıyla bu işe ehliyetli olduğu anlaşılanlardan Şeyhülislâmlıkça kadı tâyin edilebilecekti. Bağdad, Diyarbekr, Haleb, Erzurum, Trablusgarb ve Bosna vilâyetlerindeki hâkimler iki buçuk ve bunların dışındakiler iki seneliğine görevlendirilecek, bu süre bitmeden istifa veya şikâyet sebebiyle görevden alınma dışında azledilmeyeceklerdi. Üçüncü, dördüncü ve beşinci sınıf hâkimlerden İstanbul'da bulunanların peyderpey tezkereleri Meclis-i İntihab tarafından kontrol ve durumları tahkik edilecek ve kıdem sırasına göre sınıflarından boşalacak kazâlara tâyin edileceklerdi. Bu beş sınıfa mensup olanlarca rağbet görmeyen kazâlara eskiden beri *mesbukîn* namıyla tâyin edilen nâipler, bu sınıflara dâhil olmak isterlerse, Muallimhâne-i Nüvvâb öğrencilerinin tâbi olduğu usul üzere Meclis-i İntihab tarafından imtihan edilecek, başaranlar üçüncü, dördüncü ve beşinci sınıflardan uygun olanlarına kaydedilecek, ehliyet dereceleri bu üç sınıfın altında bulunanlar ellerine mesbukîn tezkeresi verilerek eski konumlarında kalmaya devam edecek; bu imtihan sonucunda nâipliğe ehil bulunmayanlara öğrenim görmeleri tavsiye edilerek isimleri nâipler defterinden silinecekti. Birinci ve ikinci sınıf niyabetlere tâyin edilecek kimseler görevden ayrı kaldıkları (infisal) süresi ve gidecekleri görevin önemine göre Şeyhülislâmlıkça seçilip tâyin edilecekti. Üçüncü sınıf niyabetlere bu sınıftan hâkimler kıdem sırasıyla Meclis-i İntihab tarafından tâyin edilecek; bu sınıftan kimse bu boşalan göreve rağ-

bet göstermezse, ilgili maddeye göre, bu görev dördüncü ve beşinci sınıftan hâkimlere teklif edilecekti. Birinci ve ikinci sınıf kadılarının rağbet etmediği görevlere de münhasıran Şeyhülislâmlık bu sınıf mensuplarından uygun gördüğünü tâyin edecekti. Dördüncü sınıf kazâlardan boşalan olur da buna rağbet eden olmazsa, bu görev beşinci sınıf hâkimlere teklif, bunlar da rağbet etmezse mesbukînden infisal süresi en uzun olanı tâyin edilecekti. (Anlaşıldığına göre, günümüzde avukatlar karşısında dâvâ vekillerinin mevkii neyse o zaman kadılar karşısında mesbuk da oydu). Dördüncü veya beşinci sınıf bir kazâya çeşitli talepler olursa infisal süresi en uzun olan hâkim tâyin edilecekti. Dördüncü ve beşinci sınıf bir kazâ nâibi vefat eder veya derhal azli gerekirse buraya Meclis-i İntihab tarafından bu sınıftaki en kıdemli hâkim gönderilecekti. Ahali veya memurlar, şer'î hâkimlerden şikâyet ederlerse işin esası vâliden öğrenilip ve tahkikat evrakı da eklenerek mesele Meclis-i İntihab tarafından incelenecek, duruma göre o nâibe tevbih, tebdil, belirli bir süre memuriyetten uzaklaştırma, rütbesinin bir sınıf tenzili gibi işlemler uygulanabilecekti. Öte yandan bu şikâyetlerin esassız olduğu anlaşılırsa failleri ceza kanunnâmesi uyarınca cezalandırılacaktı. Şer'î hâkimler hakkında üst merci ve vilâyetlerden gelecek yazışmalar ve evrak ile bunların dilekçeleri Meclis-i İntihab'a havâle edilip gereği burada yapılarak verilecek karar Şeyhülislâmlığa bildirilecekti. Bu nizamnâmenin hükümlerini dikkat ve ihtimamla yerine getirmek Meclis-i İntihab'ın göreviydi ve bunlara eklenmesi gereken hususlar varsa zeyl yapılmak üzere Şeyhülislâmlığa bildirilecekti. (Meclis-i İntihab, bugünki Hâkimler ve Savcılar Yüksek Kurulu'nun fonksiyonunu görmektedir). Bu nizamnâme ayrıca kendi hükümlerine aykırı olan eski mevzuatı da yürürlükten kaldırıyordu.

16 Cemâzilûlâ 1291/1874 tarihinde *Müvellâ Tâyini Hakkında Nizamnâme* çıkarılmıştır[56]. Osmanlı hukukunda eskiden beri bir kazâ hâkiminin bir dâvâya bakmasında mahzur veya engel bulunduğu zaman merkezden bu dâvâyı görmek üzere müvellâ tâyin edilirdi. Adı geçen nizamnâme bu konuyla ilgili hü-

56- Düstur: I/3/155-157.

kümler getirmektedir. Bir kere taşralarda emlâk, mîrî ve vakıf arazi ve sair şer'î hususlara dâir dâvâların yerinde görülmesi için müvellâ tâyini hakkındaki dilekçeler Meşîhat'ten Meclis-i İntihab'a havâle edilecekti. Burada talep incelenerek yerinde görülürse İstanbul mahkemeleri müstahdemlerinden veya mâzul nâiplerden ehliyet ve liyakati bilinenlerden müvellâ seçilecek ve gönderilecekti. Müvellânın yol masrafları, işin önemine ve mesafeye göre dilekçe sahibi tarafından ödenecekti. Meclis, daha sonra durumu Meşîhat'e bir mazbatayla etraflıca bildirecekti. Bu mazbata Meşîhat'te kabul ve tasdik edilirse müvellânın gönderilmesine emr-i âli çıkarılacaktı. Müvellâ, nizânın bulunduğu yere göre, kazâ deâvi meclisi veya livâ yahut vilâyet meclis-i temyiz ve divan-ı temyiz üyelerinden birisi, ayrıca dâvâ konusu mîrî arazi ise sahib-i arz ve vakıf arazi ise mütevelli veya mütevelli kaymakamı huzurunda dâvâyı görecekti. Dâvâ sonunda verilen hüküm ve mürâfaanın hukuka, adalet ve hakkâniyete uygun bir şekilde görüldüğü, mürâfaada hazır bulunan kimseler tarafından hazırlanan bir mazbatayla Meşîhat'e bildirilecekti. Bu mazbata ve müvellânın hazırladığı şer'î sened Fetvâhâne'de kabul ve tasdik olunduktan sonra Meşîhat'ten müvellânın dönmesine izin verildiği telgrafla bildirilecek, şer'î sened ise ilgilisine verilecekti. Fetvâhâne, yaptığı inceleme sonunda senedin usulüne uygun olmadığı kanaatine varırsa bunun sebepleri ve mürâfaanın yenilenmesine ve şâhit dinlenmesine ihtiyaç varsa senedin arkasına kaydedilecek; Şeyhülislâmlık bunu uygun bulursa kendisine yazılacak tahrirat uyarınca müvellâ ilgili maddeler çerçevesinde bu dâvâya bakıp sonuçlandıracaktı.

1292/1875 tarihinde şer'iyye mahkemesi hâkimliğine tâyin edileceklerin ilm-i kanundan da imtihan vermeleri ve bunların artık süresiz (lâ yen'azl) olarak görev yapmaları esası getirilmiştir. Bu usul daha önce nizâmiye mahkemesi hâkimleri için konulmuştu. Vak'a-nüvis Lûtfî Efendi müddet-i örfiye diye bilinen usulün diğer memurlar için de kaldırılması gerektiğini ve bu sayede halkın işlerinin hakkâniyete en uygun biçimde görülebileceğini kaydetmekte; ancak beri taraftan azledilmezlik usulünün, şer'î hâkim olmak üzere yetişen ve ileride bu yolla geçim-

lerini sağlamayı planlayan öğrenciler için gelecek ve geçim konusunda endişe uyandıracağına, zamanla hâkim sayısının azalma tehlikesinin söz konusu olduğuna da dikkat çekmektedir[57].

2. Şer'î Mahkemelerin Görevleri

Osmanlı Devleti'nde şer'iyye mahkemeleri, uzun yıllar genel yargı mercileri olarak görevlerini sürdürmüşlerdir. Ticaret meclislerinin kurulmasıyla görev alanları bir mikdar daralmıştı. Taşra meclislerinde ta'zir türünden suç ve cezalara bakılmasıyla görev alanları biraz daha daralmıştı. Ancak 1864 yılına kadar taşra meclislerinin hukuk dâvâlarına bakma yetkisi olmadığından şer'î mahkemeler aslî-genel yargı mercileri olarak ülkede varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bu tarihten itibaren bir takım hukuk dâvâlarının taşra meclisleri yerine kurulan mahkemelerde görülmesi kararlaştırılmıştı. Bununla beraber bu gibi dâvâlar bakımından her iki mahkeme de kendini görevli sayarak dâvâ dinlemeyi sürdürmüştür. Bu yeni kurulan nizâmiye mahkemelerinin hukuk dâvâlarına bakma görevleri çok istisnaî olup, şer'iyye mahkemeleri bu devrede de aslî-genel mahkemeler konumundadır. Halk bu "ne idüğü bilinmeyen" ve üyeleri arasında gayrımüslimlerin de bulunduğu yeni mahkemelere gitmektense, hukukî ihtilafını eskiden beri alışageldiği şer'iyye mahkemelerine götürmeyi tercih ediyordu. Bu sebeple nizâmiye mahkemelerinin bu devirde daha çok ceza yargılamasında bulunduğu görülmektedir. Bu adlî belirsizlik uzun süre devam etmiştir. Ne şer'î mahkemeler, ne de nizâmî mahkemeler hangi dâvâların kendi görev alanına girdiğini tesbitten aciz kalmışlardır. Aslında bunda mazur da sayılabilirlerdi; çünki mevzuatta bunu açıkça belirleyen bir düzenleme bulunmamaktaydı. Dolayısıyla problem tarafların tercihine ve başvurulan mahkemenin kendini görevli sayıp saymamasına kalmıştı.

1274/1858 tarihli Arâzi Kanunnâmesi'nden gerek önce ve gerekse sonra arâziyle alâkalı dâvâlara da şer'iyye mahkemele-

57- Ahmed Lûtfî Efendi, Vekayi-nâme, XV/51.

ri bakmaktaydı. Çünki bu kanunnâme hükümleri hemen tamamen şer'î hukuktan alınmaydı. Ancak zamanla tapu ve intikal sahiplerinin bir derece genişletilmesiyle bu dâvâlara bakacak merciin tayini de zorlaştı. Nitekim Konya vâliliğinden sorulan bir sual üzerine, 25 Safer 1292/Nisan 1875 tarihinde neşredilen *Arâzi dâvâlarının mehâkim-i nizâmiyyede lüzum-ı rü'yetine dair tahrirat*'ta, arâzinin vekâlet ve şehâdet-i fesad üzerine icrâ-yı ferağ ve intikaline dâir dâvâların nizâmiye mahkemesinde görüleceği hususu yer almaktadır[58]. 22 Şaban 1296/1879 tarihinde *Evkâf-ı sahîhadan olan müsakkafât ve müsteğallât-ı mevkufe dâvâlarıyla müvellâ mârifetiyle rü'yeti lâzım gelen dâvâlardan maada arâzi-i emiriyye dâvâlarıyla beyne'l-kurâ hudud ve sınır münâzaatının mehâkim-i nizâmiyede rü'yeti hakkında irâde-i seniyye* ve bunu mübelliğ 20 Ramezan 1296/1879 tarihli tahrirat-ı adliyye-i umumiyye ile, sahih vakıf dâvâları ve müvellâ marifetiyle görülmesi gereken dâvâlar dışındakilerin nizâmiye mahkemelerince görüleceği bildirilmiştir[59]. Önceleri taraflar anlaşsalar bile, bu kabil dâvâları nizâmiye mahkemelerine götüremezlerdi. Ancak 16 Cemâzilâhir 1305/1887 tarihli tefrik-i vezâif nizamnâmesiyle, sahih vakıf dâvâlarının mutlaka şer'iyye mahkemelerinde görülmesi esası feshedilmiştir.

16 Cemâzilâhir 1305/1887 tarihli *Mehâkim-i şer'iyye ve nizâmiyenin tefrik-i vezâifi hakkında irâde-i seniyye* [60] ile şer'î ve nizâmî mahkemeler arasındaki görev sınırlarını belirleyen bir düzenleme yapılmıştır. Buna göre şer'iyye mahkemeleri nikâh, talâk, nafaka, hıdâne, hürriyet, rıkk, kısas, diyet, erş, gurre, hükûmet-i adl, kasâme, gâib, mefkud, vasiyet ve miras dâvâlarına, nizâmîye mahkemeleri ise ticaret, ceza ve bilâdevr güzeşte ve nizâmen lâzım gelen zarar-ziyan ve iltizam bedelleriyle konkordato dâvâlarına bakmakla görevlendirilmiş, bunların dışında kalan dâvâların tarafların anlaşmaları halinde şer'iyye, aksi halde nizâmiye mahkemelerinde görülmeleri esası konulmuştur. Ceza dâvâlarına bakmak her ne kadar nizâmiye mahkemelerinin göre-

58- Düstur III/165-166.
59- Düstur. I/4/344; Karakoç, 9-10.
60- Ceride-i Mehâkim: 440/2 Şaban 1305/4861; Karakoç. 15-17.

vine girmekteyse de kısas ve diyetle ilgili durumlarda mağdurun yakınları şahsî hak talebinde bulunurlarsa şer'î mahkemeye başvurarak burada yapılacak şer'î yargılama sonucunda kısasa hükmedilebileceği gibi, diyete râzı olunduğu veya mahkûm affedildiği takdirde nizâmiye mahkemesi eğer gerekli görürse sanığa ta'ziren -dayak, hapis, sürgün, kürek ve hattâ ölüme varan- bir ceza verebilirdi. Bu usul, Tanzimat'ın başından devletin sonuna dek sürmüştür.

14 Cemâzilevvel 1327/1909 tarihli irâde-i seniyye[61] ile de nizâmiye mahkemelerinde görülüp hükme bağlanan hukuk-ı şahsiye dâvâlarının şer'iyye mahkemelerinde görülmesi yasaklanmıştır. Nihayet 1914 tarihli *Mehâkim-i şer'iyye ve nizâmiyenin tefrik-i vezâifi hakkında nizamnâme* [62] ile iki mahkeme arasındaki görev ayrılığı daha da bâriz bir duruma getirilmiştir. Ancak bu iki düzenleme ile şer'iyye mahkemeleri artık genel mahkeme olmaktan çıkmış, bunların yerini nizâmiye mahkemeleri almıştı. Şer'iyye mahkemeleri bundan sonra belirli bazı dâvâlara bakabilecek özel bir mahkeme konumuna düşmüş, bir anlamda Osmanlı Devleti'ndeki cemaat ve hattâ Fransa'daki ruhânî mahkemelere benzetilmişti. Bu ikinciler, önceleri sadece ruhban sınıfının dâvâlarına bakmakla görevliyken giderek fonksiyonlarını genişletmişler, ruhban sınıfı dışındaki (laik) halkın evlilik ve vasiyet gibi hukukî ihtilaflarına da bakmakta kendilerini yetkili görmeye başlamışlar, krallar bu fiilî durumu kabul etmeye mecbur olmuşlardı. İhtilâlden sonra bu yetkilerine ağır bir darbe indirilmişti.

Bu dönemde kazaskerlerin sadece bir üst mahkeme görevi yapmayıp bazı hallerde ilk derece mahkemesi olarak da çalıştığı görülmektedir. Nitekim merkezdeki mahkemelerin yetki sahasına giren bir dâvâyı, ilgili kimse isterse yetkili kazasker önüne götürebilir, ancak bunun için önce Meclis-i Tedkikat-ı Şer'iyye'ye başvurması gerekirdi. Burada talebi uygun görülürse, bir başka deyişle dâvâsı veraset, ıtk, neseb, kısas, diyet gibi önemli bir dâvâ ise havâle edilirdi. Son zamanlarda bu gibi ta-

61. Düstur: II/1/192-193; Karakoç, 18-19.
62. Düstur: II/6/1334; Karakoç, 21-22.

leplerin çok azı kabul edilmiştir[63].

3. Şer'iyye Mahkemelerine Kararlarına Karşı Kanun Yolu Mercilerinin Kurulması

A. Meclis-i Tedkikat-ı Şer'iyye'nin Kurulması

Şeyhülislâmlığa nakledilen Huzur Mürâfaaları, 1862 yılında Meclis-i Tedkikat-ı Şer'iyye'nin kurulmasına kadar sürmüştür. Bu tarihten sonra Bodrumî Ömer Efendi'nin Şeyhülislâmlığı zamanında (1889-1891) bir ara Huzur Mürâfaaları ihya edilmiş, daha doğrusu Meşîhat'te görülen bir takım dâvâlara tekrar şeyhülislâmın huzurunda bakılmaya başlanmışsa da, bu zâtın görevden alınmasının ardından, şeyhülislâmların Huzur Mürâfaalarına katıldıklarına artık rastlanmamıştır[64].

Haftada iki gün yapılan Huzur Mürâfaaları, şer'î dâvâların artması, bazılarının da etraflı araştırmayı gerektirmesi sebebiyle yetersiz kalmaktaydı. Dâvâlar uzamakta, bazılarına da sıra gelmeyerek mürâfaası ertelenmekteydi. Bunun için bu işlere bakmak üzere, başkan ve üyelerini ulemânın oluşturduğu daimî bir meclis kurulması gündeme geldi. İşte Meclis-i Tedkikat-ı Şer'iyye, bu gibi sâiklerle, 1278/1861 yılında Şeyhülislâmlık bünyesinde geçici olarak kurulmuştur. Rumeli Kazaskerinin başkanlığında üyelerini çoğunlukla kazasker rütbesinde hukukçuların *(sudûr-ı izâm)* ve fetvâ ile uğraşan görevlilerin oluşturduğu bu kurum, haftada iki gün toplanıp, Huzur Mürâfaalarında görülecek karışık ve araştırma gerektiren dâvâları inceleyip icap ederse tarafları da dinleyerek rapor hazırlamakla ve bu raporu şeyhülislâmın da katıldığı divan-ı deâviye kesin hükmü verilmek üzere arzetmekle görevlendirilmişti[65]. Bir anlamda bugünki Yargıtay tedkik hâkimleri gibi çalışmaktaydı. Meclis, çalışmalarında başarılı görülünce 5 Rebiülevvel 1279/1862 tarihli Meşîhat tezkiresiyle bu meclisin daimî duruma getirilmesi ve Divan-ı Deâvi'den (yani Huzur Mürâfaalarından) ayrı olarak

63- M. Şevki, 73-73-75.

64- Uzunçarşılı, 214.

65- Meclis-i Tedkikat-ı Şer'iyye'nin 1278/1861 yılında geçici olarak kurulduğuna ilişkin henüz bir vesika bulunmuş değildir. Bu bilgiler hep aşağıda bahsedilecek olan

kontrolü gereken bazı dâvâların sonuçlandırılmak ve kesin hükme bağlanmak üzere buraya havâle edilmesinin uygun bulunduğu bildirilmiş; böylece vatandaşın hakkının tek bir kişi elinde kalmaktan kurtulacağı, bu konularda bir meclisin karar vermesinin hukuka daha uygun düşeceği ifade edilmiştir. Bunun üzerine 12 Rebiülevvel 1279/1862 tarihinde bu tezkereye müzeyyelen çıkarılan irâde-i seniyye[66] ile Meclis-i Tedkikat-ı Şer'iyye dâvamlı bir statüye kavuşturulmuş; öte yandan Şeyhülislâmlığa intikâl eden dâvâlar hakkında bir mahkeme sıfatıyla kesin hüküm vermekle görevlendirilerek bir bakımdan Huzur Mürâfaalarının yapıldığı Arz Odasının yerine geçmiştir.

Mecelle şârihi olarak tanınan ünlü hukukçu Ali Haydar Efendi, Meclis-i Tedkikat-ı Şer'iyye'nin bir mahkeme olmadığını ileri sürmektedir[67]. Oysa bu meclis üyelerini hep hâkim sıfatı taşıyan hukukçuların teşkil etmesi ve verdiği kararların kesin hüküm mâhiyeti taşıdığına dâir adı geçen irâde-i seniyyedeki ifadeler göz önüne alınırsa, bunun şer'î mahkemelerin üst mercii niteliğinde bir mahkeme olduğu anlaşılmaktadır. Kuruluş irâde-i seniyyesinde yer aldığı üzere Meclise Rumeli Kazaskeri başkanlık ediyor, sudurdan iki kişi, Emvâl-i Eytâm Müdürü, Kassam-ı Askerî ile Sadreyn Müşâviri de üyelerini oluşturmaktaydı. Sonraları Mahkeme-i Temyiz başkanlığı da yapan Ali Haydar Efendi'nin kasd ettiği, belki de Meclis-i Tedkikat-ı Şer'iyye'nin, bir derece mahkemesi değil, kanun yolu mahkemesi olduğudur.

21 Muharrem 1290/1873 tarihinde *Meclis-i Tedkikat-ı*

1279/1862 tarihli irâde-i seniyyeden öğrenilmektedir. Vak'anüvis Lütfî Efendi diyor ki: "Ol vakit haftada iki gün kifâyet etmediğine karşı şimdiki, ya'ni Adliye Mehâkimi, Mehâkim-i Şer'iyye umurunu dahi istishab etdiği zamandan berü, Bab-ı Fetvâ'da Huzur Mürâfaası zuhuru nâdirü'l-vuku'dur. Kanun-ı Esasî'de mesaih-i nizâmiyenin Mehâkim-i Nizâmiye'de ve umûr-ı şer'iyyenin Mehâkim-i Şer'iyye'de rüyeti ba-irâde-i seniyye müesses ve musarrahan mukannen oldığı halde, gayr-ı ezruhâniyyat, mübayaat ve hukuk-ı âdiyat ve arazi mürâfaatı misillü umur-ı şer'iyyeyi bi'l-külliye rüyetden Mehâkim-i Şer'iyye mehcur olmışdır. Bu mehcuriyyet a'sab-ı eshab-ı hademe-i şer'iyyeyi küsüste-dâr-ı esef ve bayret etmiştir." Vekayi-nâme, X/93.

66- BOA. İrâde-Dâhiliyye No: 33817.

67- Ali Haydar Efendi: **Dürerü'l-Hükkâm Şerhu Mecelleti'l-Ahkâm**, İst. 1330, IV/800.

Şer'iyye'nin Vezâifini Havi Tâlimat neşredilmiştir[68]. Buna göre Meclis-i Tedkikat-ı Şer'iyye, bir başkan ve dokuz üyeden oluşuyordu. Bununla beraber II. Meşrutiyet'ten sonra, Meclis-i Tedkikat-ı Şer'iyye'de bir başkan ve altı üyenin bulunacağını, ayrıca başkâtibin de üye sayılacağını 1331/1913 tarihli Hükkâm-ı Şer' ve Memurîn-i Şer'iyye Hakkında Kanun-ı Muvakkat'in 12. maddesi hükme bağlamaktadır. Nitekim son zamanlarda Meclis-i Tedkikat-ı Şer'iyye bünyesinde bir başkan, yedi üye, iki mümeyyiz ve onbeş kâtip bulunmaktaydı[69].

Ayrıca bu düzenlemeye göre Meclis, üyelerinin çoğunluğuyla en azhaftada iki gün toplanır, başkan bulunmadığı zaman üyelerden birisi Şeyhülislâmlık tarafından başkanlıkla görevlendirilirdi. Bir dâvânın Meclis-i Tedkikat-ı Şer'iyye'de görüşülmesi için mutlaka Şeyhülislâmlıktan havâle edilmesi şarttı. Bununla beraber sonraları işlerin çabuk çözümlenmesi bakımından mahkeme kararlarındaki hatâların da daha çok ilâmlarda yer aldığı nazara alınarak 18 Cemâzilâhir 1300/1882 tarihli Mecelle Cemiyetinin müzekkeresiyle itirazların önce Fetvâhâne'ye, sonra gerekirse Meclis-i Tedkikat-ı Şer'iyye'ye gönderilmesi imkânı getirilmiştir[70]. Meclis'e havâle olunan dâvâlar sırayla incelenir ancak önemli ve acil işler öne alınabilirdi. Kararlar oybirliğiyle verilir; toplantılara yabancı kimseler alınmaz; ancak gerekirse dâvâyla ilgili kişiler haftada belirli bir gün dinlenilebilirdi. Gerektiğinde Şeyhülislâmlıktan bilgi sorulabilir; kararlar zabıt defterine yazılır; yazılanlar kâtip tarafından okunur ve başkan ile üyelerce imzâlanır; bu zabıt meclisin *cerîde-i mahsusu*na (özel tutanak defterine) geçirilerek yine meclis üyeleri tarafından imzâlanır; son olarak zabıtnâmede hatâ veya ilâve ya da eksiklik olup olmadığı başkan tarafından incelendikten sonra temize çekilerek başkan ve üyelerce imzâlanırdı.

B.Fetvâhâne

Meclis-i Tedkikat-ı Şer'iyye'nin kurulmasıyla Fetvâhâ-

68- Düstur: I/ 4/ 75-77.
69- İlmiyye Salnâmesi, İst. 1334, 144-145.
70- Evamir ve Mukarrerat-ı Şer'iyye Mecmuası. Ders. 1300, 48-53.

ne'ye de bir takım adlî görevler verilmişti. 13 Muharrem 1292/1875 tarihinde *Fetvâhâne Nizamnâmesi* yayınlanmıştır[71]. Fetvâhâneye bağlı iki kısımdan biri olan İlâmat Odası (diğeri Fetvâ Odası'dır) şer'î mahkemelerin temyiziyle görevlendirilmiştir. İlâmat Odasının başında İstanbul pâyeli bir müdür bulunmakta, sekiz mümeyyiz, dokuz mümeyyiz muavini, bir tahrir-i mesail memuru, çeşitli rütbelerde on dört kâtip görev yapmaktaydı. Temyizi istenen ilâm, önce Fetvâhâne'deki İlâmat Odasına gelir, burada gereken inceleme yapılır, sonra gerekiyorsa ilâm Meclis-i Tedkikat-ı Şer'iyye'ye havâle olunurdu.

4. Şer'î Mahkemelerde Kanun Yolları

10 Rebiülevvel 1297/1879 tarihli irâde-i seniyye[72] ile şer'î mahkemelerden verilen hükümlerin Mecelle'nin ilgili maddeleri gereği temyiz, istinaf ve muhakemenin iadesi mercilerinin neresi olacağı problemi hallolunmuştur. Buna göre, aleyhine verilen hükme itirâzı bulunan taraf, itiraz dilekçesine mahkeme ilâmını da ilâve ederek mahallî hükûmet makamları aracılığıyla Şeyhülislâmlıktaki Fetvâhâne'deki İlâmat Odası'na gönderecek; gerekirse hükmün şeklî ve maddî incelenmesi Fetvâhâne ve Meclis-i Tedkikat-ı Şer'iyye tarafından yapılıp hüküm ya tasdik edilecek veya yeniden görülmesi için hükmü veren veya bir başka mahkemeye gönderilecektir.

22 Muharrem 1300/1882 tarihli irâde-i seniyye[73] ile de öncekinin hükümleri daha sistematik hale getirilerek yer yer açıklamalarda bulunulmuştur. Buna göre bir şer'î mahkemede aleyhine hüküm verilen taraf, Mecelle'nin kanun yollarıyla ilgili maddeleri çerçevesinde hükme itirazda bulunmak isterse, hükmün kendisine tebliği tarihinden itibaren üç ay içinde itiraz lâyihasına ilâmın tasdikli suretini de ilâve ederek mahallî hükûmet makamları aracılığıyla Bâb-ı Fetvâ'ya müracaat eder; bu müracaat icrâyı durdurur; ancak eğer ilâm tasdik olunursa hükmün yerine ge-

71- Düstur: I/4/ 77-79.
72- Düstur: I/Zeyl 1/2-5; Karakoç, 10-12.
73- Düstur: I/Zeyl 1/85-88; Karakoç, 12-14.

tirilmesi için talep sahibinden kefil alınırdı. Üç ay içinde kanun yoluna müracaat olunmazsa hüküm kesinlik kazanırdı. Ancak yetim, akıl hastası (mecnun) ve bunamış (ma'tuh) kimseler ile vakıflar aleyhine verilmiş hükümler hununla bağlı olmaksızın mecburî temyize tâbidir. Bâb-ı Fetvâ'ya gönderilen ilâmlar bu kurum bünyesindeki Fetvâhâne'ye havâle edilir. Usul-i meşru'asına (hukuka) uygun ise tasdik edilir; böyle olmadığı kanısına varılırsa gerekçesiyle dâvânın istinafen görülüp görülmeyeceği veya def'-i dâvâ talebinin dinlenip dinlenmeyeceği yazılı olarak beyan edilerek ilgiliye tebliğ edilmek üzere Bâb-ı Fetvâ'ya arzolunurdu. İtiraz lâyihasında ilâmın vak'aya mutâbık olmadığı iddia edilmişse, incelenmek üzere Meclis-i Tedkikat-ı Şer'iyye'ye havâle edilirdi. Bunun sonucu da Bâb-ı Fetvâ'ya bildirilirdi. Gerek Fetvâhâne ve gerek Meclis-i Tedkikat-ı Şer'iyye'de istinafen görülmesinin gerekli olduğu kararlaştırılan dâvânın hükmü 5000 kuruş ve daha az meblağdaysa hükmü veren şer'î mahkemeye; bu meblağdan yukarı alacak, akar vs dâvâlar ile nikâh, talâk gibi önemli dâvâlar, hüküm kazâ şer'iyye mahkemesinden verilmişse livâ şer'iyye mahkemesine, livâ şer'iyye mahkemesinden verilmişse vilâyet şer'iyye mahkemesine, vilâyet şer'iyye mahkemesinden verilmişse en yakın bir vilâyet şer'iyye mahkemesine, İstanbul çevresindeki vilâyetler şer'iyye mahkemelerinden verilmişse Kazaskerlik Mahkemesine tekrar görülmek üzere gönderilirdi. Ancak bu ikinci halde taraflar dâvânın ilk görüldüğü mahkemede tekrar görülmesine râzı olurlarsa buraya da gönderilebilirdi. Bununla beraber bu usul, taraflar için bir takım güçlüklerle dolu olduğu için sonraları terk edilerek, bozulan hüküm bu bendde 24 Rebiülevvel 1304/1886 tarihli değişiklikle[74] her halde hükmü veren mahkemeye istinafen görülmek üzere gönderilmeye başlanmıştır. Dâvâ, Fetvâhâne veya Meclis-i Tedkikat-ı Şer'iyyece gerekli görülürse diğer bir mahkemede istinafen çözümlenirdi.

İstanbul ve Bilâd-ı Selâse (Üç Belde) denilen Galata, Üsküdar ve Eyüb şer'î mahkemelerinin ilâmları da aynı usulle kanun yolu kontrolüne tâbiydi. Bâb-ı Fetvâ'da bozulan bir hükmün eksikliği, tekrar mürâfaayı gerektirmiyorsa hükmü veren mahke-

74- Karakoç, 13.

me tarafından giderilir, ancak tekrar mürâfaa gerekiyorsa yapılır, bu durumda taraflardan biri, mürâfaanın Şeyhülislâmlığa bağlanmış olan Huzur-ı Âlî'de görülmesini isterse, dâvâ buraya havâle edilirdi. Doğrudan şer'î mahkemenin görevli olmadığı, ancak tarafların rızasıyla şer'î mahkemede görülüp ilâmı Fetvâhâneden bozulan bir dâvâ yeniden görülmek üzere şer'î mahkemeye havâle edilirse, artık burada görülmesi mecburîydi, taraflardan biri dâvâyı nizâmî mahkemeye götüremezdi. Ancak Fetvâhâne dâvâyı nizâmî mahkemeye havâle etmişse artık burada görülecekti[75].

Bir şer'î mahkeme ilâmının mühürlerinin tatbiki ile sakk ve sebkleri, yani bunların metinlerine nazaran verilen hükümlerin şer'î hukuk kâidelerine, hukuka uygun olup olmadığı Fetvâhânede; dâvâ zaptına ve gerçek duruma, olaylara mutâbık olup olmadığı, maddî hatâların bulunup bulunmadığı da Meclis-i Tedkikat-ı Şer'iyye'de incelenirdi. Bir anlamda Fetvâhâne şeklî ve usulî, Meclis-i Tedkikat-ı Şer'iyye de maddî inceleme yapardı. Meclis-i Tedkikat-ı Şer'iyye'nin incelemesi için, Fetvâhâne'nin hükmü kendi görevi çerçevesinde uygun bulmuş ve maddî hatâ inceleme talebinin bulunması gerekirdi. Her iki halde de, yani gerek Fetvâhâne ve gerekse Meclis-i Tedkikat-ı Şer'iyye, hükmü bozarsa, duruma göre hükmü veren mahkemeye veya bir başkasına dâvâ gerekirse yeniden görülmek üzere gönderir, ancak istinaf gerekli görülmemişse bozulan hüküm taraflar huzurunda düzeltilerek yeni bir ilâm düzenlenirdi[76]. Hükmü bozulan bidâyet şer'iyye mahkemesinin eski kararında direnmesi (ısrar) hakkının bulunduğu (hakkında bir kanunî düzenleme olmamasına rağmen) kabul edilmekteydi[77]. Şer'iyye mahkemelerinde istinafa müracaat için belirli bir süre olmayıp 12 Zilhicce 1303/1886 tarihli Şeyhülislâmlık yazısında hükmün bozulması ile eski duruma dönüldüğü, dâvâcının ne zaman isterse istinafa müracaat edebileceği, böyle bir müracaatta bulunmazsa bozulan hükmün yerine getirmesinin söz konusu olmadı-

75- M. Şevki, 63-64.

76- M. Şevki, 84-87; Bilmen, VIII/ 241.

77- Nitekim Şanı kadılığı verdiği ilâmın nakzı üzerine tekrar aynı kararı vermiş, bu durum üst mahkemede usule aykırı sayılmamıştır. Ceride-i İlmiyye, Sene 1, S: 5. s.220-223, 225-227.

ğına işaret edilmekteydi[78].

Bu düzenlemelerle şer'î ilâmlara karşı gidilebilecek kanun yolu mercileri olarak Şeyhülislâmlıktaki Fetvâhâne ve Meclis-i Tedkikat-ı Şer'iyye belirlenmişti. Bunda şüphesiz Divan-ı Hümâyun'daki Cuma ve Çarşamba Divanlarıyla gelen ve Arz Odası'ndaki Huzur-ı Âli Mürâfaası usulüyle gelişen bir geleneğin etkisi vardır[79]. Bir başka deyişle yeni düzende bu iki kurum, yukarıda sayılanların yerine geçmiştir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, 1279/1864'de Mecelle Cemiyeti'nin teşkili ve aynı zamanda bir nizamnâme kaleme alınması üzerine dâvâlara bidâyeten ve istinafen nizâmî mahkemelerin bakmasının takarrür ettiğinden Huzur Mürâfaalarına lüzum kalmadığını, fakat Bodrumî Ömer Efendi'nin Şeyhülislâmlığı zamanında (1889-1891) Mecelle Cemiyeti lağvolunarak Huzur Mahkemeleri tekrar meydana çıkmış ise de onun azlini müteakib tekrar kaldırıldığını ve işlerinin nizâmî mahkemelere verildiğini bildirmektedir[80]. Halbuki Huzur Mürâfaalarının yerini 1862 yılında Meclis-i Tedkikat-ı Şer'iyye almıştı. Öte yandan nizâmî mahkemeler ile şer'î mahkemelerin görev alanı birbirinden çok farklıydı; biri diğerinin işine bakacak durumda değildi. Bu sebeple Uzunçarşılı'nın kaynak zikretmeksizin verdiği bu ifadenin ne mânâya geldiği doğrusu anlaşılamamaktadır. Belki de Bodrumî Ömer Efendi zamanında Meşîhat'e âit dâvâlara 1837-1862 arası devrede olduğu gibi şeyhülislâm huzurunda bakılmıştır. Enver Ziya Karal ise, Sultan II. Abdülhamid devrinde, Rumeli ve Anadolu kazaskerleriyle İstanbul kadısı huzurunda bakılan şer'î dâvâlarda verilen hükümlere karşı tarafların şeyhülislâma başvurarak mürâfaada bulunmaları hususunda var olan usulün kaldırıldığını yazmaktadır[81]. Yukarıda da geçtiği üzere şeyhülislâmın bu mürâfaalarda bulunması usulü daha 1862 yılında, Sultan Abdülaziz zamanında kalkmıştı. Sultan II. Abdülhamid devrinde bir ara Bodrumî Ömer Efendi'nin tekrar bu mürâfaalara katıldığı anlaşılmaktaysa da azlinden sonra bu usul artık devam etmemiştir.

78- Hacı Reşid Paşa: Ruhü'l-Mecelle, Derseadet 1327-1328, VIII/ 267-269.
79- Mumcu, Divan-ı Hümâyun, 994.
80- Uzunçarşılı, 213-214.
81- Karal, VIII/305.

III. İKİNCİ MEŞRUTİYET'TEN SONRA

1. 1331/1913 tarihli Hükkâm-ı Şer' ve Memurîn-i Şer'iyye Kanun-ı Muvakkati

19 Cemâzilâhir 1331/1913 tarihinde çıkarılan *Hükkâm-ı Şer' ve Memurîn-i Şer'iyye Kanun-ı Muvakkati* bu alanda önemli değişiklikler getirmiştir[82]. Yeni yönetim bir yandan şer'î mahkemelerin görev ve yetki alanını sınırlandırırken, diğer yandan da ulemâ sınıfının ülke içindeki nüfuzunu azaltmak, hiç değilse bu sınıfı kendi iktidarlarını destekleyici duruma getirmeye çalışmıştır. Bu yolda çalışan ilk kendileri olmamakla beraber, selefleri olan Tanzimat ricâlinden işi bir merhale daha ileriye götürmeyi başarmışlardır.

Bu kanunun uzunca bir esbâb-ı mûcibe lâyihası vardır[83]. Oldukça ilmî bir üslûpla hazırlanan ve sonraki teşkilât kanunlarının esbab-ı mûcibe lâyihalarındaki felsefî ve yapmacık ifadelerden uzak bu lâyihada İslâm hukuk tarihinin başından beri adliye teşkilâtı üzerinde özet, ama önemli bilgiler verilmekte, Osmanlı Devleti'ndeki adlî sistem ve bu sistemdeki bozulmaların sebepleri üzerinde durulmaktaydı. Buna göre nizâmiye mahkemelerine verilen emek ve gösterilen itinânın yarısı, şer'iyye mahkemelerine gösterilseydi, bugün yaşanan problemler ve ortadaki düalite doğmayabilirdi. Yıllarca şer'iyye mahkemeleri ikinci plana itilmiş, ihmâl edilmişti. Bununla beraber Kanun-ı Esasî her iki mahkemeyi de eşit konuma getirmiş, lâyık oldukları önemi teyid etmişti. Şimdiye kadar bu konuda teâmüllere göre hareket ediyordu. Daha önce çıkarılan mevzuatın hemen hepsi hâkimlerin tâyin, rütbe ve terfileriyle, mahkemelerin görev alanlarını düzenlemekteydi. 1913 tarihli bu kanun ilk defa şer'î hâkim ve mahkemeler hususunda oldukça etraflı bir düzenleme getiriyordu.

82- Düstur: II/5/352-361.

83- Beyânü'l-Hak, Y: 1328/1326. C: 2, S: 59, s: 1197-1200; C: 3, S: 60, s: 1215-1218; C: 3, S: 61, s: 1230-1234.

Hükûmetçe hazırlanıp ilmiye encümenine getirilen kanun lâyihası üç fasıldan ibâretti. Birinci fasıl İstanbul, ikinci fasıl taşra mahkeme ve hâkimleri, üçüncü fasıl ise taşra mahkemesi kâtipleriyle nâhiye nâiplerine dâirdi. Bu lâyihaya göre, taşralarda mahkemelerin oluşumu, vilâyetlerin hâlihâzırdaki taksimatına göre düzenlenmekteydi. Bu arada İstanbul'da bazı cüz'î mahkemeler kaldırılıyor, Eyyüb kadılığı da İstanbul kadılığına bağlanıyordu. Üç kassamlık birleştirilerek Muhallefât-ı Umumiyye Kassamlığı teşkil edilmiş; ayrıca Anadolu Kazaskerliği Üsküdar'a nakledilerek Rumeli ve Anadolu Kazaskerliklerine dâvâlara istinaf yoluyla bakma görevi yeniden verilmişti. Kanun bir yenilik olarak rütbe ile kazâ tevcihi usulünü taşra hâkimleri bakımından kaldırıyordu. Ancak İstanbul mahkemeleri bakımından durum eskiden olduğu gibi devam edecekti. İstanbul mahkemelerinde bulunacak müşâvir ve muavinler ile, esasen İslâm hukukunun cevaz verdiği, ancak o zamana kadar da pek uygulanmayan müşterek hâkim sistemine de kısmen yaklaşılmış oluyordu. Kanun, Mekteb-i Kudat'tan mezun olmayanların yargı mesleğine girişlerine biraz kısıtlama getirmekte, *ma'zûlîn-i ilmiyye sandığı*nın kurulmasına kadar kadıların üçer sene süreyle tâyin edilmesi esasını kabul etmekteydi.

İlmiye encümeninde incelenen lâyiha hayli değişikliğe uğradı. Kanun altı fasıldan tertip edildi. Birinci fasıl genel hükümler, ikinci fasıl mahkemeler teşkilâtı, üçüncü fasıl kadılara dâir hükümler, dördüncü fasıl kadıların sorumluluğu, beşinci fasıl Mekteb-i Kudat ve altıncı fasıl kâtiplerle nâhiye nâiplerini düzenlemekteydi. Kazâ çevrelerinin, her zaman değişme ihtimali bulunan mevcut mülkî taksimata göre değil, her zaman için kabul edilecek taksimata göre belirlenmesi esası benimsendi. İtibarî rütbelere göre kadı tâyini bertaraf edilerek ilmî rütbelere göre tâyin esası getirildi. Müşâvir tâyini bakımından İstanbul ile taşra arasındaki fark kaldırıldı. İlmiye encümenini en çok meşgul eden husus Rumeli ve Anadolu Kazaskerliklerinin ve Mahkeme-i Teftiş-i Evkaf'ın kaldırılması meselesiydi. Evkaf Nezâreti'ne bağlı bulunan Mahkeme-i Teftiş vakıflarla ilgili dâvâlara bakmaktaydı. Encümen bunun görevini diğer mahkemelere

vermeyi düşünmüştür. Ancak bu görevler hayli çoktu. Ayrıca bu dâvâlarda Evkaf Nezâreti'nde saklanan kayıtların etraflıca aranıp incelenmesine ihtiyaç görülmekteydi. Öte yandan bilhassa merkezde bu gibi dâvâların konusu yirmi, otuz bin lira, hattâ daha çok olabildiğinden düşük maaşlı hâkimlerin bunlara bakmasının suiistimallere yol açabileceği düşünülmüştü. Bu sebeplerle eneümen Mahkeme-i Teftiş-i Evkaf'ı yerinde bırakmayı tercih etti, ancak vakıf dâvâlarının istinafen görülmesini kazaskerlik mahkemesine ve bazı dâvâların görülmesini de başka mahkemelere vererek bu mahkemenin yükünü hafifletmiş oldu. Anadolu ve Rumeli Kazaskerliklerinden hiç değilse birinin kaldırılması gündeme geldiğinde, Osmanlı tarihinin başına uzanan bir geleneğe sahip böyle bir makamın kaldırılmasından çekinilmiştir. Kaldı ki temyiz neticesi bozulmuş bir dâvânın başka bir mahkemeye naklini taraflar istediği takdirde kazaskerlik mahkemesi bu dâvâya istinafen bakmaktaydı. Rumeli Kazaskerliği sadece İstanbul'daki böyle dâvâlara baktığı halde işe yetişemiyordu. Kaldı ki bunların kendilerine mahsus başka adlî görevleri de vardı. Bu durumda bu iki makam olmasaydı bile ihdas edilmesi gerektiği görülerek Anadolu ve Rumeli Kazaskerlikleri kendilerine mahkeme sıfatı verilerek yerinde bırakıldı. Ancak taşralardan gelecek istinaf taleplerinin Meclis-i Tedkikat-ı Şer'iyye tarafından uygun bulunması hâlinde kazaskerlik mahkemelerinde istinafen görülmesi esası benimsendi. Ayrıca def'-i dâvâ taleplerinin de icrâyı engellememek ve tezvire yol açmamak kaydıyla bu mahkemelerde görülmesi kabul edildi. Taşra mahkemeleri vilâyet, livâ ve kazâ merkezlerinde bulunacak, önemli vilâyetlerde mahkemelerde eskiden yer alan Bab nâiplerinin yerine müşâvirler görevlendirilebilecekti. Kadıların mutlak olarak Meşîhat tarafından tâyini suiistimallere yol açtığı düşünüldüğünden bu iş merkezdeki bazı kadılar dışında Meclis-i İntihab-ı Hükkâm'a verilmişti. Kadıların süresiz olarak tâyini arzu edilen bir iş olmakla beraber bu takdirde birçoğunun açıkta kalması ve bunlara mâzuliyet maaşı verilmesi sonucu doğacaktı. Halbuki henüz mâzulîn-i ilmiye sandığı da kurulmadığından hâkimlerin şimdilik üç sene süreyle tâyin edilmesi usulü konulmuştu. Sonra halihazırda Medrese-i Kudât'dan mezun olanlarla eski kanun

çerçevesinde mezun hükmünde sayılanlar hâkim kadrolarına yeterli geldiği görülünce bunların süresiz olarak tâyin edilmesi, bunun dışında kalanların hâkimler sınıfına dâhil sayılabilmeleri için Mekteb-i Nüvvâb mezunlarının vaktiyle vermiş oldukları imtihanı vermeleri şart koşulmuştu. Yine kadıların görev yerlerine gidebilmeleri için harcırah almaları da uygun görüldü. Uzak beldelere kadı bulmak zor olduğundan mektepten mezun olmayıp çoğu mahkeme hizmetinden yetişen mesbuklar eskiden olduğu gibi nâip adı altında geçici süreyle tâyin edilebilecekti.

Bir mukaddime ile altı fasıl ve bir lâhika halinde yürürlüğe konulan bu kanuna göre şer'î mahkemelerde münferit hâkim usulüne devam edilecek, müşâvir olan mahkemelerde bu müşâvirlerin kadılarca kendilerine havâle olunan işlere bakmaları, müşâviri olmayan mahkemelerin de istinâbe yoluna başvurmaları, ayrıca mahkemelerin resmî dâirelerle doğrudan yazışabilmesi usulü sürecekti.

A. Şer'iyye Mahkemelerinin Bulunduğu Yerler

Her vilâyet, livâ ve kazâda bir şer'iyye mahkemesi, bunlara en az altı saat uzaklıktaki her nâhiyede bir nâip bulunacaktı. Saltanat merkezinde de İstanbul, Muhallefât ve Evkaf kadıları ile birinci sınıf birer livâ sayılan Galata ve Üsküdar kadıları, birinci sınıf kazâ sayılan Mahmudpaşa, Davudpaşa, Eyyüb, Kasımpaşa ve Yeniköy kadıları bulunacaktı. Kazaskerlik makamı yerine Rumeli ve Anadolu Kazaskerlik Mahkemeleri kurulmuştu. Burada merkez mahkemelerinin verdiği hükümler temyiz yoluyla denetlenecek, gerekirse burada istinafen bakılacaktı. Fetvâhâne ve Meclis-i Tedkikat-ı Şer'iyye kanun yolu mercileri olarak devam edecekti. Bunlar, taşra mahkemelerinden birinin verdiği hükmün temyizen bozup dâvânın merkezde istinafen bakılmasını uygun görürse kazaskerlik mahkemesi bu dâvâya bakacaktı. Gerektiğinde nakl-i dâvâ ve merci tâyini işleri de Meclis-i Tedkikat-ı Şer'iyye'ye âitti. Şer'î mahkemelerin hepsinde bir başkâtip ve gereği kadar zabıt kâtibi, mukayyid, muhzır ve hademe, ayrıca Kazaskerlik, İstanbul, Muhallefât, Evkâf, Gala-

ta ve Üsküdar mahkemelerinde ihtiyaca göre müşâvir, tereke memuru, eytâm müdürü bulunacaktı.

B. Kadıların Rütbeleri

Kadıların rütbeleri de şu şekilde düzenlenmişti: 1.Kazaskerlerle bazı mümtaz eyâlet kadıları, 2.İstanbul, Muhallefât ve Evkaf kadıları, 3.Haremeyn-i muhteremeyn (Mekke ve Medine) ile birinci, ikinci ve üçüncü sınıf eyâlet kadıları, 4.Birinci, ikinci ve üçüncü sınıf livâ kadıları, 5.Birinci, ikinci ve üçüncü sınıf kazâ kadıları. Vilâyet, livâ ve kazâların dereceleri de işlerin sayısı ve önemi ile yerin uzaklığına göre nizamnâmeyle belirlenecekti. Ayrıca fetvâ eminliği, Meclis-i Tedkikat-ı Şer'iyye başkanlığı bu rütbe silsilesinin en üstünde; fetvâ eminliği yardımcıları, ilâmat-ı şer'iyye müdürü ve fetvâ başmüsevvidi ikinci; Meclis-i Tedkikat-ı Şer'iyye üyeleriyle Fetvâhâne'deki ilâmat-ı şer'iyye mümeyyizleri üçüncü; Fetvâhâne'deki mümeyyiz yardımcıları ile Meclis-i Tedkikat-ı Şer'iyye mümeyyizleri dördüncü derecede hâkim sayılırlar; ayrıca müşâviri bulunan mahkemelerdeki müşâvirler, müşâviri oldukları kadıların iki derece aşağısında sayılırlardı. Bu rütbeler, ilmiye sınıfının seçim ve tâyinlerinde etkili olmazlar, maaş ve protokol bakımından değer taşırlardı.

C. Kadılarda Aranan Nitelikler

Kadılığa tâyin edilebilmek için yirmibeş yaşını doldurmuş, bir sene ve daha ağır hapis cezasıyla cezalandırılmamış, Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye'nin 1792 ilâ 1794. maddelerinde yazılı nitelikleri taşımak ve Medrese-i Kudat'tan mezun olmak şartları aranacaktı. Bunun yanısıra 1290/1873 tarihli Hükkâm-ı Şer' Nizamnâmesi uyarınca veya daha sonra yapılan tensikat sonucunda imtihanla hâkimler sınıfında kabul edilip ellerine tezkere verilen ya da tensik komisyonlarınca imtihan edilip bu kanunun yayınlanmasına kadar Medrese-i Kudât'ı bitirenlere emsal olarak imtihanla ehliyetini isbat etmiş olanların bulundukları ka-

dilik sınıfında görevlendirilmesi caizdi. Medrese-i Kudât'ı *aliyyülâlâ* (pekiyi) dereceyle bitirenler (mezuniyet ruusu elde edenler) birinci; *âlâ* (iyi) dereceyle bitirenler ikinci; *karîb-i âlâ* (iyiye yakın-orta) dereceyle bitirenler üçüncü derece kadılık ve vilâyet ve livâ merkezi mahkeme başkâtipliklerine hak kazanacaktı. Bulundukları sınıfın aşağısındaki bir görevi talep edenlerin kazandıkları hakka halel gelmeyecekti. Fetvâhâne, Meclis-i Tedkikat-ı Şer'iyye ve saltanat merkezindeki mahkeme kalemlerine dışardan kâtip alınmak gerektiğinde Medrese-i Kudât mezunları tercih edilecekti. Birinci ve ikinci sınıf kadılar Meşîhat'in arzı üzerine; üçüncü, dördüncü ve beşinci sınıftakiler ile müşâvirler Encümen-i İntihab'ın seçimi ve Meşîhat'in onayı üzerine irâde-i seniyye ile atanırdı. Ancak Haremeyn (Mekke ve Medine) kadılarının tâyini için eskiden olduğu gibi fermân-ı âli gerekirdi.

D. Kadıların Azledilememesi

Kadılar, hukukî görevlerinde bir kötülükleri ortaya çıkmadıkça, adlî ve mülkî görevlerinde sorumluluk doğurucu bir tasarrufta bulunmadıkça azledilemeyecekleri gibi görevleri de değiştirilemezdi. Ancak istifa edebilirler; ayrıca karşılıklı rıza üzerine aynı sınıftan bir başka hâkimle görevlerini beeayiş edebilirlerdi. Haremeyn kadıları ve müşâvirleri ise eskiden olduğu gibi geçici süreyle tâyin edilirlerdi. Eski mevzuata göre geçici süreyle tâyin edilen nâibler görev sürelerinin sonu yaklaşmış ve yerlerine de kimse tâyin edilmemiş ise kadı ünvanıyla görevlerine devam ederlerdi. Sıcak beldelerde üç sene iyi bir şekilde görev yapanlar isterlerse kendi sınıflarından boş bir yere tercihen tâyin edilirlerdi. Bir kazâ görevi boşaldığında kıdem, liyâkat ve eski hizmetleri gözönüne alınarak öncelikle mâzul hâkimlerden, sonra mezuniyet tarih ve derecesine göre Medrese-i Kudat mezunlarından uygun olanları tâyin edilirdi. Kendilerine teklif olunan görevi kabulden kaçınanlar hakkında mâzul işlemi yapılırdı. (Eskiden görev süreleri bitip de merkezde bekleyen kadılar, boşalan bir memuriyete gitmek istemezlerse beklerler, günümüzdeki noterler gibi bir sonrakine veya daha sonrakine gidebilirlerdi.) Bir kadılık boşaldığında yerine yenisi tâyin edi-

lene kadar yargı işlerinin sekteye uğramaması için belde müftüsü veya uygun bir başkasına Meşîhat tarafından yargı yetkisi verilebilirdi. Ancak bu durumda bu kişinin o belde idare meclisinden onaylı tatbik mührünü Meşîhat'e göndermesi gerekirdi; yoksa vekâlet maaşı alamazdı. Azl edilememe statüsü, kanunun getirdiği önemli yeniliklerden biriydi. Nitekim o zamana kadar kadılar hep belirli süreler için tâyin edilirler; bu sürenin bitiminde görevleri de son bulurdu. Ayrıca bu süre zarfında duruma göre azilleri de mümkündü. Yine bu devrede de hâkimlik mesleğine girebilmek için belirli bir okulu bitirme şartı aranmaya devam etmiş; ancak 1270/1853-4 yılında kurulan Muallimhâne-i Nüvvâb'ın yerini artık 1326/1908-9 yılında açılan Medrese-i Kudât almıştır. İkisinin arasında, 1302/1885 yılında kurulan Mekteb-i Nüvvâb şer'î hâkim yetiştirme fonksiyonunu yerine getirmiştir[84].

E. Kadıların Terfii

Hâkimler görevlerini iyi yapmaları durumunda üç senede bir üst sınıfa eğer boş yer varsa terfi ederler. Hâkimlik derecelerinin başlangıcı olarak, Medrese-i Kudât'ı bitirenlerde mesleğe kabul edildikleri, buradan mezun olmayanlarda ise burada okutulan derslerin hepsinden imtihana girip başarılı oldukları tarihe itibar edilirdi.

F. Kadıların Sorumluluğu

Kadıların şer'î görevleriyle ilgili gerektiğinde soruşturma yaptırma yetkisi Meşîhat'e âitti. Kadılara âit evrak Encümen-i

84- Tanzimat devrinde, geri kalışın sebepleri olarak askerî başarısızlıklar ve bunun temelinde de teknik yetersizlikler görüldüğü için, esas olarak fen bilgilerinin yoğun biçimde verildiği teknik okullar kurulup, bu devirde fonksiyonları artık iyice zayıflamış olan medreselerden, ulemâya gerekmeyeceği düşüncesiyle pozitif bilimlere dair dersler kaldırılmış, ikinci Meşrutiyet'ten sonra dini ilimlere âit dersler de azaltılmıştı. Bunun neticesinde ilmiye sınıfı giderek eski vasıflarını kaybetmişti. Maamafih bununla ulemânın devlet içindeki fonksiyonlarını da zayıflatmayı düşünen devlet adamları hayal kırıklığına uğramışlar, aslî görevleri ilimle uğraşmak olan bu sınıf gitgide ilimden uzaklaşarak politize olmuş ve bu sebeple devletin son devirlerinde hiç de müsbet sayılmayacak bir rol icrâ etmişlerdir.

İntihab'da incelenir; Meclis-i Tedkikat-ı Şer'iyye'nin de görüşü alınarak kadı'nın yargılanmasına gerek görülürse durum mazbatayla Meşîhat'e bildirilir ve irâde-i seniyye ile yargılanmasına izin çıkardı. Bu durumda o kadı derhal görevden azledilerek yerine başkası tâyin olunurdu. Yargılama sonucunda beraat ederse tekrar aynı derece ve sınıftan bir göreve verilirdi. Kadıların şahsî suçları veya adlî görevleriyle ilgili olarak yargılanmaları gerektiğinde, bidâyet ve istinaf mahkemeleri başkanları hakkında geçerli olan kural gereğince üst nizâmiye mahkemesinde yargılanırdı. Ancak Adliye Nezâreti kadı'nın adlî göreviyle ilgili olarak yargılanmasına izin verdiğinde gerekçesini ve ayrıca daha sonra yargılama sonucunda kararı Meşîhat'e bildirir, böyle yargılamaya alınan kadıya işten el çektirilirdi. Kadıların, korumaları gereken yüce sıfatlara aykırı hareket ettikleri veya görevlerini sebepsiz yere geciktirdikleri sâbit olursa kendilerine tenbih, tevbih, terakkiden muvakkaten ya da müebbeden men' (yükselmelerinin geçici veya sürekli olarak engellenmesi), azliyle beraber iki seneye kadar yargı görevinden men' gibi cezalar Encümen-i İntihab tarafından belirlenir ve Meşîhat'in işaretiyle yerine getirilirdi. Bu cezaların sırasıyla uygulanmasına rağmen kadı'nın durumunda bir değişiklik olmazsa Encümen-i İntihab kararı ve irâde-i seniyye ile görevden alınır ve artık kendisine kadılık verilmezdi. Şer'iyye mahkemelerinin kanun yolu mercii olan Fetvâhâne ve Meclis-i Tedkikat-ı Şer'iyye, bir kadı'nın vermiş olduğu yargı kararlarının onda ikisini bozarsa bir sene, onda dördünü bozarsa iki sene, yarısını bozarsa o kadı üç sene terakkiden mahrum kalır; onda altısını bozarsa görevden azledilerek kendisine iki sene görev verilmez; onda altısından çoğunu bozarsa artık kadılık mesleğinden (irâde-i seniyye ile) çıkarılırdı. Bu disiplin cezalarına esas olmak üzere her mahkemede mart ayı başında geçen senenin işlerine âit bir cetvel hazırlanarak bunda bu sene zarfında meydana gelen dâvâlar ile hükme bağlananlar belirtilerek Meşîhat'e gönderilirdi. Fetvâhâne ve Meclis-i Tedkikat-ı Şer'iyye de her sene onayladığı veya bozduğu hükümleri ve bunları veren kadıların isimlerini bir cetvel halinde Encümen-i İntihab'a verirdi.

G. Kadıların Yardımcıları

a. Müftüler

Meclis-i idarenin tabiî üyelerindendi. Gerek kadılardan kendilerine havâle olunan şer'î meselelere ve gerekse halkın kendilerine yönelttiği şer'î sorulara gereken cevapları verir; o beldenin ulemâsına başkanlık ederek medreselerin mahsus nizamnâmelerine uygun olarak müderrislerin en iyi şekilde memuriyet ve görev icrâlarına nezâret ederdi. Müftülük makamı münhal bulunan bir beldenin bilfiil tedrisle uğraşan müderrisleri, büyük câmilerin imam ve hatibleri ve meclis-i idare ve belediye meclisinin seçilmiş müslüman üyeleri meclis-i idareye çağrılarak halkın itimad ettiği ve sorulacak sorulara fetvâ vermeye kâdir ulemâdan üç kişiyi kapalı oyla seçer; durum vilâyetçe görüş eklenmek suretiyle ve mazbatayla beraber seçilenlerin özgeçmişleri Meşîhat'e bildirilir; Encümen-i İntihab adayların durumunu inceleyerek hangisinin bu işe elverişli olduğunu Meşîhat'e arzeder; Meşîhat de bunlardan birini menşur hazırlayarak müftülüğe tâyin ederdi. Seçilenlerin bu işe elverişli olmadığı ortaya çıkarsa yeniden seçim yapılırdı. Söz konusu beldede bu işe elverişli kimse yoksa durum ders vekâletince gazetelerde îlân edilir; tâlipler arasında imtihan yapılarak en uygunu müftülüğe getirilirdi.

b. Mahkeme Kâtipleri

İdare-i Vilâyât Kanunu uyarınca, bağlı bulundukları kadılar tarafından fıkıh, ferâiz, sakk-ı şer'î ve hüsn-i hatt bakımından imtihan edilerek başarılı olanlardan seçilir ve münhal olan bu görevlere vâlilikçe tâyin edilirlerdi. Müftü müsevvidleri de aynı şekilde müftü tarafından seçilir ve vâlilikçe tâyin edilirdi. Mahkemelerdeki muhzır ve hademelerin tâyini de kadılara âitti.

c. Nâhiye Nâipleri

Bunlar bağlı bulundukları vilâyet, livâ veya kazâ kadısının vekili konumundaydı. Bunların seçimleri, tâyinleri, görev ve yetkileri özel tâlimatla belirlenecekti. (Ne yazık ki, bu tâlimata rastlanamamaktadır, muhtemelen çıkarılamamıştır.)

H. Encümen-i İntihab

Meşîhat müsteşarının başkanlığında toplanan ve İ'lâmat-ı Şer'iyye, Medresetü'l-Kudat, tahrirat, memurîn ve sicil müdürleriyle Meşîhat'in seçeceği başkanlardan oluşan ve kararları istişârî olan bir kurumdu. Gerekli görüldükçe toplanır; Meşîhat başkan ve ileri gelenleri dışında bütün şer'iyye ve ilmiyye görevlilerinin seçim, tâyin, terfi, becayiş, azl ve gerekirse haklarında yargılama yapılması ve ceza uygulanmasına dâir hususlarla, memurların sicillerine işlenmesi gereken durumları inceleyip gereğini mazbatayla Meşîhat'e bildirmekle görevliydi.

12 Rebiülevvel 1332/1914 tarihli kanun-u muvakkat[85] ile Rumeli ve Anadolu Kazaskerlik Mahkemeleri tek mahkeme halinde birleştirilmiştir.

Daha önce 7 Eylül 1910 tarihinde Meşîhat'e bağlı olarak bir **Şûrâ-yı İlmiyye** kuruldu. Şeyhülislâm müsteşarının başkanlığındaki bu kurul sekiz üyeden müteşekkildi. Şer'iyye mahkemeleri ile ilmiye meclis ve şubeleriyle ilgili mevzuatı hazırlamak; ayrıca Meclis-i Tedkikat-ı Şer'iyye, şer'iyye mahkemeleri ve ilmiye meclislerinden Meşîhat'e gönderilecek meseleleri tâyin ve tesbit, medreseler ve emvâl-i eytâm (yetim malları) hakkındaki meseleleri tedkik etmekle görevliydi[86].

2. Şer'iyye Mahkemelerinin Adliye Nezâreti'ne Bağlanması

1908 yılında İkinci Meşrutiyet'in îlânını sağlayan İttihad ve Terakki Fırkası, önceleri fiilen, 1913 tarihinden sonra da resmen hükûmeti ele geçirmişti. Fırka, iktidarını sağlamlaştırdıktan sonra ülkede Tanzimat ricâlinden de bir adım ileri geçerek, cesâretle bir dizi reform gerçekleştirmeye girişti. Bunların başında da hukukî ve adlî reform geliyordu. Bu reformlara sıcak bakmayacağı anlaşılan şeyhülislâm Cemaleddin Efendi azledilerek

85- *"Kazaskerlik Mahkemelerinin Tevhidi Hakkında Anifüzzikr Hükkâm-ı Şer' Kanunu'nun 6. maddesine müzeyyel kanun-ı muvakkat"*. Düstur: II/6/184-185; Karakoç, 5.

86- *"Şûrâ-yı İlmiyye nizamnâmesi"*. Düstur: II/2/675.

sürgüne gönderildi. Bununla da yetinilmedi; Kanun-ı Esasî'nin 27. maddesinde değişiklik yapılarak o zamana kadar doğrudan padişah tarafından tâyin edilen şeyhülislâmların hükûmetlerle beraber gelip gitmesi sağlandı. Daha ilerici kimseler şeyhülislâmların kabineden çıkarılmasını ve Meclis-i Meb'usan'a gelmemeleri gerektiğini savunmaya başlamıştı. Bunlara göre "şeyhülislâm halîfenin vekili ve İslâm cemaatinin başı olmak itibariyle ruhânî bir liderdir, hükûmette işi olmamalıdır, ancak kendi idaresi altında bulunan şer'iyye mahkemeleri Adliye Nezâreti'ne bağlanıncaya kadar geçici olarak bu durum sürdürülebilir, ancak bu tarihten sonra şeyhülislâmlara hükûmet işlerinden el çektirilmelidir!". Bu düşünce İkinci Meşrutiyet dönemindeki siyasî anlayışın eksenini teşkil eder. Reform taraftarlarının düşünce ve istekleri hep bu tarzda ve hukukun laikleştirilmesi yönünde olmuştur.

Bu reformlar ve bunlar etrafında ilericilerin ortaya attıkları düşünceler, o zamanki muhafazakâr çevreleri şüphelendirmiştir. Bunlar İslâmiyette ruhâniyet ve cismâniyet ayrımının bulunmadığını, bu kavramların hıristiyanlığa âit olduğunu söylemekteydiler[87]. O zaman Küçük Hamdi lakabıyla tanınan ve Meşîhat müsevvidi iken Sultan II. Abdülhamid'in hal' fetvâsını kaleme almasıyla bir bakıma İttihadcıların güvenini kazanan meb'us Elmalılı Hamdi Efendi, bu konuyla ilgili yazdığı makalesinde, şeyhülislâmın ruhânî bir lider değil, devlet başkanı olan padişah/halîfenin belirli bazı işleri yürütmek üzere görevlendirdiği vekili olduğuna işaret etmekteydi. Nasıl sadrıâzam hükümdarın mutlak vekilidir, nâzırlar da -İslâm hukukundaki ismiyle- tenfîz vezirleridir, yani belirli konularda vekil edilmişlerdir, şeyhülislâm da hükümdarın dine âit bir takım görev ve yetkilerini devrettiği bir vekilidir, kendisine verilmiş idarî işlerle uğraşması hukuka aykırı değildir. İslâm hukukunda kuvvetler ayrılığı da bulunmadığından yasama, yürütme ve yargı yetkisini uhdesinde bulunduran ve bunları vekiller aracılığıyla kullanan

87- Kazanlı Halîm Sâbit: **"İslâmiyyetde Ruhâniyyet, Cismâniyyet Var mı?"** Sırat-ı Müstekim. S:23, Y: 1324, s: 359-361; Küçük Hamdi: **"İslâmiyyet ve Hilâfet ve Meşîhat-i İslâmiyye"**, Beyânü'l-Hak, C:1, S: 22, Y:1327/1324, s: 511-514.

hükümdar hem cismânî, hem de ruhânî liderdir. Osmanlı Devleti'nde şeyhülislâm, medreselere ve mahkemelere nezâret ederdi. Tanzimat'tan sonra medreselerden fen dersleri kaldırılarak bunları okutacak başka okullar teşkil edilince bunlara nezâret etmek üzere Maarif Nezâreti kurulmuş, Meşîhat'te medreseler ve Mekteb-i Nüvvab'ın idaresi kalmıştı. Yine daha çok uluslararası ilişkiler ve anlaşmalar çerçevesinde doğan bazı hukukî meselelerin fıkıh kurallarıyla paralellik sağlayıp sağlamadığına dikkat edilmemesi üzerine nizâmî dâvâlar doğmuş ve bunların çözümlenmesi için bu adla yeni mahkemeler oluşturulmuştu. Bunlarla ilgilenmek üzere de Adliye Nezâreti kurulmuştu. Böylece ülkemizde maarif ve adliye ikiye ayrılmıştı. Burada Adliye Nezâreti'nin lüzumsuzluğu ortada iken kaldırılması cihetine gidilmemişti[88].

Şer'iyye mahkemeleriyle ilgili radikal reformların bu dönemdeki ilk habercisi Celâl Nuri'dir. Zamanın en ileri düşünceli ve cüretli yazarlarından Celâl Nuri, bu mahkemelerin mümkünse kaldırılmasını, değilse ıslah edilmesini ve görecekleri işlerin kanun dâiresine girmesine taraftar olduğunu açıklıyordu[89].

1916 yılında İttihad ve Terakki Fırkası merkez-i umumî (genel merkez) üyelerinden Ziya Gökalp, yazıp fırka mensuplarına dağıttığı ve daha sonra da bir takım gazete ve dergilerde yayınladığı makalesinde, yargı birliği ve özellikle şer'iyye mahkemelerinin Adliye Nezâreti'ne bağlanması konusunda uzunca görüşler ileri sürmüş ve fırkanın bu alandaki reformları yapmasında çok önemli bir etken ve teşvikçi olmuştur. Ziya Gökalp bu makâlesinde, 1252/1837 tarihinde şer'iyye mahkemelerinin Şeyhülislâmlığa bağlanmasının hatâlı ve bu zamana kadar mahkemelerin bugünki Adliye Nâzırı demek olan kazaskere, bunun da padişahın mutlak vekili olan sadrıâzama bağlı olmasının daha doğru olduğunu; fetvâ ile kazanın bir kişide/makamda birleşemeyeceğini, halbuki Şeyhülislâmlığın esas görevinin fetvâ olduğunu, nitekim İmam-ı Azam Ebû Hanîfe ve Zenbilli Ali Efendi gibi zatların müftü oldukları için kazâ görevini kabul etme-

88- Küçük Hamdi, 513-514.
89- Celâl Nuri: **"Havâic-i Kanuniyyemiz"**, İctihad, S. 64, 2.V.1329.

diklerini; yargının devlet başkanının bölünme kabul etmez bir siyasî hakkı olduğunu, bu hakkın bölünerek bir kısmının istişarî ve dinî bir makam olan Şeyhülislâmlığa bağlanmasının doğru olmadığını; Şeyhülislâmlık ne kadar İslâmî bir makam ise Adliye Nezâreti'nin de o kadar İslâmî bir makam olduğunu; kaldı ki Adliye Nâzırı'nın, Şeyhülislâm gibi doğrudan tâyin edilmediği için sadrâzamın sorumluluğu altında bulunduğunu; şer'iyye mahkemelerinde uygulanan hukuk tedvin edilmediğinden buradan adalete aykırı kararlar verildiğini; şer'iyye mahkemelerinin Adliye Nezâreti'ne bağlanmasıyla Şeyhülislâmlığın da bundan sonra aslî görevi olan din hizmetleriyle daha yakından uğraşabileceğini; ancak muhaliflerin bunu şer'iyye mahkemelerinin kaldırılması gibi yorumlayabilecekleri için fırka mensuplarının uyanık bulunması gerektiğini söylemektedir[90]

Ziya Gökalp tarafından kaleme alınıp dağıtılan bu makaledeki düşüncelerde doğruluk payı olduğu inkâr edilemez. Ancak söz gelişi, fetvâ ile kazânın bir kişide birleşemeyeceği iddiası doğru değildir. Fetvâ ile kazâ arasında fark vardır; ama kazânın da aslında bir içtihat ve fetvâ faaliyeti olduğu gözden uzak tutulmamalıdır. Bizzat Hz. Peygamber hem fetvâ, hem de kazâî hükümler vermiştir. Dört Halife, Sahabe ve sonra gelen hukukçular da hep bu yolda hareket etmişlerdir. İmam-ı Azam Ebû Hanîfe ile Zenbilli Ali Efendi gibi zâtların müftü olup kazâ görevini kabul etmemeleri, dinî ve şahsî hassasiyetlerindendir, içtihadlarında azimeti benimsediklerindendir; yoksa İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'nin öğrencileri Ebû Yusuf ye İmam Muham-

90- O. Nuri, Mecelle-i Umur, I/275-284; Ziya Gökalb: "Diyanet ve Kazâ", İslâm Mecmuası, II/35/1331/ 756-760. Hattâ Ziya Gökalp bu konuda o devir için oldukça cür'etli bir şiir bile kaleme almıştı:

"Bir devlet ki hukukunu kendi doğurmaz
Kanununa "gökden inmiş, değişemez" der,
O, asla bir devlet değil, müstakil durmaz,
Değişmeyen bir varlığı taşıyamaz yer!
Hâkim olan millet midir, Meşîhat midir?
Millî Meclis, meb'usan mı, Bab-ı Fetvâ mı?
Hep eskidir teşri', kazâ, mahkeme, ilâm,
Devlet dine kanun yapar, dinse devlete....
Sarıklılar memur olur, fesliler imam,
Devlet benzer Meşîhat'e, din hükûmete!"

med, öte yandan Hızır Bey, Molla Fenârî gibi büyük Osmanlı hukukçuları kadılığı kabulde tereddüt göstermemişlerdir, uygun olmasaydı etmezlerdi[91]. İslâm hukukuna göre, yargı görev ve yetkisi devlet başkanına âittir. O da bunu bizzat veya vekiller aracılığıyla kullanabilir. Bu iş için vekil ettiği kimseleri (kazasker, kadı, nâip) belli zaman, yer ve dâvâlara bakmakla sınırlandırabilir. Bir başka deyişle görev verirken, "şu kadar zaman için, şu beldede veya sadece şu dâvâlara bakabilirsin!" diyebilir. Öte yandan mahkemelerin şu veya bu makama bağlanmasının hukuken bir önemi yoktur. Osmanlı Devleti'nde mahkemelerin bu şekilde ayrılması, bir başka deyişle düalitesi tamamen zaruretin, Tanzimat sonrasında Avrupa devletlerinin Osmanlı ülkesindeki azınlıkları himâye bahânesiyle yaptıkları baskının bir sonucudur. Bir ülkede tek tip mahkemenin bulunması elbette ki idealdir. Aneak hükûmetin buradaki maksadını hemen herkes sezmişti. Bu da, giderek şer'î mahkemeleri kaldırılması, bir başka deyişle mahkemelerin nizâmiye mahkemeleri çatısı altında birleştirilmesi, ilmiye sınıfının tamamen etkisiz duruma getirilerek hukukun laikleştirilmesiydi[92]. Nitekim aynı hükûmet 1909 ve 1914 tarihli Tefrik-i Vezâif Nizamnâmeleriyle de bu niyetini belli etmişti. İşte şer'iyye mahkemelerinin Adliye Nezâreti'ne bağlanmasının büyük bir menfi reaksiyon doğurması bu sebepledir, yoksa şer'iyye mahkemelerinin kaldırılması veya mahkemelerin isimlerinin değiştirilmesi çok önem taşımıyordu.

Bu sıralarda Darülfünun Hukuk Fakültesi usul-i muhakemat-ı hukukiye ve hukuk-ı idare müderrislerinden ve Burdur meb'usu Seyyid Hâşim Bey'in bir makalesi yayınlandı. Burada Ziya Gökalp'e nisbetle, oldukça ihtiyatlı bir lisan kullanan mü-

91- İzmirli İsmail Hakkı, bu münazaralar çerçevesinde, zamanın namlı muhafazakâr gazetelerinden Sebilürreşad'da bir dizi makâle kaleme alarak bu yönden Ziya Gökalp ve onun gibi düşünenlere ilmî cevaplar vermş, sonra bunları ***Kitâbu'l-İftâ ve'l-Kadâ*** adıyla 28 sayfalık bir kitapçık halinde toplamıştır. Evkaf Matbaası, 1326/1328.

92- Nitekim İttihad ve Terakki hükûmetinin şiddetli muhaliflerinden eski Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi sürgündeyken yazdığı yazılarında bunu ifade etmekte, hattâ Mecelle'yi ta'dil için kurulan komisyonun başkanlığı ve Adliye Nezâreti müsteşarlığına Kont Ostrorog adlı bir Fransız'ın getirildiğine işaretle, bunun da zamanın hükûmetinin şer'î hukuka bakış açısını gösterdiğini söylemektedir. Mustafa Sabri Efendi: **Hilâfetin İlgasının Arkaplanı**, Trc: O. Yılmaz. İst. 1996, 100.

ellif, bir zamandır ülkedeki yargı birliğine aykırı icraatları eleştiriyor, vaktiyle nizâmiye mahkemelerinin kurulmasının hatâlı olduğuna ve bunların söz konusu ikiliği meydana getirdiğine dikkat çekiyordu. Bu mahkeme ikiliği pratik pek çok mahzurlar da doğurmuştu. Ülkede aynı hukukî ihtilaflara bakan iki yargı mercii vardı ve bunların farklı kararlar vermesi durumunda, halkın ve benzer yargı kararlarına bakmakla mükellef hâkimlerin nasıl davranacaklarını bilememeleri işten bile değildi. Bu durum, hukuk birliğini de bozuyordu. Bir ülkede bütün memurlar birbirine yardımcı olmak gerekirken, bu mahkeme ikiliği hâkimleri birbirine rakip hale getirmişti. Bu mahkemelerden hangisinin mahkeme-i umumiye (genel mahkeme) olduğu doğrusu anlaşılamıyordu. Zaman zaman birbiriyle çelişkili olarak çıkarılan mevzuat bir bu, bir de o tarafı genel mahkeme durumuna getiriyordu. Esasen bu ikilik Osmanlılık fikrinden doğmuştu. Osmanlılık fikrine göre mâdem ki diğer cemaatlerin kendi dinî işlerine bakan mahkemeleri vardı, o halde müslümanların da bunlara muadil kendi mahkemeleri olmalıydı ve bunlar şer'iyye mahkemeleriydi. Halbuki cemaat mahkemeleri İslâm hukukunun azınlıklara tanıdığı bir otonominin sonucuydu ve istisnaîydi. Kaldı ki nizâmiye mahkemelerinde uygulanan hukuk İslâm hukukundan başka bir hukuk değildi ve olamazdı, çünki devlet bir İslâm devletiydi. Evet, bazı özel ihtilaflara bakmak üzere bu işin uzmanlarından oluşan özel mahkemelerin kurulması yargı birliğini bozucu mâhiyette değildi. Hemen her ülkede ceza, medenî ve ticaret hukuku dâvâları farklı mercilerde görülmekteydi. Problem aynı mâhiyetteki ihtilaflara bakmakla birden ziyâde mahkemenin görevli olmasıydı[93].

Hükûmet bütün menfi reaksiyonlara rağmen bunu programa almıştı ve tatbik fırsatını arıyordu. Ancak Adliye Nâzırı İbrahim Bey işi savsaklıyor; zamanın şeyhülislâmı Ürgüblü Hayri Bey de, fırka üyesi olduğu halde, kendisinin yetiştiği kurum olan Meşîhat'in yıkılması anlamında gördüğü için bu işe karşı

93- Seyyid Hâşim: **"Tevhid-i Kazâ Mes'elesi"**, DHFM. Sene. 2, Eylül-Teşrinevvel 1333/1917, Sayı: 10, 787-792. Seyyid Hâşim Bey yazısının arkasına, kendi hazırladığı, bu mahkemelerin Adliye Nezâreti'ne bağlanmasına dâir kanunun esbab-ı mûcibe lâyihasını da eklemiştir.

çıkıyordu. Nihayet şeyhülislâm istifa etmek zorunda kaldı ve fırkanın en ileri gelenlerinden Halil Bey (Menteşe), Adliye Nâzırlığı'na tâyin edilerek reformun önü açıldı[94]. 1916 yılında hükûmet medreselerin de içinde bulunduğu bütün öğrenim kurumlarını Maarif Nezâreti'ne bağladığı gibi, hemen ardından şeyhülislâmın kabineden çıkarılmasıyla beraber 18 Cemâzilevvel 1335/1917 tarihinde Kazaskerlik ve Evkaf Mahkemeleri de dâhil olmak üzere bütün şer'î mahkemeleri Adliye Nezâreti'ne bağladı[95]. Kadıların tâyinleri de adliye nâzırı tarafından seçilmiş bir encümen tarafından gerçekleştirilecekti. Böylece kadı ve hâkimler arasında statü farklılıklarının kaldırılması amaçlanmıştı. Öte yandan şer'iyye mahkemeleriyle buna bağlı kurumlara ilişkin mevzuatın bu kanuna aykırı olmayan hükümleri yürürlükte kalacaktı[96].

Bu kanun uyarınca artık şer'î mahkeme ilâmlarının üst kontrol mercii Mahkeme-i Temyiz'de kurulan Şer'iyye Dâiresi olmuştu[97]. Bu arada Meclis-i Tedkikat-ı Şer'iyye kaldırılarak Fetvâhâne'nin görevi ise fetvâ vermekle sınırlandırılmıştı. Meclis-i Tedkikat-ı Şer'iyye'nin evrakı ile beraber memurları da Mahkeme-i Temyiz Şer'iyye Dâiresine nakledildiğinden esasen Meclis-i Tedkikat-ı Şer'iyye'nin Mahkeme-i Temyiz Şer'iyye Dâiresi'ne dönüştürüldüğü ve bu adı aldığı kabul edilebilir.

94- **Halil Menteşe'nin Hâtıraları-2**: Yayınlayan: Yılmaz Öztuna, Hayat Tarih Mecmuası, S: 6; Temmuz 1973, s: 24-25. Halil Menteşe, bu çok önemli reformun başlıca gerçekleştiricisi olduğu gibi, gayrımüslim teb'anın adlî otonomilerini kaldıran ve ilk defa telfikçi (eklektik=mezheblerin farklı hükümlerinin bir araya getirildiği) karakterde bir kanun olan Hukuk-ı Âile Kararnâmesi'nin hazırlanmasında da başrolü oynamıştır. Halil (Menteşe) bu hatıralarında şer'iyye mahkemeleriyle ilgili reformun Şeyhülislâmlık makamının yıkılması maksadına matuf olduğunu ima etmektedir.

95- Düstur: II/9/270-271; Karakoç, 5-6; O. Nuri, Mecelle-i Umur, I/274-299; Bilici, 712.

96- Vaktiyle Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye'nin hazırlanması için kurulan Mecelle Cemiyeti'nin, dâire-i ilmiye sayılan Meşîhat'te değil de, dâire-i adliyede, yani Adliye Nezâreti'nde kurulmuş olması ulemânın tepkisini çekmiş, Meşîhat'in giderek pasifize edileceğinden korkan ve kendisi de büyük bir hukukçu olan Şeyhülislâm Hasan Fehmi Efendi ile Ahmed Cevdet Paşa arasında bir çekişme yaşanmıştı. Hattâ bir ara Cevdet Paşa azledilerek Mecelle Cemiyeti Meşîhat'e bağlandıysa da kısa bir süre sonra tekrar eski duruma dönülmüştü. İşte bu olay, belki de II. Meşrutiyet'in ilânından sonra iyice su yüzüne çıkan ulemâ-bürokrasi ihtilafının yıllar öncesine uzanan bir hareket noktasıdır.

97- Bilmen, VIII/ 241; Velidedeoğlu, 717.

Şer'iyye mahkemelerinin Adliye Nezâreti'ne bağlayan kanunun Adliye Encümeni mazbatası da yukarıda adı geçen Seyyid Hâşim Bey tarafından kaleme alınmıştır[98]. Burada öncelikle uzun ve gereksiz pek çok izahat verilmişti. Bu kadar kısa ve teşkilâtla ilgili basit ve teknik bir düzenleme getiren böyle bir kanunda bu kadar uzun ve ayrıntıya gidilmesi, işin ve kamuoyunun hassasiyetinden çekinildiğini göstermektedir. Mazbatada artık devletin siyasî teşkilâtının dayandığı esasların ve hukuk anlayışının tamamen değiştiğine, kuvvetler ayrılığı prensibinin iyice yerleşerek kanun yapma kuvvetiyle kanunları icrâ etme kuvvetlerinin birbirinden tamamen bağımsızlaştığına, kanunları icrâ kuvvetinin içerdiği idare ve adliye kuvvetlerinin de ayrıldığına işaret edilmektedir. Bu şartlarda şer'iyye mahkemelerinin de uzun bir zamandan beri bağlı bulunduğu makamdan alınarak Adliye Nezâreti'ne bağlanmasının büyük bir reform (ıslahat-ı azîme) olduğu vurgulanmıştır. Hattâ encümende şer'î mahkeme hükümlerinin temyiz mercii olarak Mahkeme-i Temyiz'de kurulacak mercie bile şer'iyye dâiresi adı verilmekten çekinilerek birinci hukuk dâiresi adı teklif edilmesi çoğunluk tarafından kabul görmüşse de, her nedense sonradan bu merci için şer'iyye dâiresi adı kabul edilmiştir[99]. 8 Muharrem 1336/7.XI.1917 tarihli Usul-i Muhakeme-i Şer'iyye Kararnâmesi[100] ile şer'iyye mahkemelerinde yargılama usulleri düzenlenmişti.

Bu düzenlemelerle zamanın hükûmeti, eski devrin (Sultan II. Abdülhamid devrinin) muhafazakâr siyaseti sebebiyle ol-

98- Seyyid Hâşim, 792-802.

99- Mahkeme-i Temyiz'de şer'î mahkeme hükümlerinin kanun yolu olarak kurulacak mercie Birinci Hukuk Dâiresi isminin verilmesinin altında şer'iyye mahkemelerinin öteden beri baktıkları hukuk-ı hususiyeye (özel haklara) ilişkin kısas, diyet, müessir fiil gibi bazı ceza dâvâlarına bakmaktan yasaklanması amacı da yatmaktadır. Nitekim 1330 tarihli Mehâkim-i Şer'iyye ve Nizâmiyyenin Tefrik-i Vezâifi hakkında nizamnâme de buna elverişli olarak düzenlenmiş, kısas, diyet, erş gibi maddeler kararnâme metninden kasden çıkarılmıştı. Gerçi *"sâir hukuk-ı şer'iyye dâvâları"* tâbirine bunları da katmak belki mümkündü ama sonuç mahkemenin yorumuna kalıyordu. Zâten kısa bir süre sonra Meşîhat yerine Mahkeme-i Temyiz, şer'iyye mahkemelerinin kanun yolu mercii durumuna gelmişti. Bu durumda şer'î mahkemelerin işgüzarlık ederek başlarını sıkıntıya sokmak istemeyecekleri tabiîydi, çünki hiçbir hâkim hükmünün temyiz merciinden bozularak dönmesini arzu etmez.

100- Düstur: II/9/783-794; Karakoç, 29-99.

dukça itibar kazanmış bulunan ulemâyı bu ağırlığından mahrum ettiğini ve bunlar üzerindeki nüfuzunu daha da sağlamlaştırdığını umuyordu. Şeyhülislâm kabine dışı kalmış, medrese ve şer'î mahkemeler de artık ilmiye sınıfının elinden alınarak doğrudan hükûmete bağlanmıştı. Bununla aynı zamanda ülkede vahdet-i kazâ (yargı birliği) yolunda da önemli bir adım atıldığı düşünülmüştür[101]. Gerçekten de bu adım, İttihad ve Terakki Fırkasının devlet teşkilâtında ve bunun dayandığı siyasî ve sosyal esaslarda oldukça köklü reformlar peşinde olduğunu göstermektedir. Birinci Dünya Savaşı'nın kaybedilmesi ve partinin iktidardan düşüşü bu reformları bir süre akâmete uğratmıştır[102].

101- Mısır'da İsmail Sıdkı Paşa da aynı yolda davranarak şer'î mahkemeleri -daha sonra uygun bir zamanda tümüyle kaldırmak üzere- mahallî mahkemelerle birleştirmeye teşebbüs etmiş, ancak Millî Meclis üyeleri Paşa'nın bu niyetini anlayarak teklifi reddetmiştir. M. Sabri. 67.

102- Bu yıllarda, Sultan Reşad'ın Çanakkale Zaferi için kaleme aldığı gazel türündeki manzûmeye tahmîs şeklinde bir nazîre yazılmış; şâiri bilinmeyen ve o zaman yayınlanamayan bu manzume halk arasında çok yayılmıştı. Bu tahmîsin son iki kıt'asında şer'iyye mahkemeleri reformu da alaylı bir şekilde tenkid edilmektedir. (Her kıt'anın ilk üç mısraını bu nazîre, son iki mısraını da Sultan Reşad'ın gazeli teşkil eder. *Hayr-i dessâs* sözü ile Şeyhülislâm Hayrî Efendi; *dinsiz Mûsâ* ile de Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım Efendi kasdedilmektedir.)

Haberim yokdu olup bitmiş olan şeylerden
Mesnevîler okuyordum oturup ezberden
Bir de baktım ki haber geldi bizim Enver'den
Sevket etmişti Çanakkaleye hulûr ü berden
Ehl-i İslâmın iki hasm-i kavîsi birden
Milletin emdi kanın döndü o Enver domuza
Şevket ü kudret-i şâhânemi çekdi omuza
Çıkası gözlerini dikdi bizim postumuza
Lâkin imdâd-ı ilahî yetişip ordumuza
Oldu her bir neferi kal'a-yı pulad beden
Dönmeler Tal'at'ı da yendi kumar bezminde
Bitdi haysiyyet-i mâliyye cihan nezdinde
Millet ekmek diye toprak yedi lâkin zinde
Asker erladlarımın pişgeh-i azminde
Aczini eyledi idrâk nihâyet düşmen
Hele ol Hayr-i dessâs mefâsid-i girdâr
Etdi Evkâf-ı hümâyunumu paymâl-i hasar
Eyledi Bâb-ı Meşîhat'te de bir hayli mazar
Kadr ü haysiyyeti paymâl olarak etdi firâr
Kalb-i İslâma nüfuz eylemeye gelmiş iken
Ederek mahkeme-i şer'-i şerîfi ilgâ
Son halîfe beni kaydetdi bu tevhid-i kazâ
Şeyhülislâm-i âhir oldu o dinsiz Mûsâ
Kapanıp secde-i şükrana Reşad eyle dua
Mülk-i İslâmı hudâ eyleye dâim me'men
(İsmail Hâmi Dânişmend. Tarihî Hakikatler. İst. 1979. I/180-181.

3. Şer'iyye Mahkemelerinin Tekrar Meşîhat'e Bağlanması

Şer'iyye mahkemelerinin Adliye Nezâreti'ne bağlanması teşebbüsü çok büyük reaksiyon doğurmuş, gazete ve dergilerde uzun süre lehte ve daha çok aleyhte yazılar yayınlanmıştır. Hattâ bu meseleyle ilgili anket bile düzenlenmişti. Bir süre sonra İttihad ve Terakki hükûmetinin düşüşüyle tekrar eski duruma dönülmüştür[103].

14 Şaban 1338/3.V.1920 tarihli kararnâme[104] ile Muhallefat-ı Umumiye Kassamlığı Adliye Nezâreti'nde kalmak üzere, bütün şer'iyye mahkemeleri tekrar Şeyhülislâmlığa bağlanmış ve Mahkeme-i Temyiz Şer'iyye Dâiresi kaldırılmıştır. Bu kararnâmenin oldukça uzun olan esbab-ı mûcibe lâyihası, şer'iyye mahkemelerinin Meşîhat'ten alınıp Adliye Nezâreti'ne bağlanmasını büyük bir hatâ olarak değerlendirip şiddetle eleştirirken, tekrar niçin eski duruma dönüldüğünü izah ediyordu.

Söz konusu lâyihada uzun ve gereksiz pek çok ifadeden sonra özetle şunlara yer verilmekteydi: "Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'tan bu yana tutulan reform usulleri yanlıştı ve bunda aşırı gidilmişti. Ülkenin bünyesine uymayan bir ıslahat yolu izlenmişti. Başka devletlerde böyle esaslı reforma gidilmiş olsaydı bu devletler bir gün bile dayanamayıp yıkılırdı, nitekim Rusya yapılan reformların siyasî, sosyal ve ekonomik bünyesinde meydana getirdiği tahribata dayanamayıp çöküvermişti. Bu reformlardan biri de adlî reformlardı. Gerçi ülkede bu alanda bir ıslahata ihtiyaç vardı; ancak burada esas problem hâkimlerin

---

103- Şair Eşref'in bu reformlar hakkındaki bir hiciv kıt'ası o devirde dillerde dolaşır olmuştu:

"Avdetîler ile hükûmetimiz,
Benzedi devlet-i Yehûdaya.
Bâb-ı Fetvâyı da cıfıtlık edip,
Verdiler ilânihâye Mûsâ'ya." (Dânişmend, Tarihî Hakikatler, II/153.) Burada avdetîlerden maksadın o zamanlar iktidarda hayli söz sahibi olan Yahûdî dönmeleri: Mûsâ'dan maksadın da masonluğu hakkında çok rivâyetler çıkan ve bunlara karşı gazetelerde kendini müdâfaa etmek ihtiyacı hisseden zamanın İttihadçı şeyhülislâmı Mûsâ Kâzım Efendi olduğu malûmdur. Cıfıt, cühûd kelimesinden bozmadır ve Yahûdî demektir.

104- *"Bilumum Mehâkim-i Şer'iyyenin Makam-ı Meşîhate İade-i İrtibatına Dâir Kararnâme"*. Takvim-i Vekayi': no: 3847, t: 19 Şaban 1338/2.V.1336.

ehil kimselerden olmaması ve bu sebeple adliyeye emniyetin bulunmaması idi. Bu yolda hareket edilmesi gerekirken, ülkede birbirinden farklı işlere bakan çeşitli mahkemeler kurularak adlî birlik bozulmuş ve giderek de bu ayrılık artmıştı. Halbuki yeni kurulan mahkemeler, eskilerinden çok daha problemliydi. Hattâ halk (gayrımüslimler bile) bunlara güvenmediği için eskiden olduğu gibi şer'iyye mahkemelerine başvurmayı tercih ediyordu. Buna rağmen eski hükûmet, şer'iyye mahkemelerinin görev alanını iyice daraltmış, ardından da adliyede birliği temin bahânesiyle bunları Meşîhat'ten alıp Adliye Nezâreti'ne bağlamıştı. Şer'î ve nizâmî mahkemeler arasındaki ikilik, bunların farklı mercileri bağlı olmasından değil, görev alanlarının farklı kılınmasından kaynaklanmaktaydı. Söz gelişi icrâ fonksiyonunun çeşitli nezâretlerce görülmesi birliği bozucu mâhiyette miydi ki, şer'î ve nizâmî mahkemelerin farklı mercilere bağlı olması birliği bozsun. Nitekim bir beldede biri nikâh, diğeri alış-veriş meselelerine bakan iki ayrı hâkimin bulunması hukuka aykırı değildi. Birlik, şer'î mahkemelerin Adliye Nezâreti'ne bağlanmasıyla sağlanabiliyorsa, pekâlâ nizâmî mahkemelerin Meşîhat'e bağlanmasıyla da sağlanabilirdi. Kaldı ki şer'iyye mahkemelerinin dünyevîliğinin yanında dinî tarafı da vardı ve Meşîhat'e bağlı kalması en doğrusuydu. Demek ki, Kanun-ı Esasî'ye de aykırı bu tasarrufuyla eski hükûmetin şer'iyye mahkemelerini giderek tamamen kaldırmak gibi bir niyeti olduğu açıktı."

Şer'î mahkemelerin tekrar Meşîhat'e bağlayan kararnâmenin esbâb-ı mûcibe lâyihası da diğeri gibi kendince oldukça geçerli gerekçeleri ileri sürmekteydi. Ancak Osmanlı hukukundaki bu düalitenin, devletin zaafından istifade eden Avrupa devletlerinin baskısıyla ortaya çıktığı da da bilinen bir gerçekti. Öte yandan şer'iyye mahkemeleri dinî bir fonksiyon görüyorsa nizâmiye mahkemeleri de bundan farklı bir fonksiyon görüyor değildi. Çünki dinî devletlerde her fonksiyon gibi yargı fonksiyonu da dinî nitelikteydi ve Osmanlı Devleti laik değil, dine dayalı bir devletti. Sonuç itibariyle Osmanlı hukukunda şer'î ve nizâmî mahkemelerin görev alanı ve irtibat mercii ile ilgili bu tasarrufların tamamen politik amaçlar taşıdığı ortadaydı. Bu husus o za-

man pek çok hukukçu ve kalem sahibi tarafından açıkça ifade edilmişti. Hattâ meşhur hukukçulardan ve siyaset adamı Mahmud Esad Efendi diyordu ki: "*Mahkeme-i şer'iyyenin Meşîhat'e yahud Adliye'ye merbutiyeti o kadar hâiz-i ehemmiyet değildir. Yalnız bu hususda nazar-ı dikkate alınacak cihet (hüsnüniyet) meselesidir. Lâkin ben korkarım ki ileride mehâkim-i şer'iyyenin ilgası için bu bir hatve-i ibtidaiyye olmasın!*" [105]

4. Şer'iyye Mahkemelerinin Kaldırılması

Bu arada Ankara hükûmeti, İstanbul'daki hükûmetin, İstanbul'un işgal tarihi olan 16 Mart 1920 tarihinden sonraki tasarruflarının bütünüyle geçersiz olduğunu kararlaştırmıştı. Bu sebeple şer'iyye mahkemelerini tekrar Meşîhat'e bağlayan söz konusu kararnâme, Ankara hükûmetine bağlı yerlerde geçerli sayılmadığı için 20 Ramazan 1338/7.VI.1922 tarihli kanunla[106] Sivas'ta bir temyiz heyeti teşkil olunarak bu mahallerdeki şer'î mahkemelerin üst kontrol mercii olarak tanınmıştır. Diğer taraftan 26 Şevval 1338/1920 tarihli *Usul-i Muhakeme-i Şer'iyyeye Dâir Bâzı Mevaddı Hâvi Kararnâme* [107] ile Usul-i Muhakeme-i Şer'iyye Kararnâmesi'nin pek çok hükmü yürürlükten kaldırılmıştır. Ankara hükûmetine bağlı yerlerde Usul-i Muhakeme-i Şer'iyye Kararnâmesi yürürlüğünü muhafaza etmiş, bunun 7. maddesine 1340/1922 yılında bir ilâve yapılmış, 17 Ramazan 1342/1924 tarihli *Usul-i Muhakeme-i Hukukiyye ve Usul-i Muhakemat-ı Cezaiyye ile Sulh ve İcrâ Kanunlarının Bâzı Mevaddını Muaddil Kanun*'un 50. maddesiyle de yürürlükten kaldırılmıştır[108].

Cumhuriyet hükûmeti tarafından mahkeme teşkilâtıyla ilgili yeni düzenlemelere girişilmiş, bu arada şer'î mahkemelerin isminin Mısır'da olduğu gibi ahvâl-i şahsiyye mahkemesine dönüştürülmesi ve gayrımüslimlerin bu konudaki dâvâlarına da

105- "Mahkeme-i Şer'iyyeler Kalıyor mu?", Sebilürreşâd, C:22, S:571-572, Y:1339, s:206.
106- Düstur: 2.b, III/1/10.
107- Takvim-i Vekayi': 3907/2 Zilka'de 1338-19.VII.1336/5-7.
108- Düstur: 2.b, III/5/586-595.

bakması gündeme gelmişti. Bunun da arkasında söz konusu mahkemelerin kaldırılması niyetinin yattığını düşünen kamuoyu derhal şiddetle karşı çıkmıştı. Gayrımüslimlerin ahvâl-i şahsiyye alanına giren dâvâlarına şer'î mahkemelerin bakması Hukuk-ı Âile Kararnâmesi ile gündeme gelmiş ve kısa bir süre gürültüpatırtıyla uygulanmıştı. Buna gayrımüslim vatandaşlar râzı olmadığı gibi, gayrımüslimlerin bu konuda kendi dinlerine tâbi olduklarını, halbuki mahkemelerde İslâm hukukundan başka bir hukukun uygulanamayacağını söyleyen hukukçu ve hâkimler de karşı çıkmıştı. Bu sıralarda Ziya Gökalp ile Ahmet Agayef'in hazırladıkları Teşkilât-ı Esasiye Kanunu projesine, daha önce millet meclisinin yetkileri arasında sayılan "ahkâm-ı şer'iyyenin tenfizi", hâkimiyetin kayıtsız şartsız millete âit olduğu prensibine aykırılık teşkil ettiği gerekçesiyle alınmayınca kamuoyunun endişeleri had safhaya varmıştır[109].

Nihayet muhafazakâr çevrenin korktuğu başına geldi ve yıllardır karşı çıktığı reform gerçekleşti. İttihad ve Terakki hükûmetince daha İkinci Meşrutiyet'in îlânıyla gündeme getirilen ve hukukun laikleştirilmesi için çok önemli bir hadise olarak gördükleri düşünülen şer'î mahkemelerde reform konusunda oldukça radikal bir ac. .n atıldı. Şer'iyye mahkemeleri bu defa büsbütün kaldırılarak 4 Ramazan 1342/1924 tarihli *Mehâkim-i Şer'iyyenin İlgâsına ve Mehâkim Teşkilâtına Dâir Ahkâmı Mu-addil Kanun* [110] ile şer'î mahkemeler ile Mahkeme-i Temyiz Şer'iyye Dâiresi lağvedildi. Böylece İttihad ve Terakki hükûmeti, icraatıyla, cumhuriyet devri hukuk reformuna önemli ölçüde hizmet etmiş oluyordu. Nizâmiye mahkemeleri artık bu adı taşımasına gerek olmaksızın devletin biricik genel mahkemeleri kimliğiyle varlığını sürdürecekti.

109- "Mahkeme-i Şer'iyyeler Kalıyor mu?", Sebîlürreşâd, 206.
110- Düstur: 2.b, III/5/403-404.

BEŞİNCİ BÖLÜM

İMTİYAZLI VİLAYETLERDEKİ REFORMLAR [1]

1. Mısır

Osmanlı Devleti'nin bir parçası olmakla beraber son zamanlarda merkezle bağları hayli zayıflamış bulunan Mısır, Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın vâli olmasından sonra Evahir-i Zilka'de 1256/1840 ve 2 Rebiülâhir 1257/1841 tarihli fermânlarla imtiyazlı bir statüye kavuşmuştu[2]. Daha sonra yayınlanan 13 Muharrem 1283/1866 ve 25 Receb 1289/1873 tarihli fermânlarla bu imtiyazlı durum daha güçlenmiş ve genişlemiş; 19 Şaban 1296/1879 tarihli fermânla da bu hükümler teyid edilmişti. Söz konusu fermânlar, Mısır Hıdivliği'ne her çeşit kanunî düzenleme yapma imkânını da bahşediyordu[3]. Bu sebeple Tanzimat re-

---

1- Osmanlı Devleti'nin diğer önde gelen imtiyazlı vilâyetlerinden Lübnan ve Girit ile ilgili reformlar hakkında daha önce üçüncü bölümde bilgi verilmişti.

2- *"Mısır eyâletinin şart-ı veraset'le Mehmed Ali Paşa uhdesinde ibka ve takdiri hakkında fermân-ı âlî"*, Külliyât-ı Kavânîn, t: 1256, no: 3395; *"Usul-i veraseti ve sair şerâit-i imtiyaziyyeyi tadilen Mısır vâlisi Mehmed Ali Paşa'ya hitaben sâdır olan fermân-ı âlî"*, Külliyât-ı Kavânîn, t: 1257, no: 3396.

3- İ. Hakkı Paşa, I/363-365; Danişmend, IV/129-130, 206-207, 242-243; Karal, VII/46-48. Fermânların metni için bkz. *"Usul-i veraseti ve sair şerâit-i imtiyaziyyeyi tadilen Mısır vâlisi İsmail Paşa'ya hitaben sâdır olan emr-i âlî"*. Külliyât-ı Kavânîn, t: 1283, no: 3398; *"Vaz'-ı nizâmat ve akd-i muahedat için bazı müsaadatı mutazammın Hidiv-i Mısr İsmail Paşa'ya hitaben sâdır olan emr-i âlî"*. Külliyât-ı Kavânîn, t: 1284, no: 3400.

formları, resmen ilân edilmiş olmasına rağmen, fiilen Mısır'a girememiş; Tanzimat'tan sonra çıkarılan Osmanlı kanunları da burada uygulanamamıştır. Dolayısıyla Mısır adlî teşkilâtı, Osmanlı adliyesinden farklı olarak doğmuş ve gelişmiştir; ancak iki sistem arasındaki paralellik de dikkat çekicidir.

A. Karma Mahkemeler

Mısır'da 1870 yılına gelinceye kadar yerlilerle ecnebiler arasındaki dâvâlara diğer Osmanlı vilâyetlerindeki usulün aksine ve yerlilerin zararına olarak konsolosluk mahkemelerinde bakılması âdeti yerleşmişti. Mısır'ın Osmanlılar tarafından fethinden önceki hükûmet tarafından ecnebilere tanınmış imtiyazların bir neticesi olup hâl-i hâzırda geçerli olan mevzuata ve milletlerarası anlaşmalara da aykırıydı. Ülkenin bağımsızlığını zedeleyen bu durum aynı zamanda Mısır halkının çok sıkıntı çekmesine sebep olmaktaydı. Hıdivliğin durumu Bâbıâli'ye bildirmesi üzerine problemi çözmek için karma bir komisyon kuruldu. Komisyon çalışmalarını bitirdikten sonra hazırladığı mazbatada hıdiv bazı değişiklikler yaptı ve bu mazbata hâriciye veziri Nûbar Paşa tarafından incelenmek üzere İstanbul'a getirildi. Burada üyelerinin çoğu ecnebilerden oluşan ve yerlilerle ecnebilerin her türlü dâvâlarına bakmakla görevli muhtelit mahkemeler kurulacaktı. Ayrıca bu mahkemelere hıdivden en aşağı memura kadar, görevlerini ihmâl sebebiyle bir şikâyet vâki olursa, mahkeme bu kişiyi derhal huzuruna getirip muhakeme edebilecekti. Nihayet bu mahkemelerin ilâmları ecnebi devletlere takdim edilecekti.

Hıdivin biraz tadil ettiği komisyon mazbatası Nûbar Paşa tarafından getirilerek İstanbul'a arzolundu. Hükûmet teklifi inceleyerek üyelerinin çoğu ecnebi ve meşruluğu devletlerarası bir anlaşma altında bulunan böyle mahkemelerin asla kabul edilemeyeceğini, daha çok da hıdivin böyle bir projeye nasıl izin verdiğine hayret edildiğini bildirdi. Mısır'daki muhtelit mahkemelerin, Osmanlı ülkesinin diğer vilâyetlerindekilerden farklı olmaması gerekiyordu. Bununla beraber artık iş o dereceden çıkmıştı. Öyle ki ecnebilerin Mısır'daki mahkemelere gittikçe artan güvensizlikleri, öte yandan hıdivin bu komisyon mazbata-

sını kabulde gösterdiği acele, Osmanlı hükûmetinin reddetmesine imkân bırakmayarak onu uygun bir çözüm yolu aramaya itti. Her ne çözüm olursa olsun, eski durumdan yine de ehvendi. Bâbıâli, ne komisyonun mazbatasını ve ne de hıdivin teklifini bu meseleyi çözmeye elverişli buluyordu. Ecnebi devletlerin ise bu işe müdahaleye hakkı bulunmadığını düşünüyordu. Bununla beraber hıdivin teklifine göre muhtelit mahkemelerde bulunacak ecnebi üyeler hükûmet tarafından seçiliyordu. Bu ise diğer Osmanlı muhtelit mahkemelerindeki ecnebi üyelerin bu devlet temsilcilerince seçilmesi usulünden daha ehvendi. Sonuçta Bâbıâli, hıdivin teklifindeki bir takım sakıncalar giderilmek kaydıyla, Mısır'da idare ve yerli halkla ecnebiler arasındaki dâvâlara bakacak birkaç muhtelit mahkemenin kurulmasının uygun görüldüğünü bildirmiştir[4]. Bu sıralarda adliye nâzırı hıdivin kardeşi Mustafa Fazıl Paşa'ydı. Hıdiv İsmail Paşa'nın İstanbul'daki kapı kâhyası (vaktiyle vâliler, işlerini takip etmek ve hükûmetle ilişkilerini sağlamak maksadıyla merkezde bu kapı kâhyası adıyla temsilci görevliler bulundururdu) ve Nûbar Paşa'nın da kayınbirâderi Abraham Efendi'nin bu projenin kabulü için Osmanlı hükûmetine ikiyüz bin pounddan fazla para teklif ettiği söylenir. Bu arada Rus elçisi Ignatiev'e de sus payı olarak yirmi bin pound verilmişti[5].

Bu konuda hazırlanan nizamnâmeye göre[6], İskenderiye ve Kâhire ile Zekaik veya İsmailiyye'den birinde yerlilerle ecnebiler arasındaki hukuk ve ticarete ilişkin dâvâlara bakacak birinci derecede üç mahkeme kurulacaktı. İdare, hattâ hıdiv ve hânedan üyeleri bile ecnebilerle olan dâvâlarında bu mahkemelere tâbi olacaktı. Bu mahkeme üyelerinin üçü ecnebi ve ikisi yerli olmak üzere beş hâkimden oluşacaktı. Ecnebi hâkimlerden biri başkan (reis) vekili namıyla mahkemeye başkanlık edecekti. Ticaretle ilgili dâvâlarda biri yerli ve biri ecnebi iki tacir de muhakemeye katılacaktı. İskenderiye'de bir Divan-ı İstinaf ve ayrıca

4- *"Mısır'da teşkil olunacak mehâkim-i muhtelita hakkında irâde-i seniyye"*, 16 Muharrem 1287/Nisan 1870, Külliyât-ı Kavânîn, 5816.

5- Davison, II/57.

6- *"Mısır'da deâvi-yi muhtelita için teşkili muvafık olan mehâkime dâir lâyiha"*, Külliyât-ı Kavânîn, no: 5816/3.

birinci derece mahkemelerinin Divan-ı İstinaf'ta bozulan hükümlerine âit dâvâlara tekrar bakmak üzere ikinci bir divan bulunacaktı. Bu durumda o hükmün icrâsı tehir edilecekti. Bu divanların her birinde dördü Avrupalı ve üçü yerli olmak üzere yedişer üye bulunacak; ecnebi hâkimlerden biri başkan (reis) vekili ünvanıyla divana başkanlık edecekti. Hâkimleri Mısır hükûmeti seçecek, bunlar hakkında emniyet ve itminan oluşması için gayrı resmî olarak ilgili ülkelerin deâvi nezâretleriyle bilgi alışverişinde bulunulabilecek, tâyin edilen üyeler ilgili devletin onayıyla göreve başlayacaktı. Hâkimlerin zatî işleri, terfileri, bir mahkemeden diğerine geçişleri Heyet-i Hükkâm'ın teklif ve tensibiyle olacak, bu divan ve mahkemelerin üyeleri azledilemeyecek ve değiştirilemeyecekti. Mısır hükûmeti bu hâkimlere rütbe ve nişan veremeyecekti. Her divan ve mahkemede kâtip, kâtip muavinleri, tercüman, hademe ve hükümlerin tebliğiyle görevli muhzırlar bulunacaktı. Heyet-i Hükkâm'ın başında umum deâvi vekili bulunacak, bu zat aynı zamanda divan ve mahkemelerin genel toplantılarına katılacaktı. Deâvi vekili hıdiv tarafından tâyin ve gerekirse azledilebilecekti. Bu üyeler arasındaki sayı dengesizliği Osmanlı ülkesindeki diğer muhtelit mahkemelerde söz konusu değildir, bir başka deyişle diğerlerinde sayı üstünlüğü yerli üyelerdedir. Ancak Mısır muhtelit mahkemelerindeki üyelerin seçiminin Mısır hükûmetince gerçekleştirilmesi hususunun da diğer Osmanlı vilâyetlerindeki muhtelit mahkemelerin ecnebi üyelerinin bu devlet temsilciliğince seçilmesi keyfiyetine göre daha ehven olduğu ortadadır. Adı geçen nizamnâme lâyihasıyla beraber bu mealde sefâretlere de bir tâlimat gönderilmiştir[7].

1875 yılında faaliyete geçen bu mahkemelerin yetki sahası aynı statüdeki Osmanlı mahkemelerinden daha geniş olup, tarafları çeşitli tâbiyette bulunan ticarî ve medenî, öte yandan taraflarından birinin ecnebi olduğu cezaî dâvâlarla ayrıca taraflarından biri ecnebi olan akara dâir dâvâları diğer taraf aynı tâbiyette olsa bile bakardı. Mısır'da konsolosluk mahkemeleri (me-

7- *"Sifera-yı Sultanat-ı Seniyyeye gönderilecek tâlimatın müsveddesi tercemesi"*, Küllüyât-ı Kavânîn, 5816/4.

hâkimu'l-kunsuliyye) ise zâten işlemekteydi. Nûbar Paşa, muhtelit mahkemelerde uygulanacak kanunların da ecnebi devletlerin tasdikine sunulmasını gündeme getirmişse de Bâbıâli bunun zâten başa dert olan kapitülasyonların genişletilmesinden başka bir işe yaramayacağını, hattâ çok başka zararlar açacağını, kanun yapma yetkisinin devri anlamına gelecek bu işin hukuk-ı şahâneye dokunduğunu belirterek reddetmiştir. Mısır hükûmeti bu tepki karşısında geri adım atmak zorunda kalmıştır[8]. Daha sonra Bâbıâli, Mısır muhtelit mahkemelerinde geçerli mevzuatın Osmanlı mevzuatı olacağı hususunu tekrar etmekle beraber, ileride Mısır tarafından hazırlanacak kanunlarla bu boşluğun doldurulabileceğine işaret ederek bir orta yol bulmaya çalışmaktan geri durmamıştır[9]. Ancak Nûbar Paşa, bilahare bu mahkemelerde uygulanmak üzere Fransız menşeli yeni kanunlar hazırlayıp yayınlamayı başarmıştır. Zâten bu esnada Mısır'a devletlerarası anlaşmalar akdetme ve kanun koyabilme yetkisi tanınarak Mısır'ın merkeze bağlılığı bir kat daha zayıflamıştır. Karma ve konsolosluk mahkemeleri ise 1949 tarihine kadar varlığını sürdürmüştü[10].

B. Nizâmî Mahkemeler

Yukarıda da geçtiği üzere, hıdiv İsmail Paşa zamanında ecnebi devletlerle yapılan anlaşmalar sonucu bunların teb'asına çok geniş imtiyazlar tanınmış ve 1875 tarihinde Osmanlı hükûmetinin muhalefetine rağmen *mehâkimü'l-muhtelite* (karma mahkemeler) kurulmuştu. Bunu takiben 1881 ve 1883 tarihli düzenlemelerle *mehâkimü'l-ehliyye* adıyla nizâmî mahkemeler teşkil edilmiştir. Bu mahkemeler şer'î mahkemelerin görev alanının daraltılmasıyla ülkenin genel-aslî mahkemeleri durumuna

8- "*Mısır mehâkim-i muhtelitasına dâir ittihaz idilecek mukarreratın Devlet-i Aliyye'nin inzimam-ı muvafakatine taliki hakkında irâde-i seniyye*". Külliyât-ı Kavânîn, no: 5817, t: 29 Rebiülâhir 1288/Haziran 1871.

9- "*Mısır mehâkim-i muhtelitasında tatbik olunacak kavânin hakkında irâde-i seniyye*", Külliyât-ı Kavânîn, no: 5818, t: 11-12 Cemâzilevvel 1289/Temmuz 1872.

10- Mahmasânî, 220 vd; Joseph Schacht: "Mahkeme", İslâm Ansiklopedisi, 147; Joseph Schacht: An Introduction to Islamic Law, 2nd edition. Oxford 1966, 101.

gelmiştir. Mehâkimü'l-ehliyye, muhtelit ve şer'î mahkemelerin bakamadıkları ticarî, medenî ve cezaî dâvâlara bakarlardı. Bunlar aynı 1879 tarihli Osmanlı Teşkilât-ı Mehâkim Kanunu'nun sistemine de paralel olarak dört dereceden müteşekkildi: Cüz'iyye, ibtidaiyye, istinafiyye ve nakz mahkemeleri. Bu usul Mısır'da hâlâ geçerlidir[11].

C. Şer'î Mahkemeler

Osmanlı fethine kadar Mısır'da dört sünnî mezhepten dört ayrı kadı bulunurdu. 1265 yılında Memlûk sultanı Baybars'ın getirdiği bu usulden önce Mısır'da Şâfiî mezhebinden bir kadı ve bunun diğer mezheplerden nâipleri vardı. Osmanlı hâkimiyetinden itibaren Mısır'da dört mezhepten kadı tâyini usulü kaldırılarak buraya merkezden Hanefî mezhebine mensup bir başkadı gönderilmeye başlandı. Bu kadı dört mezhebe mensup nâipler tâyin ederdi. Herkes dâvâsını bağlı bulunduğu mezhebin kadı veya nâibine götürebilirdi. Bu nâiplerin verdikleri hükümler, Medresetü's-Salihiyye'de bulunan ve Hanefî mezhebindeki Mısır kadısının (kâdiyülkudat) başkanlık ettiği *Mahkemetü Mısri'l-Kübrâ* adlı merciye arz olunurdu. Mısır, otuz altı yargı çevresine ayrılmıştı. Mısır kadısını merkezî hükûmet tâyin edecek, diğerlerini bu kadı seçecekti. Fransız işgalinden sonra vâli Mehmed Ali Paşa zamanında merkezî hükûmet buraya bir memur göndermeye ve bu memur mahallî ulemâdan yargı işine ehil olanları merkeze bildirerek bütün kadılar bunlar arasından Bâbıâlice seçilmeye başlandı. 1805 yılından itibaren Mısır'da artık tamamen Hanefî mezhebi hâkim kılındı. 1273/1254 tarihinde Mısır (merkez) ve Süveyş kadıları dışındaki kadıları seçme yetkisi hıdive tanındı, bu iki kadı ise eskiden olduğu gibi merkezden tâyin edilecekti. Ayrıca kadılara her ay maaş verilmeye başlandı. İsmail Paşa zamanında bu kadıların bir yıl süreyle tâyini usulü getirildi. Bu usul daha sonra açık mahzurları sebebiyle terkedildi. Artık Osmanlı kadısı İstanbul'da oturup onun nâibi sıfatıyla yerine vâlinin seçtiği ve padişahın fermânıy-

11- Mahmasânî, 223 vd.

la tâyin edilen bir kadı Mısır'da görev yapacaktı. Bu usul hakkındaki düzenlemelerde yer alan ifadelerin müphem ve kapalı oluşu sebebiyle Osmanlı kadısı Seyyid Yahya ile *vezirii'l-hakkâniyye* (Mısır adliye nâzırı) arasında ihtilaf çıktı. Bunun üzerine Mahkeme-i Mısri'l-Kübra adındaki bu tarihî yargı mercii kapatılarak yargı tatil edildi. 1914 yılında Osmanlı Devleti'nin Mısır üzerindeki yargı otoritesi tamamen kalkarak hâkim tâyini yetkisi tek başına Mısır hükûmetine âit oldu[12].

Mısır'da 1875 senesinde mehâkimü'l-muhtelite (karma mahkemeler) ve 1883 senesinde de mehâkimü'l-ehliyye teşkil edilerek şer'iyye mahkemelerinin görevleri Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi şahıs, âile, miras, mülkiyet ve şer'î ceza hukukuyla sınırlandırılmıştı. Öte yandan Osmanlı Devleti'nden de ileri gidilerek bugünki tarzda istinaf, şer'î mahkemeler için de kabul edilmişti. 1880 tarihli düzenlemeye göre, tek hâkimli şer'î mahkemelerin hükümleri, üç hâkimden oluşan Kâhire mahkemesinde istinaf edilebilecek, bunun kararlarına karşı da Hanefî başmüftüye başvurulabilecekti. 1897 tarihinde, şer'iyye mahkemelerinde *ciiz'iyye*, *ibtidaiyye* ve *ulyâ* olmak üzere üç derece kabul edildi, kazâlarda bulunan birincilerde tek hâkim, ikincilerde üç ve merkezde (Kâhire) bulunan üçüncüsünde beş hâkim yer alacaktı. Böylece iki dereceli bir istinaf getirilmiş oluyordu. Mısır'da halen geçerli olan bu usul, Suudî Arabistan gibi İslâm hukukunu kısmen uygulama iddiasındaki bazı ülkelere de örnek teşkil etmiştir[13].

Osmanlı Devleti'nde İkinci Meşrutiyet'ten sonra şer'î mahkemelerle ilgili olarak yaşanan gelişmeler aynen Mısır'da da yaşanmış, hükûmet peş peşe yayınladığı mevzuatla bu mahkemelerin yetki alanını diğer mahkemeler lehine kısmaya çalışmış, ulemâ ise buna tepki göstermiştir. Mısır'da yeni kurulan mehâkimü'l-muhtelita ile mehâkimü'l-ehliyenin yetki sınırı dışında kalan ve genellikle hukukun ahvâl-i şahsiyye (şahıs, âile, miras) ile ilgili kısmına ilişkin uyuşmazlıklara *kazâü'ş-şer'î* ve

12- İbrahim Necib Muhammed Ivad: **el-Kadâü fi'l-İslâm**, Kâhire 1395/1975, 117-120.
13- Mahmasânî, 227 vd; Schacht, Mahkeme, 147; Schacht, Introduction, 101.

bunlara bakan geleneksel mahkemelere de bu asrın başlarından itibaren *mehâkimü'ş-şer'iyye* denilmiştir[14]. Bu arada Mısır'da mevcut bulunan gayrımüslim teb'aya âit cemaat mahkemelerinin (*mehâkimü'l-milliyye*) görev alanı da şer'iyye mahkemelerine paralel olarak kısıtlanmıştır. 1907 yılında şer'iyye mahkemelerini ıslah etmek ve adliye reformunu gerçekleştirmek maksadıyla zamanın Mısır müftüsü Muhammed Abduh'un ön-ayak olmasıyla bir komisyon oluşturulmuş ve *Medresetü'l-Kazâi'ş-Şer'iyye* adında hâkim yetiştiren bir okul kurulmuşsa da bu komisyon bir faaliyet gösteremediği gibi, söz konusu okul da 1923 yılında tatil edilmiştir. 1952 ihtilâlinden sonra Mısır'da şer'iyye mahkemeleri tamamen kaldırılmıştır[15].

2. Sudan

Mısırla beraber Osmanlı hâkimiyetinde bulunan ve daha sonra 1821 yılında Mısır hıdivliğine bağlanan Sudan'da 1837 tarihli bir emirnâmeye göre, her bölgede bir başkan ve sekiz üyeli *Meclis-i Mahallî*ler bulunmakta, bunlar birer mahkeme olarak görev yapmaktaydı. Bunların kararları kadı'nın başkanlık ettiği vilâyet meclisinde istinafen görülür, bu meclis ayrıca bidâyet mahkemesi olarak da çalışırdı. Vilâyet meclislerinin kararları, vilâyet müftüsüne arzolunur ve bunun tasdikiyle yerine getirilebilirdi. Bunların kararlarının da istinaf edilebildiği Hartum'daki yüksek mahkeme kadılar ve ileri gelenlerden oluşuyordu. Bunun kararları da Sudan müftüsünün tasdikine muhtaçtı. Bu kararа karşı da Kâhire'de bulunan *Meclisü'l-Alıkâm*'a gönderilmek üzere genel vâliye başvurulabilirdi. 1885 tarihindeki Mehdî isyanından sonra ülkede İslâm hukukunu aslına döndürmek gayesi ardında Vehhabîlik çizgisinde uygulamalar söz konusu oldu ve kadıların verdikleri hükümler daha yüksek bir mahkemede

14- Halbuki kazâü'ş-şer'î, belirli bir görev sınırı çizmekten uzak bir terimdi. Çünki diğer mahkemelerin de uygulayacağı hukuk şer'î hukuktan başka bir hukuk değildi. Ancak Mısır'da durum Osmanlı Devleti'ndeki gibi olmamış, başta Fransız medenî kanunu olmak üzere ecnebi orijinli kanunlar iktibas edilerek şer'î hukukun uygulanma sahası da daraltılmıştır. Böylece kazâü'ş-şer'î terimi tam yerini bulmuştu.

15- İvad, 120-127.

onaylanmadıkça yerine getirilemez duruma geldi. 1898 tarihinde gerçekleşen İngiliz işgalinin ardından İngiltere ve Mısır tarafından ortaklaşa yönetilmeye başlanan ülke, bir hukuk buhranına düştü. Hindistan'da olduğu gibi İngiliz kanunları, hukuk sistemini etkilemeye ve karma mahkemelerde İngiliz hukuku uygulanmaya başladı. Bu devirde tarafların anlaşmaları durumunda ahvâl-i şahsiyyeye dâir belli konulardaki dâvâlarını şer'î mahkemelere götürebilmeleri mümkündü[16].

3. Trablusgarb

Trablusgarb'da da 1873 yılına gelinceye kadar, bir yerliyle bir ecnebi arasındaki dâvâlar Mısır'da olduğu gibi müddeî aleyh (dâvâlı) yerliyse oradaki konsoloshânelerde görülüyordu. Bu hem halka zarar veren, hem de devletin egemenlik hakkına dokunan durumun önüne geçilerek müddeî aleyh kim olursa olsun, bu gibi dâvâların devletin Avrupa ve Asya'da bulunan eyâletlerinde olduğu gibi kapitülasyonlar çerçevesinde görülmesi bildirilmişti. Bu konuda ayrıca Hâriciye Nezâreti Trablusgarb'da konsoloslukları bulunan Fransa, İngiltere ve İtalya sefirleri ile protokoller akdetmiştir[17].

4. Şarkî Rumeli

1878 tarihli Berlin Antlaşmasıyla bugün Bulgaristan'ın kuzeyini oluşturan topraklarda otonom Bulgaristan Emâreti (prensliği) kuruluyor; güneydoğusunu oluşturan topraklar ise merkezi Filibe olmak üzere Şarkî Rumeli Vilâyeti adıyla otonomi kazanarak hıristiyan bir vâlinin idaresine veriliyordu. Şarkî Rumeli komisyonunun hazırladığı *Rumeli-i Şarkî Nizamnâme-i Dâhilîsi ve zeyli* 1296/1879 tarihinde îlân edildi[18]. Buna göre

16- Safiye Safvet: **"Sudan'da İslâmî Kanunlar"**, İslâm Hukuku, Edt: A. Azmc, Trc: F. Gedikli. İst. 1992, 298-302.

17- *"Trablusgarb vilâyetinde teb'a-yı Osmaniyye ile ecanib beynindeki deâvinin nihâd-ı atîka ahkâmına tevfikan rüyeti ve konsolosların salâhiyyet-i kazâiyyeleri hakkında irâde-i seniyye ve ol babda Fransa, İngiltere ve İtalya ile mübâza protokol"*, Külliyât-ı Kavânîn. no: 5787. irâde t: 6 Zilka'de 1259/Ocak 1873. protokol t: 24 Şubat 1873.

18- Düstur: I/4/813-1047.

Şarkî Rumeli Vilâyeti'nde nizâmiye mahkemelerine paralel olarak nâhiye müdürleri, kazâ ve sancak mahkemeleri hukuk ve ceza dâvâlarını görür, vilâyet merkezi olan Filibe'deki Divan-ı Âli-yi Muhakemat bunların kararlarına karşı bir temyiz mahkemesi görevi yapardı. Nâhiye müdürleri üç yüz kuruşu geçmeyen menkullere âit hukuk ve yirmi dört saate kadar hapsi veya elli kuruşa kadar ceza-yı nakdîyi gerektiren dâvâlara kesin olarak - istinafı kâbil olmaksızın- bakabilirdi. Nâhiye müdürlerinin yanında belediye meclisince seçilmiş, duruşmada görüş beyan edebilen, ancak karara katılamayan iki de muavin bulunurdu. Kazâlarda hâkim ve yanında da iki muavin ile gerektiğinde bunların yerine geçmek üzere iki âzâ mülâzımı (stajyer üye) bulunurdu. Bu muavinleri de belediye meclisi seçer, bunlar duruşmada görüş beyan edebilir, ancak karara katılamazdı. Kazâ hâkimleri, bin kuruşa kadar olanları kesin ve on bin kuruşa kadar olanları da istinafı kâbil olmak üzere şahsa veya menkullere ilişkin dâvâları; ayrıca istinaf yolu açık olmak üzere bir aya kadar hapsi veya 1000 kuruş ceza-yı nakdîyi gerektiren ceza dâvâlarını görürdü. Sancak mahkemelerinde, bir başkan ve iki üyeden oluşan hukuk dâireleri vardı. Burada ayrıca sancak büyük meclisi tarafından mahkeme mahallinin önde gelen tüccarlarından seçilmiş iki aza muavini bulunurdu. Hukuk dâiresi her türlü hukuk dâvâsına bakar, bunların kararlarına karşı Filibe'deki Divan-ı Âli-yi Muhakemat'a istinafen başvurulabilirdi. Sancak mahkemelerinde ayrıca bir tanesinin başkanlık yapacağı üç hâkim ile bir veya birkaç müstantıktan oluşan üyelerden ibâret cinâyet dâireleri bulunurdu. Filibe'deki Divan-ı Âli-yi Muhakemat hukuk ve cinâyet dâirelerinden oluşurdu. Hukuk dâiresinde emlâk, menkulat ve ticaret meclisleri vardı. Cinâyet dâiresi ise cinâyet ve cünha meclislerinden teşekkül ederdi. Her dâiredeki birinci meclisin başkanı reis-i evvel adıyla dâirenin da başkanı sayılır, diğer meclislerin başındaki başkanlar reis-i sâni diye anılırdı. Her mecliste reisten ayrı üç üye bulunurdu. Divan da ayrıca bir başsavcı da görev yapardı.

Hâkimlerin bir kısmı daimî ve bir kısmı da muvakkat idi. Kazâ, sancak ve Divan hâkimleri daimî; nâhiye müdürleri, nâhiye müdür muavinleri, kazâ hâkim muavinleri ve sancak hukuk

mahkemelerindeki ticaret meclisleri aza mülâzımları muvakkatti. Daimî hâkimler vâli, muvakkat hâkimler ise belirli nitelikleri taşıyanlar arasından ahali tarafından seçilir, bu ikinciler maaş yerine katıldıkları toplantılar için sancak büyük meclisince belirlenen bir ücret alırlardı. Hâkimlerinin vâli tarafından seçildiği bütün bu mahkemelerde Osmanlı kanunları geçerliydi. İdam cezaları ancak padişahın tasdikiyle yerine getirilebilecekti. Bu arada şer'iyye mahkemeleri ile cemaat mahkemeleri halkın ahvâl-i şahsiyye ile ilgili dâvâlarına bakmaya devam edeceklerdi. Şarkî Rumeli Vilâyeti 1302/1885 tarihinde Bulgaristan Prensliğine katılmış, Bulgaristan 1908 yılında bağımsızlığını ilân etmiştir.

5. Yemen

1879 adliye teşkilâtının Yemen'de uygulanması hayli zorluklar doğurmuştu. Yemen'in bilhassa kuzey bölgelerinde Şia mezhebinin Zeydî kolundan halk çoğunluktaydı. Bunlar eskiden beri alışkın oldukları üzere hukuk ve ceza dâvâlarında mahallî ulemâya başvurmakta, nizâmiye mahkemelerine gitmekten kaçınmaktaydı. Adliye teşkilâtının durumu, halkı idareden büsbütün soğutuyordu. Bu konuda bölgeden gelen haberler Adliye Nezâreti ile Meşîhat arasındaki yazışmalarla değerlendirilmekteydi. Problemi çözmek üzere öncelikle nizâmiye mahkemelerinin hukuk kısmı kaldırılarak görevleri şer'iyye mahkemelerine verildi. Ceza dâvâlarına bakmak üzere livâlarda ve bazı kazâlarda bidâyet ve vilâyet merkezinde bir istinaf mahkemesi varlığını sürdürüyordu. Bütün bunlar devlet hazinesi için boş yere büyük bir masraf kapısı demekti. Bir ara hükûmet ceza dâvâlarının görülmesi sırasında kadı'nın başkanlığında şuhûdü ale'l-hükm olarak üye sıfatıyla mümeyyizler ve bu dâvâların ceza kanununa uygun görülerek suiistimale meydan vermemek, livâ ve kazâ mahkemelerinden çıkacak ilâmlardan kanuna aykırı görülenleri vilâyet merkezindeki istinaf mahkemesinde istinaf etmek ve şer'î ve nizâmî evrakı mercilerine göndermek üzere bir müddeî-yi umumî tâyin etmeyi düşünmüşse de bunun durumu değiştirmeyeceği göz önüne alınarak vaz geçilmişti. Nihayet

17 Zilhicce 1306/2.VIII.1305 (1889) tarihli *Yemende deâvi-yi hukukiye ve cezaiyenin merci ve suret-i rüyeti ve Hudeyde ticaret mahkemesinin ibkâsı hakkında irâde-i seniyye*[19] ile nizâmiye mahkemelerinin hukuk kısmının kaldırılarak görevlerinin şer'iyye mahkemelerine verildiği gibi, ceza dâirelerinin de kaldırılarak aynı şekilde görevlerinin şer'iyye mahkemelerine verilmesi kararlaştırıldı. Ayrıca şer'iyye mahkemelerine halkın itimadını arttırmak ve gerektiğinde istişâre olunmak maksadıyla mahallî ulemâdan aranan nitelikleri hâiz kimselerin de yargılamalar sırasında hazır bulunması kabul edildi. Şer'iyye mahkemeleri, kısas ve diyet gibi fıkhın dışında kalan meselelerde ta'zir çerçevesinde Osmanlı ceza kanununu uygulayacaktı. Ancak ticaret merkezi olan Hudeyde'deki ticaret mahkemesi yerinde kalıyordu. Böylece hem bölgedeki huzursuzluk ve devlet hâkimiyetine uymayan durum düzeltilmiş hem de tasarruf sağlanmış olacaktı.

Son zamanlara doğru merkezle bağları iyice zayıflayan Yemen'in dağlık kısmında İngilizlerin de teşvik ve yardımıyla pek çok isyan vuku' bulmuştu. Zamanın hükûmeti bu isyanları tam anlamıyla bastırmaya muvaffak olamayarak 27 Şevvâl 1329/1911 tarihinde asilerin başı Zeydî imamı Yahya ile bir anlaşmaya varılmıştı. Bu anlaşma gereğince Yemen'in dağlık bölgesinin idarî taksimatı yeniden belirleniyordu. San'a sancağı ile, Umran, Hacce, Kevkeban, Sa'fan ile Ben Mukatil dışında Harraz, Anes, Zemmar, Yerîm ve Rüda' kazâları İmam'ın hâkimiyetine veriliyordu. Burada şer'î hâkimleri İmam Yahya tâyin edecek veya değiştirecek ve bunlar Şîîliğin bir kolu olan Zeydiyye mezhebine göre karar verecekti. Bu hâkimlerin hoş görülmeyen durumları ortaya çıktığında değiştirilmesini vilâyet İmam'dan isteyebilecek ve O da değiştirecekti. Bu vilâyette bulunan Hanefîler arasında hükmetmek üzere hükûmet bu mezhepten kadılar tâyin etmeyi sürdürecekti. Taraflardan birinin Zeydî ve diğerinin bu mezhep dışından birisi olduğu durumlarda Hanefî ve Zeydî kadılarından oluşan bir mahkeme-i muhtelitaya (karma mahkeme) gidilebilecek, bu mahkeme hükmün ve-

19- Düstur: (Yeni harflerle). I/6/410-412.

rilmesinde tereddüt ettiğinde dâvâlının mezhebine göre karar verecekti. Nâhiye ve kazâlardaki kadılar, yargılama işlerinde yararlanılmak üzere itimad ettikleri kimselerden nâhiyelerde üç ve kazâlarda altı kişiyi geçmemek üzere yardımcılar görevlendirebilecekti. Vakıf ve vesâyet işleri ile uğraşmak yetkisi de İmam'a âitti[20].

Taşralardaki şer'î mahkemeleree verilen ilâmların temyiz ve istinafına dâir 22 Muharrem 1300 tarihli nizamnâmeye 8 Şevvâl 1328/1910 tarihinde bir zeyl yapılarak Yemen vilâyeti ve Asîr sancağındaki şer'î mahkemelerin vermiş oldukları ilâmlar için özel bir kanun yolu usulü getirildi[21]. Buna göre, vilâyet merkezinde bu ilâmların temyiz ve istinafı için bir başkan ile dört üye ve gereği kadar kâtipten oluşan bir heyet-i tedkikiyye kurulacaktı. Başkan ve iki üye doğrudan Meşîhat tarafından ve diğer iki üye de mahallî âlimler arasından vâli ve başkanın inhası ve Meşîhat'in onayından sonra irâde-i seniyye ile seçilecekti. Bu merci Meşîhat'in kanun yolu fonksiyonuna benzer şekilde çalışacak, ancak kısas gibi, hatâ vukuunda telâfisi imkânsız hükümler ayrıca Fetvâhâne'ye gönderilip tasdik edilmedikçe yerine getirilemeyecekti.

Yine bu meyanda 27 Rebiülevvel 1331/1912 tarihinde *Hudeyde Mehâkiminin Tefrik-i Vezâifi Hakkında Nizamnâme* çıkarılmıştır[22]. Tek maddelik bu düzenlemeye göre, Yemen'in Hudeyde sancağında oturan Osmanlı vatandaşları arasındaki hukuk ve ceza dâvâlarına şer'iyye mahkemesi, bir Osmanlı vatandaşı ile bir ecnebi arasındaki hukuk, ceza ve ticaret dâvâları ile burada oturan Osmanlı vatandaşlarının kendi aralarındaki ticaret dâvâlarına Hudeyde bidâyet mahkemesi bakacak; Osmanlı vatandaşları ile ecnebiler arasındaki cinâyet dâvâlarına âit heyet-i ithamiye görevini Beyrut vilâyetindeki heyet-i ithamiye görecek; Hudeyde bidâyet mahkemesinin gördüğü hukuk ve ticaret dâvâlarına vilâyet istinaf mahkemesi istinaf yoluyla bakacaktı.

20- İ. Hakkı Paşa, 333-335.
21- Düstur: II/2/748-754.
22- Düstur: II/5/148.

Zeydiyye, Şiîliğin bir kolu olduğu ve inanç esasları bakımından Ehl-i Sünnet'ten ayrıldığı halde, bu mezhebin hukukî görüşleri Hanefî mezhebine oldukça yakındır. Bununla birlikte Yemen'deki bu reformlar bu zamana kadar her unsuruna mutlak biçimde Sünnî İslâm'ın hâkim bulunduğu Osmanlı Devleti bakımından çok önemli bir tâviz ve belki de çözülüşün göstergesi olarak değerlendirilebilir. İkinci Meşrutiyet'in ve dolayısıyla İttihad ve Terakkicilerin en çok eleştirildiği hususlardan birisi de bu olmuştu. Bundan değil asırlar, birkaç yıl öncesinde, İslâm dünyasında halîfeliğin nüfuzunu arttırmaya çalışan ve Ehl-i sünnet dışı oluşumlara (Şia, Selefiye ve Vehhabîlik) en ufak bir müsamaha göstermeyen Sultan II. Abdülhamid devrinin sonlarında bile böyle bir şey tasavvur edilemezdi. Nitekim Osmanlı Devleti'nin, tarih boyunca Sünnîliği savunmak ve himâye etmek uğrunda nice uzun ve kanlı savaşları göze aldığı; hattâ Sultan I. Mahmud zamanında İran hükümdarı Nâdir Şah'ın, Şiîliğin Caferî yorumunun Osmanlı ülkesindeki meşru mezheplerin beşincisi olarak kabul edilmesi ve bu mezheptekilerin bulunduğu yerlerdeki mahkemelerde gerektiğinde uygulanması yönündeki tekliflerinin kesinlikle ve sertçe reddedildiği hatırlanırsa, bu Yemen adlî reformlarının ne mânâya geldiği daha iyi anlaşılır.

ALTINCI BÖLÜM

ÖZEL MAHKEMELER

I. CEMAAT MAHKEMELERİ

1. Millet Sistemi

İslâm hukukuna göre zimmîlerin bulundukları ülkede adlî otonomileri vardı. Daha çok özel hukuka giren belirli bir takım dâvâlarını kendi ruhânî liderlerinin önünde çözümletebilecekleri gibi, kadılar huzuruna da götürebilirlerdi. Bir başka deyişle İslâm hukuku zimmîleri bu konuda serbest bırakmıştır[1]. Osmanlı Devleti'nde de aynı esaslar geçerli olmuştur. Gayrımüslim Osmanlı teb'asının, nikâh, talâk, drahoma, cihaz, nafaka, vakıf, vasiyet gibi ahvâl-i şahsiyye denilen ve daha çok şahıs, âile ve miras hukukuna ilişkin dâvâların ruhânî meclis de denilen cemaat mahkemeleri bakıp çözmüştür[2]. Zimmîlerin üst dereceli din adamlarının dünyevî suçlardan yargılanması ise Divan-ı Hümâyun'da olurdu[3].

1- Gülnihal Bozkurt: **"İslâm Hukukunda Zimmîler"**, DEÜHFD, C: 3, S: 1-4, Kudret Ayiter'e Armağan, 145-146; Özel, 198-200; Atar, 226.

2- M. Şevki, 225; Gülnihal Bozkurt: **Gayrımüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu**, Ank. 1989, 23; Eryılmaz: Gayrımüslim Tebanın Yönetimi, 41; Sir Charles Eliot: **Avrupa'daki Türkiye**, Trc: A. Sınar/Ş. S. Türet, İst. tsz. I/80-153, 217.

3- Örn. Bir metropolidin dâvâsının burada görüleceğini bildiren vesika: BOA, Cevdet-Adliye, no: 1137, t: 27 S (Safer) 1211/1796.

Osmanlı Devleti'nde gayrımüslim topluluklar millet statüsünde teşkilâtlandırılmıştı. Klasik devirde devletçe tanınmış üç millet bulunuyordu: Rumlar (yani Bulgarlar, Romenler, Arnavudlar, Makedonlar ve Sırplar da dâhil olmak üzere bütün Ortodokslar), Ermenîler ve Yahudîler. Ülkede Katolikler, Protestanlar ve az sayıda başka mezhepten (Süryanî, Nesturî, Kıptî vs.) hıristiyanlar da vardı; ama hükûmet bunları sayıca az ve siyasî bakımdan önemsiz gördüğü için millet statüsüne dâhil etmemişti. Süryanîler, idarî bakımdan Ermeni Patriğince temsil edilirdi. Gayrımüslim milletlerden her birinin dinî-ruhânî liderleri devlet ile bu millet arasındaki resmî birer temsilci durumundaydı.[4] İşte bu ruhânî liderler nezdinde toplanan meclisler söz konusu dâvâların görülüp sonuçlandırıldığı cemaat mahkemeleriydi.

İslâm hukukunun kabul ettiği ve Osmanlı hükûmeti tarafından eskiden beri gayrımüslimlere tanınmış bütün hak ve hürriyetlerle beraber adlî muafiyetler de Tanzimat'a kadar devam etti. Daha önce de açıklandığı üzere bu devirdeki reformların arkasında yabancı devletlerin gayrımüslim teb'ayı himâye bahânesiyle hükûmetine baskı yapmasının önemli bir rolü olmuştu. Bunlar bir takım afakî hükümler ihtivâ eden Tanzimat Fermânı ile tatmin olmadıkları için 1856 yılında Islahat Fermânı'nın îlânını sağlamışlardır. Bu fermân ile millet sisteminin yeniden düzenlenerek gayrımüslim azınlıklara geniş imtiyazlar verilmesi hükme bağlanıyordu. Bunun için her milletten kurulacak bir komisyon bu konuyla ilgili metinleri hazırlayacaktı. Fermân gayrımüslimlerin aralarındaki miras gibi özel dâvâları kendi ruhânî reis ve meclisleri huzurunda çözümletebileceklerini bildirmekteydi[4]. Yabancı devletler bu defa fermânın hükümlerini uygulamayı savsaklayan Osmanlı hükûmetine baskı yapmaya başladılar ve çok geçmeden millet sistemiyle ilgili yeni düzenlemeler getirilmesine muvaffak oldular. Her milletten kurulan bir komisyon konuyla ilgili birer nizamnâme hazırladı, bunlar Bâbıâli'ye sunu-

* - Macit Kenanoğlu: Osmanlı Millet Sistemi, İst. 2004. 396

4- "...ve hıristiyan vesair teb'a-yı gayrımüslimeden iki kimse beyninde hukuk-ı irsiyye gibi dcâvi-yi mahsusa sahib-i dâvâ olanlar istedikleri halde patrik ve rüesa ve mecâlis marifetiyle rüyet olunmak üzere havâle kılınması. ."

5- Davison, I/137 vd; Ortaylı, En Uzun Yüzyıl, 102-105; Bozkurt, Gayrımüslim Osmanlı Vatandaşları, 170.

lup tasdik edildikten sonra yayınlanarak yürürlüğe girdi[5]. 1875 tarihli Fermân-ı Adalet ile de hıristiyanlarla diğer gayrımüslimlerden farklı mezheplerde bulunanlar arasında meydana gelen dâvâların nizâmiye mahkemelerine havâle olunacağı bildirildi.

A. Rum Cemaati

Rum Patrikliği Tanzimat ve Islahat fermânlarıyla getirilmesi öngörülen imtiyazlara karşı çıktı. Çünki o zamana kadar Rumlar, yani Ortodokslar en imtiyazlı azınlık durumundaydı. Şimdi diğer azınlıklarla, özellikle aşağı gördükleri Yahudîlerle aynı seviyede tutulmak onlara çok ağır gelmişti. Islahat Fermânı okunup atlas kesesine konulduktan sonra İzmit metropolitinin "*İnşaallah konulduğu keseden bir daha çıkmaz!*" sözüyle memnuniyetsizliğini gösterdiği; Rum cemaatinin de "*Devlet bizi Yahudîlerle beraber etti. Biz İslâm'ın tefevvukuna râzı idik!*" diyerek fermândan hoşnut olmadıklarını belirttikleri rivâyet edilir[6]. Bütün bunlara rağmen ilk olarak 13 Şevval 1277/1861 tarihinde *Rum Patrikliği Nizamnâmesi*[7] çıkarılmıştır. Rum milletinin idare meclisi olan Sen Sinod, Osmanlı hükûmetinin doğrudan bir müdahalesi olarak nitelendirdiği bu düzenlemeye hüsnükabul göstermekten kaçındı. Bunun arkasında o zamana kadar ağır vergilerle halkı ezen Rum ruhânî lider ve mahallî temsilcilerinin artık bu imkânlarını kaybedip yetkilerinin ruhânî meclise intikâl edeceği endişesi yatıyordu[8].

Rum milletinin başında kaydı hayat şartıyla ruhban tarafından seçilen ve hükûmetçe tâyin edilen bir patrik bulunurdu. Her yıl yarısı yenilenen on iki metropolit veya piskopostan kurulan meclis-i ruhânî (Sen Sinod), piskopos, vâiz ve râhiplerin tâyini, kilise ve manastırların idaresi gibi dinî işlerle ilgilenir, dinî neşriyata nezâret eder ve kilise disiplinine uyulmasını gözetirdi. Dinî nitelikteki bu meclise paralel olarak dünyevî (eismânî) nitelikte bir de meclis-i muhtelit vardı. Dördü kiliseden ve

6- Cevdet Paşa, Tezâkir, I/ 68; Engelhardt, 95; Eliot, I/237.

7- Düstur: I/2/902-961.

8- Engelhardt, 99; Bozkurt, Gayrımüslim Osmanlı Vatandaşları, 170; Eryılmaz, Gayrımüslim Teb'anın Yönetimi, 114.

sekizi kilise dışından (laik) -çoğunlukla İstanbul çevresinden- olmak üzere iki yıl süreyle seçilen ve her yıl yarısı yenilenen on iki üyeden mürekkep bu meclis idarî ve kazâî yetkileri hâizdi. Okullar, kütüphâneler, hastahâneler hep bunun kontrolündeydi. Bâbıâli tarafından Patrikhâne'ye havâle edilen cismânî işlere de burada bakılırdı. Ancak bu, ruhânî meclis gibi düzenli olarak toplanmamaktaydı. Meclis-i ruhânî ve meclis-i muhtelit delegeleri ile Rum milletinden serbest meslek, ticaret, sanâyici gibi grupların seçecekleri temsilciler bir araya gelerek meclis-i umumîyi teşkil ederdi. Patrik seçimini gerçekleştiren bu meclis ayrıca cemaatin önemli meselelerini de görüşüp karara bağlardı. Patrik, Rum cemaatinin ruhânî ve cismânî başkanıydı. Cemaati ile hükûmet arasındaki ilişkileri yürütür, önüne gelen işleri ilgili meclislere havâle ederdi. Meclis-i muhtelitin görev alanı, nizamnâmeye göre, Patrikhâne'ye bağlı manastırların gelirlerine ilişkin vasiyetnâme ve vakfiyelerle, drahoma akçesi ve cihaza ilişkin ihtilafları inceleyip çözmekle sınırlıydı. Bu dâvâlara nizâmiye mahkemeleri bakamazdı.

Rum kilise teşkilâtı taşrada metropolitlik, piskoposluk ve eksarhlık olarak derecelendirilmekteydi. Bunların her birinde bir meclis-i ruhânî ve bir de meclis-i muhtelit bulunurdu. Bir işin iki yönlü olması durumunda ruhânî (dinî) yönü ruhânî, cismânî (mâlî) yönü de muhtelit mecliste görülürdü. Bir başka deyişle, nişan ve nikâh gibi akitlerin geçerliliği ve bozulması (feshi), ayrıca hıdâne gibi hususlarda meclis-i ruhânî yetkiliyken; bu iki akdin maddî yönlerine dâir ihtilaflar meclis-i muhtelitte görülürdü. Sözgelişi nişan mukavelesini meclis-i ruhânînin feshetmesi üzerine taraflardan birine düşen tazminata, boşanma ve ayrılma durumunda cihaz ve drahoma miktarına, eş veya çocuk nafakasına ve genel olarak vasiyetlere ilişkin ihtilaflar meclis-i muhtelitte çözülürdü [9]. Öte yandan 20 Zilhicce 1294 tarihinde çıkarılan *İstanbul Rum Patrikliğinin hükûmet-i ruhâniyyesi tahtında olarak Aynaroz'da vâki manastırlar hakkında nizamnâme*[10] ile söz konusu yerde bu gibi dâvâlara lonca odaları ile pat-

9- Yorgaki/Şevket, I/250; M. Şevki, 225-226.
10- Düstur: I/Zeyl 2/224-253.

rikhâne meclisinde bakılması esası hükme bağlanmıştı.

Önceleri Hâriciye Nezâreti'ne bağlı bulunan ve Patrikhâneler ile Hahamhâne'den Adliye Nezâreti'ne arz edilen takrir ve arzıhallerin gerekli muamelelerini yapmakla görevli Mezâhib Dâiresi 1296/1879 yılında Adliye Nezâreti'ne bağlandı. Adliye ve Mezâhib nâzırı Ahmed Cevdet Paşa, Patrikhâne'nin yargı yetkisini kısıtlamaya teşebbüs etti. Bundan böyle piskoposların gerektiğinde kendi cemaat mahkemelerinde değil, şer'iyye mahkemelerinde yargılanacakları ve Osmanlı memurlarınca tevkif edilebilecekleri açıklandı[11].

1300/1883 tarihinde *Hıristiyan terekeleri hakkında fî 7 Safer sene 1278 (1861) tarihiyle tastîr buyurulan tahrirat-ı sâmiye-i umumiyye*[12] hükümleri teyid edilerek Rumların miras dâvâlarında Patrikhâne yerine şer'iyye mahkemelerine de başvurabileceği bildirildi. Patrikhâneler kendilerine başvurulmadıkça tereke taksimine karışmayacaktı. Tereke taksimiyle ilgili uyuşmazlıklar şer'iyye mahkemelerinde görülecek, vârisler arasında henüz bulûğa ermemiş kimseler varsa taksim mahkemece yapılarak bunlara kendi milletlerinden vasî tâyin edilecek, bu işin karşılığında da ücret alınmayacaktı. Müteveffânın defin masrafları ve borçları karşılanıp, patrik veya metropolitler tarafından onaylanmış vasiyetleri yerine getirildikten sonra terekenin taksimine geçilecekti. Bütün bunlar kıyâmet koparmaya yetti. Patrik durumu protesto ederek din adamlarının hükûmetçe değil, Patrikhâne veya metropolitlikçe sorguya çekilip gerekirse buraca tevkif edilmesini önerdi; Bâbıâli kabul etmeyince de Patrik görevinden çekildi, ancak tekrar iade olundu. Bunun üzerine 2 Cemâzilevvel 1301/1884 tarihinde *Rum Patrikhânesi imtiyazatı mezhebiyesinden mültehassıl ihtilafın halline dâir irâde-i seniyye*[13] yayınlandı. Bununla gayrımüslim din adamlarının cinâyetle suçlanması durumunda, Patrikhâne veya Metropolitlik aracılığıyla tebliğat yapılıp hükûmetçe tevkif edilerek, yargılama bitene kadar âdi hapishânelerde değil hükûmet dâiresinde kendileri-

11- Bozkurt, Gayrımüslim Osmanlı Vatandaşları, 172.
12- Düstur: I/I/298-300.
13- Düstur (Yeni harflerle): I/5/29-34.

ne uygun odalarda kalmaları, cezalarını da eğer kabahat cinsinden bir suç ise yine bu odalarda, değilse Patrikhâne tarafından ruhânîlik sıfatı kaldırıldıktan sonra hükûmet hapishânesinde tamamlamaları hükme bağlandı. Patrikhâne'nin din adamlarının tevkif emrinin Patrikhâne'ye havâlesi ve yargılama sırasında Patrikhâne'den bir memurun hazır bulunması istekleri istiklal-i mehâkim prensibine aykırı ve zararlı bulunarak reddedilmişti. Ayrıca vasiyetnâmeler ve nafaka hakkında Adliye ve Mezâhib Nezâreti'nce 1299/1883 tarihinde yayınlanan iki tahrirat yürürlükten kaldırılarak bu gibi dâvâlara eskiden olduğu gibi Patrikhâne'de bakılması esası getirildi. Rum Patrikhânesi kendi işlerine Bâbıâli'yi karıştırmamak için çok gayret sarf etmişse de tam anlamıyla muvaffak olamamıştır. Bu arada 26 Safer 1308/1890 tarihli *Ruhban ve hahamların usul-i tahlifleri hakkında fıkra-i nizâmiye*[14] din adamlarının gerektiğinde Patrikhâne ve metropolitliklerde kendi ayinlerine göre yemin etmeleri ve bunun bir müzekkereyle mahkemeye bildirilmesi esası getirildi.

Ahmed Cevdet Paşa'nın 1888 yılında tekrar Adliye ve Mezâhib Nâzırlığı'na tâyini ve bu arada Osmanlı mahkemeleriyle cemaat mahkemeleri arasındaki görev uyuşmazlıklarının artarak sürmesi sebebiyle patrik istifa etti[15]. Bunun üzerine 22 Cemâzilâhir 1308/1891 tarihinde *Rum Patrikhânesi'nin intiyâzât-ı kadîme-i mezhebiyyesinin idâme-i mahfuziyyeti hakkında irâde-i seniyye*[16] yayınlanarak Rum milletinin nikâh, talâk, evlilik nafakası, cihaz ve drahoma ile ilgili dâvâlarına, ayrıca Patrikhâne veya metropolitlikçe onaylanmış ve mîrî ve vakıf mallarla gayrımenkuller dışındaki vasiyetler hususundaki ihtilaflara eskiden olduğu gibi merkezde Patrikhâne ve taşrada metropolidhânelerde bakılacağı, buna dâir hükümlerin Osmanlı makamları tarafından icrâ edileceği, bu esnada tarafların söz konusu hükümlere bir itirâzı olursa bunun Patrikhâne ve metropolidhâneye havâle edileceği bildirilmiştir. Öte yandan râhipler'in borç sebebiyle tevkiflerinin Patrikhâne veya metropolidhânelerde icrâ

14- Düstur: (Yeni harflerle) I/6/760.
15- Bozkurt, Gayrımüslim Osmanlı Valandaşları, 174.
16- Düstur: (Yeni harflerle) I/6/854-856.

edilmesi, suç işlemesi durumunda ise tebliğatın Patrikhâne veya metropolidhâne aracılığıyla yapılarak sanığın hükûmete teslim edilmesi gerektiği, yargılama sırasında sıradan kimselerin hapsedildiği yerlere konulmayıp statülerine uygun bir yerde tutulmaları, suç sâbit olursa kabahat ve cünha nevinden ise ruhânîlik sıfatının kaldırılmasına gerek olmadığı için Patrikhâne ve metropolitlikte, cinâyet nevinden ise ruhânîlik sıfatı kaldırılarak genel hükûmet hapishânelerinde cezasını tamamlaması hükme bağlanmıştır. Söz konusu düzenlemenin bu bakımdan 2 Cemâzilevvel 1301/1884 tarihli düzenlemeyle paralellik taşıdığı, bir başka deyişle Patrikhâne'nin ruhban sınıfının yargılanmasıyla ilgili imtiyaz taleplerinin kabul edilmediği anlaşılmaktadır.

B. Ermenî Cemaati

Osmanlı Devleti'nde öteden beri Rum milleti zimmîler arasında birinci sınıf kabul edilmekteyken Yunan isyanı sebebiyle bu mevkilerini kaybetmişler, onların yerini Ermenîler almıştı. Bu arada Ermenîler, devlet dâirelerinde çalışmaya, öte yandan ticaret ve sanâyi ile meşgul olarak zenginleşmeye başlamışlardı. O zamanlar Ermenî Patrikliği küçük zengin bir grubun elindeydi. Servet kazanarak sivrilen avamdan Ermenîler, buna karşı çıkarak cismânî işlerin bizzat Ermenî milleti tarafından seçilen kimselerce yürütülmesi yolunda 1841 yılında bir fermân elde ettiler. 1847 yılında ise Patrikhâne'de ileri gelen Ermenîlerden oluşan cismânî bir meclis kuruldu. Bu arada ruhânî meclis de görevine devam etti[17].

26 Ramazan 1279/1863 tarihinde *Ermenî Patrikliği Nizâmatı* yayınlandı[18]. Buna göre Rumlarda olduğu gibi Ermenî milletinin başında da patrik ve Patrikhâne'sinde üç meclis bulunacaktı. Meclis-i ruhânî, meclis-i cismânî ve meclis-i umumî. Meclis-i ruhânî ruhban sınıfından 35 yaşını bitirmiş ve en az beş yıl papazlık yapmış on dört üyeden oluşmaktaydı. Meclis-i cismânî ise halktan millî işlere ve devletin düzenine vâkıf yirmi üyeden

17- Shaw/Shaw, II/163.
18- Düstur: I/2/938-961.

teşekkül ediyordu. Bu meclis üyelerini meclis-i umumî gizli oy ve çoğunlukla seçer, patrik tarafından Bâbıâli'ye arzedilerek irâde ile tâyin olunurlardı. Patrik seçiminde ise ruhânî mecliste belirlenen adaylardan cismânî mecliste en çok oyu alan beş kimse meclis-i umumîye bildirilir, burada da en çok oy alan aday Bâbıâli'ye arzedilerek irâde-i seniyye ile bu makama getirilirdi. Meclis-i umumî, yirmisi İstanbul'daki kilise ehli, kırkı taşradan gelen temsilciler ve sekseni de İstanbul'daki kilise cemaatlerince belirlenen yüz yirmi üyeden oluşurdu. Meclis-i cismânîye bağlı komisyonlardan biri olan muhakeme komisyonu patrik vekilinin başkanlığında dördü kilise ehlinden ve dördü de avamdan olmak üzere sekiz kişiden oluşur; Ermenî halkın ahvâl-i şahsiyye ile ilgili dâvâlarla Bâbıâli'den kendilerine havâle olunan benzer dâvâları görüp çözümlerdi. Muhakeme komisyonunun işini taşrada beşten on ikiye kadar üyenin teşkil ettiği kilise cemiyetleri görürdü. Ermenî Patrikliği'nin kendi milleti arasında hukuk ve verâsetle ilgili dâvâlarda yetkili olduğu, patrik tâyin beratlarında da teyiden bildirilmektedir[19]. Meclis-i umumî Ermeniler arasına bölücülük faaliyetlerine sebep olduğu ve devlet için zararlı görüldüğünden 1916 tarihli bir nizamnâmeyle kaldırılmış, böylece geride yalnız ruhânî ve cismânî iki meclis kalmıştır[20].

C. Musevî Cemaati

Osmanlı ülkesinde yaşayan çeşitli orijinlere mensup museviler, zimmîler içinde pek de yüksek sayılamayacak bir statüde yer almışlardır. Tanzimat devrinde Avrupa devletleri tarafından himâye gördükleri de pek söylenemez. Bununla beraber adı geçen devirde saygınlıkları artmış, devlet dâirelerinde görev almışlar, millet sistemi organizasyonunda kendilerine de bir takım imtiyazlar tanınmıştır. 23 Şevval 1281/1865 tarihinde *Hahamhâne Nizamnâmesi* yayınlandı[21]. Başında hahambaşının bulunduğu musevi cemaatinde de ruhânî, cismânî ve umumî olmak

19- Bkz. Narses Efendi'nin ölümü üzerine yerine patrik seçilen Artin Vehabedidyan Efendi'ye verilen 22 Şevval 1302/1885 tarihli Ermeni Patrikliği berat-ı âlisi: Düstur: (Yeni harflerle) I/5/306-309.

20- Eryılmaz, Gayrımüslim Teb'anın Yönetimi, 121.

21- Düstur: I/4/962-975.

üzere üç meclis vardı. Hahambaşının seçilişi aynen Ermenî patriğinde olduğu gibiydi. Üyelerinin yirmisi haham sınıfından ve altmışı avamdan gelen meclis-i umumî, kendi içinden meclis-i ruhânî için hahamlardan yedi ve meclis-i cismânî için de avamdan dokuz üye seçer, bunlar Bâbıâli tarafından onaylandıktan sonra göreve başlardı. Meclis-i cismânî üyeleri iki yıl süreyle görev yapar ve musevi cemaatinin özel dünyevî işleriyle ilgilenir, ahvâl-i şahsiyyeyle ilgili dâvâlarına bakardı.

D. Katolik ve Latin Cemaati

Osmanlı ülkesinde Rum ve Ermenîlerden başka Katolik hıristiyanlar da vardı. Bunlar İstanbul-Galata, Bosna, Arnavutluk ve Suriye'de oturmaktaydı. Osmanlı Ülkesinde yaşayan ve Levonten denilen Fransız, İtalyan vs. Avrupalılardan başka; Marunîlerle, Rum, Kıptî, Süryanî ve Nesturîlerden bir kısmı Papayı metbu tanıyorlardı. Bunlar birbirinden kopuktu, hattâ aralarında çatışma ve sürtüşmeler eksik olmuyordu. Çoğu Osmanlı Devleti ilk zamanlar ehemmiyetsiz sayıdaki Katoliklere Rumlar gibi ayrı millet statüsü vermemiştir. Böylece Katolik cemaati diğer hıristiyanlar (Rum ve Ermenîler) ile ittifak imkânı bulamamış, ancak başsız ve kontrolsüz olduğu için dış etkilere daha açık olmuştur. Katolik piskoposları Papa tarafından seçilir ve bütün ruhban sınıfı Roma'ya bağlı kabul edilirdi. Papa'nın İstanbul'da bir temsilcisi bulunurdu. Bu temsilci aynen Rum patriğinin statüsündeydi. 1848 yılında Vatikan'la yapılan bir anlaşmayla Kudüs Patrikliği kuruldu. Ancak bu patriğin cemaat üzerinde idarî yetkileri bulunmamaktaydı. Cemaatin hükûmetle olan ilişkilerini Fransız elçisi yürütecekti. Kapitülasyonlardan sonra Osmanlı ülkesinde imtiyazlı bir duruma kavuşan Fransa Katolikleri himâyesinde görmüş ve ileri yıllarda -laikliği benimsediği halde- bunu bir baskı aracı olarak kullanmıştır[22].

E. Katolik Ermenî Cemaati

Katoliklerin Osmanlı ülkesinde gizliden gizliye sürdür-

22- Bozkurt, Gayrımüslim Osmanlı Vatandaşları. 187-188; Eryılmaz, Gayrımüslim Teb'anın Yönetimi,63-68.

dükleri propaganda faaliyetleri sonucunda bir mikdar Ermenî'nin eskiden beri mensup oldukları gregoryen mezhebini bırakarak bu mezhebe geçtiği görülmektedir. Patriklik buna şiddetle karşı çıkmış ve bükûmetten bunun önüne geçilmesini istemiştir. Bunun üzerine Osmanlı hükûmeti ilk önceleri gayrımüslimler arasında da mezhep değiştirmenin yasak olduğunu defalarca bildirmiş[23]; ancak sonradan Katolik yabancı devletlerin, bilhassa Fransa'nın baskısıyla bu anlamsız ve yararsız tutumundan vaz geçmiştir. Bunun üzerine 1831 yılında İstanbul'da Katolik Ermenî Patrikliği kurularak ülkede bir de Katolik Ermenî cemaati teşekkül etmiş oluyordu. Katolik Ermenîler âyinlerinde kendi dillerini ve eski millî usullerini devam ettirme imtiyazıyla beraber cemaat başkanlarını da kendileri seçerdi. Daha sonra Papa bu cemaat üzerindeki nüfuzunu arttırmaya teşebbüs edince cemaat arasında bölünmeler yaşanmış, farklı patriklere bağlı Hasunist ve anti-Hasunist adında iki fırka doğmuştur. Rum Patrikhânesi'nin de el altından çalışmasıyla Katolik Ermenîler arasında da sürtüşme ve bölünmeler hiç eksik olmamış, çok sayıda Gregoryen Ermenî'nin Katolik mezhebine geçtiği görülmüştür[24]. Katolik Ermenîlerin kendi aralarındaki hukuk ve verasetle ilgili dâvâları rızalarıyla Patrik ve vekillerinin huzurunda gördürebilmeleri kabul edilmiştir[25].

23- Eryılmaz, Gayrımüslim Teb'anın Yönetimi, 60-61. Bununla ilgili arşivlerde pekçok yazışma ve belge bulunmaktadır. Örn. BOA Cevdet-Adliye, no: 486, t: 9 L (Şevval) 1267/1851, no: 734, t: R (Rebiülâhir) 1154/1741, no: 844, t: 19 Za (Zilka'de) 1257/1841, no: 1939, t: R (Rebiülâhir) 1251/1835. Ermenilerin Katolik ve Latin olmak için müracaatlarının kabul edilmesine dâir İstanbul Ermeni Patrikliği'nden tukrir. BOA Cevdet-Adliye, no: 5393, t: 23 Ca (Cemâziyevvel) 1257/1841

24- Engelhardt, 203-211; A. Rıza-M. Galib, 1/140-143; Bozkurt, Gayrımüslim Osmanlı Vatandaşları, 183-187; Eryılmaz, Gayrımüslim Teb'anın Yönetimi, 58-63.

25- "...cemaat-i merkumeden biri akd-i nikâh ve fesh-i nikâh edecek olduklarında patrik-i mumâileyh veyahud tâyin edeceği vekilleri marifetiyle icrâ olunup... ..patrik-i mumâileyhin ve marbasın ve papazların ve vekillerinin ve adamlarının şer'-i şerife müteallik her ne gûna dâvâsı zuhur eder ise Âsitâne-i seadetimden gayrı yerde istima olunmaya ve Katolik cemaatinin birbirlerine hukuk ve verâsete dâir münâzaa zuhurunda rızâ-yı tarafeyn ile patrikhâneye müracaat eylediklerinde bervech-i hakkâniyet rüyet oluna...". Ermeni Katolik patriği ve Kilikya katogikosu İstepan Bedros Azaryan Efendi'nin memuriyetini mutazammın 21 Cemâziülâhir 1303 (1886) tarihli berat-ı âlişan sureti, Düstur: I/5/446-450.

E. Protestan Cemaati

Osmanlı topraklarında önceleri Protestan mezhebinden kimse bulunmuyordu. Ancak Fransa'nın Katoliklere ve Rusya'nın da Ortodokslara hâmilik hahânesiyle Osmanlı hükûmetine baskı yapma imkânı hulduğunu gören ve o zamana kadar Vehhabîler, Dürzîler gibi heretik grupları baskı aracı olarak kullanmayı tercih eden İngiltere bu defa kendisinin de mezhebi bulunan Protestanlığa mensup bir cemaat meydana getirmek istemiştir. Bu maksatla on dokuzuncu yüzyılda Osmanlı topraklarına misyonerlik faaliyeti başlatmış, Almanya ve Amerika da bunu desteklemiştir. Önceleri mezhep değiştirme yasağı sebebiyle Protestan olarak yalnızca dışardan gelenler vardı. Osmanlı hükûmeti bunların işleri için aralarında bir umumî vekil seçmeleri imkânınını tanımıştı[26]. Tanzimat'tan sonra hıristiyanlar arasında mezhep değiştirme yasağının kaldırılması üzerine 1845 yılında Kudüs'te bir Protestan kilisesi açıldı. 7 Rebiülevvel 1295/1878 tarihinde çıkarılan nizamnâmeyle Protestanlar artık bir millet olarak kabul edilmeye başlandı[27]. Cemaatin buna göre merkezde ve taşrada mensuplarının bulunduğu yerlerde hükûmetçe seçilen vekilleri olacaktı. Ayrıca merkez ve taşralarda üyeleri Protestan ahali tarafından seçilecek yedişer kişiden az olmamak üzere vekillerin başkanlığında cemaat meclisleri bulunacak, bunlar Protestanların mezhebleriyle ilgili bir takım görevleri yanında bu cemaat mensuplarının aralarında ahvâl-i şahsiyye ile ilgili dâvâları görecekti. Amerikan okulları ve İngiltere'nin maddî desteğiyle bu yeni mezhep yayılmaya çalışıldıysa da bütün bunlara rağmen Osmanlı topraklarında yaşayan Protestanların sayısı çok düşük (elli binden az) kaldı[28].

2. Cemaat Mahkemelerinin Hükümleri

Cemaat mahkemelerinin verdikleri hükümler prensip iti-

26- Protestanların dı işleri için patrik gibi bir umumî vekil seçmelerine dâir belge BOA Cevdet-Adliye no: 1108 t. Za (Zilka'de) 1231/1816.

27- Düstur: I/4/652-654.

28- Engelhardt, 219-224; Bozkurt, Gayrımüslim Osmanlı Vatandaşları, 178-180; Eryılmaz, Gayrımüslim Teb'anın Yönetimi, 70-71.

bariyle kesindi ve gerek taşra, gerekse merkezdekilerinin verdikleri kararlar Patrikhâneler veya Hahamhâne tarafından onaylandıktan sonra Osmanlı icrâ dâirelerince yerine getirilirdi[29]. Bununla birlikte zimmîler isterlerse şer'iyye mahkemelerine de gidebilirlerdi. Hattâ gayrımüslim Osmanlı teb'ası, esasen kendi mahkemelerine gidebilmek hususunda bir otonomiye sahip oldukları ahvâl-i şahsiyyeye ilişkin ihtilaflarını bile, gerek daha âdil gerekse daha ekonomik gördükleri, üstelik kendine has da olsa düzenli kanun yolu usulüne tâbi bulunan şer'iyye mahkemelerine götürmeyi tercih ediyorlardı[30]. Ruhânî liderler, bundan dolayı sık sık Osmanlı hükûmetine şikâyette bulunmuş ve hükûmet de zaman zaman şer'iyye mahkemelerini bu gibi dâvâlara bakmamaları hususunda ikaz etmek zorunda kalmıştır[31]. Bu dâvâlara Tanzimat'tan sonra kurulmaya başlanan nizâmiye mahkemeleri de bakamaz, aksi takdirde verdikleri hükümler bozulurdu[32].

Cemaat mahkemelerinin verdiği hükümlerden "cihaz, drahoma ile nafaka takdir ve tâyini" ile ilgili mâlî nitelikte olanları da Osmanlı icrâ makamlarınca yerine getirilmekteydi. Ancak bu mahkemelerin görev ve yetkilerini belirleyen eski mevzuatta nafakaya ilişkin bir açıklık olmadığından, icrâ dâireleri bu hükümleri yerine getirmekten kaçınıyor; cemaat liderleri ise nafakanın nikâh ve talâkın mâlî sonuçlarından olduğu yönüyle, kendi görev ve yetki alanlarına girdiğini iddia ediyordu. Gayrımüslim teb'a, nafaka taleplerini genellikle şer'iyye mahkemelerine götürüyorlardı. Bununla beraber cemaat mahkemelerinin

29- "...Kadıköy Metropolidhânesinden sâdır olup hükmü Patrikhâneden tasdik kılınmış bulunan ilâma istinaden..." 25.5.1312/1896 tarihli TM kararı, Arisdakis Kasbaryan: **İ'lâmat Torbası yahud Tefsir-i Usul-i Muhakeme-i Hukukiye**, İst. 1316, 482-483.

30- Bozkurt, Gayrımüslim Osmanlı Vatandaşları, 14

31- Kayseri ve mülhakatı metropolidi Yanisyos nam râhibin akd ve fesh-i nikâh için iki zimmî arasını ıslah etmesi elindeki berat hükümlerinden olduğu halde bazı zimmî ve müslüman'ların mahkeme ve imamlar vâsıtasıyla işlerini görmelerinden dolayı hıristiyan kadın ve çocukların zarar gördüğü beyanıyla kadı ve nâiplerin bu gibi işlere karışmamaları istidâsına dâir İstanbul Rum Patriği'nin 21 Safer 1248 (1832) tarihli arzıhali. BOA Cevdet-Adliye no. 5135.

32- Bu hususta 28 Zilhicce 1297/1880, 19 Ramazan 1299/1882 ve 11 Rebiülâhir 1299/1882 tarihli TM kararları için bkz. Yorgaki/Şevket, I/251-254, 25.5.1312/1896 tarihli TM kararı için de bkz. Kasparyan, 482-483

nafakaya ilişkin verdikleri kararların itiraz olunmadıkça icrâ dâirelerince yerine getirilmesi Adliye Nezâreti'nin 19.V.1299/1883 tarihli tâlimatıyla emredilmiş, bu kararlarda yer alan mikdarlara karşı, taraflara bir itiraz hakkı getirilmiştir. Bu itiraz, bidâyet mahkemelerine yapılacaktı. Bunların verecekleri kararlara karşı artık başvurulacak bir kanun yolu yoktu[33]. Daha sonra geri adım atılarak 23 Cemâzilâhir 1308/1891 tarihinde nafaka mikdarı hakkında söz konusu olan itirazların incelenmesi Patrikhâne ve Hahamhâne'ye verilmiştir. Bunların itiraz üzerine verdikleri kararlar da kesindi[34].

Yalnızca nafaka mikdarına olan itirazlar değil, daha çok meclis-i muhtelit tarafından vasiyetnâmelere dâir verilen kararlara karşı da genel mahkemelerde itiraz edilebilme imkânı 4.IV.1299/1883 tarihli Adliye Nezâreti tâlimatıyla getirilmiştir[35]. 7 Safer 1278/1861 tarihli düzenlemeye göre, bir hıristiyan geride büyük vârisler bırakarak ölmüşse bu vârisler talep etmedikçe terekesi şer'î hâkimlerce tahrir ve taksim olunamayacaktı. Ancak geride kalan vârislerden biri bile küçük ise bunların haklarının haleldar olmaktan korunması devletin görevi olduğu için bu takdirde terekesi şer'î hâkimlikçe şeriate göre tahrir ve defin masrafları, borçları ve muteber vasiyetleri yerine getirildikten sonra vârisler arasında taksim edilecekti. Ayrıca küçüğün veli veya vasisi uygun bir kimse değilse hissesi büyüyene kadar muhafaza edilecek, veli veya vasisi yoksa kendisine milletinden emin bir vasi ve nâzır tâyin edilecekti. Vârisler arasında gâip ve akıl hastası varsa aynen küçüklerde olduğu gibi davranılacaktı. Aynı hükümler, gurbette ölenler ile terekesi beytülmale âit olduğu için vâris bırakmadan ölenler hakkında da geçerli olacaktı. Bu tereke tahrir ve taksimiyle ilgili şikâyetler şer'î mahkemede görülecekti. Ancak bir kimse ölmeden önce şâhitler huzurunda mallarını vârisleri veya diğer şahıslar arasında taksim etmiş ve bunu patrik veya metropolitlerce tasdik edilmiş bir senede bağlamışsa artık genel mahkemelerce tahrir ve taksim yapılmasına

33- Bu tâlimatın metni için bkz. Yorgaki/Şevket, 254-256.
34- Düstur: (Yeni harflerle) I/6/854; M. Şevki, 226-227.
35- Yorgaki/Şevket, 257-259; M. Şevki, 228-229.

gerek kalmayacaktı. Ancak mal mîrî veya vakıf bir gayrımenkul ise müteveffanın bu vasiyet ve taksimi geçerli olmayacaktı[36]. Bunun dışında bir vasiyetnâmenin hükümlerine gerek vâris ve gerek dışarıdan biri itiraz edecek olursa bunun mercii cemaat mahkemesiydi; vasiyetnâmede mîrî veya vakıf arazi gibi mevzuata dokunur bir taraf varsa bu takdirde ihtilaf genel mahkemelere götürülürdü[37]. Öte yandan hükûmet 1290/1873 tarihinde vârissiz ölen din adamlarının mallarına Patrikhâne'nin el koymasına izin verdiğini açıklamış[38], ancak Patrikhâne kendi cemaatinden vârissiz ölen herkesin, hattâ vârisi olsa bile din adamlarının terekelerini zaptetmek istemiştir. 1875 tarihli Fermân-ı Adalet ile, gayrımüslim teb'anın terekelerinde ortaya çıkan vasiyetnâme hükümlerinin kornmarak müdahale edilmemesi; ancak gayrımüslim yetimlerin mallarına kendi veli veya vasilerinin zarar verdiğine dâir şikâyet söz konusu olursa hükûmetçe bunların himâye edilmesi esası getiriliyordu[39]. Yukarıda geçtiği üzere, 1301/1884 tarihinde 4.IV 1299/1883 tarihli tahrirat kaldırılarak vârisler küçük olsun, büyük olsun patrik veya metropolitlerce tasdik edilmiş vasiyetnâmelerin -mîrî ve vakıf araziye ilişkin olanlar müstesna- derhal icrâ olunacağı; büyük vârislerin veya küçük vârislerin velilerinin bu vasiyetnâmelerin geçerliliğiyle ilgili itirazlarından doğan ihtilafların eskiden olduğu gibi cemaat mahkemelerinde görüleceği bildirilmiştir. 1308/1891 tarihinde de bu hükümler teyid edilmiştir.

Bunun dışında kalan bilhassa ceza dâvâlarına bakıp ceza verme yetkisi münhasıran Osmanlı mahkemelerine âitti. Ancak buna rağmen bâzen ruhânî mercilerin mensuplarına ceza verdikleri görülmüş ve buna dâir şikâyetler gelmiştir[40]. Ruhânî reisler

36- Düstur: I/1/298-300.

37- Yorgaki/Şevket, 250-251

38- *"Bilâ-vâris fevt olan râhiblerin terekesi hakkında buyuruldu-yu sâmî"*. 26 Zilka'de 1290/1873 Düstur: I/3/568-570.

39- Düstur: I/3/2-9

40- Kudüs'de David'e uygunsuz hareketinden dolayı hahambaşının elli değnek vurması şurut ve nizâmata mugayir olduğundan bahisle istizan-ı muameleye dâir belge için bkz. BOA Cevdet-Adliye, no: 2363, t: 2 Z (Zilhicce) 1267 (1851). Kayseriyye metropolidi Teofilos nam râhibin mugayir-i kanun-ı kadim kendilerini tecrîm etmekde olduğundan şikâyetle fazla aldığı paraların eshâbına iadesi hakkında emir isdarına dâir Kayseriyye reayası tarafından arzıhal. BOA Cevdet-Adliye, no: 74, t: 1134 (1721-2)

ancak ruhban sınıfının dinî suçlarıyla ilgili olarak tedibatta bulunabilirlerdi[41]. Patrik, metropolit, hahambaşı gibi yüksek rütbeli din adamlarının yargılanmaları -aynı zamanda yüksek birer devlet memuru olmaları itibariyle- önceleri Divan-ı Hümâyun'a âit olduğu gibi, Tanzimat'tan sonra da bu makamın yerini alan Meclis-i Vâlâ'da yerine getirilmiştir.

3. Cemaat Mahkemelerinin Sonu

1336/1917 tarihli *Hukuk-ı Âile Kararnâmesi*[42] ile cemaat mahkemeleri kaldırılarak görevleri -yargılamada bu milletlerin mensup oldukları dinin kuralları uygulanmak üzere- şer'iyye mahkemelerine verilmişse de bu düzenlemenin ömrü iki yıl bile sürmemiş, gerek müslüman ve gerekse gayrımüslim halktan oldukça tepki alan kararnâme 1337/1919 yılında yürürlükten kaldırılınca eski duruma dönülmüştür[43]. Lozan Antlaşmasıyla cemaat mahkemeleri kaldırılmakla beraber gayrımüslimlerin hukukî otonomilerinin devam edeceği, bunlarla ilgili kuralların tesbitinde bu cemaat temsilcilerinin söz sahibi olacağı, Avrupa'nın isteği doğrultusunda hukuk reformları yapılacağı, bunu yaparken de beş yıllık bir süre için Avrupalı hukukçuların yardımlarından yararlanılacağı kabul edilmişti. Daha sonra cumhuriyet hükûmeti kendisinden beklenenden de ileri geçerek Batı hukukunun toptan resepsiyonu yoluna gidince, gayrımüslim cemaat temsilcileri ötedenberi var olagelen ve Lozan Antlaşmasıyla da teyid edilen hukukî otonomilerinden, artık ihtiyaç kalmadığı gerekçesiyle vazgeçtiklerini bildirmişlerdir[44].

41- Örnek olarak: "...âyinlerine muhalif vaz-ı hareket eden Ermeni marhasalarını ve papas ve keşişlerini Patrik-i mumâileyh âyinleri üzere tedib ve saçlarını tıraş ve kendilerin papas ve karabaşlıktan azil ve ihrac ile kiliseferin ahere verdikte ve muktezâ-yı âyinleri üzere def' ve ihrac olunan papasların yerine iktizâ eden papasların tâyini hususunda hariceden kimesne mâni ve müzâhim olmaya...". Bkz. Narses Efendi'nin Milmil üzerine yerine patrik seçilen Artin Vehabedidyan Efendi'ye verilen 22 Şevval 1302/1885 tarihli Ermeni Patrikliği berat-ı âlisi: Düstur: (Yeni harflerle) I/5/309.

42- Düstur: II/9/762-781.

43- Düstur: II/11/299; M: Akif Aydın: İslâm-Osmanlı Âile Hukuku. İst. 1985. 210-211. 221-223; Bozkurt. Gayrımüslim Osmanlı Vatandaşları, 209-211.

44- Aydın. Türk Hukuk Tarihi. 169.

II. KONSOLOSLUK MAHKEMELERİ

İslâm ülkesine eman ile, pasaportla girmiş bulunan yabancı devlet teb'ası gayrımüslimlerin (müste'men-ecnebi) de büyük ölçüde zimmîlerle aynı statüde olup aralarındaki hukukî ihtilafları hakemleri aracılığıyla çözümleyebilirlerdi[45]. Her ikisinin de şer'î mahkemelere gidebilme hakları vardı[46]. Ancak taraflardan birisi müslüman ise o takdirde yargı mercii mutlaka şer'iyye mahkemesiydi[47].

Kapitülasyon anlaşmalarıyla Osmanlı Devleti'nde müste'menlere tam bir hukukî otonomi verilmiştir. Buna göre iki tarafı da aynı devletin teb'ası olan yabancı unsurlu hukuk ve ceza dâvâlarına bu devlet konsolosluğundaki mahkeme bakacaktı. Bu yetki mutlaktı. Ancak gayrımenkule dâir dâvâlar istisna edilmişti, bunlara Osmanlı mahkemeleri bakardı[48]. Aynı devlet teb'ası olmayan iki yabancı unsurlu hukuk ve ticaret dâvâları ise bu iki devlet konsoloslukларından seçilmiş üç üyeden oluşan bir karma (muhtelit) adlî komisyonda görülürdü. Buna göre bu komisyonun verdiği hükümler, istinaf isteyen tarafın kendi devlet mahkemesinde (söz gelişi karşı taraf Avusturyalı, fakat istinaf eden Fransız ise Fransa istinaf mahkemesinde) o devlet kanun yolu mevzuatına tâbi olarak istinaf ve temyiz olunabilirdi[49]. Konsolosluk mahkemeleri tamamen siyasî zorunluluklar sonucu kurulmuş mahkemeler olup, çoğunlukla parayı vereni haklı çıkardığı için adaletleri şâibeli görülmüştür[50].

45- Belgesay, 213.

46- Özel, 205; Bozkurt, Gayrımüslim Osmanlı Vatandaşları, 14-15.

47- Özel, 203.

48- Altuğ, 62; Gündüz, 202.

49- H. Cemaleddin/Asador, 203. Nitekim 1904 tarihinde Fransa'nın İstanbul konsolosluğu mahkemesinde bir Osmanlı teb'asının bir Fransız aleyhine dâvâ açması üzerine adı geçen mahkeme görevsizlik kararı vermişse de Fransa'nın Eks istinaf mahkemesi 1905 yılında bu kararı bozarak görevli olduğuna hükmetmiş, bu hüküm de 1907 yılında Fransa Temyiz Mahkemesi'nde tasdik edilmiştir. Cemaleddin/Asador, 432. Burada konsolosluk mahkemesinin verdiği görevsizlik kararı doğrudur, çünki taraflardan birinin Osmanlı vatandaşı olması durumunda bu dâvâlara konsolosluk mahkemeleri bakamazdı.

50- Shaw/Shaw, II/301.

III. İDARE MAHKEMELERİ

Klasik devir Osmanlı hukukunda bugünkü anlamda kuvvetler ayrılığı prensibi bulunmadığı için modern tarzda bir idarî denetime ve dolayısıyla da idarî yargı mercilerine rastlanmamaktadır. Ancak başta kadılar olmak üzere sancaklarda sancakbeyi ve eyâletlerde beylerbeyi divanları ile merkezdeki Divan-ı Hümâyun, idarî yargı fonksiyonlarını üstlenmiştir[51]. Yeniçeri ağası, kaptan paşa, ihtisap ağası ve defterdarın da bu gibi görevleri olduğu bilinmektedir[52]. Bunlardan Divan-ı Hümâyun, bir yönden İslâm tarihindeki temelini oluşturan mezâlim divanlarının görevlerine paralel şekilde, diğer idarî yargı mercilerinin verdiği hükümlerin kontrol edildiği bir üst merci idi[53]. Son olarak da doğrudan padişaha bir idarî ihtilafı götürmek imkânı vardı. Klasik devirde idarenin kazâî kontrolünün basitliğinin yanı sıra adlî-idarî yargı ayrımına da rastlanmamaktadır. Bir başka deyişle idarî ihtilaflar Anglo-Sakson hukukunda olduğu gibi doğrudan adlî yargı mercilerine (yani kadılara) götürülebilirdi.

I. Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye Devri

İdarî yargı geleneği Tanzimat'tan sonra da bir süre buna benzer şekilde sürmüştür. Bununla beraber Tanzimat'tan sonra artık idarî yargı dâvâlarına kadılar değil, mülkiye memurları bakmaya başlamıştır[54]. 1838 tarihinde kurulan Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye, hem memurların muhakeme edilebildiği hem de halkın idare aleyhine dâvâ açabildiği bir idarî yargı mercii; ayrıca bilhassa ceza dâvâlarında bidâyeten ve temyizen karar veren bir adliye mahkemesiydi. 1861 tarihinden itibaren de

51- Tönük, 62, 65.

52- Cin/Akgündüz, I/235-236.

53- Mumcu, Divan-ı Hümâyun. 86; Ahmed Akgündüz: **"Arşiv Belgeleri Işığında Şûrâ-yı Devlet'ten Danıştay'a İdarî Yargı Teşkilatı"**, II. Ulusal İdare Hukuku Kongresi- İdari Yargının Dünyada Bugünkü Yeri, Ank. 1993, 120-122.

54- İnalcık, 633.

Meclis-i Vâlâ bünyesinde kurulan Muhakemat Dâiresi bu görevi yürütmüştür. Pek çok müellif Osmanlı Devleti'nde idarenin hukuk kuralları ile bağlanması prensibinin Sultan II. Mahmud ile başladığını ileri sürmekteyse de, bu prensibin eskiden beri Osmanlı Devleti'nde mevcut olduğu, ancak adı geçen padişah zamanında Avrupaî bir tarza ve modern bir şekle kavuşturulduğu görülmektedir[55]. Sultan Abdülmecid zamanında ise bu yönde faaliyetler arttırılmış, Tanzimat ve Islahat Fermânlarıyla da bu hususta yeni düzenlemelere gidilmiştir[56].

Taşralarda Meclis-i Vâlâ'nın küçük birer örneğini teşkil eden meclisler de bu devirde idarî mahkeme gibi çalışmışlardır[57]. Buralarda da ceza kanunları uygulanmıştır. Bu sebeple bilhassa 1840 tarihli ceza kanununu daha çok bir memur muhakemesi kanunu olarak görenler vardır[58]. (Bununla beraber 1254/1837 yılında *Memurîne Mahsus Ceza Kanunnâmesi* ve 1254/1838 yılında *Tarîk-i İlmîye Dâir Ceza Kanunnâme-i Hümâyunu* isdâr olunmuştur.) Bu meclislerin kararlarına karşı Meclis-i Vâlâ'ya itiraz edilebiliyordu. Meclis-i Vâlâ burada da bir temyiz mercii olarak görev yapmaktaydı[59]. Gerek 1849 tarihli *Eyâlet Meclisleri Nizamnâmesi* ve gerekse 1858 tarihli *Vülât-ı İzam ve Mutasarrıfîn-i Kirâm ve Kâimmakam ve Müdürlerin Vezâifini Şâmil Tâlimat*'a gerek idare ile şahıslar arasında çıkan ihtilaflardan, gerekse memurların memuriyetleri dolayısıyla işledikleri suçlardan doğan dâvâlardan bahsedilmekte ve bunların çözüm merci ve usulleri gösterilmektedir.

1864 tarihli Vilâyet Nizamnâmesi ile taşra meclislerinin adlî yargı görevleri yeni kurulan nizâmiye mahkemelerine verilmiştir. 1868 yılında ise Meclis-i Vâlâ, Şûrâ-yı Devlet ve Divan-ı Ahkâm-ı Adliye olarak ikiye ayrılmış, her ikisine de ileri ge-

55- Pertev Bilgen: "**Osmanlı İmparatorluğu'nda Hukuk Devleti Fikri ve 3 Mayıs 1840 Tarihli Ceza Kanunnâme-i Hümâyunu**". Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi. S: 2. Eylül 1991. s: 73.

56- Rüştü Aral: "**Yargı Yönünden Danıştayın Gelişimi**". Yüzyıl Boyunca Danıştay. 2.b. Ank. 1986, 231-232.

57- Çadırcı. Anadolu Kentleri. 215

58- Berkes. 218

59- Çadırcı. Anadolu Kentleri. 216

len devlet görevlilerinin yanı sıra müslüman ve gayrımüslim üyeler tâyin olunmuştur. Bunlardan Fransa'da *Conseil d'Etat* örneğine göre kurulmuş olan Şûrâ-yı Devlet'e idarî yargı görevi verilmekle bugünki Danıştay'ın temeli teşkil edilmiştir[60]. Böylece adlî ve idarî yargı biri birinden resmen ayrılmıştır. Bu husus Sultan Abdülaziz'in Şûrâ-yı Devlet'i açış nutkunda açıkça ifade edilmiştir[61]. Bununla beraber tatbikatta idarî yargı yürütmeden tam mânâsıyla ayrılmış olmayıp bunun kontrolü altında kalmaya devam etmiştir.

1280/1863 yılında Divan-ı Muhâsebat teşkil edilmiş ve emlâk tahririyle alâkalı dâvâların görülmesi bu merciye verilmişti. Nitekim 19 şevval 1280 tarihinde *Tahrir-i emlâke müteallik umurun divan-ı muhâsebatca rü'yet ve tesviyesi hakkında irâde-i seniyye* yayımlanmıştır[62]. 23 Zilhicce 1282/1866 tarihinde de *Mevadd-ı iltizâmiyyeden dolayı eşhas beyninde müteheddis deâvi için divan-ı muhâsebat dâiresinde müsâlih-i umumiyye nâmiyle bir kısım teşkili hakkında irâde-i seniyye* çıkarılmıştır[63]. Divan-ı Muhâsebat, bugünki Sayıştay'ın tarihî temelini teşkil eder.

2. Taşra İdare Mahkemeleri

1871 tarihli *İdare-i Umumiye-i Vilâyet Nizamnâmesi* [64] ile yeni bir idarî yargı taşra teşkilâtı kurulmuştur. Söz konusu nizamnâmede düzenlenen vilâyet idare meclisleri yönetimle ilgili görevlerin yanı sıra muhakeme görevi ile de donatılmıştı. Meclis geçmiş devrin eyâlet meclisleri (büyük meclis) statüsünde ve onun bir devamı niteliğindedir, ancak adlî yargıya ilişkin bir yetkisi bulunmamaktadır. Gerek görevini kötüye kullanan

60- Ortaylı, En Uzun Yüzyıl 110, 117; Shaw, Merkezi Yasama Meclisleri, 2/299-300; Kuran, 498.

61- S. Sami Onar: **İdare Hukukunun Umumi Esasları**, C: I, 3.b, İst. 1966, 87; Mustafa E. Elöve: "**Yüzyıl Boyunca Danıştay**", İBD, 1968, C: XLII, S:7-8, s: 415, 417. Nutkun metni için bkz. Ahmed Lütfî Efendi, Vekayi'-nâme, XII/11-13, İnal, I/319.

62- Külliyât-ı Kavânîn, 4917

63- Külliyât-ı Kavânîn, 4649

64- Düstur: I/ 1/ 625-651.

(suiistimal eden) ve gerekse görevini yaparken suç işleyen memurların muhakemesi ve memurlar arasındaki görev ve yetki ihtilaflarının çözümü de bu meclise âit olduğu gibi; halkın devlet memurlarının resmî tasarruflarına karşı şikâyet mercii, ayrıca vergi ihtilaflarıyla ilgili dâvâların çözümlendiği bir yüksek vergi mahkemesiydi.

Vilâyet idare meclisi, bağlı livâların mutasarrıf ve idare meclisi üyelerini, vâli ve vilâyet meclisi üyeleri dışında kalan vilâyet merkezi ve merkeze bağlı kazâ, nâhiye ve köylerde görevli kaymakam, müdür, muhtar ve diğer bütün memurlar ile meclislerin üyelerini her çeşit suçtan dolayı bidâyeten yargılardı. Ayrıca vilâyet merkezine bağlı livâ ve kazâ idare meclislerinin istinaf yolu açık olarak verdikleri memur muhakemesine ilişkin bidâyet hükümlerinin istinaf yoluyla görülmesi de vilâyet idare meclislerine âit bir yetkiydi[65].

Vâlinin başkanlığında defterdar, mektupçu, müfettiş-i hükkâm-ı şer', umûr-ı ecnebiye müdürü bu meclisin doğal üyelerini oluşturmakta, ayrıca ikisi müslüman ve ikisi gayrımüslim seçilmiş üye bulunmaktaydı. Ceza verilebilecek bir dâvâda beş üye, diğer işlerde dört üye hazır bulunmadıkça karar veremeyecekti. İdare meclislerinde stajyer üye bulunmadığı için bazı üyelerin yokluğu durumunda evkaf ve defter-i hâkânî memurlarının bulunmasıyla heyet oluşturulabilmesi, Dâhiliye Nezâreti'nin 1888 tarihli bir yazısıyla belirlenmiştir[66]. Ceza ile ilgili dâvâlarda heyetin üçte ikisinin çoğunluğu, diğer işlerde oyların eşitliği durumunda vâlinin veya vekilinin oyunun bulunduğu taraf kararа esas alınacaktı.

Livâlarda da sancak meclisleri yerine kurulan livâ idare meclisleri de vergi ihtilaflarını çözmekte, memurların görevleri dolayısıyla işledikleri suçlar sebebiyle muhakeme yapmaktaydı. Livâ idare meclisi de o livâya bağlı kazâların kaymakam ve idare meclisi üyelerini, ayrıca mutasarrıf ve livâ idare meclisi üyeleri dışındaki livâ ve merkez kazâya bağlı nâhiye ve köy-

65- M. Şevki, 281.
66- M. Şevki, 267.

lerde görevli bütün memurların her çeşit suçtan doğan dâvâlarını, bir de kazâlarda görev yapan ve idarî yargının yetkisine giren memurların kazâ idare meclisinin bakamayacağı cinâyet derecesindeki dâvâlarını bidâyet yoluyla görüp sonuçlandırırdı. Bağlı kazâların idare meclislerinde bidâyeten ve istinaf yolu açık olarak verilen kararların istinafen görülmesi de livâ idare meclislerinin göreviydi[67]. Mutasarrıfın başkanlığında livâ hâkimi, muhasebe müdürü, tahrirat müdürü, müftü ve gayrımüslim cemaatlerin dinî liderleri doğal üyeler olup ikisi müslüman ve ikisi gayrımüslim olmak üzere dört de seçilmiş üyesi vardı.

Kazâ idare meclisleri de idarî dâvâ görmeye yetkiliydiler. Bunlar da kaymakamın başkanlığında mal müdürü, tahrirat kâtibi, nâip, müftü ve gayrımüslim cemaatlerin dinî liderleri tabiî üyeler olmak üzere ikisi müslüman ve ikisi gayrımüslim dört seçilmiş üyeden meydana gelmekteydi. Bu meclis, üyelerinden memur sıfatı taşıyanlar ile bu kazâya bağlı nâhiyelerde görevli bütün memurların kabahat ve cünha derecesindeki suçlara dâir genel ve özel ceza dâvâlarını görür, ancak cinâyet dâvâlarına bakamazdı[68].

Taşra idare meclislerinin verdiği kararların hepsi mülkî amir tarafından Bâbıâli'ye arz olunarak haklarında irâde-i seniyye çıkmadıkça yerine getirilemezdi. Ancak idarî dâvâlara ilişkin hükümler bundan müstesnaydı. Oysa Şûrâ-yı Devlet kararlarının tümü Bâbıâli'nin onayına muhtaçtı[69]. Taşra idare meclislerinde savcı ve sorgu hâkimliği görevleri vâli, mutasarrıf ve kaymakam tarafından yerel mülkiye memurlarından uygun görülenlere verilirdi[70].

3. Şûrâ-yı Devlet

Başlangıçta çıkarılan ana tüzük (esas nizamnâme)[71] ile Şûrâ-yı Devlet, idarî yargı yetkileriyle donatılarak beş dâireye

67- M. Şevki, 280-281.
68- M. Şevki, 280.
69- Hakkı Göreli: **Bizde Şurayı Devlet ve İdarenin Kazâi Murakabesi**, İst. 1937, 22.
70- M. Şevki, 285.
71- Düstur: I/1/707-718.

ayrılmıştı. İdarî dâvâlar ilgili oldukları dâirede çözülmekteydi[72] Bir süre sonra yapılan değişiklik ile dâireler teşkilâtı yeniden yapılandırılarak bir Muhakemat Dâiresi kurulmuş, içtüzük de (dâhilî nizamnâme) bunu teyit eden bir düzenleme getirmiştir[73] Artık Şûrâ-yı Devlet'in görev ve yetkisine giren idarî dâvâlar burada görülecekti. Muhakemat Dâiresi bir ikinci başkan (reis-i sânî) ve altı üye ile üç muavinden oluşmakta, önüne gelen dâvânın ilgili olduğu dâirelerden birer üye de muhakeme ve müzâkerelerde hazır bulunmaktaydı. İdare ile şahıslar arasında çıkan ve özel merciinde hükme bağlanan dâvâlara istinafen, bu kabilden olup da önemi dolayısıyla kendisine havâle olunan dâvâlara bidâyeten bakma görevi Muhakemat Dâiresi'ne verilmişti. Ayrıca memurların memuriyetleriyle ilgili olarak itham edilmeleri durumunda muhakemeleri Muhakemat Dâiresi'nde yerine getirilirdi. Vilâyet idare meclislerinin baktığı ve Şûrâ-yı Devlet'in onayına ihtiyaç duyulan memur muhakemesiyle ilgili dâvâların temyiz yoluyla incelenmesi de burada olduğu gibi; gerek memurların muhakemesi gerekse idare ile şahıslar arasındaki ihtilaflara ilişkin dâvâlarda istinaf ve temyiz mahkemesi görevi yapmaktaydı[74]. Ayrıca Muhakemat Dâiresi idare ile şahıslar arasındaki ihtilaflara ilişkin olup da vilâyet idare meclislerinde görülen dâvâlara istinafen ve bâzen önemi dolayısıyla bu gibi dâvâlardan doğrudan önüne getirilenlere bidâyeten bakmakla görevliydi[75]. Bazı durumlarda Meclis-i Vükelâ'nın idarî yargı alanında temyiz mercii görevi yapması söz konusu olmuştur[76]. Görülüyor ki Şûrâ-yı Devlet, Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'de olduğu gibi gerek memurların muhakemesi, gerekse idare ile şahıslar arasındaki ihtilaflara dâir dâvâlarda istinaf ve temyiz kanun yolu mahkemesi konumundaydı.

İdare aleyhine Muhakemat Dâiresi'nde gerek bidâyeten ve gerekse istinafen görülen bir dâvâda ilgili dâireden bir me-

72- İ. Hakkı Paşa, 258; Göreli, Bizde Şura-yı Devlet, 21.

73- İ. Hakkı Paşa, 259; İsmail Hakkı Göreli, Devlet Şurası, Ank. 1953; 13-14; Orhan Özdeş; "Danıştayın Tarihçesi", Yüzyıl Boyunca Danıştay, 2.b. Ank. 1986, 70, Shaw, Merkezi Yasama Meclisleri, 301

74- İ. Hakkı Paşa, 259-260.

75- Göreli, Devlet Şurası, 19.

76- Said, 52.

mur hazır bulunacağı gibi, dâvâcının dâvânın görülmesi sırasında hazır bulunamaması durumunda uygun sıfatta bir vekil tarafından temsil edilebilmesi esası getirilmiştir.

Az bir zaman sonra 1870 yılında idare ile şahıslar arasındaki ihtilaflara dâir dâvâlara bakma görevi nizâmiye mahkemelerine verilince, Şûrâ-yı Devlet ve taşra idare meclislerinde yalnızca memur muhakemesi görevi kalmış oldu. Bunu Kanun-ı Esasî'nin 85. maddesi de teyid etmekteydi. Ancak 1879 tarihli teşkilât kanununun genel mahkemelerin yalnızca hukukî dâvâlara bakması, bunun dışında önüne getirilen dâvâları ilgili yargı merciine göndermesi gerektiğini belirten 7. maddesi, Kanun-ı Esasî'nin bu hükmüyle çelişki doğurmuştu[77]. Bunu takiben 1886 yılında içtüzüğün (dâhilî nizamnâme) 3. maddesi değiştirilerek memurların görevleriyle ilgili olan ve Şûrâ-yı Devlet'e havâle edilen dâvâlara bidâyeten bakılması ve ayrıca vilâyet ve livâ idare meclislerinde bidâyeten ve istinafen görülüp, *Memurîn Muhakemesi Nizamnâmesi*'ne eklenen bir fıkra gereği istinaf ve temyizi Şûrâ-yı Devlet'e âit olan dâvâların görülmesi işi Muhakemat Dâiresi'ne verilmiştir[78]. Aynı yıl Şûrâ-yı Devlet'te memurların muhakemesi görevini yerine getirmek üzere bidâyet mahkemesi kurulmuştur. Kaldırılan İstanbul Mülhakatı İdare Meclisi'nin muhakeme görevleri de buraya verilmiştir. Böylece Şûrâ-yı Devlet Muhakemat Dâiresi, bazı memurların muhakemesini bidâyeten yerine getirdiği gibi Şûrâ-yı Devlet bidâyet mahkemesi ile vilâyetler ve İstanbul'a yakın müstakil livâlar idare meclislerinden bidâyeten verilen memur muhakemesine dâir hükümleri istinaf yoluyla gören, ayrıca bunların istinafen verdikleri hükümleri temyiz yoluyla inceleyen bir merci durumuna gelmiştir[79]. Muhakemat Dâiresinde bidâyeten verilen hükümler, Şûrâ-yı Devlet'in diğer dâirelerinden birinin ikinci başkanının başkanlığında, bu dâirelerden altı üyenin oluşturduğu özel bir heyette istinafen görüldüğü gibi, istinafen verilen hü-

77- Süheyp Derbil: **İdare Hukuku**, C: I 4.b. Ank. 1955,184-185; Elöve, Danıştay, 422. Bu esnada yabancı devletlerden İngiltere ve Amerika dışında hemen hepsinde idarî yargıya dâir dâvâlara idare mahkemeleri bakmaktaydı. Said, 55-56.

78- İ. Hakkı Paşa, 261; Göreli, Devlet Şurası, 27

79- M. Esad, 63; İ. Hakkı Paşa, 261; Göreli, Devlet Şurası, 27-28.

kümler de yine burada temyiz olunurdu. Bu heyette istinafen verilen kararlar, Muhakemat Dâiresi ile bu heyet üyelerinin bulunmadığı Şûrâ-yı Devlet genel kurulunda (heyet-i umumî) temyizen görülürdü[80].

1896 tarihinde dâireler teşkilâtı yeniden düzenlenerek Muhakemat Dâiresi ile buna bağlı Bidâyet Mahkemesi kaldırıldı. Bunun yerine nizâmiye mahkemelerinde olduğu gibi üç derece üzerine çalışan idare mahkemesi kuruldu. Bu mahkemeler bidâyet, istinaf ve temyiz mahkemeleriydi[81].

Şûrâ-yı Devlet Bidâyet Mahkemesi bir başkan ve dört üyeden oluşmaktaydı. Burada ayrıca irâde-i seniyye ile atanan bir savcı (müddeî-yi umumî) ve yardımcıları ile iki müstantık (sorgu hâkimi) görev yapardı. Kabine üyeleri hariç olmak üzere, İstanbul ve ona bağlı idarî mahaller ile çevresindeki müstakil livâların mutasarrıf, idare meclisi üyeleri, şer'iyye hâkimleri ile bütün vilâyetlerin vâli ve idare meclis üyeleri hakkındaki genel ve özel ceza dâvâlarını bidâyeten görecekti[82] .

Şûrâ-yı Devlet İstinaf Mahkemesi, bir başkan ve dört üyeden meydana gelmekteydi. Burada da savcı ve yardımcıları bulunurdu. Bu mahkemede gerek Şûrâ-yı Devlet Bidâyet Mahkemesinin gerekse İstanbul ve çevresindeki müstakil livâlar idare meclislerinin bidâyeten vermiş olduğu memur muhakemesine ilişkin hükümler istinaf yoluyla görülecekti[83].

Şûrâ-yı Devlet Temyiz Mahkemesi bir başkan ve sekiz üyeden oluşmakta, ayrıca savcı ve yardımcıları da bulunmaktaydı. Ceza usul kanunu ile nizâmî mahkemeler teşkilâtında temyiz mahkemesinin ceza ve istidâ dâiresine yüklenmiş bulunan görevler, idarî yargı teşkilâtı bakımından Şûrâ-yı Devlet Temyiz Mahkemesi'nin de görevlerini oluştururdu. Bir başka deyişle idare mahkemelerinin memur muhakemesine dâir olarak kabahat derecesinde bidâyeten, cünha derecesinde istinafen ver-

80- Said. 52: İ. Hakkı Paşa, 261-262.
81- İ. Hakkı Paşa, 263.
82- M. Şevki, 280.
83- M. Şevki, 283, 285.

miş oldukları hükümler talep üzerine, cinâyet derecesinde vermiş oldukları hükümler de re'sen Şûrâ-yı Devlet Temyiz Mahkemesi'nde temyiz yoluyla incelenirdi. Temyiz süresi ve diğer şartlara uyulup uyulmadığı da yine burada incelenirdi[84].

İkinci Meşrutiyet'i takiben Şûrâ-yı Devlet teşkilâtında değişik düzenlemelere gidilmişti. Bu arada Şûrâ-yı Devlet başkanlığı önceleri kabineye dâhil iken Adliye Nezâreti'ne bağlanmış, üç yıl sonra 1912 yılında bundan vazgeçilerek eski duruma dönülmüştür. 1913 tarihinde memurların memuriyetlerini yerine getirirken işlemiş oldukları suçlardan dolayı yargılanmaları adliye mahkemelerine devredilmiş; Şûrâ-yı Devlet Bidâyet, İstinaf ve Temyiz Mahkemeleri de kaldırılmıştır[85]. Bunun sebebi, 1918 tarihli bir Şûrâ-yı Devlet genel kurul (heyet-i umumî) mazbatasında, o zamanki mevcut mevzuatta idarî muhakemeye ilişkin hükümlerin yer almaması, ayrıca idare ile şahıslar arasındaki dâvâlara bakmak görevi daha önce adlî mahkemelere verilmiş olduğundan adlî ve idarî mahkemeler arasında merci tâyini hususunda anlaşmazlıkların çoğalması olarak gösterilmiş ve hal böyleyken bunun sakıncalarına dikkat çekilmiştir[86]. Daha önce idare ile halk arasındaki dâvâlara dâir görev ve yetki adliye mahkemelerine verilmiş olduğundan, idarî rejim böylece ortadan tamamen kaldırılarak adlî rejime geçilmiş oldu. Bununla birlikte adliye mahkemelerinde memuriyetlerine ilişkin suçlardan dolayı muhakeme olunabilmeleri için sıradan memurlar hakkında idare mahkemelerinin, yüksek memurlar hakkında da Şûrâ-yı Devlet'in lüzum-u muhakeme kararı vermesi şartı aranmıştır[87]. Cumhuriyet sonrasında taşra idare meclisleri yeniden birer idare mahkemesine dönüştürülmüş, Şûrâ-yı Devlet de Danıştay adını alarak genel anlamda bir üst idarî yargı mercii olmuştur.

84- M. Şevki, 284.
85- Göreli, Devlet Şurası, 30-31.
86- Göreli, Devlet Şurası, 33-34.
87- Derbil, 186.

IV. ASKERÎ MAHKEMELER

1. Klasik Dönem

Osmanlı toplumu klasik dönemde askerî ve reaya olmak üzere iki sınıftan oluşmaktaydı. Devlet adamları, ordu mensupları ve ulemâ, bir başka deyişle her türlü kamu görevlileri askerî sınıfa mensup sayılırken; reaya yönetilenlerden, yani halktan meydana gelirdi[88]. Görülüyor ki askerî tâbirinin Osmanlı toplum düzenindeki mânâsı günümüzden farklıdır. Nitekim günümüzde askerî sınıf deyince daha dar biçimde sadece ordu mensupları anlaşılmaktadır.

Bu devirde bir takım askerî ceza prensiplerinin konulduğu ve uygulana geldiği görülmektedir. Askerî sınıfla ilgili her çeşit dâvâlara kazasker ve kassamlar bakardı. Gerek halkın bunlardan şikâyetleri, gerekse bunların kendi aralarında veya devlete karşı işledikleri hukuka aykırı fiiller kazasker tarafından yargılanır; öldükleri zaman mal varlıkları kassamlar tarafından yazılıp vârisler arasında taksim edilirdi. Yeniçeri ağası ve kaptanı deryanın da bu hususta adlî yetkisi vardı. Bunlar divan kurarak yeniçeri ocağı veya donanma mensuplarının dâvâlarını dinler, şikâyetlerini çözümlerdi[89]. Yüksek rütbeli askerîlerin yargılanmaları Divan-ı Hümâyun'da veya sonraları İkindi Divanı'nda kazasker tarafından yapılırdı. Yargı otoritesini elinde bulunduran padişah da bâzen ta'zir yetkisini kullanabilir ve suçlu bulduğu askerîye ceza verebilirdi. Sipahi, yeniçeri, cebeci, topçu gibi daha düşük rütbeli ordu mensubu askerîlerin yargılanmaları kim tarafından yapılırsa yapılsın, had veya ta'zir cinsinden cezaları genellikle rütbesi alınarak sarığı çıkarılıp yakası yırtıldıktan, yani görünüşte askerlikten çıkarıldıktan sonra kendi zâbiti tarafından yerine getirilirdi. Bu dört sınıf dışındaki askerîlere cezasını sadrıâzamın tercihine göre Divan görevlileri veya ken-

88- Üçok/Mumcu, 198-199; Cin/Akgündüz, I/195
89- Cin/Akgündüz, I/278.

di zâbitleri icrâ ederdi[90].

Sultan III. Selim zamanında kurulan Nizâm-ı Cedîd ordusuyla ilgili olarak XIX. asrın ilk yıllarında *Nizâm-ı Cedîd Askerî Kanunnâmesi* çıkarılmıştır. Buna göre Nizâm-ı Cedîd askerleri bir binbaşı kumandasında bulunacaklardı. Binbaşı, orta denilen ve on iki bin askerden oluşan bir birliğin başıydı ve emrindeki askerlerden bağımsız olarak sorumluydu. Erler suç işledikleriinde binbaşı onları cezalandıracak; suç eğer şer'î bir suç ise görevlendireceği bir zâbitle onları mahkemeye gönderecek; suçları sâbit olursa cezaları (hapis veya değnek) kışlada verilecekti. Ehl-i örf, yani mülkî idareciler ve yardımcıları buna müdahale edemeyecekti[91].

Yeniçeri ocağının kaldırılmasından sonra 1244/1829 yılında *Kanunnâme-i Asâkir-i Mansure-i Muhammediye* adıyla bir askerî kanun çıkarılmış[92], daha çok bir iç hizmet kanunu olarak görülen[93] bu kanunun pek çok maddesinde askerî ceza hükümleri yer almıştır. 343 ile 370. maddeler arasında bir takım disiplin suç ve cezaları sayılmıştır. Buna göre, suç işleyen ordu mensuplarının tedibi bir üst rütbedeki kimse tarafından yapılmaktaydı. Müstakil bir divan-ı harp teşekkülü söz konusu değildi.

2. Tanzimat'ın İlk Devresi

A. 1253/1838 Tarihli Kanun Devri

Her bendi bir Fransız askerî emirnâmesinden iktibas edilen *Kanunnâme-i Ceza-yı Askeriye (Cezanâme)* 1253/1837 tarihini taşır[94]. Fransa'da 1790 yılında divan-ı harpler kurulmuş, üç

90- Rifat Taşkın: **Askeri Ceza Kanunu-Şerh**. 7.b. Ank. 1944. 5-7

91- Musa Çadırcı: **"Ankara Sancağında Nizâm-ı Cedîd Orlasının Teşkili ve Nizâm-ı Cedîd Askerî Kanunnâmesi"**. Belleten. C: XXXVI. Ocak 1972, S: 141. s: 1-13.

92- **Kanunnâme-i Asakir-i Mansure-i Muhammediye**. Nşr. el-Hacc İbrahim Sâib, İst. Âhir-i Zilka'de 1244, İÜK, no. 83154. Bu kanunun 1857 tarihli Fransız askeri ceza kanunundan iktibas edildiği ileri sürülmüşse de (Sahir Erman: **Askeri Ceza Hukuku**, 6.b. İst. 1974, 303), bu değil. 1286 tarihli kanun adı geçen Fransız kanunundan iktibas edilmiştir. 1244 tarihinin 1857 tarihinden çok önceki bir tarihe tekabül ettiği açıktır.

93- Vasfi Raşid Seviğ: **Askeri Adalet**. Birinci Kısım, Ank. 1955, 60

94- **Kanunnâme-i Ceza-yı Askeriyye**, Nşr. Şeyhzâde Seyyid Mehmed Es'ad, İst. Evâhir-i Safer 1253, İÜK no: 79679.

yıl sonra bunlar kaldırılarak her ordu için iki askerî mahkeme kurulmuştu. Bu arada ihtilâl aleyhtarlarının yargılanması için de askerî komisyonlar oluşturulmuştu. 13 brumaire yıl V tarihinde kurulan divan-ı harplerin kararlarına karşı gidilebilmek üzere, 18 vendemiaire yıl VI ve 27 fructidor yıl VI tarihlerinde bir divan-ı temyiz; daha sonra da bunun bakıp bozduğu dâvâya bakmak üzere ikinci divan-ı harplerin kurulması kararlaştırıldı. Askerî adaletin peşpeşe emirnâmelerle düzenlenişi 1857 tarihli kanuna kadar devam etti[95].

1253/1838 tarihli cezanâme gereğince, askerî yargıyla görevli iki mahkeme kurulmuştur. Askerlerin görevleriyle ilgili olarak işledikleri suçlara bakmak üzere kurulan bu iki merciden biri divan-ı harbî, diğeri divan-ı tecessüstür. Muharebe sırasında barışa kadar olan askerî suçlara bakmak üzere bütün askerî kısımlarda ve ülke içinde görev yapan her bir askerî kısımda birer daimî divan-ı harp bulunurdu. Miralay veya süvari ya da piyade sınıfından binbaşı rütbesinde bir reis-i meclis (başkan) ile iki yüzbaşı, bir mülâzım-ı evvel, bir mülâzım-ı sâni, bir küçük zâbit ve mübâşir görevi yapmak üzere bir yüzbaşı ile mübâşirin seçeceği bir kâtipten oluşan divan-ı harplerde ayrıca gerek yargılama prosedürünü yürütmek ve gerekse verilen hükümleri icrâ etmek üzere başkan tarafından seçilen yüzbaşı rütbesinde bir de *zâbit-i örf* bulunurdu. Mübâşir ile örf zâbiti, üyelerden birisi meşru bir özürle hazır bulunmadığı zaman bunların yerine geçerlerdi. Üyelerden üçü tarafından suçsuz olduğu kanaatine varılan sanık serbest bırakılacağı gibi, beş üyenin suçlu olduğuna kanaat getirdiği sanık da mahkûm olurdu.

Divan-ı harbî ve divan-ı tecessüs Seraskerliğe bağlı olup ikincisi ilkinin verdiği hükümlerin kanuna uygunluğunu kontrol eder, ancak suçun sübutuna ilişkin maddî unsurlarla ilgilenmez; bu yönüyle bir askerî temyiz mahkemesini andırırdı. Divan-ı daimî olarak da bilinen divan-ı tecessüs, Fransa'daki *revision* divanlarının bir eşiydi[96]. Biri paşa rütbesinde beş üye ve başkanın seçtiği bir kâtipten müteşekkildi. Bu dönemdeki askerî mah-

95- Seviğ, 63-64.
96- Seviğ, 132.

kemeler, tamamen 18 vendemiaire ve 27 fructidor tarihli Fransız emirnâmeleri örnek alınarak kurulmuştur, öyle ki bu emirnâmelerdeki raportörün yerini mübâşir, hükûmet komiserinin (bir çeşit savcı) yerini de örf zâbiti almıştı[97].

Tanzimatla beraber bir askerî ceza muhakemesinin kurulduğu ve giderek geliştirildiği, askerî idarî yargının ise genel idarî yargı içinde ele alındığı görülmektedir. Nitekim cezanâmeye göre, şer'î ve nizâmî hukuka giren meseleler ilgili mahkemelerde görülür, askerî yargı mercilerine götürülemezdi. Hem askerî ve hem şer'î yönü bulunan dâvâlar yine şer'iyye mahkemesinde görülürdü. Böylece cezanâme askerî yargı karşısında sivil yargıya bâriz bir üstünlük tanımıştı.

B. 1286/1870 Tarihli Kanun Devri

21 Şevval 1286/1870 yılında 9 Haziran 1857 tarihli Fransız askerî ceza kanunundan iktibasla *Askerî Ceza Kanunnâme-i Hümâyunu* çıkarılmıştır. Fransız kanununun da usule ilişkin hükümleri tamamiyle iktibas edilmemiş, sadece teşkilâta ilişkin hükümler alınmıştı[98]. Bu iktibas daha ziyâde teşkilâtla ilgili olup, bununla bir divan-ı harp heyeti teşkil edilmiştir. Divan-ı harpler de "seferî, hazerî ve mevâki'-i mahsure ve idare-i örfiye tahtında bulunan mahallerdeki divan-ı harpler" olmak üzere üç çeşitti. Hazerî divan-ı harpler barış zamanında fırka ve kolordu mıntıkalarında kurulurdu. Salâhiyet-i Mehâkim Kanunu'na göre, hazerî divan-ı harpler her rütbeden askerî şahıslarla, askerî müstahdem, kâtip, askerî idare memurları ve zabtiye askerlerini askerî suçlardan dolayı yargılamaya yetkiliydi. Seferî divan-ı harpler ise seferberlik ve savaş sırasında fırka, kolordu, ordu ve büyük müfrezelerde kurulur, hazerî divan-ı harplerin yargılamaya yetkili olduğu kişilerle, ayrıca savaş yerinde ordu dâiresinden izinli olarak bulunan esnaf ve gazetecilerin askerî suçlarla ilgili dâvâlarına bakardı. Üçüncü kısım divan-ı harpler ise adlarından da anlaşılacağı üzere mevâki-i mahsure ve idare-i örfiye

97- Seviğ, 114.

98- M. Hilmi Özarpat: **Askeri Ceza Yargılama Usulü Hukuku**, 2.b, Ank. 1950. 15.

(sıkıyönetim) altında bulunan yerlerdeki askerî ve bir takım genel suçlarla ilgili yargılama yapmaya yetkiliydi[99].

Divan-ı harpler sanığın rütbesine göre değişen rütbelerde başkan ve üyelerden oluşurdu. Sanık küçük zâbit, onbaşı ve nefer sınıfından ise başkan miralay, kaymakam veya binbaşı olur, üyeler bir binbaşı veya alay emini, bir kolağası, bir yüzbaşı, bir mülâzım-ı evvel, bir mülâzım-ı sâniden oluşurdu. Sanık mülâzım-ı sâni ve vekilleri sınıfından ise başkan aynı sınıflardan olur ve üyelerde fazladan bir yüzbaşı bulunur; sanık mülâzım-ı evvel ve vekillerinden ise başkan yine aynı sınıflardan ve bu defa üye olarak fazladan bir yüzbaşı ve mülâzım-ı sâni yerine mülâzım-ı evvel bulunurdu. Sanık yüzbaşı ve vekillerinden ise miralay veya kaymakam başkanlığında bir kaymakam, iki binbaşı veya iki alay emini, bir kolağası, iki yüzbaşı; kolağasında ise üyeler iki kaymakam, iki binbaşı ve iki kolağası olarak değişirdi. Binbaşı ve alay eminlerini mirlivâ başkanlığında iki miralay, iki kaymakam, iki binbaşı veya iki alay emini yargılar; kaymakamın yargılanmasında dört miralay ve iki kaymakam hazır bulunurdu. Sanık miralay ise başkan ferik, üyeler üç mirlivâ ve üç miralay; sanık mirlivâ ise başkan müşir, üyeler ise dört ferik ve iki mirlivâ olurdu. Ferikleri müşir başkanlığında iki müşir ve dört ferik, müşirleri de yine müşir başkanlığında üç müşir ile üç ferik yargılardı. Divan-ı harplere bu sayılan rütbede üyelerin bulunması zor olduğu durumlarda istisnaî olarak bir rütbe aşağısından üye tâyin edilebilir; bu da zor olursa divan emekli subaylardan tamamlanır; bu da mümkün olmazsa sanık yargılanmak üzere Seraskerliğe gönderilirdi. Divan-ı harpler, biç rütbesi bulunmayan askerî müstahdemin yargılanmasında neferlerde olduğu gibi kurulup bunların sınıfından da bir üye bazır bulunurdu. Savaş esirlerinin yargılanmasında ise kendi ülkelerindeki rütbeleri esas alınarak divan-ı harp heyeti oluşturulurdu. Sanığın ilmiye, kalemiye veya mülkiye sınıfından olduğu durumlarda rütbesinin denk geldiği askerî rütbe esas alınırdı. Divan-ı harp başkan ve üyelerinin Osmanlı vatandaşı ve 25 yaşından büyük olması, ayrıca sanık ile aralarında akrabalık veya husumet bulun-

99- H. Avni: Askerî Ceza Kanunu Şerhi, Nşr. Mihran, 88-91.

maması gerekirdi. O fırkadaki zâbitler heyet oluşturmaya yetmezse sayı Seraskerlik emriyle başka bir fırkadan tamamlanırdı. Divan-ı harplere ayrıca kâtip olarak bir zâbit ve yeteri kadar yardımcı verilir, ancak bunların oy hakkı bulunmazdı.

Daimî divan-ı harpler fırka merkezlerinde kurulur, üyeleri de o fırkanın mensuplarından seçilirdi. Daimî divan-ı harpler şeklen daimî olmakla beraber üyeleri değişkendi. Nitekim divan-ı harplerdeki üyelerin görev süresi altı aydı. Herhangi bir yerde divan-ı harbe ihtiyaç söz konusu olduğunda Harbiye Nezâreti'nin arzıyla irâde-i seniyye ile o mevkide daimî veya muvakkat divan-ı harp kurulabilirdi. Gerekirse bu divan-ı harplerin sayısı arttırılabilirdi.

Divan-ı harp kararları, 1286/1870 tarihli kanun gereği, ilk zamanlarda ordu veya fırka meclislerinde incelenip ordu veya fırka kumandanı tarafından tasdik edildikten sonra Seraskerliğe arz olunur, Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî'de gereken inceleme (temyiz) yerine getirildikten sonra Bâbıâli'ye arz edilir, irâde-i seniyyeye bağlanarak Seraskerlik aracılığıyla ilgili yere gönderilirdi. Özarpat, divan-ı harplerin hiçbir usul ve kanuna tâbi olmadan ve hükümlerine karşı gidilecek kanun yolu da bulunmaksızın çalıştığını bildiriyor ki buna tam olarak katılmak mümkün değildir[100]. 1286 tarihli kanunda yeterince usul hükmü bulunduğu gibi, divan-ı harpler teamül haline gelmiş bir takım kurallara göre de yargılama yaparlardı[101]. Hükümler, Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî'de re'sen temyize benzer bir şekilde incelenirdi[102]. 1296/1879 yılında fırka ve ordu meclisleri kaldırılmış, görevleri ise Erkân-ı Harbiye'nin Mehâkim Şubesi'ne (Üçüncü Şube) verilmiştir. Daha sonra Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî de kaldırılarak görevleri Muhakemat Dâiresi'ne devredilmiş, bunun da kaldırılmasıyla Adliye-i Askeriye üst merci görevi görmeye başlamıştır. Bununla beraber Divan-ı Temyiz teşkil edilerek divan-ı harp kararlarının usu-

100- Özarpat, 15.

101- Bkz "Divan-ı Harblerde Teamulen Mer'î Olan Usul-i Muhakeme". H. Avni, 129 vd

102- "...İlâm burada (yani Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî'de) arîz ve amîk tedkik edildikden sonra tensib olunursa Harbiye Nâzırı tarafından Sadaret vâsıtasıyla Atebe-i Hümâyûn'a arzolunur...". H. Avni, 112.

le ve kanuna uygun olup olmadığını kontrol etmek ve sonuçta onaylamak (tasdik) veya bozmak (nakz) yetkisi de buraya tanınmıştır[103].

24 Ramazan 1294/1877 tarihli *İdare-i Örfiyye Kararnâmesi* [104] uyarınca idare-i örfiye ilân edilen yerlerde bir veya daha çok idare-i örfiye divan-ı harbi bulunurdu. Adî cünha ve cinâyet işleri genel mahkemelerde görülür, ancak kamu selâmeti sebebiyle divan-ı harbe havâle edilen cünha ve cinâyetlerle doğrudan ilişiği bulunan cünha ve cinâyetlere de bu divan-ı harpler bakardı. 22 Zilhicce 1337/1921 tarihinde çıkarılan *24 Ramazan 1294 tarihli İdare-i Örfiye Kararnâmesine müzeyyel kararnâme* ile de divan-ı harbî-yi örfîlerin teşkilât ve çalışma usulleri daha ayrıntılı düzenlenmiş; önceleri temyiz edilemeyen[105] divan-ı harbî-yi örfîlerin kararları na karşı bu imkân Divan-ı Temyiz-i Askerî nezdinde getirilmiştir[106].

Askerî şahısların görevleri esnasında veya birbirleri arasında söz konusu olan adî veya askerî suçlara divan-ı harpler bakardı. Bunun dışında kalan her türlü hukuk ve ceza ihtilafı genel mahkemelerde görülürdü. Askerî mahkemeler bir dâvânın ancak hukuk-ı umumiye (kamusal yönü) ile ilgili kısmını görüp hükmeder; hukuk-ı şahsiye (şahsî haklar) ile ilgili talepler adliye mahkemelerine götürülebilirdi. Askerî mahkemelerle genel mahkemeler arasında zaman zaman görev uyuşmazlıkları söz konusu olmuştur. 27 Zilka'de 1334/12.IX.1332/1916 tarihli *Mehâkim-i adliye ile divan-ı harpler arasında merci-yi dâvâ hakkında zuhur edecek ihtilafatın suret-i halline dâir kanun-ı muvakkat* ile Şûrâ-yı Devlet başkanının başkanlığında ve üyelerinin üçü Mahkeme-i Temyiz, üçü de Divan-ı Temyiz-i Askerî'den bir encümen-i mahsus görevlendirilerek bu husus çözüme kavuşturulmak istenmişse de[107], 20.XII.1333/1917 tarihinde Meclis-i Meb'usan, askerlerin işledikleri adî suçlara nizâmiye mahkeme-

103- H. Avni, 111-113.
104- Düstur: I/4/72-73.
105- *Divan-ı harb-i örfiyyece verilen hükümlerin tâbi-i temyiz olmadığına dâir kanun-ı muvakkat*, 15 Cemâzilâhir 1332/28.IV.1330/1914. Düstur: II/6/658.
106- Takvim-i Vekayi: No: 3654, t: 27 Zilhicce 1337.
107- Düstur: II/10/45.

lerinde bakılacağını belirterek bu kanunu kabul etmeyince, 3 Zilhicce 1335/1917 tarihinde *Asakir tarafından ika olunan cerâimi âdiyenin merci-i tahkik ve muhakemesi hakkında kararnâme* çıkarılmışsa da Meclis-i Meb'usan bunu da reddetmiştir[108].

3. II. Meşrutiyet'ten Sonra

A. 1332/1914 Tarihli Kanun Devri

10 Cemâzilevvel 1332/1914 tarihinde çıkarılan *Divan-ı Temyiz-i Askerî'nin Teşkilât ve Vezâifi Hakkında Kanun-u Muvakkat* [109] ile divan-ı harp kararlarının temyiz mercii olarak Divan-ı Temyiz kurulmuştur. İstanbul'da bulunan Divan-ı Temyiz-i Askerî başkanı, Harbiye Nâzırı'nın seçtiği ve irâde-i seniyye ile tâyin edilen kolordu kumandanı yetkisinde bir paşaydı. Başkan Divan-ı Temyiz heyeti ve temyiz savcısının işlerini idare ve bunlara nezâret eder, ancak müzâkerelere katılıp oy veremezdi.

Temyiz heyeti dört zâbit (subay) ve üç müşâvir-i adlî denilen hukukçudan oluşmaktaydı. En kıdemli veya en yüksek rütbeli üye heyete başkanlık ederdi. Heyet üyeleriyle âzâ mülâzımları da harbiye nâzırınca seçilip padişahça tâyin edilirdi. Divanda bir savcı ile gereği kadar yardımcısı bulunurdu. Bunların tâyinleri de üyeler gibi olup başkanın emri altındaydılar[110].

1331/1913 tarihli *Divan-ı Harblerin Hazerî Teşkilât ve Vezâifi Hakkında Tâlimat* hükümlerine göre müşâvir-i adlî denilen görevliler, hükme katılmazlar, ancak bunların usule ve kanuna uygunluklarını inceler ve uygun bulduklarını yerine getirilmek üzere kumandanlığa arzeder; uygun olmayanlarının hükmü veren divan-ı harpte yeniden ele alınmasına dâir görüşünü kumandana bildirirdi[111].

B. 1334/1916 Tarihli Kanun Devri

21 Zilhicce 1334/1916 tarihli *Divan-ı Temyiz-i Askerî*

108- 24 Safer 1337/21.XI.1334/1918, Düstur: II/11/59.
109- Düstur: II/6/393-397.
110- Özarpat, 17-18.
111- Özarpat, 16.

Teşkilât ve Vezâifi Hakkında Kanun-u Muvakkat [112] ile aynı konudaki 1330/1914 tarihli kanun yürürlükten kaldırılmış, İstanbul'da Harbiye Nezâreti'ne bağlı olarak görev yapacak yeni bir Divan-ı Temyiz-i Askerî kurulmuştur. Eski kanundaki nitelik ve tâyin usulüyle bir başkan ve savcı bulunmaktaydı. Ancak bu kez Birinci ve İkinci Meclis-i Temyiz adında iki heyete ayrılmaktaydı. Ayrıca bu kanunla üye sayısı sınırlandırılmamış, gereği kadar ve müddetle bağlı olmaksızın asker ve hukukçu üye ve âzâ mülâzımı tâyini prensibi getirilmiştir. Bunların da seçimi eski kanundaki gibidir[113]. Bu üyelerden hukukçu olanlarına müşâvir-i adlî denilmiştir. Bunlar âzâ mülâzımı veya en az buna eşdeğer derecede bir askerî adlî memuriyette asgarî iki yıl çalışmış veya Mahkeme-i Temyiz üyesi olabilme şartlarını taşıyan kimselerden seçilirdi. Divan-ı Temyiz savcısı ise belli bir süre çalışma şartı aranmaksızın adlî üye olarak tâyin edilebilirdi. Divan-ı Temyiz adlî âzâ mülâzımları için ise hukuk diplomasına sahip veya imtihanla hâkimlik mesleğine girmiş bulunan ve Divan-ı Temyiz savcı yardımcılığı ile en az buna eş dereceede bir diğer askerî adlî memurlukta asgarî üç veya adliye bidâyet mahkemesi hâkim ve savcılıklarında en az beş yıl iyi şekilde çalışmış ve 31 yaşını doldurmuş olmak aranırdı. Divan-ı Temyiz adlî üye ve âzâ mülâzımları hâkim statüsünde olup cünha ve cinâyet derecesinde bir suç işledikleri sâbit olmadıkça ve belli bir kanunî yaş haddini geçmedikçe memuriyetten çıkarılamazlardı. Divan-ı Temyiz'de askerî savcı ve yardımcısı da bulunurdu; bunların nitelik ve seçimleri de eski kanundaki gibiydi[114].

4. Son Devir

12 Şevval 1338/30.VI.1920 tarihli *Divan-ı Temyiz-i Askerînin İlgasıyla Vezâifinin Adliye-i Askeriye Dâiresine Merbutan Teşkil Olunacak Heyet-i Temyiziye Tarafından İfası Hakkında Kararnâme* [115] ile Divan-ı Temyiz kaldırılmıştır. Bu heyet, Ad-

112- Düstur: II/8/1335-1351.
113- Özarpat, 18.
114- Özarpat, 19.
115- Düstur: II/12/113.

liye-i Askeriye dâiresine bağlıydı[116]. 12 Zilhicee 1338/28.VI-II.1920 tarihli *Adliye-i Askeriye Dâiresine merbut heyet-i temyiziye teşkili hakkındaki 12 Şevval 1338 tarihli kararnâmenin ikinci maddesine müzeyyel fıkra hakkında kararnâme* ile[117] teşkilâtla ilgili olarak, bu kararnâmenin ikinci maddesine bir fıkra eklenmiştir. 28 Safer 1339/10.X.1920 tarihinde *Heyet-i Temyiziye-i Askeriyenin Lağvı ile Divan-ı Temyiz-i Askerî'nin İadesi Hakkında Kararnâme* [118] ile eski duruma dönülmüş, 24 Rebiülevvel 1339/4.XII.1921 tarihli *Divan-ı Temyiz-i Askerînin yeniden teşkili hakkındaki 28 Safer 1339 tarihli kararnâmenin ikinci maddesini mümaddil kararnâme* [119] ile kadroda azaltma yapılmıştır. 20.V.1922 tarihli *Divan-ı Temyiz-i Askerî Teşkilâtına Dâir Kanun* ile yeni bir Divan-ı Temyiz-i Askerî[120] kurulmuş, bu da 14.X.1930 tarihinde *Askerî Muhakeme Usulü Kanunu* çıkarılana kadar görev yapmıştır.

116- Öznrpat, 21-22.
117- Düstur: II/12/188.
118- Düstur: II/12/339.
119- Düstur: II/12/366.
120- Düstur: III/3/85-86.

ÖZET VE SONSÖZ

Osmanlı Devleti uzun yüzyıllar dünyanın en güçlü devleti olarak yaşamıştır. Bunun arkasında askerî ve siyasî güç (*gazâ ruhu*) yanında, devlet kurumlarının sağlamlık ve zamana göre mükemmelliği yatıyordu. Gerçekten Osmanlı adlî sistemi devrinin en üstünüydü. Öyle ki Avrupa devletlerinin bile zaman zaman bu sistemi inceleyerek örnek aldıkları biliniyor. Ancak devletin zamanla askerî, siyasî ve mâlî bakımdan güç kaybetmesine paralel olarak sosyal alanda da çözülme başlamış, adlî sistem de bundan nasibini almakta gecikmemiştir. Hukuk kurallarına uymakta görülen gevşeklik, rüşvet ve iltimasın yayılması, adlî mercilerin yavaş yavaş ehil olmayanların eline geçişi ülkede adalet fikrini ve dolayısıyla emniyet ve âsâyişi zedelemiştir. Zaman zaman kısa vadeli ve sert tedbirlerle bunun önüne geçilmeye çalışıldıysa da başarı sağlanamadı. Böylece ondokuzuncu yüzyılın başına gelindi. Devletin başında bulunanlar pekçok müessesede olduğu gibi adliye teşkilâtında da ıslahat yapılması gerektiğine yürekten inanıyorlar, aksi takdirde devletin tamamen çökeceğinden endişeleniyorlardı. Gerçekten o sıralar bu inanç ve endişe yanında başka sebepler de ortaya çıkmadı değil. Sanâyi devrimini gerçekleştiren Avrupa'nın ucuz ve bol miktarda malı Osmanlı ülkesini bir pazar durumuna getirmiş, dış ticaret çok gelişmişti. Bu sebeple pekçok Avrupalı tüccar Osmanlı ülkesine gelip gitmeye, hattâ yerleşmeye başlamıştı. Bunlar Osmanlı teb'asıyla aralarında doğan ihtilaflarını bu alandaki baş döndürücü gelişmeye tâkip edemeyen ve dolayısıyla ticarî örfleri pek bilemeyen kadı mahkemeleri önüne götürmek yerine tüccar hakemlere havâle etmekteydiler. Devlet, bu işi düzene

sokmak ve en azından kontrol etmek zorunda kalarak ticaret dâvâlarına bakan ve üyeleri arasında yabancıların da bulunduğu yargı meclisleri kurdu. Böylece ilk defa olarak şer'iyye mahkemelerinin yetkileri sınırlandırılıyordu.

Osmanlı ülkesindeki gayrımüslim azınlıklar, Avrupa devletlerine ticaret konusunda aracılık yapıyorlardı. Bu arada Fransız ihtilâlinin yaydığı milliyetçilik ve laiklik prensipleri özellikle bu gayrımüslim azınlıklar arasında yayılmış ve bunları hükûmetten bir takım imtiyazlar koparmaya itmiştir. Avrupa devletleri de, Osmanlı toprakları üzerinde hak iddia etmelerine imkân verecek bu fırsatı kaçırmayarak dindaşları olan azınlıkları desteklemiş, bu sebeple Osmanlı hükûmetine sürekli baskı yapmaya başlamışlardır. Bu baskılar, Osmanlı Devleti'nin son günlerine kadar artarak sürmüştür. Oysa bu devirde Avrupa devletlerinde ne adliye sistemi ve ne de azınlıkların statüsü Osmanlı Devleti'ndekinden daha mükemmel idi. İşte Tanzimat, Islahat ve Adalet fermânları öncelikle bu baskı sonucunda ilân edilmiş, bunlarla gayrımüslim azınlıklara geniş imtiyazlar verilerek mahkemelerde üyelik ve şâhitlik yapabilmeleri esası kabul edilmiştir. Denilebilir ki Osmanlı Devleti'nin pek çok sahada gücünü kaybetmesinden yararlanan Avrupa'nın baskıları, bu dönemdeki bütün reformlarda olduğu gibi, adliye reformlarında da en önemli etken olmuştur. Bunu takiben ıslahata duyulan ihtiyaç, merkezî otoritenin güçlendirilme arzusu, ticarî ve sosyal gelişmelerin doğurduğu değişme zarureti bu hususta hep önemli birer etken sayılabilir.

Öte yandan Avrupa devletlerinin baskısı ve ıslahat fermânlarının gereği olan yeni kanunların uygulanması için yeni yargı mercilerine ihtiyaç duyulmuş, bu yolda nizâmiye mahkemeleri adı verilen mahkemeler kurulmuştur. Hükûmet böylece merkezî otoriteyi güçlendirmeyi de düşünmüştür. O zamana kadar idare ile adliye bir arada olduğu için idarenin merkezîleştirilmesi ister istemez adliyeyi de etkilemiştir. Gerçekten ülkede çok nüfuzlu bir konuma sahip bulunan ve yargı otoritesini elinde tutan ulemânın gücü bu reformlarla giderek azalmıştır. Böylece yargı yetkisi, kısa zaman içinde, doğrudan merkeze bağlı ve il-

miye sınıfı gibi bir sınıfa mensup bulunmadıkları için siyasî ve sosyal nüfuzdan mahrum yeni memur-hâkimlere intikâl etmiştir. Oysa doğrudan merkeze bağlı bulundukları halde kadılarda güçlü bir sınıf mensubiyeti duygusu vardı. Bu sebeple tam bir yargı bağımsızlığı içinde görev yaparlar, merkezden bunlara direktif verilmesi diye bir şey söz konusu bile olamazdı. Kadılar azledilseler bile ulemâdan oldukları için müderrislik, müftülük gibi başka işlerle de uğraşabilirler, böylece geçim endişesi çekmezlerdi. İşte adlî reformlarda önemli bir sâik olan merkezîleşme endişesi, yargı bağımsızlığının zayıflaması sonucuna varmıştır.

Diğer bütün ıslahat hareketlerinde olduğu gibi adliye sahasındakilerde de pozitif hukuka, İslâm hukuku prensiplerine ve geleneklere uygun davranma endişesi hâkim olmuştur. Öyle ki yeni kurulan mahkemelerin hukuk tarihimizdeki divan-ı mezâlimlerin bir benzeri olduğunun dile getirilmesine ihtiyaç duyulmuştur. Islahatçılar, her ne kadar batı kültürüne âşinâ iseler de, geleneksel yetişme tarzı ve zihniyetinin etkisinden kurtulamamışlardı. Ayrıca ülkede hâlâ belli bir nüfuzu olan ulemânın tepkisinden de çekinilmiştir. Bu sebeple Tanzimat devrinde ülkenin bütününde bir düalite hâkim olmuştur. Medrese yanında mektep, şer'iyye mahkemeleri yanında nizâmiye mahkemeleri varlığını sürdürmüştür. Bu ikilik, Tanzimat devrinde gerçekleştirilmek istenilen yeniliklerin de en bâriz özelliklerinden biridir.

Tanzimat reformlarında Avrupa'nın baskısı en önemli rolü oynamıştı. Belki biraz da bu yüzden, söz konusu reformların gerçekleştirilişinde de Avrupa sistemi örnek alınmıştır. Bu sistem iyi olduğu için değil, öncelikle güçlü olduğu içindir. Nitekim "güçlü olanın sözü geçer (*el-hükmü li'l-gâlib*)" prensibi tarih boyunca hâkim anlayışı temsil eder. Tanzimat döneminde yapılan ıslahatların hemen hemen tamamında olduğu gibi adliyede de Fransa'dan ilham alınmış, Fransız örneğine göre yeni mahkemeler teşkil edilmiştir. Bunda, bu ülkeyle eskiden beri süregelen dostane ilişkilerin yanında, Osmanlı ıslahatçılarının Fransa'da eğitim görerek bu ülkenin kültürünü benimsemeleri, ayrıca Fransa adliyesinin İngiltere, Avusturya ve Rusya'daki adlî sisteme göre örnek olarak alınmaya daha elverişli bulunması

da etkili olmuştur. Öte yandan o dönemde liberal mutlak monarşinin hâkim olduğu Fransa'nın yönetim tarzını, Osmanlı ricâli kendi ülkelerindekine daha yakın ve benzer bulmuşlardır. Osmanlı Devleti'nde idare ile adliye birbirinden ayrılmış değildi. Tanzimat devrinde de bir süre böyle devam etmiş; hattâ idarî ve adlî ıslahat birbirine paralel yürütülmüştür. Dolayısıyla, idarî reformlara akseden Fransız örneğinin adlî reformlara da aksetmesi tabiîydi. Yargı alanındaki ıslahat, dönem dönem Reşid, Âli ve Said Paşalar tarafından gerçekleştirilmiştir. Ancak her devirde, zamanın önde gelen hukukçu ve devlet adamı Ahmed Cevdet Paşa'nın büyük rolü olmuş ve emeği geçmiştir.

Tanzimat Fermânı'ndan hemen önce kurulmaya başlayan ve ticaret dâvâlarına bakan ticaret meclisleri yaygınlaştırılmış, bunlarda yabancı devlet temsilciliklerinin seçtiği ecnebi üyelerin de bulunması esası benimsenmiştir. Sonradan bunlar Avrupa orijinli ticaret kanunlarının kabulüyle mahkeme adını alarak teşkilât yapıları etraflı düzenlenmiştir. Yerli tüccarlar arasındaki dâvâlarda tabiatiyle ecnebi üyeler bulunmamaktaydı. Bu mahkemeler, 1914 yılında kapitülasyonların kaldırılmasına kadar faaliyetlerini sürdürmüştür. Ticaret mahkemesi olmayan yerlerde hukuk mahkemeleri ticarî dâvâlara bakardı. Ticaret mahkemelerinin verdiği kararlar merkezdeki Divan-ı İstinaf'da temyizen götürülebilirdi. Yabancı unsurlu ceza dâvâlarında Osmanlı mahkemeleri yetkiliydi ve yargılama esnasında tercüman hazır bulunurdu. Mısır'da da karma mahkemeler kurulmuştu, ancak burada yabancı üyeleri elçilikler değil, hükûmet seçmekteydi.

1840 tarihinde kabul edilen ceza kanununun uygulanması büyük ölçüde Tanzimat prensiplerinin hayata geçirilmesi demek olduğundan, merkez ve taşrada kurulan meclisler idarî ve mâlî görevlerinin yanı sıra bu işle de görevlendirilmiştir. Taşralarda memurlarla müslüman ve gayrımüslim halktan ileri gelenlerin katıldığı ve belde kadısının da üye olarak yer aldığı taşra meclisleri, bu kanun çerçevesinde karar vermekte, bunların kararları merkezdeki Meclis-i Vâlâ'da temyizen incelenmekteydi. Meclis-i Vâlâ aynı zamanda merkezde işlenen suçlar için bidâyet ve devlet memurları için idare mahkemesi fonksiyonunu ic-

râ ediyordu. 1864'den sonra idare ile adliye birbirinden ayrılmış; taşra meclislerinin de adlî görevleri Fransız örneğine göre kurulan yeni nizâmiye mahkemelerine verilmiş; öte yandan bu mahkemeler ceza dâvâlarının dışında belirli bazı hukuk dâvâlarına bakmakla da yetkilendirilmiştir. Bu defa yeni mahkemelerle şer'iyye mahkemeleri arasında görev ve yetki uyuşmazlıkları doğmuş ve devletin sonuna kadar da süregelmiştir. Bunu önlemek için zaman zaman her iki mahkemenin görev ve yetki sınırını belirleyen kararnâmeler yayınlanmak ihtiyacı hissedilmiştir. Bu düzenlemeyle hukukumuza o zamana kadar rastlanmayan istinaf ve toplu hâkim gibi kurumlar da girmiştir. Müslim ve gayrımüslim üyelerden oluşan bu mahkemelerin kararları merkezdeki Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'e temyiz edilebilmekteydi. Divan-ı Ahkâm-ı Adliye başkanı nâzır ünvanıyla kabinenin üyesiyken, 1837 yılında klasik dönemdeki çavuşbaşılık memuriyetinin yerini alan Divan-ı Deâvi Nezâreti 1875 yılında Adliye Nezâreti'ne dönüştürülerek Divan-ı Ahkâm-ı Adliye ve Ticaret Divanı İstinaf'ı da buraya bağlandı. Bu arada gerek şer'iyye ve gerekse nizâmiye mahkemeleri hâkimleri için ayrı ayrı hukuk okulları kuruldu. 1879 yılında mahkemelerde son bir düzenleme yapılmış, savcılık kurumu getirilmiş, modern anlamda avukatlık ve noterlik kurulmuştur. İkinci Meşrutiyet'ten sonra toplu hâkim usulünden vazgeçilmek zorunda kalınmış ve sulh hâkimlikleri kurulmuştur. Adliye teşkilâtı bu haliyle cumhuriyete kadar gelmiş, Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'nin dönüştüğü Mahkeme-i Temyiz cumhuriyetten sonra Yargıtay adını almıştır.

Bir yandan nizâmiye mahkemeleri adıyla yeni yargı mercileri kurulurken, diğer taraftan devletin genel mahkemeleri olan şer'iyye mahkemeleri aslî hüviyetlerini korumaya devam etmişlerdi. Ancak bu mahkemeler bir nebze de olsa ıslahattan nasibini almıştır. Bu dönemde merkezî otoriteyi güçlendirme endişesiyle ilmiye sınıfının, bu arada kadıların nüfuzu azaltılmaya çalışılmıştır. Öncelikle o zamana kadar daha çok istişarî görevleri bulunan Şeyhülislâmlığa yargı görevi de verilerek, kaldırılan Yeniçeri Ocağı'nın ağalık makamı o zamana kadar belirli bir makamı bulunmayan şeyhülislâma tahsis edildi ve

şer'iyye mahkemeleri, bu arada kazaskerler ilmiye sınıfının başı olan şeyhülislâma bağlandı. O zamana kadar sadrıâzam huzurunda görülen Huzur Mürâfaaları da buraya nakledildi. Kadılar, eskiden beri adlî yetkilerin yanı sıra sahip bulundukları idarî, beledî ve mâlî yetkilerden mahrum kılınarak yalnızca dâvâ görmekle sınırlandırıldılar. Daha sonra kadıların yargı yetkileri de daraltılarak bir takım dâvâlara bakma yetkisi yeni kurulan mahkemelere verildi. Kadıların statüsü iyileştirilmeye çalışılarak rütbe ve dereceleri belirlendi. Artık bu mesleğe ehil kimselerden imtihanla tâyinde bulunulacaktı. Yine o zamana kadar belirli sürelerle (iki veya bir yıl gibi) tâyin edilen ve bu sürenin sonunda görevi sona eren kadıların artık geçerli bir sebep olmaksızın azledilememesi esası getirildi. Ayrıca önceleri mahkeme hâsılâtıyla geçinen kadılara artık diğer memurlarla beraber maaş bağlanacaktı. Öte yandan kadılar görev yerlerine ancak zorunlu durumlarda ve ehil kimselerden nâip gönderebilecekti. Bu arada bir de hukuk okulu açılarak kadıların buradan mezun olması şartı aranmaya başlandı. Kadıların verdikleri kararların temyizen incelenmesi için Huzur Mürâfaaları'nın yerine 1862 yılında Meşihat'te Meclis-i Tedkikat-ı Şer'iyye kurularak, temyiz edilen şer'î mahkeme hükümlerinin şeklî incelemesi Fetvâhâne'nin İlâmat Odası'nda, maddî incelemesi de bu yeni mecliste yapılmaya başlandı. Bu reformlarda mahkeme ve kadıların durumlarının iyileştirilmesi amacının yanısıra, ilmiye sınıfının nüfuzunun kırılarak merkezî otoritenin güçlendirilmesi endişesi de önemli rol oynamıştır. İkinci Meşrutiyet'ten sonra kadıların statüleri yeniden hukukî düzenlemeye konu olmuştur. Böylece ilmiye sınıfının nüfuzunun iyice kırılması ve hukukun laikleştirilmesine teşebbüs edilmiştir. 1917 yılında şer'iyye mahkemeleri Meşihat'ten alınarak Adliye Nezâreti'ne bağlandı; ancak bu durum üç sene sürebildi, İttihad ve Terakki Fırkası düştükten sonra hemen eski duruma dönüldü. Bütün bu düzenlemeler beklenen sonucu sağlayamadı; bilakis ilmiye sınıfının giderek aslî görevlerinden uzaklaşmasına ve politize olmasına sebebiyet verdi. Cumhuriyetten sonra laik hukuk sistemine geçilmiş ve dolayısıyla artık ihtiyaç kalmayan şer'iyye mahkemeleri bütünüyle kaldırılmıştır.

Adliye reformları ülkenin her tarafında yeknesak bir şekilde yapılamamıştır. İstanbul adliyesi -başşehir olması itibariyle- diğer vilâyetlerden az çok farklılık taşırdı. Öte yandan Lübnan, Girit, Yemen gibi imtiyazlı vilâyetlerde adliye teşkilâtı bölgenin sosyal özellikleri dikkate alınarak düzenlendiği gibi; merkezle bağı iyice zayıflamış olan Mısır gibi vilâyetlerde adliye reformları mahallî otoritelerce, ancak merkezle aynı paralelde gerçekleştirilmiştir. İmtiyazlı vilâyetlerdeki adliye reformları hep bir takım zorunluluklar altında gerçekleştirilmiş, bunlar sonradan ülke genelinde kurulan adlî sisteme öncülük teşkil etmiştir.

Tanzimat devrinde iki tarafın da –yani dâvâcı ve dâvâlının her ikisinin de- ecnebi olduğu dâvâlar eskiden olduğu gibi konsolosluk mahkemelerinde görülmekteydi. Gayrımüslim teb'a da ahvâl-i şahsiyye denilen şahıs, âile ve miras dâvâlarını kendi ruhânî temsilcileri huzurunda çözüme bağlanıyordu. Tanzimat'tan sonra getirilen millet sistemiyle otonomileri yeniden düzenlenen ve imtiyazları genişletilen her cemaatin temsilciliklerinde ruhânî ve cismânî işlerine bakan birer meclis kuruldu. Bunlar söz konusu dâvâlara baktı. Ancak cemaatlerle hükûmet arasında bu adlî imtiyazın sınırı hakkında zaman zaman hayli sürtüşmeler yaşanmıştır. 1917 tarihli Hukuk-ı Âile Kararnâmesi ile cemaat mahkemeleri kaldırılarak görevleri şer'iyye mahkemelerine verilmişse de 1919 yılında eski duruma dönülmüştür. Lozan Antlaşması ile cemaat mahkemeleri kaldırılmış, ancak cemaatlerin hukukî imtiyazlarının süreceği kabul edilmişti. Türk hükûmeti Batı hukukunu toptan iktibas edince cemaatler bu imtiyazlarından vazgeçmişlerdir.

Bu devirde idarî yargı da Fransız örneğine göre düzenlenmişti. Klasik dönemde gerek Divan-ı Hümâyun ve taşralarda paşa divanları, gerekse kadılar halkın idareden şikâyetlerine bakmaktaydı. Tanzimat'ın ilk devresinde merkez ve taşrada kurulan meclisler gerek memur yargılaması ve gerekse idare ile şahıslar arasındaki dâvâlara bakılması için görevlendirilmiştir. 1864 yılından sonra tam anlamıyla idarî rejime geçilerek taşralardaki idare meclisleri bu dâvâlara bakmış, merkezdeki Şûrâ-yı

Devlet de bunların kararlarına karşı bir temyiz mercii olmuştur. İdare ile şahıslar arasındaki ihtilafların çözümü işi Birinci Meşrutiyet'ten sonra bir ara genel mahkemelere verilmiştir. Şûrâ-yı Devlet, cumhuriyetten sonra Danıştay adını almıştır.

Eskiden ordu mensuplarının dâvâlarına yine ordu mensupları tarafından özel kanunları uyarınca bakılır ve hükümler yine burada yerine getirilirdi. Tanzimat döneminde Fransız örneğine göre yeni askerî ceza kanunları çıkarılmış, bununla ilgili dâvâlara bidâyeten bakma görevi divan-ı harplere, bunların kararlarını temyizen inceleme görevi de sonradan divan-ı temyiz adını alan divan-ı tecessüse verilmiştir.

Tanzimat devrinde teşebbüs edilen ıslahatlar gerek mâlî imkânsızlıklar, gerekse iç ve dış tepkiler sebebiyle ileri götürülememiş, umulan hedeflere ne yazık ki tam anlamıyla varmak mümkün olamamıştır. Bu devirde adliye sahasında yapılan ıslahat, diğerlerinde de olduğu gibi kimseyi memnun edememiştir. Müslüman teb'a bunları geleneksel düzenden uzaklaşma olarak kabul etmiş, hükûmete karşı bağlılık ve emniyeti azalmıştır. Yüzyıllardır hiç değilse teorik olarak birinci sınıf statüde bulunan müslümanlar gayrımüslimlerin kendileriyle aynı seviyeye getirilmesini onur kırıcı bulmuşlardır. Baskılarıyla hükûmeti ıslahata iten yabancı devletler yapılanları yeterli görmemiş, baskılarını giderek arttırmışlardır. Avrupa'nın baskısına sebep ve dolayısıyla ıslahata konu olan gayrımüslim teb'a ise asla tatmin olmamış, bütün ıslahatların göz boyamadan ibâret ve göstermelik olduğuna kanaat getirmişler; öte yandan müslümanların hâkimiyeti yerine kendi ruhânî liderlerinin veya mahallî temsilcilerinin zorbaca tahakkümüne düşmüşlerdir. Doğrusunu söylemek gerekirse, Bâbıâli de bu işi savsaklamaya büyük gayret sarfetmiş, ıslahat konusunda isteksiz davranmıştır. Hukuk ve özellikle adliye sahasında radikal reformlar yapmakla geleneksel düzen ve dinî kuralların haleldar edileceğinden korkulmuş, ulemâ ve kamuoyunun tepkisinden çekinilmiştir. Ayrıca reformlar konusunda Bâbıâli ile Saray arasında da çoğu zaman bir ahenk olmamıştır. Biraz da bu sebeplerden ülkede yargı konusunda bir ikilik (düalite) doğmuş, hangi dâvânın hangi mercide görülece-

ğini anlamaktan hâkimler bile âciz kalmışlardır. Adliye ıslahatının semere vermesi için gereken yeterli sayıda eleman hiç bir zaman bulunamamış, vaktiyle ilmiye sınıfına girmek için çok kimse yarışırken, mahkemelerde hâkimlik yapmak üzere çok az hukukçu yetişir olmuştur. Müslüman hâkimler medrese mezunu, hukuk öğrenimi görmüş kimseler olmasına karşılık, gidebilecekleri bir hukuk okulu bulunmadığı için gayrımüslimlerden - bilhassa ilk zamanlar- hukuk nosyonundan mahrum, hattâ okuryazar bile olmayanları sırf azınlık kontenjanını doldurma amacıyla nizâmî mahkemelere üye olarak katılmışlardır. Burada çoğunluk hep müslümanlarda kaldığı için (üçte iki oranında) gayrımüslim üyelerin varlığı gerçekten göstermelik olmuştur. Yetişmiş eleman azlığı sebebiyle nizâmiye mahkemelerine hâkim olarak kadılar, ilmiye sınıfı mensupları getirilmiş, hattâ çoğu beldede kadılar hem şer'iyye ve hem de nizâmiye mahkemelerinde dâvâlara bakmışlardır. Böylece ıslahatçılar ulemânın nüfuzunu kıralım derken, olumsuz yönde arttırıvermişlerdir. Öte yandan gayrımüslimlerin şâhitliklerinin kabulü konusunda da mahkemeler oldukça isteksiz davranmış, hattâ işi bilerek savsaklamışlardır. Bir ecnebi ile yerli arasındaki ihtilaflara bakan karma mahkemelerde ecnebi üyeler de yer aldığından bu durum, çoğu zaman bunların tâbiyetinde bulundukları devletlerin mahkemelere ve yargılama safahatına müdahalesine yol açmıştır. Kimi zaman yabancı devletler Osmanlı mahkemelerinin yabancı unsurlu ceza dâvâlarında tercüman hazır bulunduğu halde münhasıran yetkili olmalarını kabule yanaşmamışlardır. Gayrımüslim teb'a, ecnebilere tanınan imtiyazlardan yararlanmak için yabancı devletlerin tâbiyetine girmeye başlamıştır.

Ancak şurası unutulmamalıdır ki, değişmenin bedeli olduğu gibi, değişmemenin de bir bedeli vardı. İnsanların ve toplumların başlangıçta çoğu zaman değişime karşı tepki göstermeleri, yaradılışlarındaki tutuculuktan kaynaklanır. Yerleşik inançlar ve gelenekler, yeniliklere -olumlu da olsalar- hüsnü kabul göstermeyi engeller. Bu doğal bir tepkidir. Osmanlı toplumunda da böyle olmuştur. Bütün bunlarla beraber, Tanzimat devri adlî reformları yabancı baskının eseri oluşuna, düalitesine,

ciddî bir çalışmanın ürünü olmayışına, taklitçi niteliğine rağmen devlet müesseselerini bir süre daha ayakta tutarak çözülmeyi geciktirmiş, bu alanda cumhuriyet sonrası reformlara da temel teşkil etmiştir. Günümüzde eski Osmanlı vilâyetlerinden oluşan devletler, bilhassa Orta Doğu ülkelerinin hemen hepsi, bu devir Osmanlı adliye teşkilatını aynen devam ettirmektedir.

KAYNAKÇA

I. ARŞİV VESİKALARI

A. Başbakanlık Osmanlı Arşivi

I. Hatt-ı Hümâyun: Belge no: 24176.

2. İrâde-Dâhiliye: Belge no: 33817.

3. İrâde-Meclis-i Mahsûs: Belge no: 588.

4. İrâde-Meclis-i Vâlâ: Belge no: 4456.

5. Cevdet Tasnifi-Adliye: Belge no: 74, 340, 734, 486, 823, 844, 938, 1108, 1137, 1939, 2363, 4678, 4989, 5135, 5393, 5621.

B. Serkiz Karakoç: Külliyat-ı Kavânin (Türk Tarih Kurumu Kütüphânesi)

Belge no: 764, 2461, 3024, 3395, 3396, 3398, 3400, 4088, 4101, 4103, 4151, 4184, 4235, 4381, 4422, 4649, 4871, 4917, 4996, 5022, 5023, 5787, 5816, 5817, 5818, 5869, 6224, 6369, 6370, 6477 (Dipnotta Külliyât-ı Kavânîn olarak zikredilir).

II. MÜRACAAT EDİLEN MEVZUAT (Tarih Sırasıyla)

XIX. asrın ilk yılları, *Nizâm-ı Cedîd Askerî Kanunnâmesi*, Musa Çadırcı: "Ankara Sancağında Nizâm-ı Cedîd Ortasının Teşkili ve Nizâm-ı Cedîd Askerî Kanunnâmesi", Belleten, C: XXXVI, Ocak 1972, S: 141, s: 1-13.

1244/1829, *Kanunnâme-i Asâkir-i Mansure-i Muhammediye*, Nşr: el-Hacc İbrahim Sâib, İst. hir-i Zilka'de 1244, İÜK, no: 83154.

1250/1834, *Niüvvab-i şer'in bilâ iştika ve lâ istifa azl olunmamaları ve kudata aid maliye ve harc-ı bab zamîmelerinin memnuiyyeti hakkında irâde-i seniyyeyi mutazammın tebliğ-i resmî*, Takvim-i Vekâyi', no: 93, t: 23 Şa'bân 1250; Külliyât-ı Kavânîn, no: 4103.

1253/1837, *Kanunnâme-i Ceza-yı Askeriyye*, Nşr: Şeyhzâde Seyyid Mehmed Es'ad, İst. Evâhir-i Safer 1253, İÜK no: 79679.

Safer 1254/1838, *Arz Odası'nda rüyet olunagelen deâvinin huzur-ı şeyhülislâmîde rüyet ve teferruatı hakkında irâde-i seniyyeyi mutazammın tebliğ-i resmî*, Takvim-i Vekâyi': no: 164, t: 1 Safer 1254; Külliyât-ı Kavânîn, no: 4151.

1 Rebiülevvel 1254/1838, *Tarik-i İlmîye Dâir Ceza Kanunnâme-i Hümâyunu*, Dârü't-tabaati'l-mîre, Rebiülevvel 1254.

14 Cemâzilevvel 1254/1838, *Mahkeme-i Teftiş-i Evkaf memurîn ve ketebesinin tensiki hakkında ba-irâde-i seniyye verilen nizâm havi ilmühaber*, Külliyât-ı Kavânîn, no: 4422.

Ramazan 1254/1838, *Tarik-i İlmiyyeye Dâir Ceza Kanunnâme-i Hümâyunu'na zeyl*, Külliyât-ı Kavânîn; no: 4996.

1254/1839, *Kudıların kisvelerine dâir nizamnâme*, BOA Hatt-ı Hümâyun, no:

24176; Takvim-i Vekâyi', no: 177, t: 19 Zilhicce 1254; Külliyât-ı Kavânîn, no: 4184.

1254/1839, *Deâviye dâir Rikab-ı Şahâne'ye ve Bâbıâli'ye ref' ve takdim olunacak arzuhallerin ücret-i kudemiyyesi hakkında tadilatı havi irâde-i seniyyeyi muhtevi tebliğ-i resmî*, Takvim-i Vekâyi': no: 177, t: 19 Zilhicce 1254; Külliyât-ı Kavânîn, no: 4184.

26 Şaban 1255/Kasım 1839, *Gülhâne Hatt-ı Hümâyunu*, Düstur: I/1/4.

19 Zilka'de 1255/Ocak 1840, *Taşralara tâyin olunacak muhassılın i emvâlin suret-i memuriyetlerine dâir ta'limat-ı seniyye-i aleniyye*, Külliyât-ı Kavânîn, no: 5021; Vak'a-nüvis Lütfi Efendi Tarihi, VI/152-156; Reşat Kaynar: Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat, 235-245.

Muharrem 1856/Mart 1840, *Muktezâ-yı idare-i meşrutiyet-i şahâne olarak vecîbe-i uhde-i hademe-i şer'-i mübîn olan hususat-ı meşruta-yı müstahsene-i âtiyeyi hâvi talimnâme-i hükkâm*, Külliyât-ı Kavânîn, no: 3024.

15 Safer 1256/Nisan 1840, *Muhassıllara verilmek üzere geçende tab' olunan ta'limât-ı aliyyeye zeyl*, Külliyât-ı Kavânîn, no: 5022; Kaynar, 248-250.

1256/1840, *Muhassıllara verilen ta'limât-ı seniyyeye ikinci zeyl*, Kaynar, 250-254.

1256/1840, *Kazâlar meclisi âzâsıyle rüesâsının sûret-i intihâbına ve müzâkerâtın usul-i icrâiyyesine dâir nizamnâme*, Külliyât-ı Kavânîn, no: 5023; Kaynar, 254-258.

Evâhir-i Zilka'de 1256/1840, *Mısır eyâletinin şart-ı verâsetle Mehmed Ali Paşa uhdesinde ibkâ ve takdiri hakkında fermân-ı âlî*, Külliyât-ı Kavânîn, no: 3395.

Gurre-i Rebiülevvel 1256/1840, *Ceza Kanunnâme-i Hümâyunu*, Külliyatı- Kavânîn, no: 992; Ahmed Lûtfî, Mir'at-ı Adalet, 127-150.

1257/1841, *Usul-i verâseti ve sâir şerâit-i intiyâziyyeyi tâdilen Mısır vâlisi Mehmed Ali Paşa'ya hitâben sâdır olan fermân-ı âli*, Külliyât-ı Kavânîn, no: 3396.

3 Şaban 1257/1841, *Taşra nâip ve nâib vekillerinin Bâb-ı Fetvâ'ca tertib ve tâyiniyle mahkeme hüsûlâtının anlara âidiyyeti ve mülteferriatı hakkında irâde-i seniyyeyi muhtevi emirnâme-i sâmî*, Külliyât-ı Kavânîn, no: 4871.

15 Zilhicce 1257/1842, *Taşradaki dâvâsı olanlardan hüsn-i tesviye-i mesâlih için Dersaadet'den mülâşir taleb edenlerin tervic-i metâlibi hakkında irâde-i seniyyeyi mübelliğ ilmühaber*, Külliyât-ı Kavânîn, no: 6477.

Zilhicce 1259/1843, *Meclis-i Vâlâ-yı Umumî ve Meclis-i Hâss-ı Vükelâ'nın eyyâm-ı içtimaiyyeleriyle Huzur Mitrâfaalarının yevm-i icrâsı hakkında irâde-i seniyyeyi muhtevi tebliğ-i resmî*, Takvim-i Vekâyi', no: 264, t: 22 Zilhicce 1259.

6 Zilka'de 1259/Ocak 1873, *Trablusgarb vilâyetinde teb'a-yı Osmaniyye ile evanib beynindeki deâvinin mahâd-ı atîka ahkâmına tevfikan rüyeti ve konsolosların salâhiyyet-i kazâiyyeleri hakkında irâde-i seniyye ve al babdu Fransa, İngiltere ve İtalya ile mübrem protokol*, Külliyât-ı Kavânîn, no: 5787, protokol tarihi: 24 Şubat 1873.

1265/1849 yılı başları, *Eyâlet Meclisleri Tâlimnamesi*, Gülhâne Hatt-ı Hümâyunu ve onu ta'kiben neşr olunan kavânîn ve nizâmât, İÜK, 3236 numaralı yazma, s: 56-81; Külliyât-ı Kavânîn, no: 2461.

15 Rebiülâhir 1267/1851, *Kanun-ı Cedid*, Külliyat-ı Kavânîn, no: 997; Ahmed Lûtfî, Mir'at-ı Adalet, 150-176.

6 Cemâzilâhir 1270/Mart 1854, *Meclis-i tahkik hakkında karargir olan nizamnâme*, Gülhâne Hatt-ı Hümâyunu ve onu takiben neşrolunan kavânin ve nizâmat, İÜK, 3236 numaralı yazma, s: 569-571.

18 Receb 1271/1855, *Kudât ve nüvvâbın suret-i hareket ve rüsumâtına dâir bâirâde-i seniyye kararğir olan usulü şâmil tenbihat*, Takvim-i Vekâyi': no: 561.

17 Receb 1271/1855, *Tevcihât-ı Menâsıb-ı Kuzâ Nizamnâmesi*, Düstur: I/1/315-320.

17 Receb 1271/1855, *Nüvvab Hakkında Nizamnâme*, Düstur: I/1/321-324.

15 Cemâzilevvel 1271/1855, *Men'-i İrtikab Kanunnâmesi*, Ahmet Akgündüz: "1274/1858 Tarihli Osmanlı Ceza Kanunnâmesinin Hukuki Kaynakları, Tatbik Şekli ve Men'-i İrtikab Kanunnâmesi", Belleten, 1988, C: LI, 174-191.

1856, *Islahat Fermânı*, Düstur: I/1/7-14.

Zilhicce 1274/1858, *Ceza Kanunnâme-i Hümâyunu*, Düstur: I/1/537 vd.

1274/1858, *Vilâyât-ı İzâm ve Mutasarrıflu-k Kirâm ve Kâimmakam ve Müdürlerin Vezâifini Şâmil Tâlimat*, Düstur: (1282), I/1/559; Takvim-i Vekâyi', S: 566, 26 Safer 1289.

10 Receb 1275/Şubat 1859, *Derecât-ı mütenevviadan olan cerâime müteallik dedviyi rü'yet idecek meliâkim ile bunların usul-i muhakemelerine dâir derdest tanzim olunan kavânin-i esasiyye i'lân olununcaya kadar Derseadet'de cerâimin mahall-i muhakemesiyle usul-i muhakemeye dâir tertib olunmuş olan nizâm-ı muvakkate*, BOA İrâde-Meclis-i Mahsus, no: 588.

16 Safer 1276/1859, *Bilumum Meliâkimi Şer'iyye hakkında müveddeden kaleme alınan nizamnâme*, Düstur: I/1/300-314.

9 Şevval 1276/1860, *Kanunnâme-i Ticaret-i Berriyye'ye zeyl*, Düstur, I/1/445-465.

Cemâzilâhir 1277/Aralık 1860, *Ticarethâne'de olan Meclis-i Ticaret'in yeniden tanzim ve teşkil ve Derseadet ve taşrada resm-i mühâşiriye ve harc-ı ilâmın bir suyukda istihsali hakkında irâde-i seniyyeyi muhtevinin tebliğ-i resmî*, Takvim-i Vekâyi', no: 602, t: 4 Cemâzilâhir 1277/19.XII.1860; Külliyât-ı Kavânîn, no: 6369.

12 Receb 1277/1861, *Mahkeme-i Teftiş mühteşarlığı ihdâsı hakkında irâde-i seniyyeyi muhtevinin tebliğ-i resmî*, Külliyât-ı Kavânîn, no: 6370.

13 Şevval 1277/1861, *Rum Patrikliği Nizamnâmesi*, Düstur: I/2/902-961.

7 Safer 1278/1861, *Hıristiyan terikeleri hakkında fi 7 Safer sene 1278 tarihiyle tastîr buyurulan takrirat-ı sâmiye-i umumiyye*, Düstur: I/1/298-300.

10 Rebiülâhir 1278/1861, *Usul-ü Muhakeme-i Ticarete Dâir Nizamnâme*, Düstur: I/1/780-813.

12 Rebiülevvel 1279/1862, *Meclis-i Tedkikat-ı Şer'iyye'nin dahi lağv getirilmeslne dair Meşihat tezkeresine müzeyyel irâde-i seniyye*, BOA, İrâde-Dâhiliyye No: 33817.

26 Ramazan 1279/1863, *Ermeni Patrikliği Nizâmatı*, Düstur: I/2/938-961.

19 şevval 1280, *Tahrir-i emlâke müteallik umurun divan-ı muhâsebatca rü'yet ve tesviyesi hakkında irâde-i seniyye*, Külliyât-ı Kavânîn, t: 1280, no: 4917.

4 Rebiülâhir 1281/6.IX.1864, *Cebel-i Lübnan nizamnâmesi*, Düstur, I/4/739-744.

7 Cemâzilâhir 1281/1864 *Tuna Vilâyeti nâmiyle bu kere teşkil olunan dâirenin idare-i umumiyye ve hususiyyesine ve ta'yin olunacak memurlarına suver-i tahlihlariyle vezâif-i dâiresine dâir nizamnâme* (Tuna Vilâyeti nizamnâmesi), Takvim-i Vekâyi', no: 773, t: 7 Cemâzilâhir 1281.

23 Şevval 1281/1865, *Hakimlikler Nizamnâmesi*, Düstur: I/4/962-975.

1282/1865, *Basra Vilâyeti Nizamnâmesi*, Takvim-i Vekâyi': 7 Muharrem 1282 (1865), No: 802; 6 Safer 1282 (1865), No: 806.

23 Zilhicce 1282/1866, *Mevadd-ı iltizâmiyyeden dolayı eşhas beyninde müteheddis dedvi için divan-ı muhâsebat dâiresinde mesâlih-i umumiyye nâmiyle bir kısım teşkili hakkında irâde-i seniyye*, Külliyât-ı Kavânîn, t: 1282, no: 4649.

13 Muharrem 1283/1866, *Usul-i verâseti ve sâir şerâit-i mutiyâziyyeyi tâdilen Mısır vâlisi İsmâil Paşa'ya kitâben sâdır olan emr-i âli*, Külliyât-ı Kavânîn, t: 1283, no:

3398:

1284/1867, *Vad'-ı nizâmat ve akd-i muâhedat için bazı müsaadât mutazammın Hidîv-i Mısr İsmâil Paşa'ya hitâben sâdır olan emr-i âlî*, Külliyât-ı Kavânîn. t: 1284, no: 3400.

1284/1867. *Ecnebilerin Emlâk İstimlâkine dâir nizammâme*, Düstur I/1/230.

18 Safer 1284/1867, *Teşkilât-ı Vilâyât Nizammâmesi*, Düstur: I/1/608-624.

1284/1868. *Girit Mecâlis-i Mültelite-i Deâvi Nizammâmesi*. Vak'a-nüvis Ahmed Lûtfî Efendi. Vekâyi`nâme. XI/140-159.

1284/1868, *Divan-ı Ahkâm-ı Adliyye nizammâme-i esasîsi*. Düstur: I/1/305-327.

1286/1870, *Divan-ı Ahkâm-ı Adliyye nizammâme-i dâhilîsi*. Düstur: I/1/328-342.

1284/1868, *Şûrâ-yı Devlet nizammâme-ı esasîsi*. Düstur: I/1/707-718.

21 Şevval 1286/1870, *Askerî Ceza Kanunnâme-i Hümâyunu*, Hüseyn Avni. Askeri Ceza Kanunnâmesi Şerhi, 52 vd.

21 Zilka'de 1286/1870, *Derseadet ve Mülhakatı İdare-i Zâbıta ve Mülkiyye ve Mehâkim-i Nizâmiyyesine Dâir Nizammâme*. Düstur: I/1/688-706.

21 Ramazan 1287/1870, *Havâle Cemiyeti Nizammâmesi*. Düstur: I/1/343-348.

1287/1870, *Mısır'da deâvi-yi mültelita içün teşkili mukarrer olan mehâkime dâir lâyiha*, Külliyât-ı Kavânîn. no: 5816/3.

1287/1870. *Süferâ-yı Sadımat-ı Seniyyeye gönderilecek tâlimatın müsveddesi tercemesi*, Külliyât-ı Kavânîn, no: 5816/4.

29 Şevval 1287/Ocak 1871, *İdare-i Umumiyye-i Vilâyât Nizammâmesi*, Düstur: I/1/625-651.

25 Muharrem 1288/1871, *Şûrâ-yı Devlet nizammâme-ı dâhilîsi*, İsmâil Hakkı Paşa. Hukuk-ı İdare, 259.

20 Ramazan 1288/1871 *Derseadet Hukuk-ı Âdiyye ve Cezâiyye Mehâkim-i Nizâmiyyesinin Teşkilât ve Vezâifine dâir Nizammâme*, Düstur: I/1/357-363.

Selh-i Şevval 1288/1872, *Mehâkim-i Nizâmiy+e Hakkında Nizammâme*. Düstur I/1/352-356

13 Muharrem 1290/1873, *Hükkâm-ı Şer'iyye Nizammâmesi*. Düstur: I/2/721-725.

21 Muharrem 1290/1873, *Meclis-i Tedkikat-ı Şer'iyye'nin Vezâifini Hâvî Tâlimat*, Düstur: I/4/75-77.

26 Zilka'de 1290/1873, *Bilâ-vâris fevt olan râhiblerin terekesi hakkında buyrulduı-ı sâmi*, Düstur: I/3/568-570.

16 Cemâzilûlâ 1291/1874, *Müvellâ Tâyini Hakkında Nizammâme*, Düstur: I/3/155-157.

13 Muharrem 1292/1875, *Fetvâhâne Nizammâmesi*, Düstur: I/4/77-79.

25 Safer 1292/Nisan 1875, *Arâzî Dâvâlarının Mehâkim-i Nizamiyyede Lüzumu Rü'yetine dair Tahrirat-ı Umumiyye*, Düstur: I/3/165-166.

13 Zilka'de 1292/1875, *Ferman-ı Adalet*, Düstur: I/3/2-9.

1293/1876, *Sadreyn ve İstanbul kadılığı ve Malikeme-i Teftiş-i Evkaf müsteşarlıklarının teşkiline dâir irâde-i seniyyeyi mutazammın tebliğ-i resmî*, Vakit Gazetesi, no: 207, t: 17 Cemâziülâhir 1293; Külliyât-ı Kavânîn, no: 764.

7 Zilhicce 1293/1876, *Kanun-ı Esasî*.

24 Ramazan 1294/1877 *İdare-i Örfiyye Kararnâmesi*, Düstur: I/4/72-73.

20 Zilhicce 1294/1879, *İstanbul Rum Patrikliğinin hükûmet-i ruhâniyyesi tahtında olarak Aynaroz'da vâki manâstırlar hakkında nizammâme*, Düstur: I/Zeyl 2/224-253.

7 Rebiülevvel 1295/1878, *Protestan Cemaati Nizammâmesi*, Düstur: I/4/652-

654.

29 Cemâzilevvel 1296/1879, *Adliyye ve Mezâlim Nezâreti'nin ve devâir-i merbûtasının vezâifi nizamnâmesi*, Düstur: IV/1/129-135.

27 Cemâzilâhir 1296/17.VI.1879, *Mehâkim-i Nizâmiyyenin Teşkilâtı Kanun-ı Muvakkatı*, Düstur: I/4/245-260.

15 Şa'ban 1296/1879, *Mukâvelât Muharrirleri Nizamnâmesi*, Düstur: I/4/355-361.

22 Şaban 1296/1879, *Evkâf-ı sâlihadan olan mesakkafât ve müstağallât-ı mevkufe dâvâlarıyla mütevellî mürafetiyle rü'yeti lâzım gelen dâvâlardan maada arâzi-i emiriyye dâvâlarıyla beyne'l-kurâ hudud ve sınır münâzaatının mehâkim-i nizâmiyyede rü'yeti hakkında irâde-i seniyye*, Düstur: I/4/344; Serkiz Karakoç: Tahşiyeli Usul-ü Muhakeme-i Şer'iyye, 9-10.

1296/1879, *Mahkeme-i Temyizde bir baş müddei-yi umumî bulunması hakkında tezkire*, Düstur: I/4/749-751.

1296/1879, *Rumeli-i Şarkî Nizamnâme-i Dâhilîsi ve zeyli*, Düstur: I/4/813-1047.

4 Zilhicce 1296/1879, *Mehâkim-i İstinafiyye Nezdinde Heyet-i İttihamiyye Teşkiline dâir tezkire-i sâmiye*, Düstur: I/Zeyl 1/16-17.

10 Rebiülevvel 1297/1880, *İ'lânat-ı şer'iyyenin temyiz ve istinafı hakkında irâde-i seniyye*, Düstur: I/Zeyl 1/2-5; Karakoç, Tahşiyeli Usul-ü Muhakeme-i Şer'iyye, 10-12.

12 Şevval 1292/1874, *Mehâkim-i nizâmiye da'vâ vekilleri hakkında nizâmnâme*, Düstur: I/3/198; Takvîm-i Vekâyi', 21 Muharrem 1293, 1787-1790.

1293/1875, *Dâvâ vekilleri nizamnâmesinin vilâyâtta icrâsına dair tahrirât-ı umumiyye*, Düstur: I/4/716.

1297/1880, *Dâvâ vekilleri cemiyeti nizamnâme-i dâhilîsi*, Düstur: Zeyl-i Lâhika-ı Kavânin, 108.

22 Muharrem 1300/1882, *Mehâkim-i şer'iyyeden verilen i'lâmâtın temyiz ve istinafı hakkında tâlimât*, Düstur: I/Zeyl 1/85-88; Karakoç, Tahşiyeli Usul-ü Muhakeme-i Şer'iyye, 12-14.

7 Rebiülâhir 1300/1882, *Adliyye İntihab Encümeni Nizamnâmesi*, Düstur: I/Zeyl/3/101-102.

18 Cemâzilâhir 1300/1883, *mahkeme i'lâmlarına vâki itirazların evvelâ Fetvâhâne'ye, sonra gerekirse Meclis-i Tedkikat-ı Şer'iyye'ye havâle edilmesine dair Mecelle Cemiyyeti'nin müzekkeresi*, Evâmir ve Mukarrerat-ı Şer'iyye Mecmuası, 48-53.

1300/1883, *Cemaat mahkemelerinin nafakaya dâir verdikleri kararların itiraz olunmadıkça icrâ dâirelerince yerine getirilmesi hakkında Adliyye Nezâreti tâlimâtı*, Yorgaki/Şevket, Usul-i Muhakeme-i Hukukiyye Kanun-ı Muvakkati Şerhi, 254-256.

1300/1883, *Yalnızca nafaka miktarına olan itirazlar değil, daha çok meclis-i mahallî tarafından vasiyetnâmelere dâir verilen kararlara karşı da umumî mahkemelerde itiraz edilebilme imkânı veren Adliyye Nezâreti tâlimâtı*, Yorgaki/Şevket, Usul-i Muhakeme-i Hukukiyye Kanunu Şerhi, 257-259.

2 Cemâzilevvel 1301/1884, *Rum Patrikhânesi lutiyazat-ı mezhebiyesinden müteharrik ihtilafın halline dâir irâde-i seniyye*, Düstur: (Yeni harflerle) I/5/29-34.

1301/1884, *Dâvâ vekillerinin intihâbına dair nizâmnâme*, Düstur: Zeyl/4/35.

12 Zilhicce 1303/1886, *Şer'iyye mahkemelerinde istinafa müracaat için müddet derpiş edilmediğine dair Meşihat yazısı*, Hacı Reşid Paşa: Ruhü'l-Mecelle, Dersaadet 1327-1328, VIII/ 267-269.

Gurre-i Rebiülevvel 1304/1886, *Mehâkim-i şer'iyyeden verilen i'lâmâtın tem-*

yüz ve istinafı hakkında tâlimâtın 7. bendinin mümâddil talimat. Tercüman-ı Hakikat. 24 Rebiülevvel 1304/9 Kanunuevvel 1303. no: 2556. Karakoç. Tahşiyeli Usul-ü Muhakeme-i Şer'iyye, 13.

1304/1887. *Mahkeme-i Temyiz'de bir istidâ dâiresi kurulması hakkında kanun*. Düstur: I/5/853-854.

16 Cemâziilâhir 1305/1887. *Mehâkim-i şer'iyye ve nizâmiyyenin tefrik-i vezâifi hakkında irâde-i seniyye*. Ceride-i Mehâkim: 440/2 Şaban 1305/4861; Karakoç, 15-17.

1305/1888. (Mahkeme-i Temyizde İstidâ Dâiresi'nin kurulmasına dair) *1304/1887 tarihli mümâddil kanunun 5. maddesini mümâddil irâde-i seniyye*. Düstur: I/5/992.

9 Cemâziilâhir 1305/1887. *Hükkâm ve sâir memurîn-i adliyyenin usul-i intihab ve tâyinlerine dâir kanun*. Düstur: (Yeni harflerle) I/5/1058-1062.

9 Cemâziilâhir 1305/1887. *Hükkâm ve sair bilcümle memurîn-i adliyyenin sicill-i ahvâline dâir nizamnâme*. Düstur: (Yeni harflerle) I/5/1062-1064

22 Cemâziilâhir 1305/1887. *Mukâvelât mukarrirlerinin sureti intihab ve tâyinleri hakkında nizamnâme*, Düstur: (Yeni harflerle) I/5/1065-1068.

17 Zilhicce 1306/1889. *Yemenle deâvi-yi hukukiyye ve cezaiyyenin merci ve suret-i rü'yeti ve Hudeyde ticaret mahkemesinin ihdâsı hakkında irâde-i seniyye*. Düstur: (Yeni harflerle), I/6/410-412.

1307/1888. *Adliye müfettişliklerini kaldırarak bunların vazifesini Mahkeme-i Temyiz üzâlarına veren 1879 tarihli teşkilat kanununun mümâddil kanun*, Ceride-i Mehâkim: 361/10 Muharrem 1304: 559/30 Zilhicce 1307.

22 Cemâziilâhir 1308/1891. *Rum Patrikhânesi'nin imtiyâzât-ı kadîme-i mezhebiyyesinin idâme-i mahfuziyyeti hakkında irâde-i seniyye*. Düstur: (Yeni harflerle) I/6/854-856.

23 Cemâziilâhir 1308/1891. *Nafaka mikdarı hakkında vâki olan itirazların tedkik salâhiyyetinin Patrikhâne ve Hahamhâne'ye verildiğine dâir tâlimât*. Düstur: (Yeni harflerle) I/6/854.

26 Safer 1308/1890. *Rahiban ve kahyaların usul-ı tahlifleri hakkında fıkra-i nizâmiyye*, Düstur: (Yeni harflerle) I/6/760.

15 Cemâziilâhir 1309/1891. *Girit mehâkim-i adliyyesinin islah-ı teşkilâtına dâir nizamnâme*, Düstur: (Yeni harflerle), I/6/1155-1168.

1325/1907. *1304/1887 tarihli mümâddil kanunun 4 ve 5. maddelerini mümâddil kanun*, Düstur: I/8/665.

14 Cemâzilevvel 1327/1909. *Mehâkim-i nizâmiyyece tahkik olunan hukuk-ı şahsiyye dâvâlarının mehâkim-i şer'iyyede men'-i istima'ı hakkında irâde-i seniyye*, Düstur: II/1/192-193; Karakoç, Tahşiyeli Usul-ü Muhakeme-i Şer'iyye, 18-19.

Dâvâ vekilleri kanun-ı muvakkati, Düstur: II/1/725.

8 Şevval 1328/1910. *Yemen ve Asîr mahkeme-i şer'iyyesinden verilen vesâik-i şer'iyyeye mahsus olmak üzere tasrihlerdeki şer'i mahkemelerce verilen ilâmların temyiz ve istinafına dâir 22 Muharrem 1300 tarihli nizamnâmeye zeyl*, Düstur: II/2/748-754.

Ramazan 1328/Eylül 1910. *Şûrâ-yı İlmiyye nizamnâmesi*, Düstur: II/2/675.

27 Şevvâl 1329/1911. *Zeyli imamı Yahya ile yapılan anlaşma*, İsmâil Hakkı Paşa. Hukuk-ı İdare, 333-335.

7 Cemâziilâhir 1329/1911. *Adliye ve Mezâlim Nezâreti'nin Nizamnâme-i Dâhiliyyesinin altıncı bâbına müzeyyel fıkra*, Düstur: II/4/367.

1329/1911. *Hukuk dâvâlarında merci tâyini ve dâvâ nakli salâhiyyetini tekrar istidâ dâiresine veren kanun*, Düstur: II/3/269-274.

27 Rebiülevvel 1331/1912. *Hudeyde Mehâkiminin Tefrik-i Vezâifi Hakkında Nizamnâme*, Düstur: II/5/148.

17 Cemâzilâhir 1331/1913, *Sulh Hâkimleri Kanun-ı Muvakkatı*, Düstur: II/5/322-348.

19 Cemâzilâhir 1331/1913, *Hükkâm-ı Şer' ve Memurîn-i Şer'iyye Kanun-ı Muvakkatı*, Düstur: II/5/352-361.

1331/1913, *Hükkâm ve Memûrîn-i Adliyye İntihab Nizamnâmesi*, Düstur: II/5/520-529.

1331/1913, *Edirne Vilâyetinde Teşkil Olunacak Mehâkim Hakkında Kanun*, Düstur: II/5/793-795.

1331/1913, *Hükkâm ve Memûrîn-i Adliyye İntihab Nizamnâmesinin 18. Maddesini muaddil nizamnâme*, Düstur: II/6/1273-1274.

12 Rebiülevvel 1332/1914, *Kazaskerlik Mahkemelerinin Tevhidi Hakkında Âniflzzikr Hükkâm-ı Şer' Kanunu'nun 6. maddesine müzeyyel kanun-ı muvakkat*, Düstur: II/6/184-185; Karakoç, Tahşiyeli Usul-ü Muhakeme-i Şer'iyye, 5.

10 Cemâzilevvel 1332/1914, *Divan-ı Temyiz-i Askerî'nin Teşkilât ve Vezâifi Hakkında Kanun-u Muvakkat*, Düstur: II/6/393-397.

15 Cemâzilâhir 1332/1914, *Divan-ı harb-i örfiyyece verilen hükümlerin tâbi-i temyiz olmadığına dâir kanun-ı muvakkat*, Düstur: II/6/658.

23 Zilka'de 1332/1914, *Mehâkim-i Şer'iyye ve Nizâmiyyenin Tefrik-i Vezâifi Hakkında Nizamnâme*, Düstur: II/6/1334; Karakoç, Tahşiyeli Usul-ü Muhakeme-i Şer'iyye, 21-22.

Şevval 1332/Ağustos 1914, *İmtiyâzât-ı Ecnebiyyenin Lağvı Hakkında İrâde-i Seniyye*, Düstur: II/6/1273.

Rebiülâhir 1333/Şubat 1915, *Memâlik-i Osmaniyyede Bulunan Ecânibin Hukuk ve Vezâifi Hakkında Kanun-ı Muvakkat*, Düstur: II/7/458.

27 Zilka'de 1334/1916, *Mehâkim-i adliye ile divan-ı harpler arasında mercî-yi dâvâ hakkında zuhur edecek ihtilafatın suret-i halline dâir kanun-ı muvakkat*, Düstur: II/10/45.

21 Zilhicce 1334/1916, *Divan-ı Temyiz-i Askerî Teşkilât ve Vezâifi Hakkında Kanun-u Muvakkat*, Düstur: II/8/1335-1351.

18 Cemâzilevvel 1335/1917, *Bilumum mehâkim-i şer'iyye ile merbûtâtının Adliye Nezâretine tahvil-i irtibâtı hakkında kanun*, Düstur: II/9/270-271; Karakoç, Tahşiyeli Usul-ü Muhakeme-i Şer'iyye, 5-6

3 Zilhicce 1335/1917, *Asâkir tarafından îkâ olunan cerâim-i âdiyenin mercî-i tahkik ve muhakemesi hakkında kararnâme*, Düstur: II/11/59.

8 Muharrem 1336/1917, *Usul-i Muhakeme-i Şer'iyye Kararnâmesi*, Düstur: II/9/783-794; Karakoç, Tahşiyeli Usul-ü Muhakeme-i Şer'iyye, 29-99.

1336/1917, *Hukuk-ı Âile Kararnâmesi*, Takvim-i Vekâyi, no: 3046; Düstur: II/9/762-781.

1337/1919 *Hukuk-ı Âile Kararnâmesinin ilgâsı hakkında kararnâme*, Takvim-i Vekâyi, no: 3853; Düstur: II/11/299.

22 Zilhicce 1337/1921, *24 Ramazan 1294 tarihli İdare-i Örfiyye Kararnâmesine müzeyyel kararnâme*, Takvim-i Vekâyi, no: 3654, t: 27 Zilhicce 1337.

Şaban 1338/Mayıs 1920, *Bilumum Mehâkim-i Şer'iyyenin Makam-ı Meşihate İâde-i İrtibâtına Dâir Kararnâme*, Takvim-i Vekâyi, no: 3847, t: 19 Şaban 1338/2.V. 1336.

20 Ramazan 1338/1922, *Sivas'ta bir temyiz heyeti kurulması hakkında kanun*, Düstur: 2.b, III/1/10.

12 Şevval 1338/1920, *Divan-ı Temyiz-i Askerînin İlgasıyla Vezâifinin Adliyye-i Askeriyye Dâiresine Merbutan Teşkil Olunacak Heyet-i Temyiziyye Tarafından İfası*

Hakkında Kararnâme, Düstur: II/12/113.

26 Şevval 1338/1920, *Usul-ı Muhakeme-i Şer'iyyeye Dâir Bâzı Mevaddı Hâvi Kararnâme*, Takvim-i Vekâyi, no: 3907, t. 2 Zilka'de 1338-19.VII.1336.

Şevval 1338/Haziran 1920, *Sivas'ta Muvakkat Temyiz Heyeti Teşkiline Dâir Kanun*, Düstur: 2.b. III/1/10-12.

12 Zilhicce 1338/Ağustos 1920, *Adliyye-i Askeriyye Dâiresine merbut heyet-i temyiziyye teşkili hakkındaki 12 Şevval 1338 tarihli kararnâmenin ikinci maddesine mü zeyyel fıkra hakkında kararnâme*, Düstur: II/12/188.

28 Safer 1339/1920, *Heyet-i Temyiziyye-i Askeriyyenin Lağvı ile Divan-ı Temyiz-i Askerî'nin İâdesi Hakkında Kararnâme*, Düstur: II/12/339.

24 Rebiülevvel 1339/Aralık 1920, *Divan-ı Temyiz-i Askerînin yeniden teşkili hakkındaki 28 Safer 1339 tarihli kararnâmenin ikinci maddesini mümaddil kararnâme*, Düstur: II/12/366.

22 Ramazan 1340/Mayıs 1922, *Divan-ı Temyiz-i Askerî Teşkilâtına Dâir Ka nun*, Düstur: III/3/85-86

Rebiülâhir 1342/Kasım 1923, *Heyet-i Temyiziye Merkezinin Eskişehir'e Nakli ne ve Teşkilâtının Tevsiine Dâir Kanun*, Düstur, 2.b, III/5/170.

1342/1924, *Mehâkim-i Şer'iyyenin İlgâsına ve Mehâkim Teşkilâtına Dâir Ah kâm Mümaddil Kanun*, Düstur: 2.b, III/5/403-404.

4 Ramazan 1342/1924, *Mehâkim-i Şer'iyyenin İlgâsına ve Mehâkim Teşkilâtı na Dâir Ahkâm Mümaddil Kanun*, Düstur: 2.b, III/5/403-404.

17 Ramazan 1342/1924, *Usul-i Muhakeme-i Hukukiyye ve Usul-ı Muhakemat ı Cezaiyye ile Sulh ve İcrâ Kanunlarının Bâzı Mevaddını Mümaddil Kanun*, Düstur: 2.b. III/5/586-595.

III. KİTAP ve MAKÂLELER

Abadan, Yavuz: "**Tanzimat Fermânının Tahlili**", Tanzimat I, İstanbul 1940.

Abdurrahman Âdil: **Mahkeme-i Temyiz**, Kostantiniyye 1312.

- "**Mecelle mi, Kod Napolyon mu?**", İkdam, 16 Rebiülâhir 1342/25 Teşrinisâ ni 1339.

Abdurrahman Şeref: **Tarih Musahabeleri**, Ankara 1985.

"**Adliye Nâzırı Beyefendiye!**", Muhamat, No: 15, 11 Şevval 1330/10 Eylül 1328.

"**Adliye Nezâreti Celilesine!**", Muhamat, No: 13, 8 Şaban 1330/10 Temmuz 1328.

A. Haydar: "**Mehâkim-i Nizâmiyenin Vezâifinin Takyidi**", Ceride-i Ahkâm-ı Adliye, C: 1, S: 1, Y: 1325, s: 25-27.

Ahmed Cevdet Paşa: **Maruzat**, Haz: Yusuf Halaçoğlu, İstanbul 1980.

- **Tezâkir**, Haz: Cavid Baysun, 1-12, 3.b, Ankara 1991; 40-Tetümme, 2.b, Ankara 1986.

Ahmed Lûtfî: **Mir'at-ı Adalet**, İstanbul 1304.

Ahmed Lûtfî Efendi: **Tarih-i Ahmed Lûtfî**, C: I, VI, Dersaadet 1303.

- **Vekayi'nâme**, Haz: M. Aktepe, C: IX, İstanbul 1984; C: XI, 1989; C: XII, 1989; C: XIII, 1990; C: XIV, 1991; C: XV, 1993.

Ahmed Midhat: **Üss-i İnkılâb**, İstanbul 1294.

Ahmed Ziya: **Usul-i Muhakeme-i Hukukiye Kanunu Şerhi**, 3.b, İstanbul 1339-1341.

Akgündüz, Ahmed: "Arşiv Belgeleri Işığında Şûrâ-yı Devlet'ten Danıştay'a İdarî Yargı Teşkilâtı". II. Ulusal İdare Hukuku Kongresi- İdari Yargının Dünyada Bugünkü Yeri. Ankara 1993.

- "1274/1858 Tarihli Osmanlı Ceza Kanunnâmesinin Hukuki Kaynakları, Tatbik Şekli ve Men'-i İrtikab Kanunnâmesi". Belleten, 1988, C: LI.

- Osmanlı Kanunnâmeleri, C: I, İstanbul 1990.

Akyıldız, Ali: Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform, İstanbul 1991.

Akyüz, Veedi: İslam Hukukunda Yüksek Yargı ve Denetim-Divan-ı Mezalim. İstanbul 1995.

Ali Haydar Efendi: Dürerü'l-Hükkâm Şerhu Meeelleti'l-Ahkâm. C: IV. İstanbul 1330.

Ali Rıza-Mehmed Galib: Onüçüncü Asr-ı Hicrîde Osmanlı Ricâli. İstanbul 1977

Altındağ, Selami: "Osmanlı Kadılarının Salahiyet ve Vazifeleri Hakkında". VI. Türk Tarih Kongresi (20-26 Ekim 1961). Ankara 1967.

Altuğ, Yılmaz: Yabancıların Hukuki Durumu. 4.b, İstanbul 1971.

Aral, Rüştü: "Yargı Yönünden Danıştayın Gelişimi". Yüzyıl Boyunca Danıştay. 2.b. Ankara 1986.

Artus, Amil: "Fransız Adalet Teşkilâtının Bir Bakış". Adalet Dergisi. Y: 1. Ocak 1950. S: 1.

Atar, Fahreddin: İslâm Adliye Teşkilâtı, 3.b, Ankara 1991.

Aydın, M. Akif: "Divan-ı Ahkam-ı Adliye". Türk Diyanet Vakfı-İslâm Ansiklopedisi.

- İslâm-Osmanlı Âile Hukuku. İstanbul 1985.

- Türk Hukuk Tarihi, 2.b. İstanbul 1996.

Baysun, Cavit: "Mustafa Reşit Paşa", Tanzimat 1, İstanbul 1940.

Bekir Behlül: "Islahat-ı Adliyye", Mizanü'l-Hukuk. C: 1, Y: 1325, no: 44; C: II, Y: 1326, no: 1, s: 8-16.

Belgesay, M. Reşit: "Tanzimat ve Adliye Teşkilâtı", Tanzimat 1. İstanbul 1940.

Berkes, Niyazi: Türkiye'de Çağdaşlaşma. İstanbul 1978.

Berki, Ali Himmet: İslâmda Kazâ, Ankara 1962.

Bilge, Neeip: "Adliye Mahkemelerinin Kuruluşu", Adliye Mahkemelerinin Kuruluşu Kanunu Tasarısı ve Hâkimler ve Savcılar Kanunu Tasarısı Hakkında Seminer, AÜHF Özel Hukuk Enstitüsü, Ankara 1964.

Bilgen, Pertev: "Osmanlı İmparatorluğu'nda Hukuk Devleti Fikri ve 3 Mayıs 1840 Tarihli Ceza Kanunnâme-i Hümâyunu", Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi, S: 2, Eylül 1991.

Bilici, Faruk: "İmparatorluktan Cumhuriyete Geçiş Döneminde Osmanlı Ulemâsı". V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, Ankara 1990.

Bilmen, Ömer Nasuhi: Hukuk-ı İslâmiye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kâmusu, İstanbul 1985.

Bilsel, Cemil: Lozan II, İstanbul 1933.

Bingöl, Sedat: "Tanzimat Sonrası Taşra ve Merkezde Yargı Reformu", Yeni Türkiye, Ocak-Şubat 2000, Y. 6, S. 31, s. 750-763.

Bozkurt, Gülnihal: "A.B.D.Vatandaşlığı İddiasında Bulunan Osmanlı Vatandaşlarına Dâir Bazı Amerikan Belgeleri", SÜHF Jale G. Akipek'e Armağan, Konya 1991.

- Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi, Ankara 1996.

- **Gayrımüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu**, Ankara 1989

- "**İslâm Hukukunda Zimmîler**" DEÜHFD. C: 3, S: 1-4, Kudret Ayiter'e Armağan, 1987.

- "**Türkiye'de Hukuk Eğitiminin Tarihçesi**". Hukuk Öğretimi Sempozyumu, 13-14 Mayıs 1993. AÜHF, Edt: Adnan Güriz, Ankara 1993.

Celâl Nuri: "**Havâic-i Kanuniyyemiz**", İethad, S: 64, 2.V.1329

Cemaleddin, "**Mukayese-i Kavânin-i Medeniyye: Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye-Fransa Kanun-ı Medenîsi**". İlm-i Hukuk ve Mukayese-i Kavânin Mecmuası. Sene: 1, C: 1, İstanbul 1325.

Ceride-i İlmiyye. Sene: 1, Sayı: 5.

Ceride-i Mehâkim: S: 21, 17 Zilhicce 1296;

S: 33, 6 Rebiülevvel 1297;

S: 361, 10 Muharrem 1304;

S: 440, 2 Şaban 1305;

S: 559, 30 Zilhicce 1307;

Cin, Halil/Akgündüz, Ahmet: **Türk Hukuk Tarihi**. 3.b. İstanbul 1995.

Çadırcı, Musa: "**Ankara Sancağında Nizâm-ı Cedîd Ortasının Teşkili ve Nizâm-ı Cedîd Askerî Kanunnâmesi**". Belleten, C: XXXVI, Ocak 1972, S: 141.

- "**Osmanlı İmparatorluğunda Eyâlet ve Sancaklarda Meclislerin Oluşumu**". Ord. Prof. Dr. Yusuf Hikmet Bayur Armağanı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1985.

- **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**. 2.b, Ankara 1997.

- "**Tanzimat Döneminde Türkiye'de Yönetim**", Belleten, C: LII, Ağustos 1988, S: 203.

- **Tanzimat'ın İlânı Sıralarında Osmanlı İmparatorluğunda Kadılık Kurumu ve 1838 Tarihli "Tarîk-i İlmiyye'ye Dâir Ceza Kânunnâmesi"**. DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi, C: 14, S: 25, Y: 1982.

Çoker, Fahri:"**Tanzimat'ın Hukuk Kurumları**", Tarih ve Toplum, Kasım 1989, C: 12, S: 70.

Danişmend, İsmail Hami: **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, İstanbul 1972.

- **Tarihî Hakikatler**, İstanbul 1979

Davison, Roderic:**Osmanlı İmparatorluğunda Reform**, 2 C, Trc: O. Akınhay, İstanbul 1997.

Derbil, Süheyp: **İdare Hukuku**, C: 1, 4. b. Ankara 1955.

Downey, Fairfax: **Kanuni Sultan Süleyman**. Trc: Enis Behiç Koryürek, İstanbul 1975.

Ebû Zehra, Muhammed: **Ebû Hanîfe**, Trc: O. Keskioğlu, İstanbul 1981

Ekinci, Ekrem Buğra: **Ateş İstidası**, İstanbul 2001.

- "**Konya Hukuk Mektebi ve Osmanlılar'da Hukuk Öğrenimi**", Tarih ve Medeniyet, S: 58, Ocak 1999, s: 50-52

- "**Lübnan'ın Esas Teşkilat Tarihçesi**", Amme İdaresi Dergisi, Cilt: 31, Sayı: 3, Eylül 1998, Sayfa: 17-35.

Eliot, Sir Charles: **Avrupa'daki Türkiye**, Trc: A. Sınar/Ş. S. Türet, İst. tsz

Elöve, Mustafa E.: **Yüzyıl Boyunca Danıştay**, İBD, 1968, C: XLII, S: 7-8.

Engelhardt, Ed.: **Tanzimat**, Trc: A. Düz, İstanbul 1976.

Erem, Faruk: "**İstinaf Mahkemeleri**", AÜHFD, 1950.

Eren, Cevat: "**Tanzimat**", İslam Ansiklopedisi.

Ergin, O. Nuri: **Türk Maarif Tarihi**, İstanbul 1977.

Erkut, Celal Erkut: "**Fransa'da Conseil d'Etat'nın Sosyolojik ve Tarihsel**

Gelişimi", İHİD, C: 4, S:1-3, Y: 1983.

Eryılmaz, Bilal: **Osmanlı Devletinde Gayrımüslim Teb'anın Yönetimi**, İstanbul 1990.

- **Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme**, İstanbul 1992.

Evâmir ve Mukarrerât-ı Şer'iyye Mecmuası, Dersaadet 1300.

Fatma Aliye: **Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı**, İstanbul 1995.

Ferrâ, Ebû Ya'lâ: **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, 2.b. Kâhire 1386/1966.

Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri: "**Tanzimatta İçtimaî Hayat**", Tanzimat I. İstanbul 1940.

Findley, Carter V.: **Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform**, Trc: L. Boyacı/İ. Akyol, İstanbul 1994.

Gökbilgin, Tayyib: "**Tanzimat Hareketinin Osmanlı Müesseselerine ve Teşkilâtına Etkisi**", Belleten, C: XXXI, 1967.

Gülhâne Hatt-ı Hümâyunu ve onu ta'kîben neşr olunan kavânîn ve nizâmât, İstanbul Üniversitesi Kütüphânesi, 3236 numaralı yazma.

Gündüz, Aslan: "**Adli İmtiyazlar: Lozan ve Sonrası**", Mahmut R. Belik'e Armağan, İÜHF, 1993.

Göreli, İ. Hakkı: **Bizde Şurayı Devlet ve İdarenin Kazâi Murakabesi**, İstanbul 1937.

- **Devlet Şurası**. Ankara 1953.

Gürzumar, Fikri/Tekin: **Kanunnâme-i Ticaret ve Zeyilleri**, Ankara 1962.

Hacı Reşid Paşa: **Ruhü'l-Mecelle**, Dersaadet 1327-28.

Halil Cemaleddin/Hırand Asador: **Ecânibin Memâlik-i Osmaniyye'de Hâiz Bulundukları İmtiyazat-ı Adliyye**, İstanbul 1331.

Halil Menteşe'nin Hâtıraları-2: Yayınlayan: Yılmaz Öztuna, Hayat Tarih Mecmuası, S: 6; Temmuz 1973.

Hatîbü'l-Bağdadî, Ebû Bekr Ahmed bin Ali: **Tarihu'l-Bağdad**, Matba'atü's-Saade Kâhire 1349/1931.

Hayreddin: **Vesâik-i Tarihiyye ve Siyasiyye**, 5. kitap, İstanbul 1326.

Hükkâm-ı Şer' ve Memurîn-i Şer'iyye Kanun-ı Muvakkati Esbâb-ı Mucibe Lâyihası. Beyânü'l-Hak, Y: 1328/1326, C: 2, S: 59, s: 1197-1200; C: 3, S: 60, s: 1215-1218; C: 3, S: 61, s: 1230-1234.

Hüseyn Avni: **Askerî Ceza Kanunu Şerhi**, Nşr: Mihran.

Ivad, İbrahim Necib Muhammed: **el-Kadâü fi'l-İslâm**, Kâhire 1395/1975.

İbni Âbidîn, Muhammed Emin: **Reddü'l-Muhtar ale'd-Dürri'l-Muhtar Şerhu Tenviri'l-Ebsar**, Matba'atü'l-Meymeniyye Kâhire 1299.

İbnüssalih Ahmed Refik: "**Devlet-i Osmaniye ile Akvam-ı Kadime ve Hükûmat-ı Muhtelifede Müddeî-yi Umumîliğin Suret-i Zuhur ve Tekemmülü ve Hukuk-ı Umumiyye Dâvâsının İkâmesindeki Suver-i Erbea**", Ceride-i Adliye, Y: 4, No: 104, 20.III.1330, s: 5674-5678: No: 105, s: 5721-5729.

İbrahim Edhem: "**Islahat-ı Adliyye**", Mizanü'l-Hukuk, C: 1, Y: 1325, no: 43, s: 499-501.

İbrahim Hakkı Paşa: **Hukuk-u İdare**, İstanbul 1328.

İlmiyye Salnâmesi, İstanbul 1334.

İnal, İbnülemin Mahmud Kemal: **Son Sadrazamlar**, 3.b, İstanbul 1982.

İnalcık, Halil: "**Tanzimatın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri**", Belleten, C: LI, 1988.

İsmail Sem'i: **Usul-i Muhakemenin Tarihçesi**, İstanbul 1324.

İzmirli İsmail Hakkı: **Kitabu'l-İftâ ve'l-Kadâ**, Evkaf Matbaası, 1326/1328.

Kanunnâme-i Asâkir-i Mansure-i Muhammediyye, Nşr: el-Hacc İbrahim Sâib, İstanbul hir-i Zilka'de 1244, İÜK, no: 83154.

Kanunnâme-i Ceza-yı Askeriyye, Nşr: Şeyhzâde Seyyid Mehmed Es'ad, İstanbul Evahir-i Safer 1253, İÜK no: 79679.

Karakoç, Serkiz: **Tahşiyeli Usul-ü Muhakeme-i Şer'iyye**, İstanbul 1339/1341 (Karakoç).

Karal, Enver Ziya: "**Gülhâne Hatt-ı Hümâyununda Batının Etkisi**", Belleten, C: XXVIII, S: 112, Ekim 1964.

- **Osmanlı Tarihi**, C: VI, 3.b, Ankara 1983; C: VII, 2.b, Ankara 1977; C: VIII, 2.b, Ankara 1983.

Kardâvî, Yusuf: **Hasâisü'l-mme**, Beyrut 1985.

Kasbaryan, Arisdakis: **İlâmat Torbası yahud Tefsir-i Usul-i Muhakeme-i Hukukiye**, İstanbul 1316.

Kaynar, Reşat: **Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat**, 3.b, Ankara 1991.

Kazanlı Halîm Sâbit: "**İslâmiyyetde Ruhâniyyet, Cismâniyyet Var mı?**", Sırat-ı Müstekîm, S:23, Y: 1324, s: 359-361.

Kenanoğlu, Macit: **Osmanlı Millet Sistemi**, İstanbul 2004

Kodaman, Bayram/Alkan, Ahmet Turan: "**Tanzimatın Öncüsü Mustafa Reşid Paşa**", 150. Yılında Tanzimat, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1992.

Kodaman, Bayram: "**Mustafa Reşid Paşa'nın Paris Sefirlikleri Esnasında Takip Ettiği Genel Politikası**", Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1994.

Kuran, Ercüment: "**Osmanlı İmparatorluğu'na Yenileşme Hareketleri**", Türk Dünyası El Kitabı, C: 1, 2.b, Ankara 1992.

Küçük Hamdi: "**İslâmiyyet ve Hilâfet ve Meşîhat-i İslâmiyye**", Beyânü'l-Hak, C:1, S: 22, Y:1327/1324, s: 511-514.

La Baronne Durand de Fontmagne: **Kırım Harbi Sonrasında İstanbul**, Trc: G. Soytürk, İstanbul 1977.

Lewis, Bernard: **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Trc. M. Kıratlı, Ankara 1993.

Mahmasânî, Subhi: **el-Evda'u-t-Teşriyye fi'd-Düveli'l-Arabiyye**, 2.b, Beyrut 1962.

Mahmud Esad: **Usul-i Muhakeme-i Hukukiyye**, İstanbul 1306.

Maoz, Moshe: **Ottoman Reform in Syria and Palestine 1840-1861**, Oxford 1968.

Mardinîzâde Ebu'l-ülâ: "**Muhtelit Mahkemeler**", Sırat-ı Müstekîm, Y: 1324, S: 10, s: 165-170; S: 12.

Mardin, Ebûlula: "**Kadı**" **İslam Ansiklopedisi**.

- **Medeni Hukuk Cephesinden Ahmed Cevdet Paşa**, İstanbul 1946.

Mardin, Şerif: "**Fransız Devriminin Osmanlı İmparatorluğu Üzerindeki Etkisi**", Trc. K. Berkarda, İHİD, S: 1-3, Y: 10, 1989.

- "**Mecelle'nin Kaynakları Üzerine Açıklayıcı Notlar**", Türk Modernleşmesi, İstanbul 1991.

- "**Sivil Toplum**", Türkiye'de Toplum ve Siyaset, İstanbul 1990.

Mâverdî, Ebû'l-Hasen: **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, 3.b, Kâhire 1393/1973.

Mazhar/Tal'at: **Esbab-ı Nakziyye-i Temyiziyye**, İstanbul 1328.

Mehmed Şevki, Cabirzâde: **Tâyin-i Merci**, İstanbul 1322.

Mesud Efendi: **Mir'at-ı Mecelle**, İstanbul 1299.

Mumcu, Ahmet: "**Hukukçu Gözüyle Mustafa Reşid Paşa**", Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri (13-14 Mart 1985), 2.b, Ankara 1994.

- **Hukuksal ve Siyasal Karar Organı Olarak Divan-ı Hümâyun**, Ankara 1976.

Mustafa Sabri Efendi: **Hilâfetin İlgasının Arkaplanı**, Trc: O. Yılmaz, İstanbul 1996.

Namık Kemal: "**Acaba İstanbul'dan niçin asker ve vergi alınmaz?**", Hadika, No: 7, 17 Ramazan 1289/18 Teşrinisânî 1872.

Nebhan, Faruk: **İslâm Anayasa ve İdare Hukukunun Genel Esasları**, Trc: S. Armağan, İstanbul 1980.

Onar, S. Sami: **İdare Hukukunun Umumi Esasları**, C: I, 3.b, İstanbul 1966.

Ortaylı, İlber: "**Osmanlı Diplomasisi ve Dışişleri Örgütü**" *Dış Politika ve Diplomasi*, TCTA.

- **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, 3.b, İstanbul 1995.

- "**Osmanlı Devletinde Lâiklik Hareketleri Üzerine**", Ümit Yaşar Doğanay'ın Anısına Armağan, İÜSBF, 1982.

- "**Osmanlı Kadısı**", AÜSBFD, C: XXX, S: 1-4, 1975.

- **Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler**, Ankara 1974.

Osman Nuri: **Mecelle-i Umur-i Belediye**, İstanbul 1337.

Ostrorog, Dr Count Léon: **Ankara Reformu**, Trc. Y. Z. Kavakçı, İstanbul 1972.

Özarpat, M. Hilmi: **Askeri Ceza Yargılama Usulü Hukuku**, 2.b, Ankara 1950.

Özcan, M. Tevfik: "**İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nin Kurumlaşmasının Tarihçesi**", İÜHFM, C. LXI, S: 1-2, 2003, s. 85-174.

Özdeş, Orhan: "**Danıştayın Tarihçesi**", Yüzyıl Boyunca Danıştay, 2.b, Ankara 1986.

Özel, Ahmed: **İslâm Hukukunda Ülke Kavramı**, İstanbul 1982.

Özer, Y. Ziya: "**Adalet Teşkilâtının Tarihi Tekâmülü**" Adliye Ceridesi, 1936.

Özoğuz, Nejat: **Temyiz Mahkemesi**, Ankara 1944.

Öztek, Selçuk: "**HUMK m. 427'deki Kesinlik Sınırının Temyiz Kanun Yolunun Amacı Bakımından Değerlendirilmesi ve Anayasa Mahkemesinin 20.I.1986 Tarihli Kararı**", Hukuk Araştırmaları MÜHF C:2, S:2; Mayıs- Ağustos 1987.

Pakalın, M. Zeki: "**Avrupa Tüccarı**", "**Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği**", "**Haremeyn Nezâreti**", "**Hayriye Tüccarı**", "**Huzur Mürâfaaları**", "**Kadı**", OTDTS, İstanbul 1983.

Pazarcı, Hüseyin: **Uluslararası Hukuk Dersleri**, C: I, Ankara 1985.

Poole, Stanley Lane: **Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları**, Trc: C. Yücel, 2.b, Ankara 1988.

Rifâî, Abdülhamid: **el-Kadâü'l-İdarî**, Dımaşk 1989.

Rousselet, Marcel: **Adalet Tarihi**, Trc: Adnan Cemgil, İstanbul 1963.

Sâbit: **Usul-i Muhakeme-i Hukukiyye**, İstanbul 1302.

Safiye Safvet: "**Sudan'da İslâmî Kanunlar**", İslâm Hukuku, Edt: A. Azme, Trc: F. Gedikli, İstanbul 1992.

Said: **Mehâkim**, Derseadet 1306.

Said Halim Paşa: **Buhranlarımız**, Tercüman 1001 Temel Eser.

Said Paşa: **Hâtırat**, Derseadet 1328.

Schacht, Joseph: **An Introduction to Islamic Law**, 2nd edition, Oxford 1966.

- "**Mahkeme**", İslam Ansiklopedisi.

Sebîlü'r-Reşâd: "**Ecnebi hâkimler müstemlekelerde olur!**", Y: 1334, C: 15, S: 384.

- "**Mahkeme-i Şer'iyyeler Kalıyor mu?**", Y: 1339, C: 22, S: 571-572.

Seçkin, Recai: **Yargıtay**, Ankara 1967.

Seignobos, Charles: **Avrupa Milletlerinin Mukayeseli Tarihi**, Trc: S. Tiryakioğlu, İstanbul 1960.

Selle, Friedrich: **Prozessrecht des 16. Jahrhunderts im Osmanischen Reich**, Wiesbaden 1962.

Seviğ, Vasfi Raşid: **Askeri Adalet**, Birinci Kısım, Ankara 1955.

Seyitdanlıoğlu, Mehmet: **Tanzimat Döneminde Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye**, Ankara 1994.

Seyyid Hâşim: "**Tevhid-i Kazâ Mes'elesi**", DHFM, Sene: 2, Eylül-Teşrinevvel 1333/1917, S: 10, 787-792.

Shaw, Ezel Kural: "**Tanzimat Provincial Reform As Compared With European Models**", 150. Yılında Tanzimat, Edt: Hakkı Dursun Yıldız, Ankara 1992.

Shaw, Stanford J.: "**Local Administrations in the Tanzimat**", 150. Yılında Tanzimat, Edt: Hakkı Dursun Yıldız, Ankara 1992.

- "**Merkezi Yasama Meclisleri**", Trc: Püren Özgören, Tarih ve Toplum, 1990, S: 76.

Stanford J. Shaw/Ezel Kural Shaw: **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, Trc: M. Harmancı, İstanbul 1983.

Sivrihisarlı, Ömer: **Hukuk Muhakemesinde Maddi Hukuka İlişkin Temyiz Nedenleri ve Yargıtay Denetiminin Kapsamı**, İstanbul 1978.

Sivrikaya, İbrahim: "**Osmanlı Devletinde Hukuk Kaidelerinin Gelişimi ve Tanzimattan Sonraki Uygulanışı**", Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, 1, İstanbul 1972.

Siyavuşgil, Sabri Esat: "**Tanzimatın Fransız Efkâr-ı Umumiyyesinde Uyandırdığı Akisler**", Tanzimat I, İstanbul 1940.

Sungu, İhsan: "**Yeni Osmanlılar**", Tanzimat I, İstanbul 1940.

Şapolyo, Enver Behnan: **Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat Devri Tarihi**, İstanbul 1945.

Şensoy, Naci: "**İstinaf**", İÜHFM, 1946.

Takvim-i Vekayi': No: 65, 6 Rebiülâhir 1249;
no: 83, 11 Muharrem 1250;
no: 164, 1 Safer 1254;
no: 177, 19 Zilka'de 1254;
no: 198, Gurre-i Rebiülevvel 1256;
no: 214, 10 Zilka'de 1256;
no: 215, 20 Zilka'de 1257;
no: 219, 18 Muharrem 1257;
no: 218, 5 Muharrem 1257;
no: 220, 18 Muharrem 1257;
no: 223, 8 Receb 1257;
no: 264, 22 Zilka'de 1259;
no: 305, 3 Zilka'de 1262;
no: 561, 18 Ramazan 1271;
no: 770, 1 Cemâzilâhir 1281;
no: 802, 7 Muharrem 1282;
no: 806, 6 Safer 1282;
no: 3654, 27 Zilka'de 1337;
no: 3847, 19 Şaban 1338;
no: 3907; 2 Zilka'de 1338.

Tal'at: **Zeyl-i Sakk ve Usul-i Muhakeme-i Hukukiye Şerhi**, İstanbul 1302.

Tarhan, Nuri: "**Ahmet Cevdet Paşa**", Yargıtayın Yüzüncü Yıldönümü Armağanı, İstanbul 1968.

"**Tarîk-i İlmiyeye Dâir Ceza Kanunnâmesi**". Dârü't-tabaati'l-mire. Rebiülevvel 1254.

Taşkın, Rifat: **Askeri Ceza Kanunu-Şerh**, 7.b. Ankara 1944.

Tengirşek, Yusuf Kemal: **Vatan Hizmetinde**, Ankara 1981.

Testa, Le Baron I. De: **Recueil des Trâites de la Porte Ottomane**, C: V. Paris 1882.

Timur, Hıfzı: "**Metternich'den İstanbul'da Baron Von Stürmer'e-Türkiyede Abdülmecid'in Islahatı Hakkında**". (Tercüme), Tanzimat I. İstanbul 1940.

Tönük, Vecihi: **Türkiyede İdare Teşkilâtının Tarihi Gelişimi ve Bugünkü Durum**, Ankara 1945.

Ubicini, M. A.: **Türkiye-1850**, Trc: Cemal Karaağaçlı. İstanbul tsz.

- **1855'de Türkiye**, Trc: Ayda Düz, İstanbul 1977.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: **Osmanlı Devletinde İlmiye Teşkilâtı**, 3.b. Ankara 1988.

Üçok, Coşkun: "**Savcılıkların Avrupa Hukukunda Gelişmesi ve Türkiye'de Kuruluşu**". Ord. Prof. Sabri Şakir Ansay'ın Hatırasına Armağan, AÜHF, 1964.

Üçok, Coşkun/Mumcu, Ahmet: **Türk Hukuk Tarihi**, Ankara 1976.

Velidedeoğlu, H. Veldet.: "**Türk Hukuk Hayatındaki Dualizm ve Şer'î Hukuktan Laik Hukuka Geçiş**". Yargıtay Yüzüncü Yıldönümü Armağanı, İstanbul 1968.

Yaman, Talat Mümtaz: **Osmanlı İmparatorluğunun Mülki İdaresinde Avrupalılaşma Hakkında Bir Kalem Denemesi**. İstanbul 1940.

Yavuz, Hulûsi: "**Adliye Nezâreti: Kuruluşu, Teşkilât ve İşleyişi**". Osmanlı Devleti ve İslâmiyet. İstanbul 1991.

- "**Mecelle'nin Tedvîni ve Cevdet Paşa'nın Hizmetleri**", Ahmed Cevdet Paşa Semineri, İÜEF, İstanbul 1986, 56-57.

Yenisey, Feridun: "Ceza Yargılamasında ve Adli Teşkilâtta Cumhuriyet Öncesi Durum ve Cumhuriyetten Sonraki Gelişmeler", Doğumunun 100. Yılında Atatürk Sempozyumu, İÜHF, İstanbul 1983.

- **Ceza Muhakemesi Hukukunda İstinaf**, İstanbul 1979.

Yorgaki: **Teşkilât-ı Mehâkim Kanunu**, İstanbul 1325.

Yorgaki/Şevket: **Usul-i Muhakeme-i Hukukiye Kanun-ı Muvakkati Şerhi**, Kostantiniyye 1304.

Yurdakul, Necdet: **Osmanlı Devleti'nde Ticaret Antlaşmaları ve Kapitülasyonlar**, İstanbul 1981.

Yücel, Yaşar: "**Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona Dâir Genel Gözlemler**". Belleten C: XXXVIII. S: 152, Y: 1974.

Ziya Gökalb: "**Diyanet ve Kazâ**", İslâm Mecmuası, II/35/1331/756-760.

Züreher, Erik Jan: **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**. 2.b, İstanbul 1996.

***

İNDEKS

A
Abbasî 245
Abdurrahman Âdil 78
Abdurrahman Şeref 230
Abraham Efendi 301
Adalar 186
Adalet Fermânı 109, 185, 255, 256, 350
adliye müfettişi 210, 222, 224, 228, 232
Adliye müfettişliği 228
Adliye Nezâreti 58, 87, 109-110, 112, 120, 149, 182-184, 186, 189, 191, 195-196, 203, 210, 216-217, 221-224, 228-229, 231, 233-235, 240, 284, 287-290, 292-293, 295-296, 309, 317, 325, 337, 353-354
adliye teftiş memurluğu 228
Adliye ve Mezâhib Nezâreti 185, 202-203, 214, 318
Adliye Vekâleti 203, 218
Afrika 109
Ağa Kapısı 237
Ahmed Muhtar Efendi (Molla Bey) 238
Ahmet Agayef 298
ahvâl-i şahsiyye 25, 117, 297-298, 305, 307, 309, 313, 320-321, 323-324, 355
Akkoyunlular 90
Aksaray 257
Alaşehir 151
Ali Gâlib 33
Ali Haydar Efendi 271
Âli Paşa 34, 36-37, 39, 46, 84, 174-175, 184
Almanya 41, 192, 323
Anadolu 31, 109, 206
Anglo-Sakson hukuku 130, 172, 329
Ankara hükûmeti 216-217, 297
Arnavutluk 321
arrondissement 57, 73
Artin Vehabedidyan, Ermeni patriği 327
Arz Odası 247
Âsitâne 322
assemblée Nationale 72
assemblée générale 68
âşar 131
Avrupa genel hukuku 105, 159
avukat 56, 76, 101
Avusturya 29, 34-35, 40-41, 51-53, 59-60, 98, 191-192, 328, 351
âyan 125, 129, 170
âzâ mülâzımı 205, 208-210, 221, 308, 345-346

B
Bâb-ı Âsâfî 86
Bâb-ı Fetvâ 295
Bâb-ı Zabtiye 139-140
Bâbıâli 248
Bağdad 226, 264
bailliage 65, 68, 71-72
bailly 65, 68
Balkan 30-31
Baltalimanı Ticaret Anlaşması 32, 35, 100, 159
Bank-ı Osmanî 108
bedel-i nakdî-yi askerî 84
Belçika 116, 121-123
Ben Mukatil 310
berat 100-101, 320
beratlı Avrupa (tüccarı) 100
beratlı hayriyye (tüccarı) 100-101
Berlin Antlaşması 41, 192, 307
Bernard Lewis 81
Beyoğlu 186, 201, 208
Beyrut 54, 104, 110, 226, 311
Bilâd-ı erbaa 248
Bilâd-ı hamse 263

Bilâd-ı Selâse 274
Birinci Dünya Savaşı 161, 226, 235, 294
Birinci François 52, 66
Birleşik Amerika 29, 121-122
Bodrumî Ömer Efendi (Şeyhülislâm) 270, 276
Bosna 60, 163, 168, 185, 264, 321
Bourée, Fransız sefir 36
Bremen 122
Bulgaristan 307
Bursa 250

C
Caferî 312
Celâl Nuri 288
Celâleddin Devânî 90, 179
Celladçeşmesi 152
Cemaleddin Efendi, Şeyhülislâm 286
Cemiyet-i Hükm 144
Cemiyet-i Muvakkate-i Temyiziye 146
Cemiyet-i Tedkik-i Kavânin 144
cemiyet-i tefrik 171
Ceride-i Mehâkim 181, 194, 201
Cevat Eren 140
Cevdet Paşa, Ahmed 23, 37, 46, 51, 89-91, 146, 154, 159, 179, 185, 193-196, 203, 225, 317-318, 352
chambre des requtes 68
chancelier 69
Châtelet 68
cihaz 19, 313, 316, 318, 324
cizye 84
Code Civile 79
Code Napolćon 53, 79
commitimus 67, 72
conseil d'Etat 57, 75, 331
Conseil de préćture 74
Conseil des Parties 70, 74
Conseil du Roi 70
conseilles 66
Constituante 72
Cour Cassation 57
cour d'appel 77
Cuma selâmlığı 123
Curia Regis 64

Ç
Çal 257
Çanakkale Zaferi 294
Çanat 257
Çavuşhaşı 25, 202, 245, 353
Çekmece 186

D
Dâhiliye Nezâreti 332
dâire-i hükkâm-ı şer' 255
Danimarka 121
Danıştay 329-331, 334-335
Darbhâne-i Âmire 101-102
Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî 343
Darülfünun 226, 290
Davudpaşa 280
Deâvi Dâiresi 151
deâvi vekili 302
defter-i hâkânî 332
defterdar 44, 133-134, 172, 332
department 57, 61, 129
derebey mahkemesi 71
Derseadet 37, 108, 183, 186-187, 189, 229
Deyrü'l-Kamer 162
dimoyrondiya 176
Directoire 73
Divan-ı Âli-yi Muhakemat 308
Divan-ı Deâvi Nezâreti 111, 147-148, 184, 203, 245, 247-249, 353
divan-ı harb 343-344
Divan-ı Hümâyun 247-248, 259, 329
Divan-ı İstinaf 105, 108-110, 301-302, 352-353
divan-ı mezâlim 42, 89, 91-92, 351
Divan-ı Muhâsebat 331

divan-ı tecessüs 340, 356
divan-ı temyiz 142, 167-168, 187, 256, 266, 345-346, 356
Divan-ı Zabtiye 139, 141
Diyarbekr 264
diyet 133, 141-142, 156, 199-200, 268-269, 310
Dördüncü Henr 66
drahoma 313, 316, 318, 324
dülalite 87, 161, 193, 195-196, 235, 239, 277, 351, 356
Dürzî 57, 162
Düyun-ı Umumiyye 58

E
Ebniye-i Hâssa Müdürlüğü 241
Ebû Bekir Râtib Efendi 59
Ebûssuud Efendi 93, 96
échevin 64
ecnebî 25
edebü'l-kâdi 196, 257
Edirne 104, 163, 220, 250
ehl-i örf 339
Eks 99
Elmalılı Hamdi Efendi 287
elviye-i mülhaka 134-136
elviye-i müstakille 135-136
Encümen-i İttihad 223, 225, 282 286
Endülüs 75
épices 66-67, 72
Erkân-ı Harbiye Mehâkim Şubesi 343
Ermenî 122, 139-140, 319-322
Ermenî Patrikliği 319
erş 200, 293
Erzurum 163, 264
Eskişehir 218
eveque 64
evkaf 332
evkaf kassamı 250, 263
evkaf müfettişi 250
Evkaf Nezâreti 148
Evkaf-ı Hümâyun Müfettişliği 250
Evkaf-ı hümâyun nâzırı 250
Evrak Odası 146
eyâlet meclisi 134
Eyüb 186, 248, 274

F
fahrî iiye 210
Fatih 186
Fâzıl Ahmed Paşa 176
Fâzıl Paşa, Adliye Nazırı 36
feodal mahkeme 63-64
feodalite 63, 69
ferace 245
ferik 127, 130, 342
fesh-i nikâh 322, 324
fetvâ 24, 86, 196, 244, 270, 285, 288-289, 292
Fetvâ Odası 273
Feyzullah Efendi 253
Filibe 307
Findley 148, 184, 246, 249
Fransa 33-34, 37, 39-40, 51-61, 97, 119, 121, 159, 170, 228
Fransız ihtilâli 29-30, 52-53, 56, 58
Fuad Paşa (Keçecizâde) 33, 35-37, 55, 161

G
gâib 160
Galata 186, 248, 274, 280, 321
Galatasaray Sultanîsi 41, 225, 227
Girit 39, 56, 162-163, 174-176, 178, 185, 191, 355
Grand Présidaux 71
grande chambre 68
Grenoble 69
gurre 199, 268
Gülhâne kasrı 143
Gümrük Emâneti 101-102
Gümrük Emîni 85, 98-99, 119
Güzel Philippe 69

H
Hacce 310
hahambaşı 326
Hahamhâne 317, 324-325
hakem 98, 256
hâkim stajyerleri 259
hâkim-i münferid 221, 235
Hâkimler ve Savcılar Yüksek Kurulu 265
hâkimlik stajı 262
hakk-ı mesil 116, 209
hakk-ı mürur 116, 209
Haleb 168
Halil (Menteşe) 292
Halil Cemaleddin 140
Halil Paşa (Kaptan-ı Derya) 51
Halil Rifat Paşa (Damad) 101
Hamburg 122
Hanefî 41, 78-79, 304-305, 310, 312
Hansa şehirleri 122
Harbiye Nezâreti 343, 346
Haremeyn 250, 282
Hâriciye Nezâreti 45, 115, 148-149, 185, 203, 248-250, 307, 317
Hartum 306
Harunür-Reşîd 245
haseki 152
Havâle Cemiyeti 147, 182, 215
Hazine-i Hâssa 102
Herand Asador 140
Hersek 41, 60, 191
Heyet-i Hükkâm 302
Heyet-i tedkikiyye 77, 311
Heyet-i Vükelâ 241
hıdâne 198
Hızır bey 290
Hicaz 163, 185
Hindistan 169, 307
Hoca Numan efendi 253
Hollanda 116, 121
Hudeyde 310-311
Hukuk Fakültesi 228
hukuk-u şahsiye 153
Huzur Mürâfaaları 86, 91-92, 150, 184, 238, 245-249, 270-271, 276, 354
hükûmet-i adl 199, 268
Hünkâr İskelesi Antlaşması 31

I
Islahat-ı Adliye Komisyonu 233

İ
İbrahim Bey Adliye Nâzırı 291
icâzetnâme 259
idam 138, 153, 156, 161, 167, 200
idare-i örfiye 341, 344
İgnatiev 301
İhtisab ağası 329
İhtisab Nezâreti 240
ihtiyar meclisi 171, 176
İkinci Meşrutiyet 21, 49, 57, 62, 85, 87, 116, 197, 220-221, 232-233, 235, 237, 286-287, 298, 305, 312, 337, 353-354
İlâmat Odası 273, 354
İlber Ortaylı 241
ilmiye sınıfı 43, 48, 82, 195
İmam Ebû Yusuf 245, 251
İmam Muhammed 86, 251, 289
İmam Yahya 310
İmam-ı Azam 251
İngiltere 29, 31-33, 40-41, 49, 52, 55, 58, 63, 70, 100, 114, 307, 323
İntihab Encümeni 221, 223
İran 312
İrlanda 29
İskenderiye 104, 301
İsmail Paşa, Hıdîv 301, 303-304
İsmail Sıdkı Paşa 294
İsmailiyye 301
İspanya 29, 121, 169
İstanbul 163, 183, 185, 187-189, 208, 223, 230, 273-274, 278, 316, 336, 355
İstidâ Dâiresi 233

İsveç 29, 169
İsviçre 116
İtalya 29, 53, 321
İttihad ve Terakki Fırkası 87, 286, 288, 294, 354
İzmir 54, 100, 104, 110
İzmirli İsmail Hakkı 290
İzmit metropoliti 315

J
Japonya 99
Juge suppléant 72
Juré 64
Justices de paix 72
jüri 72, 130, 172, 211

K
kadıyül-cema'a 75
kâdiyülkudat 23-24, 78, 304
Kâhire 104, 301, 305-306
Kaiserreich nationalismus 60
kalebend 138, 153, 156
kalpazanlık 152
Kanada 29
kanonik hukuk 70
Kanuni Sultan Süleyman 52, 97
kapı kâhyası 301
Kapitülasyon 119, 328
kaptan paşa 329
Karahisar-ı Sâhib 131
karar tashihi 247
Kartal 186
kasâme 199, 268
Kasımpaşa 280
katogikos 322
Katolik 29, 31, 57, 59, 128, 139, 162, 314, 321-322
kaymakam 133-134, 136, 164, 171, 261, 332-333, 342
Kayseri 324
kazâ müdürleri 136
Keldânî
Kemalpaşazâde Said 77
Kevkeban 310
Kıbrıs 100
Kırım Savaşı 159
Kısas 293
Kilikya 322
kocabaşı 127-128, 133, 137, 170
Koçi Bey 44
Konsüllük 73
Kont Andrassy 192
Konya 198, 226, 268
Krallık Divanı 63-64, 66, 68, 70-71
Kubac deresi (Siroz)157
Kudüs 321, 323, 326
Kudüs Patrikliği 321
Kuyruklu sarraf 102
Kürek cezası 200
Kütahya 32

L
Latin 139-140
Lavoisier 71
legislation 22
Léon Ostrorog 57-58, 234
Levanten 54
lieutetant 65, 68
liman dâiresi 104-105
liman reisi 104, 106
Lord Palmerston 31
Lord Stratford 31-33
Louis Philippe 31, 55
Lozan Antlaşması 117, 327, 355
Lûtfî Efendi, Ahmed 22, 195
Lübnan 39, 57, 161-162, 176, 185, 191, 355
lüzum-u muhakeme 337
Lyon 71

M
Maarif Nezâreti 288, 292
Mâbeyn Başkâtibliği 246
Macaristân 34, 60
mahkeme-i hasmiyye 78, 204
mahkeme-i kübrâ 77, 79, 154
Mahkeme-i Mısri'l-Kübra 305

Mahkeme-i Nakz ve'l-İbram 78
Mahkeme-i Nakziyye 78
Mahkeme-i Teftiş Müsteşarlığı 250
Mahkeme-i Teftiş-i Evkaf 247, 278-279
Mahkeme-i Ticaret 102-103, 111
Mahmud Esad 297
Mahmud Nedim Paşa 191, 238
Mahmudpaşa 280
mal müdürü 134, 333
Mâlikî 79
Mâliye Nezâreti 102
mallum 63
Manastır 315-316
Marunî 161
Mazbata Odası 146
ma'zulîn-i ilmiyye sandığı 278
Mecelle Cemiyeti 195-196, 272, 276
Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye 292
Meclis-i Âli-yi Tanzimat 38, 138, 144-145, 148-149
Meclis-i Âli-yi Umumî 126, 133, 144-145, 157
Meclis-i cismânî 319-321
meclis-i deâvi 165-167, 182, 186-187, 189, 204, 212
Meclis-i Hâs 248-249
Meclis-i Hâss-ı Vükelâ 249
Meclis-i İntihab 263-266, 279
Meclis-i Kebîr-i Adlî 162
Meclis-i Mahallî 306
Meclis-i Meb'usan 170, 287, 344-345
Meclis-i Muhasebe 102
meclis-i ruhânî 315-316, 319, 321
meclis-i tahkik 124, 139-142
meclis-i tefrik 172
meclis-i temyiz-i cinâyet 167
meclis-i temyiz-i hukuk 165-166, 168
Meclis-i Ticaret 109, 111, 165-166, 168, 187
Meclis-i Umûr-ı Nâfia 101
Meclis-i Vâlâ Müftüsü 146
Meclis-i Vükelâ 80, 240, 252, 334
Meclisü'l-Ahkâm 306
Medine 24, 281-282
Medresetü'l-Kazâü'ş-Şer'iyye 306
Medresetü'l-Kudat 225, 286
mefkud 199, 268
mehâkim-i cedide 186
mehâkim-i umumiyye 237
mehâkimü'l-ehliyye 303-305
mehâkimu'l-kunsuliyye 302
mehâkimü'l-milliyye 306
mehâkimü'l-muhtelite 303, 305
Mehdî (Sudanlı) 306
Mehmed Ali Paşa (Kavalalı) 31-32, 55, 79, 299, 304
Mekke 24, 281-282
Mekteb-i Hukuk 174, 210, 223-224, 226-228
Mekteb-i Nüvvab 225, 227, 288
Memlûk devleti 97
Mercan 238
mesbuk 264-265, 280
Meşîhat 86-87, 127, 133, 135, 142, 147-149, 152, 173, 184, 195-196, 238-239, 243-244, 248, 250, 253, 255, 258-260, 266, 270, 276, 279, 282-288, 291, 295-297, 309, 311
Meşrebzâde Ârif Efendi 81
Meşrutiyet 21, 58, 62, 85, 197, 221, 233, 235, 287
meşveret 28, 44, 125-126, 131, 241, 252
metropolit 127, 170, 315-318, 325-326
Metternich 39, 60, 175
mevâlî 253, 261
Mezâhib Dâiresi 185, 317
Mısır 299, 303

miras 196-197, 199, 268, 305, 313-314, 317, 355
Molla Fenârî 290
Muallimhâne-i Nüvvab 225, 258, 263
Muhakemat Dâiresi 145, 149-151, 330, 334-336, 343
Muhallefât-ı Umumiyye Kassamlığı 278
Muhammed Abduh 306
muhassıl 48
mukavelât muharrirleri 223-224, 231-232
Mûsâ Kâzım Efendi, Şeyhülislâm 294-295
Mûsevî 162
Mustafa Fazıl Paşa 301
Mustafa Sabri Efendi, Şeyhülislâm 290, 371
mutasarrıf 119, 135-136, 162, 164-165, 167, 171-172, 332-333, 336
mübaşir 15
mübâşiriye ücreti 248
müddeî-yi umumî (Savcılar) 228-229, 233-234, 309, 336
müddet-i örfiyye 219, 257
müderris 252
müfettiş-i hükkâm-ı şer' 166-168, 255-256, 332
müftü 333
mülâzim 259
mümeyyiz 103, 165-166, 179-180, 182, 187-188, 214, 218, 221, 245, 272-273, 281
mümtaz eyâlet 281
müstantik 202
müste'men 97, 118, 123, 148, 249, 328
müsteşar 75-76, 246-247
müşâvir 56, 66, 247, 278, 280
müşâvir-i adlî 345-346
müşir 48, 127, 130, 145, 342
Mütâreke 21, 235
Mütevâlî 162
müvellâ 198, 265-266, 268

N
Nâdir Şah 312
nafaka 199, 268, 313, 318, 324-325
nâib 24, 79, 172, 227, 244, 258
Namık Kemal 39, 45, 196, 252
Napoléon Bonaparte 53
Napoli 121
Narses Efendi, Ermeni Patriği 320, 327
Necmeddin Molla 58
nihaî hüküm 142
nikâh 67, 85, 197, 199, 268, 274, 296, 313, 316, 318, 324
Niş 162
Niyazi Berkes 21
Nizâm-ı Cedîd 339
noter 231
Nûbar Paşa 300

O
Onbirinci Louis 66
Ondördüncü Louis 69
Ortodoks 31, 162
Osman Nuri Ergin 196
Osmanlıcılık 60

Ö
Ömer Paşa, Serdarıekrem 37
örfî hukuk 41-42, 81
Özarpat 343

P
Papa 228, 321-322
Paris 72, 79, 81
Paris Anlaşması 35, 105
Paris Konferansı 34, 37, 159-160, 174
Paris Parlamentosu 65-66, 68
patrik 315-320, 322, 325-326
Patrikhâne 316, 318-319, 325-326
Paulette vergisi 66

Petersburg 98
Philippe Auguste 64-65
piskopos 315-317, 321
Polonya 34, 58
Portekiz 122-123
pranga 130, 138, 142, 153, 156
Pravuşta 157
Premedi 257
Prens de Joinville 31, 55
présidaux 68, 71
president mortier 68
Prsident de la eour de justice 184
prevôt 68
Protestan 31, 139-140, 162, 323
Prusya 121

R
Rauf Paşa, Sadrıâzam 246
resepsiyon 20, 327
Reşid Paşa, Mustafa 31-35, 37, 39, 55-56, 58, 60, 80-81, 159
revision 340
rikk 198
Rıza Paşa, Serasker 37
Roma hukuku 69-70, 79
Rouen 69
Rönesans 27, 30
ruhânî mahkeme 39, 64, 72, 269
ruhban 64, 67, 81-82, 269, 315, 318-319, 321, 327
Rum 45, 128, 315-319, 321-322
Rumeli 24, 102, 163, 206, 242, 244, 246, 248, 259, 270-271, 276, 278-280, 286, 307-309
Rusya 29, 31-34, 39-40, 52, 61, 98, 119, 159, 170, 175, 191-192, 295
ruznâme 260
rüşvet 42, 243-244, 262, 349

S
Sadeddin Efendi 253
Sadık Rifat Paşa 60, 84
sadr 146
Sadr-ı Anadolu 246
Sadr-ı Rumeli 246
Sadullah Paşa 154
Sa'fan 310
Safvet Paşa 45, 192-193
Said Halim Paşa 62-63, 197
Said Paşa 193, 352
Saint Louis 64-65
sakk meemuaları 194
sakk ve sebk 255, 275
San'a 310
saneak meclisi 155
Sardinya 34, 122
Sarı mehmed Paşa 44
Sayda 124, 132, 135, 166
sefâretnâme 44
Seine 73
Seine mahkemesi 68
Sekizinci Henry 58
Selânik 54, 104, 226
Sen Sinod 315
sénéchal 65
sénéchaussée 65, 68, 71-72
sentensa 101
Seraskerlik 343
Seyyid Hâşim 290, 293
Seyyid Yahya 305
Shaw 184
sieill-i memurîn-i şer'iyye 264
Silistre 163
Sir H. Bulwer 38, 160
Siroz 157
Sisam 163, 175
Sivas 216-218, 297
Sudan 306
Sultan Abdülaziz 49, 55-56, 100, 193, 276, 331
Sultan Abdülmecid 32-33, 142, 330
Sultan Birinci Mahmud 312
Sultan İkinci Abdülhamid 21, 49, 123, 276, 287, 293, 312
Sultan İkinei Mahmud 20, 31-33, 44, 46, 48, 54-55, 83, 86, 125, 142-143, 240-241, 243, 250, 330

Sultan Reşad 294
Sultan Üçüncü Selim 28, 44, 52-54, 59, 125, 339
Suriye 321
Suudî Arabistan 305
Süleymaniye 237, 260

Ş
Şâfi'î 78-79
şahsî hak 152, 200, 269, 344
Şam 100, 161
Şarkî Rumeli 307, 309
şehbender 100-101
Şer'iyye dâiresi 216, 292, 295, 298
Şerif Mardin 60, 64, 102, 104, 139
Şeyhülislâmlık 292
Şiî 310, 312
Şûrâ-yı İlmiyye 286
şuhûdü ale'l-hükm 309
şühûdü'l-hal 130, 218

T
tahkim 85-86, 98
tahrirat kâtibi 134, 333
Tahrirat Odası 146
talâk 85, 197, 199, 268, 274, 313, 318
Tatlı Su Frengi 54
ta'zir 136-137, 229, 267, 310, 338
Tefrik Cemiyeti 147, 182, 215
tefviz 88, 95
telfikçi 292
tenfiz 88, 93, 95, 287, 298
terakki 87, 261, 284
tercüman 36, 45, 97, 101, 103-104, 107, 110-115, 120-124, 219, 352, 357
terikât-ı askeriyye 242
Thouvenel, Fransız sefîr 33
Ticaret Nezâreti 87, 101-102, 104, 106-107, 109, 185, 191
Ticarethâne 103
Ticaret-i Bahriye Mahkemesi 112
ticarî örf ve âdet 50, 85, 99
Topkapı sarayı 143
toplu hâkim 94, 110, 155, 205, 218-220, 353
Toskana 121
Toulouse 69
tournelle 68
Trablusgarb 163, 264, 307
Trabzon 106
tribunal de cassation 74
tribunaux de commerce 72, 74
tribunaux de district 72
tribuneaux réglementaires 186
tribuneaux régulier 186
Troyes 69
Tuna Vilâyeti 163, 167, 255
Tunuslu Hayreddin Paşa 193

U
ulemâ 27, 39, 43, 46-49, 77, 80, 86, 91, 241, 253, 277, 305, 356
Umran 310
Uzun Elbiseliler 66
Uzunçarşılı 245-246, 250, 259, 270, 276

Ü
üeret-i kademiye 248
Üçüncü Napoléon 55
Ürgüblü Hayrî Bey 291
Üsküdar 186, 208, 248, 274, 278, 280

V
vahdet-i kazâ 294
vakıf 24, 44, 47, 198-199, 250, 266, 268, 311, 313, 318, 326
vâli 48, 96, 127, 135, 141, 160, 167, 172, 299, 304, 309, 311, 332, 336
vâli-yı mezâlim 89

vâridât-ı memleket 256
vasiyet 268-269, 313, 326
Vatikan 228, 321
Vehhabî 306, 312, 323
vekâlet 72, 82, 88, 103, 198, 205, 210, 232, 247, 253, 268, 283
velâyet-i cerâim 89

velâyet-i mezâlim 89, 95
vezirü'l-hakkâniyye 305
Vidin 163
Viyana sergisi 238
voyvoda 125, 129, 170

Y
Yahudî 29, 128, 139-140, 228, 314-315
Yargıtay 143, 156, 179, 270, 355
Yedinci Louis 69
Yemen 163, 185, 264, 309-312, 355
Yeni Osmanlılar 29, 39, 85, 197, 252
yeniçeri Ağası 25, 329, 338
Yeniçeri Ocağı 49, 237, 250, 338-339, 353
Yeniköy 186, 280

Yusuf Efendi 250
Yüksekkaldırım 257

Z
zâbit-i memleket 127
zâbit-i örf 340
Zabtiye Meclisi 124, 138
Zabtiye Müşirliği 138, 140, 142, 186, 188
Zabtiye Nezâreti 124
Zekaik 301
Zenbilli Ali Efendi 86, 288-289
Zeydî 309-310
zimmî 28-29, 94-96, 115, 152, 313, 319-320, 328
Ziya Gökalp 288-290, 298
Ziya Paşa 30, 85, 184, 197, 201